

NEMESKÜRTY ISTVÁN
A MAGYAR IRODALOM
TÖRTÉNETE
1000-1945

MÁSODIK KÖTET

TARTALOM

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA 1849-1867

FORRADALOM UTÁN

AZ IRODALMI ELLENÁLLÁS

AZ ÖNKÉNYURALOM HÉTKÖZNAPJAI

„NEVED KI DICCELSZ EJTENÉ, NEM ÉL OLY VELSZI BÁRD”

ARANY

TOMPA ÉS VAJDA

A DALIDÓK KÖLTŐI

KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN

EPIKUS PRÓZA

KEMÉNY ZSIGMOND

VÁGYÁLMOK VALÓSÁGA

JÓKAI KÖRÜL

A KÉTKEDÉS MINT A HALADÁS FELTÉTELE

KIEGYEZÉS UTÁN 1867-1884

APÁK ÉS FIÚK

A KIEGYEZÉS KÖRÜL

A BÚCSÚZÓ ARANY

TOLDI MIKLÓS HÁROM ARCA

SZODOMA

„A FIÚK”

A MÚLT PÁTOSZA

„DE A LEGSZEBB DAL ÖRÖKKÉ ÁLTALÁNOS EMBERT”

A VILÁG A SZÍNPADON

„KOZMOPOLITA KÖLTÉSZET”

SZÁZADVÉG MAGYARORSZÁGON 1884-1906

A SZÉPPRÓZAI ELBESZÉLÉS DIADALÚTJA

A SAJTÓ MINT NAGYHATALOM

A NAGY PALÓC

A NAP LOVAGJA

A MAGYAR SZÁZADVÉG PRÓZAÍRÓI

„BIZONYTALAN KÖLTŐK VAGYUNK MI”

KISS JÓZSEF TÜZEI

A SZÁZADVÉG KÖLTŐI

A HOMÁLYBÓL

A SZÁZADVÉG LEÁNYÁLMAI

IRODALMI ÉLET A SZÁZADVÉGEN

A MILLENNIUM KÁPRÁZATÁBAN

FOLYÓIRATOK, TUDOMÁNY

A HOLNAP HŐSEI 1906-1920

ADY ENDRE

ÚJ IDŐKNEK ÚJ DALAI

ADY - EGYVÉGTÉBEN OLVASVA

A SZERELMES ADY

MÉG EGY SZÓ KÖZÉLETI LÍRÁJÁHOZ

MAGYARORSZÁG A SZÁZAD ELEJÉN

AZ „U”-TERV

ADY KÖLTŐ-KORTÁRSAI

A SZEGÉNY KISGYERMEK PANASZAI

„HARCOM A HARCOD FOLYTATÁSA”

A MOZGÓKÉP BABITS KÖLTÉSZETÉBEN

A PRÓZAÍRÓ ÉS MŰFORDÍTÓ BABITS

A PRÓZA A HUSZADIK SZÁZAD ELEJÉN

A FORRADALOM ELŐKÉSZÍTŐJE
A PÁL-UTCAI FIÚKTÓL A VILÁG SZÍNPADÁIG
SZINDBÁD ELINDUL
MENEKÜLÉS EGY ÁLOMVILÁGBA
A STÍLUS MINT ÖNCÉL
REALIZMUS MÓRICZ ELŐTT ÉS KÖRÜL
KÖTÉLTÁNC REALITÁS ÉS FANTASZTIKUM HATÁRÁN.
A HUMORBA OLDOTT TRAGIKUM: KARINTHY FRIGYES
A MAGYAR TÁRSADALOM A MAGYAR SZÍNPADON
AZ IRODALOM MINT TUDOMÁNY
ELVÉGEZTETETT: DE SEMMI SEM TISZTÁZTATOTT

HÁBORÚ, FORRADALMAK

HÁBORÚ ÉS IRODALOM
ÍRÓK A FORRADALOMBAN

BÉKLYÓZOTT ESZTENDŐK 1920-1945

A MAGYAR ROMOKON

EGY ÁTMENETI KORSZAK
HANGOK A MÚLTBÓL
A HÁBORÚ MÁR A TEGNAPÉ
DE A HÁBORÚT A JÖVŐ IS REJTI
BÚS FÉRFIAK PANASZAI
KRITIKA ÉS IRODALOM SZÖVETSÉGE
AZ IRODALMI SZÓRAKOZTATÓIPAR
IRODALMI ÉLET

HÁROM MÉRFÖLDKŐ

EGY PRÓFÉTA NINIVÉBEN
A MAGVETŐ
SZÉPSÉG KOLDUSA
ÍME, HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT

AZ ÉRTELEM KERESÉSE

A „MAGYAR ÍRÓ” FOGALMÁNAK FAJI ALAPÚ SZŰKÍTÉSE
SIKER, ÉRTÉK, IDŐELTOLÓDÁS
AZ IRODALOM TÖRTÉNETE MINT REGÉNY ÉS ESSZÉ
MI VAN JELEN A MÚLTBÓL ÉS A TEGNAPBÓL?
JÁRKÁLJ CSAK, HALÁLRAÍTÉLT

VÉRES PANORÁMÁK TAVASZÁN - 1945

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA 1849-1867

Itt a nagy halott előttünk,
Kiterítve mereven.
A hideg, a téli éjben.
Csillagoltó sötétségben
Mi vagyunk még éberen.

Vajda János: *A virrasztók*, 1857.

„Egyedül az önismeret által jutunk
céljaink s rendeltetésünk felfogásához.”

Kemény Zsigmond: *Forradalom után*, 1850.

FORRADALOM UTÁN

AZ IRODALMI ELLENÁLLÁS

1849 őszén másodszor fejezte le a magyar irodalmat a Habsburg-dinasztia. Miként Ferenc császár 1795 után: úgy most Ferenc József intézkedett.

1848/49-ben a magyar költők színe-java nyakig merült a forradalomba: Petőfi honvédtiszt; Arany a *Nép Barátját* szerkeszti; Tompa 48 őszén tábori lelkész; Kuthy Lajos belügyminisztériumi osztálytanácsos; Jókai hírlapíró Debrecenben; Jósika a Honvédelmi Bizottmány tagja; Vörösmarty képviselő, követi a kormányt Debrecenbe, Szegedre, Aradra; Bajzát Kossuth a Nemzeti Múzeum igazgatójává nevezi ki, Szegeden és Aradon van a kormánnyal együtt, Világos után Vörösmartyval bujdosik; Czuczor Gergely buzdító verseket ír, és a *Riadó* éppen akkor jelenik meg a Bajza-szerkesztette *Kossuth Hírlapjában*, 1848. december 21-én, mikor Windischgrätz már közeledik a fővároshoz. Ő az első magyar költő, akit (noha nem küzdött a honvédseregben) Windischgrätz lecsukat; 1851-ben szabadul. Az igazán nagyok közül csak Eötvös, a Batthyány-kormány minisztere vonja ki magát az események kényszerítő hatása alól, és 1848 őszén (miniszterelnöke lemondása után és annak következményeképpen) Bajorországba utazik.

Egyszóval tehát a császári kormánynak van ürügye, hogy eljárjon a magyar írók ellen. Egyébként is komolyan elhatározott, hogy a magyar nyelvet elszorvasztják, megszüntetik, kiirtják. Schwarzenberg herceg altábornagy, miniszterelnök komolyan tervezte ezt: intézkedéseinek korai és váratlan halála vetett véget.

A magyar nemzet jogállása a Habsburg birodalmon belül egyébként is gyökeresen megváltozott. Bár a birodalom területileg legnagyobb országa éppen Magyarország volt: mint államot gyakorlatilag megszüntették s bekebelezték. Amit soha, még a Rákóczi-szabadságharc után sem mertek megtenni, azt most megtette Ferenc József.

1850 nyarán Petőfi egy éve halott; Arany a Tisza-család geszti birtokán házitanítóskodik; Tompa felső-magyarországi hegyek között megbúvó falvakban lelkészkedik; Jókai kalandos bujdosások után Pesten él és Sajó kutyája nevére írja beszélyeit; Vörösmarty beteg, bujdosik, hallgat; Kuthy Lajos se hódolt még be a császárnak, budai lakásán, a Szarvas téren írogat; a fiatalabbak nagy része császári büntetőszázadban vagy börtönben raboskodik, mint például Vajda János, akinek 47-48-ban megjelent néhány cikke-verse az *Életképekben* és a *Pesti Divatlapban*, és aki 1849-ben honvéd századosként került a császáriak kezére.

Buda-Pesten 1850-ben mindössze két magyar nyelvű hírlap van, és egy hetente hatszor megjelenő irodalmi közlöny, a *Hölgyfutár*, a Széchenyi-hívő, de a szabadságharcot mint vérontást elítélő, pacifista Nagy Ignác szerkesztésében.

Magyar nyelvű könyvek kiadását ha csak tehetik, gátolják. Kemény a cenzúra.

Ilyen körülmények között mindent előről kell kezdeni. Mindegy, hogy mit olvasok: csak magyar legyen - ez a jogos jelszó, de ennek védelmében burjánzik a sekélyes kocsmai költészet és a szívrepestő szólalomözön. Szigeti József: *Falusiak* (1858) című színdarabjában mondja Óváry János nemesúr: „Mindég örvendek, ha új magyar könyvet kapok. *Nem bánom én, ha rossz is, csak magyar legyen.*” De legyünk tárgyilagosak. Valóban szükség volt erre, mint a tizennyolcadik század végén a *Szigvártra* meg Kónyi János könyveire. Áradtak a naptárak, évkönyvek, kalendáriumok - csupa olyan nyomtatvány, amelyekre jellegüknél fogva

kevésbé figyelt a cenzúra. De még így is megesett, hogy megjelenés után elkoboztak egy-egy „lázító célzatú” kiadványt, például 1850. november 21-én a *Népszerű Naptár 1851-re* elnevezésű kalendáriumot, mivel címlapján e sorokkal tüntetett: „*Mindazok használatára, akik az 1850. év után Magyarhonban még magyarokul megmaradtak.*”

Ilyen Magyarhonban magyarnak megmaradt irodalmár SZILÁGYI SÁNDOR huszonhárom éves volt kolozsvári nemzetőr-tiszt. Amit ő Világos után a magyar nyelvért, hazáért és irodalomért tett: példátlan. Ő élesztette fel a tetszhalálból a Schwarzenberg herceg meg Kempen csendőrfőparancsnok meg Bach belügyminiszter meg Prothmann pestvárosi rendőrfőnök által megbénított magyar irodalmat.

Szilágyi 1850-ben, március kilencedike és december harmincegyedike között négy különböző címen huszonnégy füzetet adott ki (tehát havonta kettőt) a magyar irodalom és közvetve a leverett szabadságharc ügye mellett agitálva; ezen kívül pedig föl sem számlálható könyvecskéket és füzeteket publikált a szabadságharc eseményeiről, hőstetteiről, legendáiról.

Szilágyi a megcsontosodottan konzervatív papa érdemeit s nevét használta fel (Szilágyi Ferenc a magyar nyelvű kormánylapot szerkesztette), hogy új meg új címeken lapengedélyeket kapjon.

Először ezen a nem is burkoltan jelképes címen indított folyóiratot: *Magyar Emléklapok 1848- és 49-ből. Történeti és szépirodalmi közlöny az utolsó forradalom korából.*

Március 9. és június 15. között hat száma jelent meg; mire a cenzúra észbe kapott (de hiszen ez nem az a Szilágyi!), már olyan versek jelentek meg hasábjain, mint Tompa: *A gólyához*; Arany: *Letéstem a lantot*; Gyulai Pál: *Hadnagy uram*; aztán: Jókai-novellák, Petőfi-szövegek...

A hetedik számot elkobozták.

Erre Szilágyi javulást ígérve megindítja a *Magyar írók füzeteit*.

Három száma jelent meg, a negyediket elkobozták.

Ilyesmiket írt Szilágyi: nyugalom van a hazában. E nyugalom azonban „reményfagyasztónak látszik.” Feladatunk: „ismét ápoló őrei lenni nemzeti létünk egyetlen palládiumának - édes hazai nyelvünknek.” Nem elég azonban írni - olvasni is kell, tehát a költeményeket terjeszteni, nyomtatni, publikálni szükséges. „Író és olvasó egymás kölcsönös tényezői, bármelyik hiányában sikert remélni nem lehet.”

Következett a *Pesti röpipek*. Ez októbertől decemberig tíz számot ért meg, aztán betiltották. Ebben jelent meg Arany: *Gondolatok a békekongresszus felől*; *Ősszel*; *Vojtina levelei öccséhez*.

Negyediknek a *Pesti füzetekkel* próbálkozott Szilágyi. Ennek azonban már az első számát elkobozták.

Mindegy: márciustól január elejéig a halálra ítélt magyar költészet legjava szólalt meg 22 füzetben, hála Szilágyi bámulatos szervezőkészségének és vakmerőségének. Mennyit kellett ehhez levelezni, buzdítani, bátorítani, s mennyire kellett tudnia mindenkinek, aki verset, novellát, cikket küldött, hogy emiatt feketelistára kerül... Már az első betiltás után is érthető lett volna, ha Szilágyi nem kap több cikket. De kapott.

S példát mutatott másoknak. Debrecenben megindult a *Csokonai Lapok*, s élt 1850 júliusától októberéig. De megjelent benne többek között Arany *Bolond Istókjának* első 99 strófája.

Az óvatos Toldy Ferenc is megindítja októberben a tudományos élet folyóiratát, az *Új Magyar Múzeumot*. Szontagh Gusztáv, író-bölcselő *Tudomány, magyar tudós* címen elmélke-

dett a múltó idő által elfűjt eszméit fejtegetve; de magyarul elmélkedett, a császár által kétségbevit magyar tudományosság létét bizonyítva.

A *Röpirvekben* így írt Szilágyi:

„Nemzetiségünk, a gránitszikla, melyen annyi hullám tajtékká tört, melyre jövendőnk fellegvára emelve van: él! Legtisztább s legerősebb alkotóeleme a nyelv és az irodalom; ezt ápolni, ennek erős sarjú-virágait a hervadástól megmenteni célunk s föladatunk. A nemzet élni akar!”

E *Röpirvekben* látott napvilágot a súlyos betegségéből 1850 nyarán egy ausztriai szanatóriumból hazatért Pákh Albert cenzúracsfóló humoreszkje. Pákh, Petőfi barátja, a Tízec Társaságának egykori tagja maró gúnnyal ecseteli a pesti állapotokat, méghozzá oly módon, hogy kézírata első lapján egy Hunyadi Jánosról szóló beszélyt indít (joggal számítva arra, hogy az agyonterhelt cenzor csak az első és utolsó lapot fogja megnézni) s az utolsót is ezzel végzi, közben azonban merészen ugorva a jelent bírálja. Nem tudjuk, mi lett a becsapott cenzor sorsa, inkább azt csudálhatjuk, hogy a papának ismét sikerült rebellis fiát a börtöntől megmenteni.

Elévülhetetlenek Jókai Mór érdemei is éppen ebből az 1850-es esztendőből. Hozzá hasonló nyílt vakmerőséggel, kihívón szemrehányó daccal, őszinte fájdalommal senki nem mert, senki sem tudott akkor elbeszélő prózát írni. Elég, ha az 1850. július közepén megjelent *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből* (1850 novemberében már németül is megjelent Lipcsében!), valamint az 1850 október végén kiadott *Egy bujdosó naplója* című köteteit említjük. Lapozzuk fel ez utóbbiból egy alig két lapnyi terjedelmű kisnovella pár sorát:

„Egy ember, ki meg tudott menekülni, bátorságot vőn magának visszatérni nagy időre. Sok keresés után ráakadt házára. Egy ágyúgolyó keresztülütötte valamennyi falát. Pitvara előtt halott ember feküdt, szobája falán mintha véres kéz öt ujjá hagyott volna nyomot, széjjel az egész faluban egy élő teremtest nem talált, csak itt-ott repültek föl néha kerítések mellől nagy görbeorrú madarak, nehéz, lomha röpttel, amint tovament, ismét visszacsapva, ahonnan felterettek. Az ember ásót vett kezébe, házról-házra járt, a holtakat, ahol találta, ott eltemette, harmadnapra belefáradt a munkába, otthagya házát, telkét, s elment világgá, soha sem tért vissza többet.”

Vagy itt vannak a *Bárdy család* című terjedelmes beszély első és utolsó sorai:

„Édes szép hazám. Édes szép paradicsomkertem. Mivé lettél! Mi lett belőled! Vagy ne láttalak volna gyönyörűnek egykor, vagy ne látnalak most oly elpusztulva.

Vagy ne látnalak most oly elpusztulva, vagy tudnám remélni, hogy újra felvirulandsz.

Édes szép hazám.

Édes szép paradicsomkertem.

Reszket kezemben a toll, szívem elfogódik, sírhatnám.

Sírni fogtok ti is, kik e sorokat olvasandjátok, mint én sírtam, midőn azokat leíram.

Kihull kezemből a toll, szívem elfogódik.

Vajha tudnám hinni, hogy mindez csak képzelet, csak egy zaklatott agy lázas álmainak idétlen rémszörnye.

Bár mondhatnám azt: ne higgyétek, amit elbeszéltem, ne borzadjatok tőle vissza, hisz minden csak költemény, csak egy nyomasztó álom. Felébredünk és nem látjuk többé” (1850).

Mindehhez persze kiadói bátorság kellett. A folyóiratok, könyvek, naptárak kiadói sokat kockáztattak, mégis vállalták az ilyen és hasonló írások közreadását.

Illik megtanulnunk néhány kiadó nevét: Emich Gusztáv, Hartleben Konrád, Kozma Vazul, Landerer és Heckenast, Müller Emil és Gyula, Rózsavölgyi Gyula, Trattner és Károlyi...

Somogyi Sándor így méltatja munkásságukat a *Magyar irodalom története* című akadémiai kiadvány 1965-ös 4. kötetében:

„A könyv- és folyóiratkiadók soha még annyi áldozatot nem hoztak a nemzeti műveltség érdekében, mint Világos után. A bár felemásan, de mégiscsak polgárosodó Magyarország kulturális és tudományos közéletének publikációs előfeltételeit, gyakran nagy kockázatok árán, ők teremtik meg. Az ő érdemük is, hogy a honi könyvkiadás a 48 előtti állapotokhoz képest az évtized közepére körülbelül kétszeresére növekszik.”

Voltak aztán kiadásra nem került, kéziratban terjedt, másolt, szavalt, suttogott, bizalmas baráti körben emlegetett költemények is, mint a halálra keresett s udvarházról udvarházra bujdosó Sárosi Gyula *Farsangi dala*, vagy mint Medgyes Lajosnak a kolozsvári börtönben szerzett, s onnan kicsempészett verse:

A sorvasztó rabságot
Mosolyogva hordozom,
Éretted, szent szabadság!
Éretted, drága hon!

...

Egy szellő jő, s lefűjja
A korhadtt trónokat;
Vér és könny már elég folyt
Nem kell több áldozat.

(*Börtön-dal*, 1850, a kolozsvári börtönben.)

Ahogy az évek múltak, úgy nyílt valamivel több lehetőség folyóiratok, hírlapok és könyvek kiadására. De még mindig csak módjával.

Jókai Vahot Imrével együtt - immár saját nevén - 1851-ben megindítja a *Remény* című irodalmi folyóiratot - milyen találón jelképes cím! „Ne akarjuk magunkat elevenen eltemetni” - serkenti a szerkesztői program az olvasókat. Igaz ugyan, hogy a *Remény* csupán egy esztendőn át állott fenn - 12 száma jelent meg -, s az is igaz, hogy az 1852-es újesztendőben valóban mintha megszűnt volna minden remény, mégis a *Reményben* Arany János, Bérczy Károly, Eötvös József, Erdélyi János, Gyulai Pál, a jelképesen halálraítélt Jósika Miklós, Kuthy Lajos, Lévy József, Obernyik Károly, Szász Károly, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Vachott Sándor, Vas Gereben írásai jelentek meg.

Azt a vakmerőséget is megengedték maguknak a szerkesztők, hogy közölték: a *Reményt* a betiltott *Pesti Röpirvek* olvasóinak szánják...

Szilágyi Sándor különben, az elmúlt esztendő elszántan lelkes lapalapítója, idén is folytatja kísérleteit: *Nagyenyei Album* címen jelenik meg egy antológiája, benne, többek között, Kemény Zsigmond: *A szív örvényei* című regényével.

A *Losonci Főnix* is antológiaszerű folyóirat volt, két száma jelent meg. A forradalomban tönkrelőtt és a császáriak által felgyújtott Losonc újjáépítésének segélyezésére jelent meg ez a kiadvány - legalábbis ezzel az ürüggyel, ismét emlékeztetve az olvasót a forradalom ellen megindított hadak pusztítására. Ebben jelent meg Gyulai Pál: *A vén színész* című novellája.

Ezekhez a fontos, de nem maradó hatású kezdeményekhez képest óriási jelentőségű tette vált 1854 márciusában a *Vasárnapi Újság* megindítása. Ez végre a viszonyokhoz képest nagy példányszámú - tízezer példány! -, igényesen szerkesztett, értékeket közlő, tartalmas lap lett.

Pákh Albert szerkesztette, Heckenast Gusztáv nyomtatta. A lapot „az alsó középrend” kedvelte, éppen azok, akikről Bach leginkább feltételezte, hogy hamar elfelejtenek magyarul. Az 1921-ig (!) fennálló lap Oltványi Ambrus szerint „valóságos nemzeti intézménynek számított, s meghatározó módon befolyásolta jelentős rétegek világképét és tudásszintjét.”

Íme, Pákh Albert programja:

„A népet, melynek pártolására számítunk, nem nézzük öntudatlan, nyers tömegnek, melynek jóindulatát üres szemfényvesztések által szabad kizsákmányolni, hanem látjuk benne amaz ép, józan fajt, melynek megvannak nemesebb vágyai s tiszteletreméltó érzelmei. Azon népet látjuk magunk előtt, mely, *hogyha ezentúl is élni akar, ezt csak ismeretek és művelődés árán válthatja meg.*

Ha a magyar életrealóságot be akarjuk bizonyítani - és be is fogjuk bizonyítani - nem kezdjük azt a tőlünk idegen nyelvű fajok kigúnyolásával; hanem azzal, hogy tudunk nekik példát mutatni a közös műveltség felé haladásban.”

A *Vasárnapi Újsággal* párhuzamosan a Császár Ferenc által 1853. április harmadikán megindított és Vida Károly által szerkesztett, 1863-ig fennállott konzervatívabb *Divatcsarnok* is színvonalas írásokat közölt: Arany, Bérczy, az emigrációban élő Jósika, Jókai, Kemény, Tompa, Vajda versei és novellái jelentek meg, Dickens, Dumas, Musset, Sue fordításokkal együtt.

Még az óvatos Császár Ferenc is meg merte kockáztatni beköszöntőjében, hogy

„remélem, meg fogom legalább közelíthetni azon célt, melyet lapom által részben szinte elérni óhajtok: megszüntetni azon itthon most is mutatkozó előítéletet, hogy a mi gyönyörű magyar nyelvünk... kevésbé alkalmas a tudományok kellemes modorban előadására s a csínnal társalgásra...”

Az évtized közepén, ilyen folyóirat-környezetben, a magyar nyelvért folytatott újbóli küzdelem sikereinek láttán, a politikailag szigorúbban ellenőrzött napilapok is bátorságra kaptak. Különösen a *Pesti Napló* nőtt jelentőségben, mióta szerkesztését - hol hivatalosan, hol a háttérből - Kemény Zsigmond báró irányította. Egyre több verset, novellát, tárcát, bírálatot, ismertetést közölt. S hogy mit számít egy napilapban kellő időben elhelyezett költemény: arra mintapélda Vörösmarty *A vén cigányának* közlése a *Pesti Napló* 1855. július 25-i számában.

Vörösmarty, Kisfaludy Károly halála óta, több, mint húsz éven át közegyetértéssel elismert költőfejedelem, Petőfi és számtalan ifjabb társa felfedezője, 1851-ben hivatalosan ugyan már nem üldöztetett, mégis falusi magányban kellett meghúzódnia. 1851-ben egy 1845-ben készült, kiadatlan, hosszabb költeményét (*Három rege*: egy Kuthy Lajos által tervezett almanach számára írta) sikerült nyomdába juttatnia; ehhez írta *Előszó* című versét, a szabadságharc leverése utáni évek legdöbbenetesebb, legnagyobbbszabású költői reflexióját. Az *Előszót* ugyan nem illeszthette a kötet élére, de szerencsére megmaradt. „*Midőn ezt írtam, tiszta volt az ég, Zöld ág virított a föld ormain*” - vagyis, mikor a *Három regét* írta.

S a béke izzadt homlokát törölvén
Meghozni készült a legszebb jutalmat,
Az emberüdvöt, melyért fáradott.

Jött azonban a forradalom s annak vérbefojtása:

A vész kitört. Vérfagylaló keze
Emberfejekkel lapdázott az égre,
Emberszivekben dúltak lábai.
Lélekzetétől meghervadt az élet,
A szellemek világa kialutt.

Most itt vagyunk, az önkényuralom telén:

Szétszaggatott népeknek átkai
Sohajtanak fel csonthalmok közül
És a nyomor gyámoltalan fejét
Elhamvadt városokra fekteti.
Most tél van és csend és hó és halál...

Sejtette-e *A két szomszédvár* költője 1831-ben, hogy véres látomásai valóra válnak? Szónoki kérdés, mégis jogos, oly nyilvánvaló összefüggés van e borzalmasságában magasztos *Előszó* és *A két szomszédvár* pusztulást pusztulásra halmozó hőseinek világa között; de még a *Magyarvár* (1830) és *A rom* (1830) költője is valami baljós sejtéstől szenved, ugyanattól, amitől Petőfi is:

A hegyek is, kik alatt felhők tolakodva morogtak,
S ködtelenül láták a mindig tiszta verőfényt,
Felleg alatt nyögnek, s sziklákon omlik az árvíz.
(*Magyarvár*)

A természet mindegyik romantikus verses elbeszélés végén szenved és gyászol, az emberi bánat jelképeként. A trópusokon játszódó *Rom* zárósorait akár húsz esztendővel később leírhatta volna a költő; beillenek az *Előszó* képi világába:

S a rideg országnak szomorún elhagyta homokját.
Rom pedig ült egyedül és a sivatagba kinézett.

A publikálatlan *Előszó* után 1854-ig nem fejez be verset. Töredékeit, pársoros sírverseit ismerjük. Aztán 1854 nyarán elkészül *Az ember élete* és *A vén cigány*. Megint egy éves szünet, és 1855 őszén a *Fogytán van a napod*:

Szegény magyar költő
Mire virradsz te még.
Van-e még reménység?

A vén cigányt az 1854-es krími háború kellős közepén írta Vörösmarty. A hírlapokból, mendemondákból, izgatott suttogásokból hozzánk szivárgó világesemények hatása érződik minden során:

Háború van most a nagy világban...

Ebben az összefüggésben látva a dolgot, az egy évvel korábban keletkezett költemény hírlapbeli kinyomtatása felért egy kiáltvánnyal, egy vezércikkkel. Vörösmartytól előzőleg csak egy drámatöredéket olvashatott a közönség a már említett *Losonci Phönix*-ben és *Az ember élete* című, Batthyány Kázmér, az 1849-es forradalmi kormány külügyminisztere halálának hírére írott verset a Kemény Zsigmond és Csengery Antal szerkesztett *A magyar nép könyve* című antológiában.

1854 márciusában Anglia és Franciaország hadat üzent Oroszországnak. Ádáz küzdelem kezdődött a felbomló török birodalom balkáni területeiért. A nyugat-európai hatalmak meg akarják akadályozni Oroszország balkáni terjeszkedését. Az angol és a francia flotta angol, francia, olasz (a torinói Szárd Királyságból) csapatokat tett partra Krím félszigetén.

Ausztria semleges maradt, noha a cár joggal remélte Ferenc József segítségét, cserébe az 1849-es magyarországi beavatkozásért. Hiába járt azonban személyesen Olmützben a háború előestéjén, a Habsburg kormányzat, tekintettel saját ingatag belső helyzetére, és joggal tartva attól, hogy az oroszok melletti beavatkozás esetén Anglia és Franciaország tevékenyebben fogja támogatni a magyar függetlenség ügyét, nem mozdult. Ezzel Ferenc József ellenségévé

tette addigi feltétlen szövetségesét, viszont szép csöndesen megszerezte magának a román fejedelemségek feletti befolyást, bevonulva oda, ahonnan a cári csapatok kivonultak.

Viszont, természetesen, annál több magyar honvédtiszt jelentkezett, hogy az angol-francia-olasz-török csapatok oldalán küzdjön a nemzet elnyomói ellen. Guyon Richard honvédtábornok, Stein Miksa báró, honvédtábornok, Kollmann József honvédezredes, Kmety György honvédtábornok és mások tevékenyen részt vettek a krími hadműveletekben.

A krími háború lélegzethez juttatta a Habsburg uralkodóházat; Európa hatalmasságai mással voltak elfoglalva. Ezért is szánta rá magát a császár és csendőrsége, hogy leszámol a rebellióval, gyökeresen kiirtva minden lázadás írmagját Magyarországon, Észak-Itáliában, Csehországban és Lengyelország általa ellenőrzött területein.

Ezért is szabadult el a császári önkény; talán még a vérszomjassága miatt leváltott Haynaun is kezdenek túltenni a császári bírák:

Kié volt ez elfojtott sohajtás,
Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
Ki dörömböl az ég boltozatján,
Mi zokog, mint malom a pokolban?

...

Vert hadak, vagy vakmerő remények?

Remény támad tehát benne, s ez az 1854-es esztendő az ország lakosságának is vakmerő reménye, bármily kitartóan működjenek a császár hóhérai:

Lesz még egyszer ünnep a világon.

De mikor jön el ez az ünnep?

Tudjuk, hogy még nagyon sok év fog eltelni a Vörösmarty-vágyta ünnepig.

Nehéz átélni, mit jelenthetett akár csak ez az egyetlen sor a korabeli olvasónak.

Ilyen és hasonló verssorok, strófák, mondatok, biztatások tartották a lelket mindenkiben.

Fokozta a hatást, hogy Vörösmarty 1855 őszén visszaköltözött a fővárosba. 1855. november tizenkilencedikén azonban meghalt.

Újsághír:

„A nemzet gyásza, Gyászjelentés. Országos gyász! Öltünk gyászt. A nemzetnek nagy fájdalma, pótolhatatlan vesztesége van. Vörösmarty Mihály meghalt. Mellvízkór és agyszélhűdés okozta halálát. Pesten, a Váci-utca ugyanazon házában hunyt el, melyben költőtársa, barátja s a hon egy másik nagy fia, Kisfaludy Károly ma huszonöt éve zárta szemeit örök nyugalomra. Vörösmarty szelleme 1855. év november 19-ik napján délután két órakor röppent el ötvenöt éves hüvelyéből melynek ünnepélyes temetése ma, november 21-én délután három órakor megy végbe. Hült tetemeinek örök nyugalmi helyül a kegyelet az ország szíve: Pest határában keresett sírboltot. Magasztos szelleme pedig közénk, hön szeretett hazájának fiai közé költözött, hol mint buzdító, lelkesítő örnműve élni fog, míg egy magyar él!”

A temetés tüntetéssé nőtt.

„A Váci-utcában nem fért el a gyásznép, mely a nagy halottnak végtisztességére megjelent. Temérdek nép csoportosult a közel tereken, a szomszéd utcákon... A társaság minden osztálya, a születési jog, a vagyon, az irodalom, kereskedés és ipar képviselőitől fogva a szegény kézművesig megjelent e temetésen... A koporsó mellett huszonnégy író és színész tartott borostyánnal átfont fáklyát... A koporsó után a magyar Akadémia elnökei, az akadémiai tagok, a költő legbensőbb barátai mentek... a gyászmenetet, melyhez az egyetemi és a többi főiskolai ifjúság, több nyomda és céh tagjai csatlakoztak testületileg, temérdek úri fogat s bérkocsik hosszú sora zára be” - tudósít a

Pesti Napló. És a *Vasárnapi Újság* dacosan jegyzi meg: „Nincs olyan balzsam, mely úgy ellenállna a rombolás kezének, mint a nép szerelme, mert nincs olyan emlék, mely úgy megharcolna az idők dühével, mint a *Szózat*, mely a költő ajkáról jött.”

Így lett egy nagy költő halála az önkényuralom legsötétebb éveiben a megújuló reménység, mert ismét erőre kapó nemzeti öntudat első fénycsillanása.

Rendőri jelentések tízezrekről, legkevesebb húszezer emberről beszélnek. Ez a tömeg a Váci utcától a mai Kossuth Lajos utcán és Rákóczi úton át vonult a Kerepesi Temetőbe. Énekek, gyászbeszéd, könnyek: 1848 óta nem tapasztalt érzelmi kitörése egy bármekkora katonaság számára is szétverhetetlen tömegnek. A rendőrség és a kormány bénulttá döbbsent a nem várt jelenségtől. Mikor tehát Dessewffy Aurél, a Tudományos Akadémia elnöke engedélyt kért arra, hogy Vörösmarty árvái és özvegye számára gyűjtést indíthasson, Albrecht főherceg, helytartó elutasítja a kérelmet, írván, hogy „A nyilvános gyűjtés csak tűzvész, áradás vagy más országok csapások alkalmából van megengedve.”

Természetesen így is összegyűlik a pénz, Deák Ferenc „magánkezdeményeként”.

Ennek a fellobbanásnak másik fontos jele az alapítványok újbóli elszaporodása. Az Akadémia húszas évekbeli alapítványaitól a negyvenes évek számos, írókat segélyező létesítményeiig - emlékezhetünk a *Nemzeti Kör* Petőfi-kiadására - sok ilyen volt 48-ig. Most újra kezdődött, bár a hatóságok nem nézték jó szemmel. A legtöbb feltűnést Tomori-Theodorovics Anasztáz nagykőrösi tanár alapítványa keltette. A szerb-magyar kereskedőcsaládból származó mérnök Világos után tanárként húzódott meg Nagykovácsra, ahol görög-szláv vallása ellenére szívesen fogadták - (egy református felekezeti iskolában) - és ahol 1854-ben hamburgi kereskedő rokona elhalálozása folytán milliós örökségéről értesült. Alapítványt tett magyar történelmi dráma évenkénti jutalmazására. Pályázatot is hirdetett. A határidőre, 1855. augusztus huszadikára beérkezett 18 pályamű közül a bírálóbizottság egyetlen drámát sem talált jutalmazásra méltónak, Tomori azonban átlátva a szitán, ragaszkodott a jutalomösszeg kiosztásához. (Madách is pályázott a *Mária Királynővel*.) Így hát a két viszonylag legjobbnak ítélt mű kapott díjat: Jókai Mór *Könyves Kálmánja*, és Hegedűs Lajos színész-szerző *Bíbor és gyász között* című drámája. 1855. december 18-án mutatták be a *Könyves Kálmánt*, mint a Tomori-jutalom egyik nyertesét, Jókainé Laborfalvi Róza jutalomjátékaként.

Így termékenyítette meg egy gazdag szerb-magyar mérnök-matematikussal az önkényuralom korának magyar színiéletét.

Tomori példáját megelőzte az 1855-ben elhunyt Teleki József gróf alapítványa, s követte 1858 márciusában gróf Karátszonyi Guidóé, aki tízezer arany forintot rendelt adományozni a legjobb drámának.

AZ ÖNKÉNYURALOM HÉTKÖZNAPJAI

Közben az ország minden elnyomás ellenére gyarapodott. Ezt a gyarapodást a kormány is segítette, ha érdekeivel nem ellenkezett. Tagadhatatlan, hogy az uralkodóház igyekezett az 1848 előtt elhanyagolt, semmibe vett kereskedő és iparúzó középrétegekre támaszkodni, ezek rokonszenvét megnyerni, bizonyoságul, hogy a nemzeti nyelv és függetlenség feladásának fejében a központosított birodalom segíti a szorgosan munkálkodó állampolgárokat, előnyt biztosítva számukra - legalábbis szavakban - a maradi nagybirtokos főnemességgel szemben. Legszembetűnőbben a vasúti közlekedés fejlődött. Ez, míg a vasútvonalak épültek, ezreknek, tízezreknek adott kenyeret; elkészülvén pedig, távoli vidékeket összekapcsolva, fellendítette a kereskedelmet és az ipart.

1850 decemberétől (Vácon és Pozsonyon át, a Duna balpartján) vonattal lehetett Pestről Bécsbe és Bécsből Pestre utazni. 1854 tavaszától Ceglédre és Félégyházán át Szegedre - és onnan Pestre - utazhatott a lakosság és a feladott áru.

1856 augusztusától Komáromból Győrön át Bécsbe vezetett a vasútvonal. 1857-ben Temesvárig és Debrecenig bővültek a vaspályák.

1858-ban Püspökladányból már nemcsak Debrecen, hanem Nagyvárads felé is elágazott a vasút.

1859-ben Debrecen-Nyíregyháza-Szerencs-Miskolc között indult meg a közlekedés.

Kanizsára, ahogy a közkezdvelt dal szövege mondja, 1861 áprilisától kezdve járt a gőzös.

A mainál sokkal élénkebb volt a dunai (és a tiszai) hajóforgalom. Naponta több gőzhajójárat indult mindkét irányba; utasokat és árut egyaránt vittek ezek a kényelmes és kedvelt lapátkerekes hajók Bécsbe, Mohácsra, le Pancsováig és messzebb.

Amerre vasútvonal húzódott, megélénkült az ipar és a kereskedelem, de fellendült a mezőgazdaság is. Malmok, cukorgyárak nőttek ki a földből. Lendületesen fejlődött a bányászat és a vaskohászat, s ennek áldásait az is élvezte, aki tudta, hogy az osztrák iparbárok a maguk kezébe igyekeztek kaparintani ezeket az üzemeket, ahogyan ezt Jókai a *Fekete gyémántokban* megírta. Megalakult a gabonatőzsde, a *Pester Lloyd* 1945-ig fennállott színvonalas napilappal; fokozatosan megkezdődött a gázvilágítás bevezetése, tudományos társaságok alakultak, mezőgazdasági kiállítást szerveztek, épült az Alagút (1853-tól), a Lipótvárosi Templom („bazilika”), az esztergomi főszékesegyház; kereskedők és gyárosok költöztek az országba, akik bár részben a Chownitz-féle gyarmatosítási felhívásra jöttek, vagy már korábban; mégis hazánkat virágoztatták fel. Az óbudai Goldberger-család textilgyára 135 állandó munkást foglalkoztat. (Goldberger aranyművessegéd a XVIII. század közepén vándorolt be Németországból, s itt tért át a textiliparra.) A svájci Ganz Ábrahám, aki a szabadságharc alatt fegyvereket öntött, s ezért megbüntették, 1854-55-től kezdve saját kísérletei alapján nagyarányú vasúti kocsikerékgyárat alapított; Vidats István és fia mezőgazdasági gépgyárat létesített Pesten, a mai Lónyai utca és Kálvin tér sarka közelében. Ifjabb Vidats is részt vett a szabadságharcban, üldözték, börtönbüntetést szenvedett. Mily jellemző, hogy a hazai gépipar e két úttörőjét öngyilkosságba hajszolták. Hajós József takarékpénztárat virágoztat fel; Fischer Mór Herenden porcelángyárat létesít, és az 1853-as New York-i kiállításon díjat nyer. Kugler Henrik cukrászatot alapít (a mai Vörösmarty-cukrászdát). Lapozzuk fel a róluk készült egykorú képeket. Kugler Henrik ott ül kipödrött bajszával zsinóros-magyarruhás népes családja körében. Mindegyikük hangsúlyozottan magyaros öltözetben fotografáltatja-festeti magát, lett légyen az Kubinyi Ágoston természettudós vagy Fischer Mór. Ne mosolyogjunk ezen a külsőségen; ma annak hat, s mióta a kiegyezés utáni időktől kezdve a neveltségességig lejáratták a magyar ruhát, joggal viszolygunk használatától; de akkor ez öntudatos vállalása volt oly ügynek, amit a hatalom üldözött.

A Múzeum-kert már be van kerítve azzal a vasráccsal, mely ma is ékesíti; belül akkor terebélyesnek érzett, gondozott park, sétautakkal.

Pest város ezekben az években leginkább északi irányban terjeszkedik. Az Országház környékén ugyan piac és mocsaras rét terül el, és a Szabadság tér és Báthori utca között az Újépületnek nevezett börtönkaszárnya irdatlan tömbje terpeszkedik, de a gyártelepek, malmok között azért nappal zajlik az élet. Éjszaka csak a mai Vígszínház tájékán magányosan árválkodó kültelki *Újvilág* mulató ablakai világosak. A mai József Attila utcában a *Kávéforráshoz* címzett kávéházat látogatták szívesen.

A jobb szórakozóhelyek a Király utcában követték egymást, szinte házanként egy; ha majd ezt az utcát is rendbehozzák, csodálni fogjuk az épületek építészeti megoldásait, romantikáját. Most is régi fényében áll viszont a templom környékén a neogótikus nagy bérház, annyi Jókai-regény hősének lakhelye.

Nevezetes fogadók a Tigris, melyről már megemlékeztünk (a mai Nádor utca 5. számú telken), és a Duna-parton az *Angol Királynő*, ahol Deák Ferenc is lakik 1854 óta.

A belvárosban a mai Kossuth Lajos utcában egymást érik a vendéglők és kávéházak, írók, művészek, polgárok, kereskedők találkozóhelyei: a *Kammon*; körülbelül az Astoria helyén a *Zrínyi*, rebellis viták és találkozások színhelye; a mai Rákóczi út elején, a Nemzeti Színháznak századunk elején lebontott épülete mellett a *Griff*, följebb a *Beleznay-kert* (Puskin utca sarok) és vele szemben, az út túlsó oldalán a *Fehér Hattyú*.

A Váci utca és Régiposta utca sarkán állt a legfelkapottabb kávéház, a *Korona*: annyira zsúfolt, hogy alig lehet benne helyet kapni.

Az álmosabb Buda látszatra a maga csipkerózsika-álmát aludta, bár azért fejlődött és terjeszkedett, hiszen a Lánchíd és az Alagút összekapcsolta Pesttel. Itt a *Horváth-kert* volt kedvelt szórakozóhely, és a Várban már működött a mai Russwurm helyén, boltíves szobájában Müller Antal kedvelt és felkapott cukrászdája.

A korabeli bűnügyi regények és történetek kedvelt színhelye viszont a Gellérthegy ma kerítéssel elzárt rakparti része volt, ahol barlanglakásokban olcsó lányok és felbérelhető gyilkosok tanyáztak.

Munkáskerület volt a Kálvin tértől kifelé vezető Soroksári (ma: Ráday) utca és környéke. Itt állt, mint jeleztük, például a Vidats-gépgyár, valamivel lejjebb pedig, az Üllői útig terjedőn, a dohánygyár.

Vízvezeték, csatornázás természetesen még nem létezett a ma ismert módon. A bérházak udvarán kutak álltak - sokat, bár nem működnek, ma is látni belvárosi házak kapualjaiban és udvarain -, a mosáshoz pedig lajtokkal hozták-árulták a Duna-vizet.

Aki szívesen elképzelné, milyen is lehetett egy szép, korszerű pesti ház az 1850-es években, nézzon körül a mai Petőfi Sándor utca elejének többudvaros átjáróházában, melynek a Városház utcára is nyúlik kapuja. Nyomdák, vendéglők, üzletek voltak itt, az emeleten a Tudományos Akadémia könyvtára és irodái. A tágas udvarokba lovaskocsik is behajthattak, a sürgésforgás közepette cseléd lányok poroltak, üvegesek, drótosok, foltozók hirdették magukat kiáltozva. A kintornásokat, énekeseket viszont kitiltotta Prothmann von Ostenegg rendőrfőnök, mert a lakók nagy örömeire rebellis nótákat fújtak.

Ebben a piros és fehér virágú, vaníliaillatú leanderekkel díszített udvarban szinte minden költő, tudós, újságíró, politizáló honpolgár megfordult akkor valamilyen ügyben.

Innen pár száz méterre voltak (valamelyik égtáj irányában) a már említett kiadók, a nemzeti művelődés szerény, de fontos központjai.

A császári ház 1859. nyári itáliai, solferinói veresége után enyhült az önkényuralmi szigor. A Lombardiát és Milánót elveszített és a terjeszkedő Porosz Királyságtól is fenyegetett Habsburg birodalom engedményekre kényszerült. 1859 nyarán Ferenc József szinte egész kormányát leváltotta.

Távozott Albrecht főherceg, magyarországi helytartó; Bach belügyminiszter, Kempen rendőrmíniszter; Grünne főhadsegéd; Prothmann pesti rendőrfőnök; Buol-Schauenstein külügyminiszter. Öngyilkos lett Bruck pénzügyminiszter és Eynatten altábornagy, a hadsereg ellátási

főnöke. Már korábban meghalt Schwarzenberg herceg miniszterelnök (azóta se töltötték be ezt a hivatalt); Haynau tábornagy és az élete végén elborult elméjű Jelačić horvát bán.

Számos emigráns engedélyt kapott a hazatérésre. Így tért haza a forradalomban való részvétele miatt távollétében halálra ítélt gróf Andrássy Gyula, aki néhány év múlva miniszterelnök, majd a birodalom külügyminisztere lesz.

Széchenyi István grófot viszont, 1849 ősze óta egy Bécs környéki elmegyógyintézet önkéntes lakóját, aki 1855 körül ismét bekapcsolódott a magyar közéletbe, szanatóriumi szobájából egyre hatékonyabban irányítva a közvéleményt és egy német nyelvű könyvével - *Ein Blick auf den anonymen Rückblick*; Egy pillantás a névtelen Visszapillantásra, 1857. okt. - politikai károkat okozva a császári kormánynak; 1860 áprilisában öngyilkosságba kényszerítették, megfenyegetvén, hogy vagy letartóztatják - amennyiben egészséges -, vagy a továbbiakban *igazi* örülként kezelik.

Különös sors várt az emigráció egyik vezéralakjára: a kitűnően szervező Teleki László grófot, a *Kegyenc* szerzőjét a szászországi fővárosban, Drezdában, ahová hamis útlevéllel, álnéven utazott, a császári titkosszolgálat ügynökei a szász rendőrséggel együttműködve elfogták és Bécsbe vitték, ahol váratlanul a császár elé vezették, ily módon kompromittálva a meg nem alkuvó ellenzéki politikust. Telekit néhány hónappal e találkozás után pisztolylövéssel halálra sebzetten találták pesti lakásán.

1866-ban a Porosz Királyság Ausztriával szemben régóta fennálló hatalmi igényeit fegyveresen elégítette ki. A Csehországba nyomuló porosz csapatok tönkreverték az osztrák sereget.

Ferenc József kénytelen volt Magyarország függetlenségét elismerni; 1867-től csak a külügy, a hadügy és a pénzügyek maradtak továbbra is közös intézésben a birodalom többi részeivel. A császár 1867-ben magyar királlyá koronáztatta magát.

Ezzel az önkényuralom kora véget ért.

„NEVED KI DICCESEL EJTENÉ, NEM ÉL OLY VELSZI BÁRD”

ARANY

Vörösmarty halála után nem „öröklődött” oly természetesen és egyértelműen az irodalmi vezérség, mint azelőtt; a Bessenyei-Kazinczy-Kisfaludy Károly-Vörösmarty láncolat megszakadt. Arany János tekintélye ugyan fokozatosan és vitathatatlanul naggyá nőtt - de az önkényuralmi helyzet és Arany vidéki elszigeteltsége nem tette lehetővé azt a fajta tevékenységet, amit Kisfaludy az *Aurorával*, Vörösmartyék az *Athenaeummal* fejtettek ki. Az Akadémia is elszigetelődött, s vele a hazafinak megmaradt, de egyre konzervatívabbá zárkózó Toldy Ferenc is. Az irodalmi közvélemény irányítója az ötvenes években Kemény Zsigmond lett, de tekintélyt szerzett Vajda János, Erdélyi János és Gyulai Pál is.

Azok közül, akik már negyvennyolc előtt felléptek, az ötvenes években ARANY JÁNOS (1817-1882) a legjelentősebb, bár nem a legnépszerűbb költő.

A Petőfinél hat évvel idősebb Arany János, mint már láttuk, harmincévesen vált ismertté irodalmi körökben, és csak közvetlenül a szabadságharc előtt kezdett országos híre támadni a *Toldi* és Petőfi üdvözlő verse, majd barátsága révén. Máig homályos előttünk a tízholdas, tízgyerekes parasztgazda legkisebb fiának ifjúsága. Annyi tény, hogy bár olvasni mindig szeretett és a szülői házban is szívesen mondtak és hallgattak mesét, a harmincas évek akkor divatos magyar költészetét nem ismerte. A XVI-XVIII. század ponyvára került verses széphistóriái kötötték le figyelmét. Tizenkilenc éves fejjel, másodéves debreceni bölcsészhallgatóként színésznek állt, és 1836-ban néhány hónapig vándortársulattal bolyongott a Felső-Tisza vidékén és Máramarosban. Rövid vándorkomédiáskodás után azonban lelkipurdalásoktól gyötörve és rosszat sejtve hazagyalogolt Szalontára, ahol apját megvakulva, anyját pedig halálos betegen találta. Ettől kezdve segédtanítóként, segédjegyzőként, 1840-től aljegyzőként mint megtért tékozló fiú szótlán álnyugalomban élte a falusi alsóbb értelmiség egyhangú életét. Meg is nősült, egy falujabeli árvalányt vett feleségül. A negyvenes évek közepén, mint már láttuk, megpályázott két Kisfaludy Társaság kiírást, mind a kétszer fényes elismeréssel (*Az elveszett alkotmány; Toldi*). A Kisfaludy Társaság 1847-ben tagjává választotta. A szabadságharc alatt néplapot szerkesztett, rövid időn át nemzetörkődött is. Világos után egy Tisza menti földesúr birtokán húzódott meg nevelőként. 1851 ősze óta a nagykőrösi református gimnázium tanára (magyar, latin, görög); itt élt 1860-ig, amikor a Kisfaludy Társaság megválasztott igazgatójaként (és 1858 óta akadémiai tagként) családotul Pestre költözött. 1865-től az Akadémia titkára.

Arany tehát kívül maradt az *Aurora* és Kisfaludy Károly működése óta kialakult irodalmi életben; s hogy ez a kívülmaradása fájdalmasan kényszerű elzárkózás lehetett, arra vándorszínész-kalandja, ez a fölösleges megbánásokkal és büntudattal járó kitörési kísérlet éppúgy bizonyosság, mint a különös tény, hogy ennek a nagy költőnek életművében nem maradt fenn szerelmes vers!

Most is egy alföldi középiskola tanári testületében kínlódik. A jó társaság ellenére - nem egy jeles egyéniség szorult ide az önkényuralom üldözése elől - félszegen érezte magát. Egyetlen bizalmas barátja a hozzá hasonló helyzetű és lelki beállítottságú, de a messzi Gömörben lelkészkedő Tompa Mihály, akivel rendszeresen levelez. Suta visszahúzódása, kicsinyes gondok elől másféle kicsinyes gondokba menekülése Pesten is folytatódott. Pestre költözése után, az enyhültebb hatvanas években ugyan jelentős lapokat szerkeszt (*Szépirodalmi Figyelő*,

majd *Koszorú*, 1863-1865), de ebbe is a konzervatívabb jelek írtak, ez sem vált modern *Athenaeum*má.

Visszafojtott ideglete, veleszületett gyanakvó konzervativizmusa, epebántalmai, nagyobb társaságtól irtózása, egy bármikor rátörhető véstől tartó örökös kuporgatása alkalmatlanná tették a tehetsége, ítélőképessége, választékos ízlése, műveltsége révén neki való irodalmi vezérségre, emellett ellenszenvet váltott ki haladni vágyó, az akkor modern irodalmat joggal kedvelő ifjabb pályatársaiból, mert bár erről Arany iránti tiszteletből ritkán szólunk, de elég széles kör morgolódtott ellene az ötvenes-hatvanas években, s ennek jelei a *Nagyidai Cigányok* fogadtatásában éppúgy megelhetők, mint a *Buda halálát* ért bírálatokban.

Emellett, Petőfit egyvégtében végigolvasva, s Vörösmarty utolsó néhány versének hangulatától nyugózva: az ötvenes évek Arany Jánosának lírai termése tagadhatatlanul gyengébbnek bizonyul amazokénál. Körülményeskedő közlésmódja, néha aggályos aprólékoskodásnak tetsző stílusa ekkor, az ötvenes években nem üti meg Petőfi, Vörösmarty mértékét; a nemes gondolatot nem mindig repíti fel a megfelelő forma. Bár 1850-től kezdve mindenhová küld verset - *Letésem a lantot; Gondolatok a békekongresszus felől; Vojtina levelei öccséhez; Bolond Istók* - költeményeit nem nagyon veszik észre, a debreceni *Csokonai Lapok*ban közölt *Bolond Istók*ot figyelemre se méltatják.

Szorosan vett lírai költeményei közül az *Egynémely nagyocska emberre* és a *Gondolatok a békekongresszus felől* címűekből fűj tüzet az óvatossággal nem fékezett őszinte indulat:

Még a minap kolosszilag
Verétek a felhőket,
Föl sem vevén minket, szegény
Alant járókelőket:
Most sárba - nem döntve, hanem
Önként borulva másztok,
S annak, ki rúg, színes, hazug
Szóval allelujátok

- írja a Haynau előtt meghunyászkodókról; a másikkban pedig ezt kívánja egy remélt békekorszak beköszöntésétől:

S nemzet ne kísérné tapssal
Más nemzet sírbadöltét.

Nem is jelentkezik lírai kötet 1856-ig; ekkor jelenik meg a *Kisebb Költemények*, de ebben is sok a verses kisepika. A kötet 1860-ban akadémiai nagyjutalmat kapott.

A legszubjektívebb vallomásokat a félig líraian önvallomás-jellegű, félig elbeszélő költeménynek szánt (a mai olvasót *Az apostolra* is emlékeztető) *Bolond Istók* első strófái tartalmazzák:

Szeretem a hölgy szép szemét, midőn
Egyszerre könnyet hullat és mosolyg...

Geszti emlék lenne?

Szeretem nézni (bár lábam ügyetlen)
Komoly-vig táncod, keleti fajom:
Mikor feljajdul rátermett kezekben
A hegedű s méléz a cimbalom;
És olykor a bú fátyola lebben
S kirona a jókedv táncban és dalon:
Egy élet e tánc, melyben lélek a dal:
Kevés öröm, vegyítve sok bánattal.

Berzsenyi is így gyönyörködött a táncokban és Bihari muzsikájában. Aztán egy impresszionista kép, a derűs szemlélődés öröme, a langyos esőnek a gazda szemével is örvideni tudó költő tájélménye:

Szeretem én langy május-reggelen
A permet-essőt, mely gyéren aláhull,
Csillámfonalkint, a dörgéstelen,
Napszúrte felhők tiszta fátyolárul,
Midőn a tájnak élénk zöldje lenn,
A szőke fényü légből visszahárul
És sárgazölddé lesznek a sugárok,
Melyekben a kelő nap átszivárog.

Fokozatosan Arany is felismeri, hogy ahhoz a műfajhoz kell visszatérnie, mellyel a negyvenes években oly egyértelmű sikert aratott: a verses nagyepikához. De *A nagyidai cigányok* kivételével mégsem ír újat; az 1854-ben kiadott (és 1859-ben az Akadémia Marczibányi-jutalmával díjazott) *Toldi estéje* már 1848 tavaszán kész volt, Petőfi olvasta és a trilógia harmadik részének megírására biztatta barátját.

Így aztán a verses kisepika egy különleges formájával próbálkozott, és 1853-1857 között termékenyen, jókedvvel sikerült is kiszabadulnia saját idegállapotának börtönéből: megírta a nevezetes balladákat: *V. László; Ágnes asszony; Bor Vitéz; A walesi bárdok...*

A verses epika lett ezekben az ötvenes-hatvanas években Arany igazi területe.

A verses epikának ez az Arany János-i kivirágzása a magyar irodalom különlegessége. Bár a verses elbeszélés éppen ekkortájt erősen divatozott Európában - Puskindól Lermontovon és Lamartine-on (*Jocelyne*) át Scheffelig (*A säckingeni trombitás*, 1854) -, Arany János elbeszélő költészete mégis különbözik tőlük, s oly szorosan kapcsolódik az általa gyerekfejjel mohón falt magyar reneszánsz költészethez, hogy szinte azt mondhatnánk: Arany János Tinódi, Ilosvai, Valkai és számtalan névtelen szerző munkásságának betetőzője; Arany teremtette újjá elveszett „naiv eposzuk” helyett a magyar múlt költészetét.

Akárhányszor lapozunk is bele a *Toldiba* (és a szorosan hozzátartozó, mert azzal egyidőben írt *Toldi estéjébe*), de a hatvanas években termett *Buda halálába* is, mely egyébként érdekes módon már nem annyira közkedvelt: első benyomásunk az őszinte gyönyörűségen túl a mű elsörendűen *olvasmány jellege*. Még Petőfi se *olvastatja* magát ennyire, s ez azért hangsúlyozandó, mert hát akkor itt most tényleg egy elbeszélő művel van dolgunk, egy olvasmánnyal, a regényes epika egy alkotásával. Gyermeki figyelemmel kísérjük a mese kacskaringózó szálait, kíváncsian követjük a mesélőt az epizódok indái között; egyszóval úgy viselkedünk, mint amikor elbeszélő prózát olvasunk. Arany *Toldijával* és a *Buda halálával*, de voltaképpen balladáival is - az elbeszélő irodalomhoz tartozik. Olvasás közben a vers formai sajátosságait - rím, ritmus, sorokra tördeltség - másképpen érzékeljük, mint egy líraibb költeménynél: a vers is az *elbeszélést szolgálja*:

Túl a tornyon, melyet porbul rakott a szél,
Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg kél.

Mint egy moziban: a felvevőgép forgószélkavarta portömegben keresi meg a csillogó fegyverekkel felénk közeledő katonákat. A *János vitéz*ben a hasonlatok nemegyszer a maguk külön világát élik, Aranynál a képek - bár azért itt is működnek hasonlatokként: „*Mint a gímszarvas, kit vadász sérte nyíllal / Fut sötét erdőbe sajgó fájdalommal...* Úgy bolyonga Miklós” - mindig a cselekménynek vannak alárendelve, a történet folyamatos továbbhaladását szolgálják; „és akkor mi történt?” - „és akkor mit tett?” - ilyesféle kérdéseinkre felelnek.

Felvette a vasat lába mellől Bence:
Hát nem vasdarab volt, hanem vasszelence,
Könnyen felnyitotta, nem volt semmi zárja,
Bele nézett, hát csak elállt szeme-szája:
Vert arany volt benne, nem kettő sem három...

A felvett vasdarabot Bence szemével nézegetjük-vizsgáljuk: sorról sorra haladunk előre a meglepetések egymásutánjában: egy szelence! Kinyitjuk. Könnyen nyílik. Mi van benne? Vert arany...

Vörösmarty *Toldija* Ilosvai nyersen mulattató versezetének szellemében keserű-zaklatottan győz, nem nyugszik babérain:

...álmodik a csata napjairól.
S míg lelke a vad sivatagnak örül,
Fel-felriad álmai szörnyeitül.
(Vörösmarty: *Toldi*)

Arany *Toldijának* nincsenek szörnyálmai; még a dühében akaratlanul előidézett emberhalál után is az igazak álmát alussza, „úgy, hogy édességén”

Tiszta nyál csordult ki Toldi szája végén.

Tanulságos, hogy miképpen birkózik meg Arany az Ilosvai-féle feldolgozás legotrombább tréfájával: amikor az özvegy egy nyitott ablak elé feszített szőnyegnek ugratja a nekihevült Toldit, aki így ingben-gatyában, világ csúfjára az utcára esik. Arany nál „egy kis pisze” lantos énekli el az esetről szerzett könnyed, tréfás dalt, miután illő áhítattal hallgattak egy másik betétet. Szent László király csatájáról, melyet azonban a társaság unalmasnak talált.

Toldi Miklós, aranyszál!
Hátha egyet ugornál.
Ihajnáré! Ugornál! -
Csak amott, a zugolynál.

Selyem kendőn, a falra,
Oroszlány van kivarrrva,
Ihajnáré! csak arra
Oda ugorj a falra

...

Toldi Miklós úgy jár:
Kicsöppent az utcára,
Ablakon az utcára,
Mind a világ csufjára.

Azáltal, hogy Arany itt hangot és versformát vált, népdallá lágyítva az esetet, az olvasó számára is idézőjelbe teszi a dolgot; viszont indokolja Toldi haragját, mikor a dal eléneklése után még gorombább viccek zúdulnak fejére.

A csendes mesélés mesteri megoldása a híres befejezés, amikor Toldi temetésén összegyűlt a város

És még akkor este, alkonyi homályban,
Nagy sor fáklya indul útnak Budavárban;
Messziről azt hinnék: ott megyen, ott ballag,
Hogy Toldit kísérje, valamennyi csillag

...

S gyűl a nép az utcán, mint valamely folyam
Minden köz, sikátor mint egy patak, olyan
Mert miképpen a víz patakból folyamba,
Úgy özönlik a nép emebből amabba.
Még sincs semmi láрма...

Összesen négy strófa. S a végső kép, ismét egy film zárójelenete:

nem jelölte a sírt drága érc, vagy márvány:
Bence volt az emlék, lába felől állván:
Egy ásót ütött le, arra támaszkodék,
S elborítá a sírt új havával az ég.

Amíg a *Toldi* és a *Toldi estéje* a tizenkilencedik századi realista elbeszélésnek elsősorban a cselekményvezetés szempontjából mesteri példája: addig az 1863-ban írott *Buda halála* a lélektani ábrázolás tekintetében hoz meglepetést.

Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak amíg ember frissen egyet pillant,
Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste-lelkét.

Akkor Buda nője messze kitárt karra
Fogadá vendégét nagy csók-zivatarral...

Flaubert nem írta le különül és tömörebben két egymást negédes finomkodással utáló asszony találkozását. Aztán az útikészülődés:

Az asszonyi nép is gondba' fejét főzi,
Kicsiért nagy felleg homlokát redőzi,
Sok majd csak az úton jut eszébe reggel,
Marad a szükséges, viszi ami nem kell.

A haragos Buda így füstölög a feleségével történt nagy veszekedés után:

De amikor estenden csillapodott vére,
Nagy félelem állt bé, a harag helyére,
Félelem és bánat kezdte szívét vájni,
Mint seb, ütésekor nem, azután szok fájni.

Lassítja menését, járván palotában,
Meg-meg is áll olykor, tünődni magában...

Végül, amint Buda és Attila a párviadal előtt farkasszemet néznek:

Amint közelebb jó, amint szeme villan,
Duzzad egész teste, majd rászakad olyan,
Harag a nézése, harag a járása,
Szorul összebb köztük levegő nyílása

Arany János tehát az önkényuralom alatt ha nem is prózában, de versekbe szedve: a magyar elbeszélést fejleszti tökélyre, s e tekintetben helye a Jósika-Eötvös-Kemény-Jókai láncolatban van, pontosabban ott is keresendő.

Mert a balladák is idetartoznak; bármily szellemes Greguss Ágostnak annak idején az iskolákban tanított meghatározása, hogy tudniillik a ballada tragédia dalban elbeszélve: valójában az elbeszéléseken van a hangsúly, mely ezúttal versben történik, méghozzá - a mozit nem kedvelő olvasó talán megbocsátja e hasonlítást - a filmre emlékeztető kihagyásos montázstechnikával.

Igaz, hogy Arany szerint a ballada „nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki mennél erősebben” - de a történet tragikumát csak az élheti át, aki megértette, önmagának

elmesélte, kiegészítette a cselekményt. Vegyük a remekbe sikerült *Bor vitézt* (1855. november, Vörösmarty halálának és temetésének hónapja). Tizennégy négysoros strófájában Bor vitéz búcsút vesz szerelmétől (gondolati kiegészítésünk: csatába indul, s odavész), akit atyja máshoz akar kényszeríteni. A (gondolati kiegészítés: a reménytelen várakozásba beleőrült) lány éjfélkor egy erdei romkápolnához menekül, hogy ott esküdjék örök hűséget az őt szellem mivoltában elragadó Bor vitéznek. Képzeletében a kápolna „régí fényét visszakapja”, s egy szintén rég halott pap összeházasítja őt Bor vitézzel. A képzelt esküvő után a lány összeesik és meghal.

A sejtelmességet, a borzongató titokzatosságot nem csak a képzeletünkre bízott, el nem mesélt részletek adják - Bor vitéz elesett a csatában, szerelme ebbe beleőrült - hanem egy formai megoldás is: (az elsőt kivéve) minden strófa első sora azonos az előző strófa második sorával, a harmadik sor pedig az előző negyedik sorával. Ilymódon a vers nem tizennégyszer négy sorból áll, hanem kevesebből, hiszen minden négysoros strófa két-két sora ismétlődik. Ezek helyiértéke azonban annyira más-más, hogy az olvasó nem is mindjárt veszi észre az ismétlődő azonosságot. Az ismétlődő sorok tehát nem csupán a zenei egyhangúságot szolgálják, nem csak egyfajta baljósan kopogó ismétlődést, mint az eső zaja az ablakon - (s ennek megfelelően egy csontkéz zörgése ugyanott) -, hanem értelmük, hangulati színezetük is változik a strófán belüli szövegösszefüggés szerint.

Népesebb lesz a vad tájék.
Szellem-ajkon hangzik a dal.
„Elesett hős, pusztá árnyék,
Édes mátkám, vígy magaddal!”

Szellem-ajkon hangzik a dal,
Indul hosszú nászkiséret.
„Édes mátkám, vígy magaddal!
- Esküvőre! úgy ígérted.”

Indul hosszú nászkiséret,
Egy kápolna romban ott áll.
„Esküvőre! úgy ígérted.”
Zendül a kar, kész az oltár.

Egy kápolna romban ott áll,
Régi fényét visszakapja.
Zendül a kar, kész az oltár,
Díszruhában elhunyt papja.

Ez a ballada kellős közepéből kiválasztott négy strófa talán érezteti az azonos sorok helyiértékszerű hangulati - és részben tartalmi - *változását*. A „szellem-ajkon hangzik a dal” első előfordulásban a benépesülő vad tájék „hangkulisszája”; a következő versszakban viszont már maga a nász dal. Az „édes mátkám, vígy magaddal” először a megholt vőlegény kísértetét felidéző varázsszó, másodszor viszont az esküvőre tett ígéret beváltására való felszólítás. Mint egy réges-régi némafilmben: áttűnésből következik a névtelen ara könnyörgő szavára - „esküvőre, úgy ígérted” - a szempillantás alatt feldíszítődött oltár képe; a zengő kórus és az elkészült-felvirágozott oltár elé pedig mintegy „stoptrükkal” varázsolódik „díszruhában elhunyt papja.”

Tanulságos a nem ismétlődő, tehát csak egyszer előforduló sorok összeolvasása is: *Ködbe vész a nap sugára - Bor vitéz kap jó lovára - Bagoly sír a bérci fok közt - Halva lelték a romok közt*. Bár tudjuk, hogy miképpen ismétlődnek a sorok, mégis meghökkenünk, ha így egymás után leírjuk őket: tehát mindössze négy sor az, ami csak egyszer fordul elő - az első strófa első és harmadik, az utolsó második és negyedik sora! Zenei bravúr ez, ismétелhetetlen remeklés, hiszen nem a mutatvány az, amit bámulunk, hanem esztétikai élményt kaptunk.

Ennél a *Bor vitéznél* ismertebbek az elnyomatás korára utaló, az önkény ellen történelmi célzásokkal lázadó balladák, mint az *V. László* (1853):

Cseh földben a király,
Mindég is ottmarad,
De visszajő a rab...!

vagy mint *A walesi bárdok* (1857. június), melyet Arany a császári pár magyarhoni látogatásának hírére írt - ekkor ugyanis felszólították a költőket, írniak hódoló költeményt az uralkodónak.

Neved ki diccsel ejtené,
Nem él oly velszi bárd.

- felel a költő, s felsorolja Ferenc József bűneit:

Levágva népünk ezrei,
Halomba mint kereszt,
Hogy sírva tallóz, aki él:
Király, te tetted ezt!

Elbeszélő jellegű zsánerkép Arany e korszakban írott versei közül a legnépszerűbb is: a Burns skót költő ihlette *Családi kör*. (1851. április 10.)

Még ez a békés, csendes idill a bogarászni restellő, ballagó cicával, a fehérülő szőrű tehénnel, a mezőről kisnyulat hozó gazdával - még ez is a nehéz időkre utal, amikor a vándor a forradalomról regél, a nagylány pedig vőlegénye után érdeklődik, akit már harmadik éve vár vissza - talán börtönben van, talán büntetőszázadban, talán elbujdosott. Arany a cenzúra miatt kihagyni kényszerült az alábbi sorokat, melyek később se kerültek be a közismert iskolai és egyéb kiadványokba:

Beszél a szabadság véres napjairul,
S keble áttüzesül és arca felpirul,
Beszél azokról is, szemei könnyben úsznak -
Kikkel más hazába bujdosott koldúsnak.

Elbeszéli vágyát hona szent földére,
Hosszu, terhes útját, amig hazaére.

Íme tehát, az oly idilli *Családi kör* arról is szól: minden családnak volt akkor bujdosója, és minden család befogadott-rejtegetett valakit a császár csendőrei elől.

TOMPA ÉS VAJDA

Az önkényuralom első éveiben az Arannyal egyidős TOMPA MIHÁLY (1817-1868) tartotta a lelket az olvasni szerető közvéleményben. Jelentősége ebből a szempontból felmérhetetlen, hatása pedig jóval nagyobb Aranyénál. Az ötvenes évek legelején ő folytatta azt, amit 49-ig Petőfitől várt és kapott a nemzet. Meg is szenvedett érte: először 1852 nyarán tartóztatták le, másodszor 1853-ban, mindkétszer rebellis versei miatt. *A gólyához* a *Magyar emléklapokban* jelent meg, képzelhetjük, milyen felkavaró hatással; *A madár fiaihoz* pedig a *Délibábnak*. Más versei, például a *Pusztán*, kéziratban terjedtek. *A gólyához* (1850) keserű üzenet a külföldre bújdosottakhoz:

Repülj, repülj! és délen valahol
A bujdosókkal ha találkozol:
Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk...!

Tompa költeményeinek egyes soraiból szállóige lett:

Szívet cseréljen az, ki hazát cserél!
(*Levél egy kibujdosott barátom után*, 1850)

Kortársai kedvelték *Virágregéit* (1853), melyek közül az első már 1847-ben megjelent az *Életképekben*. Viszonylag rövid életében számos kötete jelent meg, jóval gyakrabban, mint ugyanezen időszak alatt Aranytól. Testileg-lelkileg mégis sokat szenvedett, nem tudta kiheverni a szabadságharc vérbefojtását. Tüdőbaj is kínoztta. Ma már jószerint elfelejtett költő, pedig ő első impresszionistánk, a táj és a világ nála és számára előbb volt hangulat, mint Reviczky Gyula számára:

Őszi tájnak hervadása!
Őszi napfény ragyogása!
Hervadásból, fényből támad
Lelkemen e kedves bánat.

...

Néma a táj, arca sápadt,
Rá derengő napfény árad;
Ah, mi vonzó szép halál van
E mosolygó hervadásban!

Édes terhed, édes álom!
Szinte érzem szempillámon;
Hogy lehajtsam, szinte vonja
Fejem a fák hulló lombja,...
(*Őszi tájnak...* 1852)

Ez a könnyedségében súlyos, modern költemény vonzó dekadenciájával Reviczky és Ady felé mutat. A „meghitt fájdalom” verse, ahogyan azt Jankovich Ferenc írja róla (*Iránytű a magyar irodalomban*, 1942). Csaknem ugyanekkor írta Baudelaire azt, hogy „Tegnap nyár volt, ma ősz van... Hadd élvezem fehér s forró nyarunk siratva az őszutó szelíd és sárga sugarát” (*Őszi ének*, Szabó Lőrinc fordítása).

Meglepő, mennyit fejlődik Tompa néhány év alatt, mint keresi és találja meg tévedhetetlen biztonsággal a maga hangját. 1850-ben még Petőfivel téveszthetnénk össze az *Alföldi képek* (megjelent a *Losonczy Phönix*-ben) strófáit:

De ködlik kebelemben még a titkos bánat
Melyből majd fekete, nehéz felleg támad
S elborul előttem
A szép vidék, mint egy fátyolos hölgy arca
S utána elborul kedélyem sötéten.

Hej, ezelőtt, mint virágot a lepkék
Képzeletem tarka szárnyakkal ellepték
A ragyogó képek;
Keresnem kellett a bánatos borongást
A fényhez illő, jóleső setétnek.

A természetélmény, „mely költészete tárgyias alapját teszi”, amint azt Toldy Ferenc írja róla, saját szubjektumává lényegül át: „*hervadásból, fényből támad / Lelkemen e kedves bánat*” - ez már összetéveszthetetlenül Tompa, ez már egy újfajta hang, az impresszionizmus előjele. A *kedves* és a *bánat* szavak egymás mellé békítése, olyannyira, hogy nem ellentétivé, hanem kiegészítőivé válnak egymásnak; ugyanígy: *fény* és *hervadás* összekapcsolása, egy belülről kivetített táj tükröződése a világban és fordítva: a látott táj a lélekben vibrál tovább - mindez

Schopenhauer kortársához méltó remeklés. Érdemes lenne kötetbe gyűjteni életművének kallódó értékeit.

Aranyhoz és Tompához képest merőben más világ a VAJDA JÁNOSé. (1827-1897). Vajda közvetlenül negyvennyolc előtt tűnt fel az *Életképekben* és a *Pesti Divatlapban*; Petőfi köréhez csapódott, honvédnek állt, századosi rangot ért el, amikor közlegényként büntető-századba sorozták a császár katonái 1849 őszén. Hazakerülvén hírlapíróskodott, 1857-től a *Nővilágot* szerkesztette. 1855-ben jelentek meg első kötetei, a *Béla királyfi, költői beszély*; és a *Költemények*.

A *Béla királyfi* és az *Ildikó* című verses dráma (1857) - ez utóbbi Attila halálának körülményeiről szól s közvetve a főnemességet bírálja - témaválasztás tekintetében Arany János témavilágára emlékeztet; lírája viszont Petőfi radikalizmusának folytatója.

Vajdának is megvan a maga hazát sirató költeménye.

Itt a nagy halott előttünk,
Kiterítve mereven.
A hideg, a téli éjben,
Csillagoltó sötétségben
Mi vagyunk még éberen.

...

A nagy tenger-éjszakába
Ki-kinézünk olykoron.
Mert nem tudjuk, hány az óra,
Hallgatunk a kakasszóra,
Merengünk egy csillagon,

Jó reménnyel, vak reménnyel,
Hogy ha megvirradna már!
De a hajnal csak nem pirkad,
S amit látunk, az se csillag:
Bolygó fény, vagy fénybogár!
(*A virrasztók*, 1857)

Keserűbb, kiábrándultabb, csüggedtebb vers, mint Tompa csupaszemrehányás allegóriái. Elvesztettük tájékozódásunkat, „nem tudjuk, hány az óra”... Formai tökélyét Bóka László méltatta: „Az egyenlő szótagszámú sorok rímelenek, de ez nem válik egyhangúvá, mert az első sorvég nem cseng egybe a másik két nyolcszótagos sor végével s így elkerüli a háromszor ismétlődő rím monotoniját... Olyik rímében Kosztolányi is kedvét lelhetne volna... A változatos ritmus és rímszerkezet ideges, nyugtalanító hatását fokozza még az is, hogy a sorok, mondatszerkezetük okán, gyakran egymásba folynak. És ez nem kivételesen ihletett perc eredménye. A fiatal Vajda ösztönös formaérzékről tesz tanúságot, akárhol nyitunk rá kötetire.” (*Vajda János*, 1941.)

Mégis: hazafias borongásánál jelentősebb szinte már elképesztően modern szerelmi és hangulati lírája. Ebben Tompával rokon; nézzük csak:

Valami nagy, rejtett bánat
Fogja el az egész tájat;
Az a bánat, mit az ember
Érez és nevezni nem mer -
(*Sírámok I.*, 1854)

De hamar túljut Tompán; Gina iránt érzett szerelméről olyan versekben tudósítja olvasóját, amilyenekhez Balassi és Csokonai óta nem volt szerencsénk. Megint csak a kortárs Baudelaire tolakodik emlékezetünkbe, még inkább, mint Heine, s ugyanakkor valóban ott van

mögötte Balassi, de még a középkori haláltánc-költészet is, mely azonban a schopenhaueri bölcsélet kozmikus élmény által igazolt látszat-cinizmusával elegyedik:

Hódító szépséged csodája
Még rajtad, élön, elenyész.
Arcod tündöklő szinpompája
Végkép, örökre odavész.

Hóhér idő, ádáz kezével
Letörli ajkad bíborát.
Bepókhálózza csúf redővel
Fölséges arcod himporát.

Szépséged oltárából, melyhez
A dicsőség hódolni járt,
Gyászával intő pellengér lesz
- Számodra, újabb ifjuság!

Mind, ami égi egyezményben
Benned remekké egyesül,
Eloszlik, mint felhő az égen,
Örökre föllehetetlenül.

...

És nem marad fenn semmi rólad,
Csak dalomban eszméd, neved.
De, mint az Istent, föl nem fognak,
S imádnak bár, nem értenek.

Elmulsz, eláradsz a mindenben.
Csillagba, napba visszatérsz.
Majd látni fogjuk részeidben;
Egészben, ah, többé nem élsz...!

...

Megosztozik majd ég föld rajtad,
És szebb lesz, ifjabb a világ.
Hőbb a sugár, fénylőbb a harmat,
Illatosabb lesz a virág.

S csak sejtenek majd téged abban,
Midőn már én is hamvadok;
Míg szemed fénye szép csillagban
Siromra sírva mosolyog...
(Gina emléke. 1856)

Az ezernyolcszázötvenes években csak Vajda írt ilyen verseket magyarul. *Ebből a szempontból*, ne restelljük bevallani, meghaladja Aranyt, messze meghaladja Tompát és valamennyi kortársát. Hová juthatott volna a magyar líra már ekkor, ha Világos és Haynau nem akasztja meg fejlődését!

És Vajda nem csak költőnek: tanulmányírónak is nagy, méltó versenytársa Keménynek és folytatója Bessenyei, Kazinczy, Kölcsey örökségének. A hazáját feddhetetlenül szerető Vajda, aki maga is áldozata a császár bosszújának, egyre ingerültebben figyeli a magyar közélet torzulásait: a nemzeti nyelv és függetlenség ellen támadó császári önkénnyel szembeni ellenállás gyermeteg megnyilatkozásait, a passzív ellenállás ürügyén burjánzó reakcionárius konzervativizmust, haladásellenességet, patópálos maradiságot.

„Mikor jön el az a megváltó szellem, aki lovagostorával végig vágván a zöld asztalokon, s besoroztat minden szózaténeklő táblabíró!”

- kérdezi Vajda ingerülten s ettől kezdve oly fölényes érveléssel, s oly fájón durva mozdulattal tépi föl az újrakötözendő - mert különben az évek óta nem cserélt kötés alatt elgennyesedéssel fenyegető - sebet; oly fölényes érveléssel söpör félre mindenféle hamis nemzeti lelkenedezést, hideglelős sírvavigadást, hogy nem csudálhatjuk a nemzeti jelleg megtartásának ürügyén minden régi rosszat is megtartani vágyó körök és osztályok dühét s botránkozását.

„Cselekvő politika helyett megint a merev tagadásét választjuk, tehát haladás helyett hátramenést.”
- „A hazafájdalom olyan jó ürügy!” - „Nemzeti beteglétünk egyik főoka nem külviszonyokban, de magunkban van; azon magunknak kell és lehet most is, minden körülmények között segíteni”. - „Tegyük legelsőbb és főbb gondunk tárgyává a polgárosuló műveltséget”. - „Ha nemzeti újjászületésünk feladványának gordiusi csomóját karddal nem vághatjuk ketté, amit 99 egyéb ok mellett különösen azért sem tehetünk, mert *nincsen kardunk*: más módrol kell gondoskodnunk... ezen Ariadne fonál, ezen üdvözítő eszme a polgárosodás eszméje.”

Ezek azok a gondolatok, melyek valóban kivezethették a nemzetet mind a császári önkény szorításából, mind az örökös gyász lélekbénító passzivitásából.

Vajda azt sem titkolja, hogy - elismeréssel adózván néhány mintaszerűen gazdálkodó, felvilágosult és hazaszerető főnemesünknek - nem hajlandó elfogadni az arisztokráciát vezető rétegnek, pusztán azért, mert az hirtelenében rádöbbsent magyar mivoltára, miután az udvar nem óhajtá társaságukat; kemény szavakkal fakad ki ellenük:

„Mindnyájan ismerjük azokat a neveket, hiszen országos hírre és dicsőségre vergődtek, amelyek tulajdonosai más országban a közmegvetés tárgyai lehettek volna korhely, kicsapongó életmódjuk, idő- és pénzpazarló semmirekellőségük, műveletlen vadságuk miatt... És ezen emberek, akiknek kultusza a baromiség, liberalizmusa a fajtalankodó erkölcstelenség, kiknek napirendjük... az egy-mást asztal alá ivó részegeskedés, egyik lakomáru a másikra való csavargás és eközben nemes hóbortból drága lóagyonhajítás; kiknek szenvedélyük a kártya s komiko-tragikus végük a tönkretetés; ezen emberek nálunk népszerűek, híresek, a nők előtt eszmények... és ami a leggonoszabb jel az egészben: az emberek jó hazafiaknak is tartatnak...”

Ilyen körök - kesereg Vajda - terjesztik a hamis vágyálmot, hogy hazánkat majd külföldről fogják megmenteni, nekünk elég „passzív rezisztenciánkkal” sírva vigadnunk, s emiatt a közvélemény egy része egyébre se vár, mint hogy „az angol hajóhad partraszálljon Debrecennél”, vagy hogy „Garibaldi léghajó-sereggel” érkezze felszabadításunkra. Ha a császári elnyomás kicsit rugalmasabb, s a dohánymonopóliumot eltörlik, talán az egész nemzet lelkes üdvívalgása közepette „magyar sereggel lehetne kiverni a katonátlan olaszt Európából...”

Jobban tennék tehát, ha felhagynának a máris kellemetlenül ébredező türelmetlen nacionalizmussal:

„Szegény tót vagy német gyereket már az iskolában csúfolják, a zsidót utálják, üldözik, míg hazafi ripőkjeink azzal dicsekszenek, hogy a hét vezértől származnak egyenesen.”

Ezeken az állapotokon csak a művelődés segít.

„Födolog, hogy jól értelmezzük a népnevelést, s ne csupán az olvasás-írás képességét értsük alatta... A művelődés célja... az erkölcsök nemesbülése, a kor szelleméhez alkalmazkodás képessége.” - „A magyar pór hazafi érzése nagyobb, mélyebb, önzetlenebb, mint magáé a magyar nemesé volt a legutóbbi századokban. E hazafi érzés roppant, világot érő töke, ezzel mindent lehet nyerni, csak érteni kell ennek húrjait hangolni. A legelvetemültebb magyar betyár, útonálló rabló, ha nemzeti érzésére hatni bírál, visszaadja pénzedet; és mi kiadjuk e hasonlíthatatlan nép nevelését kezünkől... Elég istentelenség e hon nemességének eddigi szenvtelensége, mely önmaga és e nép művelését ennyire elhanyagolta.”

És most a legfájóbb igazság: az ál-hazafiak a joggal gyűlölt elnyomók által behozott korszerű intézményeket is elsorvasztják.

„A gyűlölt civilizátor nekiáll e szaharának, méricskéli, telekkönyvezi, rendbeszedését, tagosítását sürgeti, utakat csinál; és mi feljajdulunk tompa fájdalommal, siratva a puszták vadon költészetét, s kész a fogós frázis, hogy láncba verik a szabad földet, s bezzeg van ellenszenv, gyűlölet a közigazgatás ez égetőn szükséges elemi intézkedései iránt, melyeket már régesrég magunknak kellett volna végrehajtanunk. Az igaz, hogy a hatalom, mely ezt végrehajtatá, népszerűtlen, sőt gyűlöletes germanizáló szándékatai végett; ámde... ha személyt gyűlölünk, ne tiporjunk lábbal pusztá dachból oly elveket is, melyeket mind legüdvösebbeket ajánlanunk kellene, ha versben nem, hát prózában, s iskolában, templomban egyaránt.”

Ezek a gondolatok 1862-ben kerültek kinyomtatásra (*Önbírálat; Polgárosodás*). Jó jel ez, a haladni vágyás jele. Bizonyosága, hogy a nemzetet ért súlyos csapások alatt sem tört meg a megújulni, a haladni vágyás életben maradásunkhoz szükséges eszméje. Ezt az eszmét pedig nem Bach, Thun és mások ténykedéséből tanulva, nem is a kényszerűséget felismerő Kemény Zsigmond nyomán haladva, hanem Széchenyiből merítette Vajda. Könyvei élére is Széchenyi-idézeteket nyomtattatott, például ezt: „*Jobb utakat, műveltebb mezőket, serényebb kereskedést... nagyobb kultúrát... nemesb patriotizmust, több polgári erényt*” (*Hitel*).

Vajda Jánosból lehetett volna a maga korának szellemi vezére, Kazinczyja; minden emberkerülő magányossága, morcos medvetermészete mellett és ellenére is megvolt benne a képesség ilyen vezető szerepre. Lapja is volt, ami nagy közvéleményformáló erő, s az általa szerkesztett *Nővilág* szívesen olvasott, kedvelt és színvonalas hetiközlöny hírében állt. Hogy mégsem lett kora Kazinczyja - e tény inkább kortársaira vet árnyékot, s nem kis mértékben ránk, az utókorra is, hiszen a Gina-versek költőjében ma is hajlamosak vagyunk pusztán a nagytehetségű különcöt értékelni. Érdekes, mondhatni meglepő, hogy Bóka László úttörő érdemű 1941-es Vajda-monográfiája előtt éppen Szekfű Gyula ismerte fel és méltatta Vajda kultúrpolitikai jelentőségét:

„Vajda János nemzetnevelő működése csekély következésű, de meg kell említenünk, mert Széchenyi erkölcsi hatását tetőpontján mutatja be... A nemzet kardinális bűnei felsorolásában Vajda hangja még Széchenyinél is élesebb... Vajda Jánosban, Széchenyihez hasonlóan, a magyarság halhatatlan lelke szólal meg, keresve az erkölcsi megtisztulás tuskés és göröngyös ösvényeit.” (*Három nemzedék*, 1920.)

Bóka aztán, s nyomában Vajda más jeles méltatói, így Komlós Aladár, megfelelően értékelték Vajda *Önbírálatát*. Ami azonban nem változtat a szomorú tényen, hogy korának jelesei, Gyulai Pállal az élen, nevetségessé tették, s azt sem túlzás mondani, hogy üldözték.

...mint a pokróc, durva és goromba
Rúg jobbra-balra, mint a vad lovak,
És közbe-közbe szitkok hangzanak.
Mi tenta tollán és kedélyiben,
Mindent, de mindent nemzetére ken.
S beszél tovább, mit úgy imitt-amott
Széchenyiből csak összelophatott...

Gyulai Pál írta ezt a verselményt Vajda *Önbírálatáról*; lám, a szigorú esztéta, ha ártani akart, szívesen leszállt a parnasszusról.

Mindebből következik, hogy az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, amikor a Habsburg-Lotharingiai ház hatalma ismét inogni kezdett, s amikor mód nyílt haladottabb magyar körök okos, megfontolt lépéseire; akkor a közvélemény képviselői megrekedtek a felszínes magyarokodásnál, megelégedve azzal a valóban nem csekély, sőt nagy eredménnyel, hogy nyelvünk él, felvirult, nem sikerült kiirtani; de semmiképpen sem óhajtván tovább lépni a társadalmi haladás útján. Sőt: azt a bűnt követték el, hogy mindazt, ami a császári kormányzat intézkedései között hasznosnak és előrevivőnek bizonyult, pusztán, mert császári intézkedés, kárhóztatták és sikerét akadályozták.

A DALIDÓK KÖLTŐI

Ennek a maradvá busongó, inkább hangjában, mint eszméjében nemzeti gondolkodásnak egész sereg petőfieskedő költő volt szívesen hallott, olvasott képviselője; két nevet érdemes megjegyeznünk, egyikük a lármásabb LISZNYAI DAMÓ KÁLMÁN, aki magas szervezte *dalidókkal*, nagy költőcsapattal és cigányzenekarral járta az országot, mint afféle múlt századi „*hakni-brigád*”, másikuk a több maradandó értéket adó Tóth Kálmán. Lisznyait elég pár sorával jellemeznünk:

Hej, nincs ilyen jó ország
Az egész világon;
Vendégszeretet nő
Itt minden fűszálon...

...

Hej nincs ilyen szép ország
Koszorús bérc, róna,
Kalászos sik, mintha
Aranytenger folya.

...

Szívem ezt kiáltja:
Hazám a legesleg-
Szebb lányok hazája!
Nincs ilyen szerelmes ország:

A legények s lányok
Eggyé ölelkező
Megtetesült lángok.
(*Nemzeti dal*)

TÓTH KÁLMÁN (1831-1881) - és felesége: kesselőkeői Majthényi Flóra - az ötvenes évek legünnepeltebb költői; Tóth Kálmánban a kortársak egy új Petőfit tiszteltek.

Tóth is negyvennyolc fia: a bajai uradalmi számtartó tizennegyedik gyermeke, Mészáros Lázár rövid életű hadi főtanodájának növendéke, majd 1851-től a *Hölgyfutár* újdondásza; 1854-ben jelenik meg első verseskötete. A gazdag és előkelő Majthényi Flóra, egyébként szintén negyvennyolcas eszméket dédelgető család leánya, aranyserleget küld neki e kötet olvastán; szerelmük, házasságuk, pesti lakásukban adott estélyeik az akkori társaság mindennapos beszédtemái lettek.

Szerb Antal így jellemzi Tóth Kálmán költészetét:

„Költészetük sokkal következetesebben a hétköznapi költészete, mint Petőfié volt. A nagy általános témák úgyszólván egyáltalán nem szólnak meg ebben a lírában - nem is igen szólhatnak meg, mert a cenzúra nem engedi meg a legfőbb, az ekkor egyetlen általános mondanivalót, a nemzet gyászának kifejezését. A költők teljesen az élményelmondásos lírában élik ki magukat.”

Komlós Aladár is találó szavakat lel Tóth Kálmán bemutatására:

„Legtöbb dala mintha arra készülne, hogy a cigány eljátssza egy kislány ablaka alatt, vagy a kocsmában egy dolmányos, sarkantyús, csizmás ifjúnak, aki az asztalra könyökölve, könnyes szemmel mereng a levegőbe.”

Mit fűzhetnénk ehhez? A kortárs bíráló, Erdélyi János sárospataki tanár is ugyanígy látja:

„A népi forrás már-már kiapadt, s a népi elem korántsem elegendő arra, hogy belőle alkottassék fel a magyar mű-ideál. Arany, Petőfi, ha nem csalódom, kimerítették.” (*A magyar lyra, Budapesti Szemle*, 1859.)

De ne legyünk igazságtalanok Tóth Kálmánhoz, aki különben néhány nagyszerű színdarabot is írt: *A király házasodik*, 1863., a legutóbbi időkig ifjúsági előadások nagy gyönyörűséggel nézett vígjátéka; *Nők az alkotmányban*, 1871, - és ha már Lisznai kedvéért eltékoztunk egy fél papírlapot, annál inkább érdemli Tóth Kálmán, hogy ízelítőt adjunk verseiből:

Befűtta az utat a hó,
Céltalanul megy a fakó...
Eleresztve a kantárja,
Búbánatban a gazdája.

vagy:

Felleg borult az erdőre...
Nem átkozlak, ne félj tőle!
Ha rád ajkam átkot szórna,
Sosem szerettelek volna.

Ezek jó versek, szép „népdalok”, e nemből az utolsók.

De feleségét, MAJTHÉNYI FLÓRÁT (1837-1915) sem hagyhatjuk említetlenül: az első modern költőnőnk, érzelmei keresetlenül őszinték, *Flóra 50 költeménye* (1858) és *Flóra dalai* (1860) igen kedvelt, nagyrabecsült verseket tartalmaztak. Mai szóval élve: *emancipáltságával* nem találta itthon a helyét, férje halála után Spanyolországba költözött, ott spanyol nyelvű verseskötetet adott ki. Méltó emlékezetünkre; egy női Vajda Jánost üdvözíthetünk benne:

A válás perce oly nehéz
A kézben nyugszik még a kéz
A szembe olvad még a szem
Mint mindörökre, végtelen;
S a lélek már csak félig itt,
Félig követi utait
S jobb része mégis ezalatt
A búcsúzóznál itt marad.
(*A válás perce*)

KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN

EPIKUS PRÓZA

Az elbeszélő próza jelesei közül Eötvös József, mint láttuk, a negyvenes években megírta nagy regényeit; most már csak egy van hátra; *A nők* (1857), egy többszöri nekirugaszkodással is nehezen olvasható, unalmas Goethe-utánc. Az epikában tehát nincs mit mondania, viszont annál inkább van a politikai tanulmány terén: „*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*” (Bécs, 1851) a mai olvasót is lebilincselő fejtegetés. Miközben nem titkolja gyanakvó ellenszenvét a *communismus* iránt, felismeri jelentőségét és megjósolja, hogy a jövőben egyre terjedni fog. S teszi ezt Eötvös két évvel a *Kommunista Kiáltvány* megjelenése után, akkor, amikor nagy koponyák se tudtak többet a létezéséről, mint hogy a negyedszázadonként esedékes francia forradalmakban egy baloldali kisebbség ily nézetekről nevezte el magát.

„Nagyon téved, ki azt hiszi, hogy túlságos vádak s egészen hamis állítások által, melyeket a socialismus ellen felhordanak, elhárítják a bennünket fenyegető veszélyeket. A vádak között, melyeket a socialismus ellen emelnek, egy sincs, melyet egykor a keresztyénség ellen nem használtak volna.”

Figyelemre méltó gondolat az is, hogy „Ha a polgáriasodás korosabb lesz, hibái is inkább előtérbe nyomulnak; s éppen a kitűnőbb szellemekben támad visszahatás ellene... éppen, mivel az emberiség rendeltetése örök haladás, sohasem elégíthet ki bennünket a pont, melyen állunk.” Eötvös keményen szembeszegül a nacionalizmussal is, anélkül, hogy hazafi voltát megtagadná.

„Minden nép minden időben a világ központja gyanánt szeretné magát tekinteni, mely körül forogjon a többi. A kíméletlen önzés, melyet egész míveletlen népeknél találunk, nem enyészik el a műveltség által: csak hogy az önzés a hazafiság leple alá vonul, melyben pirulás nélkül jelenhetik meg.”

Madáchot előlegezi ez az érdekes fejtegetés, mellyel a maga kora nemigen tudott mit kezdeni.

Népszerűbbek lettek *Gondolatai* (*Gondolatok*, 1863. október, 1864-es évjellel; 1864-ben már németül is!), melyekből a kötetbe gyűjtés előtt is publikálgatott 1833 (*Muzarion*) és 1863 (*Koszorú*) között. A francia felvilágosodás nagy axióma-íróinak műfaját nálunk egyedül Eötvös képviseli európai színvonalon, Zrínyi és Bessenyei után először. Eötvös e pármondatos, bekezdésnyi kurta szövegekben, mondhatni a prózaversek egy sajátos formájában, alaposan odamondogat a magát népboldogító eszmével álcázó császári kormányzatnak.

„Soha a nép kívánataira kevesebb tekintet nem fordítottak, mint oly időben, mikor állítólag minden csak a népért történik.” - „Nem Rousseau ideál-emberének, hanem a magyar, a német, a tót számára kell alkotmányt készítenünk, s ez csak a tapasztalás nyomán, csak a népjellemnek tökéletes eszmérete által sikerülhet.” - „A kormányok körülbelül mindig úgy bántak népeikkel, mint Prokrusztész az utasokkal, ki, mint tudva van, nem az ágyat a vendéghez, hanem ezt amahoz igazította, majd levágva, majd a kellő mértékhez kinyújtva tagjait.” - „Midőn a kornak nagy emberre van szüksége, feltalálja azt; mert többnyire éppen a közszükség s nem saját érdeme az, mi az egyest naggyá teszi.”

A Bajorországból 1851-ben hazatért Eötvös 1855-től az Akadémia másodelnöke, aki erejéhez képest tettleg is hozzájárult a helyzet viszonylagos normalizálásához, elérte, hogy *Gondolatai*, ez a se vers, se beszély eszmefüzér könyvsikerré vált; erre azóta sincs példa irodalmunk történetében. 1871-ben Vachott Sándorné Csapó Mária adott ki Eötvös gondolataiból egy

újabb koszorút (*Babérlombok*); 1874-ben az 1863-as *Gondolatoknak* új kiadása jelent meg; majd hét újabb kiadás követte! (A *Gondolatok* 1934-ben, 1941-ben és legutóbb 1977-ben is napvilágot láttak, az utóbbi a legrészletesebb, legpontosabb kiadás.) Mindez nem csak Eötvöst dicséri, hanem a magyar olvasóközönséget is, aki lám megérett ilyen haladó, liberális, polgári eszmék egyetértő befogadására.

Eötvös és Jósika mellett a legrégebben fellépett prózaíró Kuthy Lajos, a negyvenes évek kedvence; még 1853-ban is szétkapkodták novellásköteteit. 1853 decemberében azonban nem bírta tovább - nélkülözött és az állandó gyanakvás és üldözöttség légköre is kínozza -, és állami szolgálatot vállalt. Éppen ő, a vértanú Batthyány Lajos elnöki irodájának egykori igazgatója, a forradalmi belügyminisztérium osztálytanácsosa! Sokan adták el akkor tollukat kenyérért; neki a nemzet sohasem bocsátotta meg e lépését. A nagyváradi kerülethez tartozó Szatmár megye másodosztályú biztosa lett, majd egyre feljebb avanszált. Közben írogatott; 1860-ban is megjelent egy történelmi regénye (*A királyné olvasója*, folytatásokban a *Buda-pesti Hírlap* hasábjain) - senkit sem érdekelt. A közvélemény senkit így ki nem közösített a jelesebb írók közül, mint Kuthy Lajost.

Ha Kuthyt, aki itthon maradt, de megalkudott, így tudta negligálni a közvélemény, akkor ellenkező előjellel valóságos csodatételben működött közre a magyar olvasóközönség, amikor a távollétében halálra ítélte, Belgiumba emigrált és az emigrációban is politikailag tevékeny Jósika Miklóst, a *Honvédelmi Bizottmány* tagját viszont mai szóval élve *bestseller* regényíróvá tette. Ez se fordult elő emigráns íróval: évente jelennek meg hazacsempészett regényei, először álnéven, majd a saját nevén, miközben halálra van ítélve! Egyszerűen szédítő Jósika termékenysége s az, hogy regényeit elkapkodják. Már Szilágyi *Nagyenyedi Albumjában* is megjelent egy novellája, a *Magyar Hírlapban* *Brüsszeli levelei* látnak napvilágot; aztán az *Eszther*, egy Nagy Lajos-kori történelmi regény (1853); és tényleg felsorolhatatlan, mi minden még.

Jósikának két művével azonban feltétlenül foglalkoznunk kell. Egyik: az *Egy magyar család a forradalom alatt* (Braunschweig, 1852. I-IV. és Pest, 1861-1862 V-X. kötetek). Ez a regényes krónika a szabadságharc sok hiteles mozzanatát örökíti meg, s egyben Jósika politikai hitvallását is közvetíti:

„Ne bánts d a népet... minden pillanatban tanúságát adja áldozatkészségének... *Én mindig a magyar-hon összes népességéről szólok... tekints végig a magyar honi seregeken, minden fajtából találsz ott eleget.*”

Legkeményebb gondolatait a braunschweigi kiadásban még nem tartotta tanácsosnak kinyomtatni - joggal féltette nem önmagát, hanem az ismeretlen olvasót, akinél megtalálhatják -, de már megfogalmazódtak ezek a gondolatok:

„Most bizonyos dolgokat lehetetlen érinteni, mert vannak emberek, kik a tényeket be szeretnék falazni s mythosnak hirdetni, ami az Istennek napfénye alatt ezek fülehallatára történt... [Mi azonban] minden himvárrástól tartózkodni fogunk, s amit elbeszélendünk, betűszerint igaz és tény, melyet be tudunk bizonyítani, ha kell.”

Egyszerre küzd - a ma már „olvashatatlanul romantikus” Jósika! - a mítoszteremtés és a történelemhamisítás ellen. Gúnyosan írja, hogy sokan nem hajlandók szembenézni a történetekkel, hibákkal és mulasztásokkal, de ugyanezek lelkifurdalás nélkül szolgálják ki az önkényuralmat, s a históriát tetszésük szerint színezik át:

„Éljünk a folytonos remény zöld mámorában... S ha a sors fekete kockákat csempészett életünk utaiba, csempésszük ki azokat, s tegyük fehéreket a helyükbe, elhitetvén magunkkal, s rábeszélvén magunkra, hogy ezt a sors tette és nem mi... A zsarnoknak pedig, ki az égő rostélyra fektetett, kiáltuk fülebe, hogy rózsákon fekszünk. Mondjuk, hogy ama fekete pont ott a távoli éghatáron nem a vész hírnöke ezer villámaival, hanem a szivárvány, mely békét s örömet hoz... Clio kis-

asszony kissé hiányos öltözete dacára nagyon szemérmes személy, ez okon úgy szokott intézkedni, hogy mihelyt itt-ott a szélről föllebbentett redőzet holmi meztelenséget árul el, azonnal akadjon egy-egy tenyeres-talpas segédszellem, ki a nyilvánult födetlenségre szép - igaz, hogy olykor kissé átlátszó - fátylat és leplecskét, máskor nagyonis vastag köpenyt borítson... Innen van, hogy ugyanazon dolgot másként mesélik Pekingben és másként Londonban.”

Jósikának ez a tíz hosszú évre elnyújtva megjelent riportregénye elsősorban mint történeti emlékirat és mint egy radikális polgárrá vált erdélyi főnemes politikai hitvallása érdekes; *Emlékirata* viszont (1865) irodalmi érték, 1849 és 1867 közötti prózánk becses darabja. Már többször idéztünk belőle. Különös érzés a híres-nevezetes 1812-es hadjáratról olvasni, amikor a kemény télben versenyt fagytak meg Napóleon meg Ferenc császár meg az orosz cár katonái. Tolsztoj is megírta ezt ugyanebben az évben, 1864-65-ben (*Háború és béke*), de ő már mint számára is történelmet (hiszen 1828-ban született, fiatalabb a rég halott Petőfinél) - míg a mi Jósikánk saját élményeként számol be róla:

„16-ik február volt: a leghidegebb nap az 1812-i télben. Tudtuk, hogy éji állomásunk Horotenkában leend, s hogy körülbelül hat óráig fogunk nyeregben ülni. Szép multság! - De a katonát nem kérdezik, s haladtunk - igaz, hogy váltva, lépésben és gyors ügetve.

Az ezredben jó énekeseink valának, a legjobbak egyike pajtásom, Zsombory Sándor volt. Máskor - ha jó időben egy állomásból a másikba mentünk, az énekesek mindig elől voltak, s elénekelvén az ezrednek régi dalát: *Eugenius der edle Ritter* - mindennemű világi énekeket hangoztattak, most ez senkinek sem jutott eszébe. - Az ezred dalát egyébiránt mindig így énekeltek: *Aikénus der edle Richter* stb.

Borzasztó volt a szegény lovakat látni, tele zúzzal - s az öreg katonákat hosszú jégcsapokkal bajuszaikon, viaszfehér arcokkal, felcserepesedett ajakkal, s kik alig valának képesek a kantárt tartani.

Így haladtunk némán, szenvedve pokolbeli kínokat s várva azt a szerencsétlen Horotenkát, melynek sem híre, sem hamva nem volt.

Én egy igen gyakorlati módon - saját találmányom - őriztem meg kezeimet a fagyástól. Két pár kesztyűm volt, az egyik páron mindig ültem, aztán koronkint felcseréltem őket.

Mindamelletts majdnem kiállhatlan fájdalmat éreztem kezeim- s lábaimban, melyeket a fagyástól ezúttal még igen, de nem tudtam a fázástól megmenteni.

Egyszerre kiáltást hallunk: - Halt... halt!

- Mi történt? - kérdé az elnyargaló trombitások egyikétől egy Ripáer nevű öreg káplára századunknak.

- Helyt vagyunk! - mond a trombitás, és továbbszáguldott.

Istennek hála! - gondoltam, s amennyire félig zúzzal fődött szemeim engedték, körülnéztem a tágas, sima látkörön, melyet sűrű vastag hó fődött.

Úgy jártam, mint akinek a foga fáj, s mikor az orvos megérkezik - enyhülni érzi fájdalmát.

Helyt vagyunk! - minő angyali zene ez annak, ki hat óráig dacolt a megfagyással!

Néztem, néztem, de nem láttam semmit, ott valánk pedig egy kedélyes lengyel falunak kellő közepében.

Hogyan! - Úgy, hogy a földgunyhókat, valódi putrikat, a hó tökéletesen elborította, annyira, hogy csak apró halmoknak látszottak.

Azonban pár gyéren örvénylő füstfátyol elárulta, hogy itt csakugyan emberek laknak.

Egyszerre a százados rekedt, mérges szavát hallottam: - Marche! - s a szerencsétlen trombitás elkezdte: tra dra - tra dra - tra dra da!

- Mi ez? - gondolám - alkalmasint szállásainkat mutatják ki.

E pillanatban érkezett hozzám pajtásom, Zsombory.

- Hát a te orrod mi lelte? - kérdeztem kezemet orra felé nyújtván, mely oly fehér volt, mintha viaszból készült volna.

Zsombory hirtelen visszarántotta fejét, s reám kiáltott:

- Ne nyúlj az orromhoz, mert kezeden marad!

Annyira igaz, hogy e napon négy ember vesztette el a századból az orrát: és hánynak fagyott el keze, lába!

- Tudod-e - mond Zsombory -, hogy továbbmegyünk?

- Tovább? Hova? - kiáltottam fel elképedve, mintha egy légkő esett volna fejemre - hiszen itt a falu.

- Igen - mond Zsombory -, hogy a tüzes mennykő hulljon bele, de itt csak egy cúgra [csapatra] van hely, mi továbbmegyünk Horotenkába.

Megvallom, e hírre azt hittem, hogy sohasem fogom ez utat kiállni.

Figyeljük meg ezeket a cifraság nélküli rövid mondatokat. Mint a lódobogás. Jósikával ügetünk a vakító havon, kínunkban a híres Savoyai Jenő herceg-indulót dúdolgatva...

Jósika ebben az *Emlékiratában* kortársairól is megemlékezik, kijelentvén, hogy báró Kemény Zsigmond „kissé pedáns, de hibátlan irányú”, s hogy „az olvasóközönség a reklámok dacára elég hidegen fogadta”. A reklám: a kedvező kritika, amennyiben „Greguss Ágoston azt állította, hogy egy vagy három fővel, magam sem tudom már, mindnyájunknál magasabb. Annyi bizonyos, hogy ha Pálffy Albertnél és Jókai Mórnál csak egy fővel magasabb, pénzért mutogathatja magát.”

KEMÉNY ZSIGMOND

Hát pénzért azért nem kellett mutogatnia magát Keménynek, de tény, hogy irodalmunk történetének ama ritka jelenségei közé tartozik, akiket a tudósok százharminc év óta szakadatlanul igyekeznek az olvasók kegyeibe ajánlani, ám hasztalan; KEMÉNY ZSIGMOND (1814-1875) változatlan daccal negligálja a publikum, s ebben az a különös, hogy tényleg a legjobbak mondhatók el róla, tényleg „hibátlan irányú”, s aki átrágtta magát regényein, őszinte meggyőződéssel állíthatja nagynak és kortársainál messzibbre haladottnak, főleg a lélektani ábrázolás tekintetében. Mégis, van könyveiben valami a Goethe regényeinek riasztó előkelőségéből. Kemény Zsigmond írói sorsának talán az a magyarázata, hogy cselekményvezetése nehézkes, s bár, ha a mesét tömörítjük, elég sok romantikusnak is nevezhető fordulattal találkozunk: ezek mégis belevesznek a magyarázkodó fejtegetések labirintusába.

Legtöbb regénye történelmi tárgyú. Már az 1847-ben kiadott *Gyulai Pál* is az: Báthori Zsigmondnak, Erdély fejedelmének tanácsosáról szól (a történelmi Gyulai Pál 1592-ben halt meg) és mintha Móricz *Erdélyének* lenne előhangja.

Az *Özvegy és leánya* 1636-ban, I. Rákóczi György fejedelem Erdélyében játszódik (megjelent 1856); *A rajongók* szintén Rákóczi György korában történik, Péchy Simon kancellár élete (1859); a *Zord idő* pedig 1541 után, az ország három részre szakadásának korában (írta 1854-56 között, megjelent 1857. január). Mintha Jósikával, erdélyi főnemes kollégájával versenyezne: Kemény is a régi Erdély történelmét dolgozza fel, ő azonban aggályos gonddal ügyelve a hitelre. Annyi bizonyos, hogy Móricz *Erdélyéig* egyetlen írótól sem lehetett olyan jól megtanulni hazánk keserves történetét, mint éppen Keménytől. „A felelősség mellett éppen sorsunk ily szigorú felfogása emel bennünket önmagunk s talán sorsunk fölé is” - írja Keményről

Hankiss János; hőseit az teszi rokonszenvesse, hogy „egészen őszinte emberek és veszély környékezi őket. Sorsuk néha megkíméli őket, hogy tovább kínozza azzal a sivár unalommal, melynek csöndjében minden kísértet szava meghallszik: az *Eugenie Grandet* elrontott élete ez. ...Ő, aki Izabellától I. Rákóczi Györgyig vezette regényeiben Erdély történelmét, mintha minden hősenek, a legmeggondolatlanabbaknak is adott volna valamit a maga redőkbe vont homlokából, lassú eszmélődéséből fölös lélekismeretéből.”

Keménynek a maga korában játszódo regényei is kicsit történelmiek; szenvedélyesen elemzi-kutatja az okokat, amiért az ország Világosig jutott. Lapozzuk fel *Ködképek a kedély láthatárán* című regényét (folytatásban: 1852, könyv; 1853), mely bár a forradalom előtti időkben játszódik, mégis a maga korát, az ötvenes évek elejét írja le.

Főhőse, gróf Jenő Eduárd nyugállományú cs. kir. ezredes mindenáron boldogítani óhajtja birtokának népét, s éppen ezzel vívja ki a lakosság ellenszenvét:

„A házak zsinóregyenes utcákon állottak egyenlő távolságra. - Mindenik kőből épült és cserépfödéllel. Üveg ablakait csinos zsalucska védte a nap ellen. Fala hófehér volt, pitvara, kamarája és három szobája célszerű bútorokkal ellátva. A takaros istálló, csűr, gabonás és szérű semmi kívánnivalót nem hagyott hátra. A tág udvar háta mögött pedig gyümölcs- és veteménykert számára való illendő hely kiszakasztva. - A belső reformot tagosítás kíséré az úrbéresek számára, külön legelővel, kik az udvartól derék gazdasági eszközöket és igás barmokat kaptak kamat nélküli és lassú törlesztés mellett. A vetésre és kertművelésre szükséges magvakat, plántákat és oltóágakat pedig az ispán határozott mennyiségben küldé ajándékol mindenik gazdához, amikor egyszersmind a falu népe nem kevés ijedelmére nagy betűkkel íratá fel a falakra a házszámokat. - Különösen az öregebb férfiak fejcsóválással tekintettek e szokatlan jelekre, s rossz sejtelméiket nem tudták leküzdeni. - És gyanakodásaikat az idő igazolni látszott, mert Jenő gróf csakhamar katonarendet hozott a faluba, s figyelme házi viszonyaikra is kiterjedt. Nemcsak pontosan kelle úrbéruket teljesíteni, nemcsak szorgalommal művelni saját földjeiket, nemcsak használatlanul nem hevertethették a trágyát, és össze kellett udvaraikról minden szemetet gyűjteni, de a kocsmákban sem ihatták úgy le magukat, hogy eszüknek legalább felét haza ne vihessék, és feleségeiket sem verhették meg büntetés nélkül. - Aztán mindenkinek kötelessége volt évenként gazdagabbá lenni. Kinek vagyona csökkent, ha hibájából történt, szigorúan megbüntették, de mihielyt szegényedése mostoha körülményekből származott volt, a falu végén egy magtár és a tiszteletes úr felügyelete alatt egy kicsiny bank, melyből igen kedvező feltételek mellett lehetett segélyezést nyerhetni. - Természetes vala tehát, hogy hat év múlva, midőn csak egy falu maradt a régi állapotban, a házigazdák fehér kenyér, kövér pecsenye és piros bor mellett fölsóhajtozának: Ej, be rossz idöket élünk!”

Kétségtelen, hogy Kemény a császári boldogítás szándékait bírálja. Még ha sikerülne is Ferenc Józsefnek ilyen mintaországot, mintabirodalmat megteremtenie, véli Kemény, akkor sem találkozna alattvalói egyetértésével, éppen, mert erőszakot tesz rajtuk s felülről rendeli el az általa elképzelt népboldogítást. Másfelől az 1851-52-es esztendő magyar nemzeti ellenállásának korlátaira is rávilágít, hiszen sokan szeretnének a függetlenség védelmének ügyével a fenntarthatatlanul régi és avított társadalmi-gazdasági körülmények között maradni.

Mint maga Kemény írja:

„Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek bennünket és szerencsétlenebbé mást, mint bűneink.”

Ha regényeivel nem is ért el Kemény Zsigmond tömegsikert: mint hírlapíró- és szerkesztő a legnagyobb hatásúak közé sorolható. Az önkényuralom egész korszakának ő volt legfontosabb vezércikkírója, s mint ilyen, de Deák Ferenc barátjaként is, a politikai élet irányítója.

Pedig rettentő kemény és igazságtalan röpirattal kezdte 1850-ben: noha 49-ben a forradalmi belügyminisztérium tanácsosa volt - akárcsak Kuthy Lajos - és Világos után sokáig rendőri felügyelet alatt állt: *Forradalom után* című könyve keserű leszámolás a forradalmi tegnappal, kiábrándult belenyugvás a császári- királyi jelenbe. Első mondatai még hüvösen józanok és igazak: „egyedül az önismeret által jutunk céljaink s rendeltetésünk felfogásához.” Igaz.

„Gazdálkodjunk, szerezzünk, munkálkodjunk.” Helyes. „Egy parton vagyunk, hová a zivatar vetett ki s nem evezőink vittek.” Tehát kényszerhelyzet. Bölcs felismerés.

Hanem aztán előnti Keményt az általa már 49-ben sem helyeselt trónfosztás meg függetlenségi nyilatkozat fölötti düh. Higgadt érvei belefulladnak a forradalmat és szabadságharcot egyoldalúan áttekintő, elfogult, türelmetlen, ál-tárgyilagos szavainak özönébe.

Retteg a forradalmaktól. „Az európai forradalmak állandó anyaga leend a socialismus alapjára épült köztársaság” - és ezért feltétel nélkül hajlandó kiszolgálni a győztes dinasziát.

E szavaival azonban annyira felingerelte a közvéleményt, és oly hamar kiderült, hogy a császári kormány nem Kemény reménységei szerint intézkedik, hogy a *Pesti Napló*-ban közölt cikkeiből *Még egy szó a forradalom után* (1851) címmel újabb kötetet állított össze.

Kemény ebben már kikel a gyarmatosítás és a németesítés ellen:

„A leggondatlanabb ballépés volna, ha az ausztriai politika a polgárosodás ürügye alatt a német nyelv terjesztésének és a gyarmatosítás színe alatt a német elem mesterséges szaporításának ügynökségét vállalná el.”

De kárhoztatja a nemzeti önállóság eltörlését is:

„A szigorú központosítás éles ellentétben áll érdekeinkkel, bárminő eszméket hirdessen.”

Kemény ettől kezdve az értelmes - általa annak tartott - kompromisszum híve, egyszersmind a nemzeti függetlenség ügyének harcosa.

Amíg kedélybetegsége a hatvanas évek közepén végleg el nem hatalmasodott rajta: a kiegyezés előkészítésén dolgozott.

VÁGYÁLMOK VALÓSÁGA

Keménynél jóval népszerűbb volt az önkényuralom kevés híján húsz esztendejének legmeghatározóbb prózaíró egyénisége, JÓKAI MÓR (1825-1904). Idéztük már 1850-51 körül kiadott elbeszéléseit s ezek hatását. 1855-ben megszilárdult anyagi helyzetű, közéleti tekintélyt élvező egyéniség: szerzői honoráriumaiából svábhegyi villát építtet, felesége, Laborfalvi Benke Róza a Nemzeti Színház körülrajongott művésznője. Az ötvenes években írott regényei közül az *Egy magyar nábob* és folytatása: a *Kárpáthy Zoltán* a legjelentősebb (1853-55); a hatvanas években, a kiegyezés előtt készült prózai művei közül pedig *Az új földesúr*. Az *Egy magyar nábob* és folytatása a tegnapi pillant vissza egy olyan kemény elnyomatás napjaiból, amikor még az Abellino-félék ármányos reakcionáriussága is emberi tisztességnak tűnt; visszavarázsolta a harctéri löporfüst, meg a börtönök homályától eltakart és ezért oly felhőtlenül fényesnek tűnő reformkort, amikor mintha kéz a kézben haladt volna a nemzet egy boldogabb jövő felé, ahogy azt Vörösmarty is lefesté az *Előszó* egyik strófájában.

Az új földesúr pedig a magyar nyelv (és társadalom?) magábaolvasztó erejének állít emléket, a magyarságot nagy felkészültséggel megszüntetni igyekvő császári önkénynek hány fittyet, mert valóban, gyakori eset volt, hogy idevezényelt osztrák, morva, cseh, német közigazgatási tisztviselők néhány év alatt elmagyarosodtak. Ezt a regényt tehát nem a sanda megalkuvás, hanem igenis a diadalmas ellenállás jelképének érezte az egykori olvasó.

Jókai általában pontos adatokkal dolgozott; leghihetlenebb históriái mögött is történelmi hitelű esemény rejtőzik. A dolgokat azonban úgy adja elő, úgy mesél, hogy az olvasó fel se teszi: nem mitologikus ábrándok közé vezeti őt kézenfogva a nagy mesélő...

Sikere és hatása ellenére Jókai életműve a mai napig feloldatlan konfliktusok forrása olvasók és műbírálok között. Amiképpen Keményt nem olvassák, hiába erőltetjük: úgy Jókait 1981-ben, e sorok írásakor éppoly tömegek olvassák, mint hajdan, hiába beszélük le róla őket „széptani tekintetben”. A feladat tehát nem annyira az, hogy Jókai könnyen kimutatható kétségtelen fogyatékoságait előszámáljuk, mint inkább az, hogy megfejtjük a rejtélyt: mi okozza azt az esztétikai örömet, amit olvasása ad?

Jókait már fellépése pillanatától kezdve bírálták, nem mondható tehát, hogy csak idők jártával, mikor már „elavult”. Gyulai Pál az ötvenes években ugyanazokkal a kifogásokkal él, mint nyomán s őt idézve Schöpflin Aladár 1937-ben:

„Gyulai számára [a petőfieskedőknél] veszedelmesebbnek tűnt fel Jókai. Tisztán látta rendkívüli tehetségét, lényének megvesztegető báját, azt a sok érintkezési pontot, amely közte és magyar közönség többsége között fennállott, tanúja volt példátlan népszerűségének. De tanúja volt annak is, hogy ezt a népszerűséget keresi és áldozatokat hoz érte művészi függetlenségéből. Fantáziáját nem fegyelmezte, hagyta vágtatni szabadon eresztett csikó módjára. Regényeiben nem reálisan kiépített és lélektanilag elmélyített alakokkal dolgozott, hanem tündöklő fantomokkal, vagy emberi arccal felruházott anekdotákkal. Szerkezetei nem szervesen kitervelt és következetesen keresztülvitt építmények, hanem ötletek kacsalában forgó mesebeli várkastélyok...” (Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*, 1937.)

Schöpflin, mint látható, Gyulaira hivatkozva s ítéletével önmaga véleményét azonosítva, az 1930-as évek legjobb magyar műbíráloinak nézetét képviseli. Jókaiiban, írja, „túlteng a szóráskoztatási szándék.” De üssük fel akár Szerb Antalt - „A gyermekek nyugodtan felkúsznak olyan meredek sziklafalakra, ahonnan a felnőtt ember feltétlenül lezuhanna. A gyermek még nem ismeri ereje határait, bízik magában, bízik a szikla jóindulatában és a saját gondviselésében - és nem esik le. Ez a titka Jókai regényírói pályájának” -; idézzük akár Jankovich Ferencet - „Mindent másképp mutat: tündérálmoknak a valóságot, kecsegtet, biztat akkor is, amikor, mint Kemény történeti regényeinek olvasásakor, néma döbbenettel kellene rányitni szemünket egy-egy kor véres valóságára s borzongva szívni mellünkre a sűrű és forró levegőt, véres romokból sötéten áradót, a hamisítatlant” (*Iránytű a magyar irodalomban*, 1942) -, a szakmai vélemény Gyulai óta lesújtó. Ugyanakkor, ha az idézett kifogásokat szemügyre vesszük, érdekes módon olyan mesebeli hasonlatokra bukkanunk, amilyeneket Jókainak szokás tulajdonítani - lásd Szerb Antal hasonlatát a sziklafalra kúszó gyermekről, Schöpflin-Gyulai nézetét, hogy Jókai regényei „ötletek kacsalában forgó mesebeli várkastélyok”. Az egyetlen igazi érv a lélektani ábrázolás hiánya. Ugyanakkor nem csak egy Mikszáth, aki könyvet írt Jókairól, hanem a magyar naturalizmus egyik élharcosa: Bródy Sándor is mély meggyőződésű, őszinte tisztelője volt Jókainak, akárcsak Krúdy Gyula vagy Márai Sándor. S ha ezt a tényt figyelembe vesszük, nyilvánvalóvá válik, hogy Jókai a magyar irodalom egy másik, a párhuzamos irányvonalának megalapítója és mestere, ugyanazt műveli mint századunkban például Krúdy Gyula. Tüzetesebb vizsgálattal az is kiderül, hogy Jókai nagyon is maga korának élményvilágából merít, nagyon is hiteles, alighanem az emberek voltak mások akkor, mint ma. Benedek Marcell közelített tárgyilagosan ehhez a kérdéshez *Délszigetében*.

„Én csak ott védem, ahol Gyulai és Péterfy nyomán legtöbbet támadták, s azt mutatom meg, amit a száraz irodalombogarászok soha nem fognak meglátni benne... Jókai a legkülönb magyar humorista: Dickens és a magyar nép természetéből összegyúrva... Nem szabad mesemondónak nevezni Jókait és aztán egy egészen más műfaj szabályai szerint ledorongolni. Jókai azt tette a népmesével, amit Petőfi a népdallal.” (*Délsziget avagy a magyar irodalom története*. 1928.)

Napjainkban Nagy Miklós és Sötér István tett a legtöbbet Jókai tárgyilagossága mérlegeléséért, erőit éppúgy méltatva, mint hibáinak forrásait is megkeresve. Nagy Miklós veszi észre, hogy Jókainál az anekdotikus szerkesztés tudatos módszer. Tegyük ehhez hozzá, hogy annak a sajátos magyar szépprózai elbeszélő műfajnak továbbfejlesztése, amit Heltai Gáspár kez-

deményezett a *Ponciánussal*, 1572-ben. Jókai „realizmusa” nem is csak a népmesék: hanem inkább *az olvasó belső lelki tájainak hű ábrázolása*; annak kivételése, amit mi elvárnánk a világtól, ha rendbetétele tőlünk függene. Ez persze idealizmus; de mivel ilyen idealizmus mindannyiunkban létezik - tehát ez is a valósághoz tartozó tény.

De maradjunk most a megfogható dolgoknál s nézzük: miért, mikor, mely körülmények között, hogyan is kötött bele Jókai Gyulai Pál, mikor kezdődött az áldatlan szellemi küzdelem? Meglepődve fogjuk látni, hogy Jókainak a főnemesség szabadságharc előtti és utáni magatartását bíráló plebejusi hangvételű, haladó színműve, a *Dózsa György* kavarta a vihart, s e vihar szélzúgása közepette Gyulaiék a reakciót, Jókai és a pártját fogó Vajda János pedig a haladást képviselték...

Az utókor közvéleményére azért nem származott át ez a - túlzás nélkül mondhatjuk - szenzációs színházi vita, mert megrögzött hagyományok forradalmi döntőgetése Jókaitól általában idegen, meg aztán drámaírói talentuma is kétségkívül gyenge.

Pedig itt és ekkor, a *Dózsa György* 1857 novemberi bemutatóján került sor látványos kenyértörésre a forradalom vívmányait folytatni akarók és a nemzeti függetlenség eszméjének konzervatív értelmezésénél megragadók között!

Jókai a Teleki József-alapítvány pályázatára nyújtotta be a *Dózsát*, 1856 őszén. „*Arany-ezüst nemes érc / De a vas még nemesebb*” jeligére. Kilenc dráma érkezett be, díjat nyert Szigligeti Ede: *Béldi Pálja*. Emellett dicséretesnek tartották a *Dózsát* is, de díjazást nem kapott. A pályázat eredményét 1857. március 19-én hirdették ki. Jókai ezután a Nemzeti Színházhoz nyújtotta be a darabot, Egressy Gábornak tetszett, magára vállalta a címszerepet. A cenzor 1857. október 31-én hagyta jóvá a drámát, melyet november harmadikán mutattak be.

Elsőpró siker! Zsúfolt házakkal ment; Dózsa szavait a darab elején és végén dörgő taps fogadta:

Én, a szegény pór elhagyott fia
Bizonnyal esküszöm előttetek,
Hogy akik ott a földet mivelik,
S naponkint attul várnak minden áldást:
E földet ők hően szeretni tudják.
Anyánk, hazánk, egész világ nekünk ez.

...

...szórjátok hamvaim
Szét a szelekbe, minden porszemem
Külön fog élni végítéletig.

Mikor pedig Jókainé Laborfalvi Róza Dózsa szerelmének, Csáky Lórának szerepében egy megálmodott jövőt jósolt a nézőközönségnek, felállva ünnepelték:

...késő sarjadék
Látandja azt a boldogabb napot
Midőn a legnagyobb és legkisebb
Egy lelkesült eszmében egyesül;
Midőn nemes sziv jelzi a nemest,
Midőn a honfitárs nem gyűlöli
A vériből való igaz rokont,
S úr és paraszt csak abban versenyez
Melyik szeresse jobban nemzetét?
Melyik legyen őerte áldozóbb?
S forró szerelme által egy leend
Minden magyar, ki egy hazát imád:

Akár selyem, akár daróc fedí...
Te boldog Isten, ott az égbe fenn!
Sötét felleg borította éj után
Engedd virradni ezt a jobb napot!

A siker további jele, hogy Erkel Ferenc e Jókai-drámából komponálta 1867-ben színre került Dózsa-operáját (Szigligeti librettójára).

A konzervatív hazafias kritika keményen reagált. Túlságosan is keményen, elárulván, hogy a nemzeti függetlenség számukra csak addig szép jelszó, amíg a paraszt szóba nem kerül...

Greguss Ágost (*Pesti Napló*, november 6.) bosszankodik, hogy a színműnek Dózsa György a hőse; Gyulai Pál (*Budapesti Szemle*) azért marasztalja el, mert „a főnemesség ellen bujtogat.” „A nép böszültségét és kegyetlenségét élénk színekkel festik történetíróink; (mégis) Jókai megelégszik az arisztokrácia kegyetlenségeinek illusztrálásával.” Gyulai epigrammát is költött Jókai e darabja ellen, *Egy drámaíró politikusra* címen. Vajda viszont szívesen fogadta a színművet. Egy 1862-ben kiadott tanulmányában is visszatér a darabra:

„A nemzet egyik legünnepeltebb költője *Dózsa* című tragédiát írt, melyben... a magyar arisztokráciát büszkének, dölyfösnek festi s melyben az akkori magyar demagógia együgyű és szennyes észjárását is eléggé megbélyegzi. E darab nagy izgatottságot szült, élénk rosszállást egyfelől s még élénkebb tapsot másfelől... egyik fél bevádolta a költőt, hogy miért bántja a mostanság oly hazafias arisztokráciát...”

Egyszóval: Jókai *Dózsa* drámája vízvázasztó lett. Tudta ezt a hatóság is, valószínűleg azért engedte át a cenzúrán látszólag oly könnyelműen a gyújtó hatású darabot: odavághatott a fékét veszített arisztokráciának. A hivatalos lap méltatta is a színművet, amivel viszont sokak előtt sajnos kompromittálta.

A vita élességére jellemző, hogy mikor gróf Teleki Domokos a *Pesti Napló* 1858. február 17-i számában (Gyulai második, e lapban közölt cikkének éles hangját enyhíteni igyekezvén) békülékeny „népfront”-húrokat pengetett: Prothmann pesti rendőrfőnök éppen e békülékenység miatt rendelte el a *Pesti Napló* átmeneti betiltását két hónap időtartamra, mely döntéssel Ferenc József is mélyen egyetértett.

Teleki Domokosnak a betiltást kiváltó szavai:

„Mennyi baj, mennyi nyomor súlyosul a szegény hazára... Engedjétek legalább azon vigasztalást az aggódó kebelnek, hogy a nemzet együtt marad: együtt mindenütt, együtt irodalmában.”

Hát éppen ezt nem akarta őfelsége kormánya.

És mégis megvalósult, minden vita ellenére is.

JÓKAI KÖRÜL

Hiszen maga Gyulai Pál, a Dózsa-dráma elfogult bírálója, éppen ez évben írja róla klasszikussá nemesedett elbeszélését: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. Ebben elmélyült lélekábrázolással mutatja be a forradalommal hazaszeretetből együttthaladó, valójában maradi nemesúr tragédiáját. Radnóthy Elek, Kisküküllő menti földbirtokos „természeténél fogva hajlott a konzervativizmushoz, de fogékonysága s a közhangulat a reformok felé ragadták.”

A reformokkal azonban nem tudott mit kezdeni; egyre inkább elveszté kapcsolatát a külvilággal; kényszersorozott fia meghalt Itáliában, leánya egy császári ezredeshez ment nőül, birtokát elárverezték, őt magát a csendőrök hurcolták meg. Noha vagyonát a nagyenyedi

főiskolára hagyta, azt mégis veje, Kahlenberger örökölte. Aki viszont a németesítő gyarmatosítás szellemében „a curialis telkekre néhány württembergi családot telepített, melyek többbe kerültek, mint amennyi hasznat hajtottak. A szemüveges jószágigazgató mindent reformizált, civilizált. A reform és a civilizáció miatt egy pár év alatt alkalmasint csőd alá kerül...”

Gyulai hát, mint író: éppoly könyörtelen kritikával ábrázolta a való élet folyamatát, mint amilyenek azt Vajda János is látta; sőt: amilyenek azt Jókai is bemutatja.

S ezzel máris GYULAI PÁLhoz (1826-1909) értünk. Mint látható: e kor legtekintélyesebb kritikusai még maguk is művelték azon műfajokat, melyeket más kortársaiknál bíráltak: Gyulai jó elbeszélő és van néhány máig fennmaradt, szép verse (*Hadnagy uram*, 1849; *Szüreten*, 1851). E most tárgyalt korszakban, az önkényuralom idején sokat tett egy korszerűbb irodalmi ízlés diadalmaskodásáért (lélektani hitel, lásd Flaubert regényeit), egyszersmind viszont oly indulatosan konzervatív, hogy ezzel károkat okozott. Aranyt kizárólagosan emelve piederstálra és indulatos erőszakkal akadályozva Vajda János költészetének elismerését.

Gyulai harcostársa, az „irodalmi Deák-párt” ideológusa a honvédseregben vitézül küzdő GREGUSS ÁGOST (1825-1882), akit 1852-ben még azért ítélte el a hadbíróság, mert egy falusi kalendáriumban olyan verset közölt, melynek sorkezdő betűi összeolvasva ezt a mondatot adták: „A forradalom győzni és boldogítani fog”, viszont 1857-ben már azért bírálja Jókai Dózsa-drámáját, mert „nem korszerű dolog az osztályok közt a feszültséget minden engesztelődéssel nélkül felmutatni”. Maradandó becsű tanulmánya: *A balladáról* (1865). Ebben fejti ki sokszor idézett nevezetes nézetét: a ballada tragédia dalban elbeszélve - azonban azzal a további megszorítással, hogy „a dráma is valami történetet ad elő, mint az epikai költemény, az elbeszélés fogalma tehát már benne lappang a dráma fogalmában; és így mindössze két fogalomból, a dráma és dal fogalmából állíthatjuk egybe a ballada fogalmát, legrövidebben úgy határozván meg azt, hogy a ballada: drámai dal”.

Mind Gyulainál, mind Gregussnál tárgyilagosabb, bár nem kevésbé szigorú, viszont éppen higgadt hangjával a megbírált kortársak elismerő rokonszenvét is kivívó ERDÉLYI JÁNOS, akit népdalgyűjtőként és költőként már megismertünk. Jelentős és nagyhatású tanulmánya *A legújabb magyar líra* (1859). Madáchról szólván még találkozunk nevével.

Jósika, Eötvös, Kemény, Jókai és a velük-értük-ellenük vitázó műbírálok: Gyulai, Greguss, Erdélyi világától majdhogynem függetlenül létezett még egy közönség által mohó érdeklődéssel fogadott, de a műkritika körén némileg vagy egészen kívül álló elbeszélő próza is. A ma olvasójának alighanem semmit sem jelent VAS GEREKEN (Radankovics József, 1823-1868) neve, akit azonban még századunk harmincas éveiben is szívesen olvastak a kötelező tananyag unalmától menekülő, kicsit nyersebb humorra vágyó diákok. *A régi jó idők* (1855), a *Nagy idők, nagy emberek* (1856), a vándorszínészet hőskoráról írott, sok tekintetben forrásértékű *A nemzet napszámái* (1857), *A pörös atyafiak* (1860) magasabb irodalmat nem ismerő, mégis olvasni vágyó kisember-tömegeket szórakoztattak és vezettek az igényesebb próza felé. Krúdy Gyula írja *Jurátus-élet* című, 1866-ban megjelent regényéről: „Tanulókoromban valamely ostoba irodalomtörténetben azt a megjegyzést olvastam, hogy Vas Gereken a régi táblabíró Magyarország humoristája volt. Ördögöt! Ügyésze, vádlója, teli torokból kiáltó szocialistája volt ez az író a korának! A régi dzsentrí Magyarország vádirata ez a könyv... pöffeszkedő urak leckéztetője.” (*Gordonkázás*, 1978.) Nagy Miklós szerint „a szegény parasztleány szerelme valami olyan üde, halkszavú líraisággal bontakozik ki egyik novellájában, hogy a folytatását igazában csak Illyés Gyulánál és Tamási Áronnál leljük fel.”

Kár feledni Vas Gereken, megérdemelne mai kiadásokat, hiszen életműve úgyszólván hozzáférhetetlen.

Vas Gereben nem is akármilyen irodalmat képviselő világánál jóval mélyebben tenyészett az ötvenes évek ponyvakiadása. E ponyvakereskedelem hazai megalapítója BUCSÁNSZKY ALAJOS (1802-1883) nyomdász, könyvkötő és könyvárus, aki 1845-től kezdve a mai Szentkirályi utca 30. számú épületben freskókkal pazarul díszített nyomdát rendezett be. Bucsánszky házi szerzője, *Tatár Péter* álnéven, dálnoki és mezőmadarasi MEDVE IMRE (1817-1878) több száz, részben maga illusztrálta ponyvaregényt írt (*Tatár Péter regénykunyhója*, 1857-től). „Ki kell jelentenem, hogy az utolsó időben nem volt magyar könyv, mely hamarabb elkelt volna annyi ezer meg ezer példányban, mint éppen a Regekunyhó” - közölte olvasóival Bucsánszky Alajos egyik kiadványának borítólapján. (Erről lásd: Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*, 1978.)

A rohamosan fejlődő magyar fővárosban és a nagyobb vidéki városokban tehát, főleg, ahol ipar és kereskedelem virágzott, kialakult egy növekvő tömegű, írni-olvasni tudó és olvasni vágyó réteg, egy igazi irodalom majdani potenciális élvezői, akiket íme Tatár Péter juttatott el az irodalmi élvezet legalsó fokára. Ezt a publikumot célozta meg különben az Üllői úti rejtekéből az ötvenes évek végén előkerült Táncsics Mihály is (*Bordács Elek, a gyalog-árendás*, 1857).

Kialakított ez az önkényuralmi korszak egy sajátságosan magyar színműváltozatot is, a népszínművet. Tartós sikerű műfajjá vált: 1875 októberében külön színházépületet emeltek népszínművek játszására. (*Népszínház*, a mai Emke-aluljáró melletti szökőkutas buszmegálló helyén; 1908-tól lebontásáig a Nemzeti Színház ideiglenes rezidenciájaként szolgált.) A népszínmű jelentőségét ezekben az ezernyolcszázötvenes években az adta meg, hogy a háttérbe szorított magyar nyelvet és nemzeti-népi kultúrát őrizte, ápolta, *mutatta*. A *mutatni* szó ezúttal különösen fontos: hiszen amit könyvben csak olvashatunk, azt színpadon *látjuk is*: népviseletet, falusi házak bútorzatát, szokásokat... Mindez többnyire felületesen és egy patriarkális nemzeti egység leplével borítottan mutatkozott meg, mégis készült néhány viszonylagos érték, elsősorban SZIGETI JÓZSEF (1822-1902) darabjai: *A vén bakancsos és fia, a huszár* (1855). Ezek a népszínművek nagy szereplehetőségeket kínáltak, így sok színészi tehetség kibontakozását tették lehetővé (Blaha Lujza). Ha ma megtekintjük a kolozsvári Nemzeti Színház együttesének előadásában *A vén bakancsost*, melyet Janovics Jenő rendezésében egy 1918-as mozgóképfelvétel őrzött meg számunkra, akkor megértjük a műfaj sikerét: a népelet típusai más színdarabokban föl nem lelhető alakítási lehetőségeket nyújtanak, SZIGETI EDE, a kor nagytekintélyű színházi szakembere is írt népszínműveket, s ezek közül *A cigány* (1853) nagy drámaelméleti vitát kavart. E vitában Salamon Ferenc a lélektani hitelt kéri számon a darabtól. Szigeti viszont a drámai helyzetek elsőbbségét hirdette. S hogy Szigetinek milyen igaza volt, mutatja *A cigány* korunkban elért váratlan sikere: Szirtes Ádám nagy alakítása.

Szigeti legnépszerűbb, máig játszott darabja a *Liliomfi* (1849. december). Csak Pesten, a Nemzetiben negyvenszer adták az önkényuralom idején, s ez akkor igen nagy előadásszám volt. Itt is a szerepek fontosak: a legnagyobb magyar színészek sora mutatkozott be *Liliomfiként*, föl egészen Pécsi Sándorig.

A közvélemény és (vagy) a kritika által jól fogadott, vitatott, tárgyalt, elemzett, megtapsolt - esetleg megbuktatott - magyar színművek, az *Ildikótól a Dózsa Györgyig*, a *Liliomfitól A cigányig* nem is sejtetik, hogy egy nógrádi nemesi lakban minden idők legnagyobb magyar drámai költeménye készül.

A KÉTKEDÉS MINT A HALADÁS FELTÉTELE

Arany János 1862 márciusában a következő szavakkal nyitotta meg a Kisfaludy Társaság ülését:

„Tisztelt Társaság! Nekem jutott a szerencse, hogy Madách Imrét e szépirodalmi társaságában bemutassam. Ezen bemutatás nem most történik először. Oh, emlékszem én, s mindenkor édesen fogok emlékezni a napra, midőn ama nevezetes műnek, *Az ember tragédiájának*, habár csupán töredékeit olvasva önök előtt, majd örvendő meglepetés, majd lelkesült csudálkozás, itt javalló elégtelenség, ott elmélyedő figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdek kifejezését láttam a hallgatók arcain... De szinte megfellebbeztem mostani feladatomból, mely nem egyéb, mint hogy ama jeles mű alkotóját e szépirodalmi társaságba mint tagot bevezessem. Ím, itt áll közöttünk: elég rámutatnom. Ez ő!”

Kettő és fél év múlva, 1864. október ötödikén MADÁCH IMRE (1823-1864) már halott volt. Ennyi jutott neki e világ dicsőségéből. Akadémiai székfoglalóját - mert 1863-ban az Akadémia is tagjává választotta - szívbetegsége miatt ifjúkori barátja, Bérczy Károly olvasta fel helyette. A *Tragédia* megjelent 1862 januárjában 1861-es évjelzéssel a Társaság költségén és 1863-ban Emichnél. Arany lapjában, a *Koszorúban* még napvilágot látott egy beszélője (*Kolozsiak*) és néhány verse; ennyi.

Pedig a Petőfivel egykorú Madách nem volt egészen ismeretlen az irodalmi életben. Már 1840-ben megjelent egy *Lantvirágok* című verseskötete (néhány példányban, saját költségén), 1843-45 között pedig mint Nógrád megyei aljegyző cikkeket és verseket publikált a *Pesti Hírlapban*. 1861-ben *Mózes* című drámájának kéziratával pályázott az Akadémia Karátsonyi-jutalmára, de ezt a bírálók - Bérczy, Arany, Kemény, Jókai és Pompéry János, a *Pesti Napló* akkori szerkesztője - nem ítélték megfelelőnek. (1843-ban is pályázott a *Férfi és nő*, valamint a *Csák végnapjai* című darabokkal, ekkor Obernyik Károly *Főúr és párja* nyert jutalmat. Szigligeti szintén benyújtott darabját pedig a jutalom egy nemeként kiadták.) Arany tehát tudott Madáchról és nemigen lelkesülhetett a gondolatért, hogy a szerző által hozzá eljuttatott kéziratról nyilatkozzék, mert csak Madách barátainak unszolására fogott 1861 koraőszén az olvasáshoz, igaz, hogy akkor, mint láttuk, lelkesen üdvözölte a művet. (Madách 1861. szeptember 17-én kapta kézhez Arany kedvező válaszát.) Madáchnak nem lehetett könnyű elviselni a fél-dilettáns sorsot, hogy húsz év óta (1840) szerepel is az irodalmi életben, meg nem is; darabjait visszaküldik, ő maga meg csak íróasztala fiókjait tölti velük. Ezért az 1852-53-as fogsága után (ekkor azért tartóztatták le, mert bűjtatta Rákóczy Jánost, Kossuth titkárát; egyébként is a forradalom oldalán állt mint megyei tisztviselő) írott keserű szatírját, *A civilizátort* meg se kísérelte benyújtani, a cenzúra biztosan megakadályozta volna publikálását.

Ily módon a *Mózes*t és a *Csák végnapjait* valójában csak napjainkban ismerte meg a közönség, ettől kezdve vált köztulajdonná, hála Keresztury Dezső buzgólkodásának. A *Mózes*t, Keresztury Dezső gondozásában, 1966 márciusában mutatták be Veszprémben (egy 1888-as kolozsvári és 1925-ös budapesti, nemzeti színházi elszigetelt kísérlet után), majd Budapesten is; a *Csák végnapjait* pedig, egy 1886-os kolozsvári előadás után, szintén Keresztury Dezső újraformálásában 1968 nyarán Gyulán. A két színmű közül, úgy tűnik, a *Mózes* végleg megállta helyét és - remélhetőleg - rendszeresen műsorra tűzendő darabbá vált.

A Habsburg birodalom solferinói vereségét követő belpolitikai változások hatására az első reménykedések idején írott *Mózes*ben az önkényuralom közeli végében bízó Madách szólal meg, az, aki valóban „bízva bízik”:

Mózes: Halkabban, szív! vagy mellem szétveted.
E percért vívtam teljes életemben,
Képzeletem e képet festegette.
És most, mikor megtestesülve látom:
Megdőbbent a nem álmodott valóság.

Az *ember tragédiája* mellett azonban a többi Madách-mű, a *Mózes* is, eltörpül. Sötér István írja, hogy a *Tragédia* „sajátos sommázata az egész Világos utáni korszak szemléletének... A szabadságharc bukása kimondatlanul húzódik meg a tragédia eszmekörében.”

Valóban, ha erre gondolva olvassuk figyelmesen a *Tragédiát*, ilyen apró részletekre bukkanunk:

Egyet bánok csak: a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend közt is...

Nincs más kincse a
Népnek, mint a vér, melyet oly pazar
Nagylelkűséggel áldoz a hazának,

Mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily örülés,
Melynek higgadt gond korlátot nem ír

Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk,
Most a valónál mind elámulunk.

Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt
Közös erővel összeműködik.

S mulatni, ahogy most tölünk telik
Míg egykor a hazáért lelkesedve
Nemesebb küzdtért foglal majd erélyünk.

Ez a múlt: a szabadságharc emléke. És a jelen:

Hol életünknek édes tarkasága?
Többé nem tenger küzdő, fényes árja
Sima mocsár csak, békával tele.

Kivántam a kort, mely nem küzd semmiért
Hol a társas rend megszokott nyomát,
E megszentelt előítéletet
Nem bántja senki, hol nyugodhatom
És egykedvű mosollyal hagyhatom
Hegedni hosszú harcaim sebét.
Megjött a kor, s mit ér, ha e kebelben
A lélek él...

És milyen érdekes, hogy Habsburg Rudolf császár (egy Habsburg a *Tragédiában*!) ezt dünnyögi:

Ha majd e klimakterikus napok
Elmúltak, a nagy múlt is újakezdjük
Mely a minap sikertelen maradt.

Ferenc József se mondhatta volna különül Solferino után...

De ne erőltessük a kis részletek mikroszkopikus világának görcsövezését.

Ami igazán érdekes, az a *Tragédia* oly sokszor megvitatott utolsó buzdító mondatának Madách életéhez viszonyított tanulsága. A költő valóság és vágyak között kibékíthetetlen ellentétet lát; az élet látszólag értelmetlen; a haladás eszméi egy következő nemzedékben a maradás eszméivé változnak; ily keserű (és történelmietlen, bár hegeli hatású) végtanulság után miféle furcsa felemás „happy end” ez az isteni biztatás?

A választ Madách élete adja meg. Bár Madách keserűen nézi a Világos utáni helyzetet, Solferinót és következményeit, az elszalasztott alkalmakat, s mindezt tudva joggal lát sötétben; mégis ez a magánéletében is boldogtalan, szívbeteg, magányos ember „küzd és bízva bízik”: 1861-ben képviselőnek lép fel, választási körutat tesz, s olyan beszédekert mond, melyekért egy megszigorodó helyzetben keményen felelnie kell; ráadásul, mint említettük, beteg - négy éve sincs már hátra, amit persze ő nem tud, de szívpanaszai mégis gonoszul sejtetik -, és íme mit mond választóinak:

Politikai hitvallomása: szabadság, egyenlőség, testvériség!

„A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott integritását... Az egyenlőség alatt értem a törvények előtti egyenlőséget, a vallások egyenjogúságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését. Harmadszor. A testvériség alatt a különböző ajkú népfajoknak nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett mindnyájok testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogos s kötelességekben.”

„És most még önökhöz fordulok, tótajkú választóim, kétszeres köszönetet mondva irántam tanúsított bizalmokért, mert azzal nemcsak személyemet tisztelték meg, de tanúbizonyságát adták annak is, hogy felfogták azon nagyfontosságú igazságot, mely ügyünket egyedül vezetheti győzelemre, hogy a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy...”

A képviselőházban pedig ilyen beszédet mond 1861. május 28-án (közölte a *Magyarország* című, akkori hírlap is):

„Midőn Bach, a democratico-absolut kormányforma feltalálója *Rückblickjében* civilizátori eredményeit tálalta a világ elé, az részint szemtelen elcsavarása volt a tényeknek; mint például az, midőn elősorolja, mennyi 3-4 osztályú tanintézettel ajándékozná meg hazánkat; mert azt elhallgatja, hogy ezeknél sokkal több 6-8 osztályú intézetünket törölte el.

Ott állunk tehát ma ismét, hol 1850-ben álltunk, csakhogy a tér még szegényesebb; most velünk, általunk, törvényes úton szándékoltatik a nemzetgyilkolás végbevitelét, mi az erőszaknak nem sikerült... Ugyanazon kutya, csak más nyakravalóval...

...

Csak a kielégített népek ragaszkodása pótolhatná kellőleg a kormányférfiak lábai alól kisikló alapot.

...

Aki jogát csak előre alapítja, feljogosít erőt használni ellene.”

És ne feledjük, hogy Madách ezt akkor mondja, amikor már megírta a *Tragédiát*; Ádám mondja ezt, az az Ádám, aki végigélte valamennyi színt, a falansztert is; és ez a Madách, aki hiába várja reménykedve naponta a postát Arany válaszával, akinek műve kéziratát dobogó szívvel elküldötte, mert Arany válasza késik, Aranynak nem fülk fog a vidéki műkedvelő nemesúr színdarabjára, és majd csak Madách barátainak sürgetésére olvassa el - és méltányolja, érdeme szerint! Ekkor, e beszéd elmondásakor azonban még semmit sem tud, jónak vagy rossznak fogják-e színművét tartani, s mégis, figyeljük csak, képviselőházi beszédében mintegy megismétli a *Tragédia* „ember küzdj, és bízva bízzál” tanácsát:

„Összezsaphatnak megegyeszer fejünk fölött a keserűség setét hullámai; de a mi győzelmünk csak idő kérdése.”

Ez tehát Madách! Ez Ádám, aki hallgatott az Úr szavára. Az író saját életében érvényesíti az Úr által Ádámnak adott tanácsot, ami tehát nem jámbor óhaj, nem szobabölcselelő megvalósíthatatlan filozofálgatása a kandalló tüzénél, hanem *gyakorlati tanács*, mely szerint ő maga is élni igyekszik, élni, Világos és Solferino után.

Ez a *Tragédia* nagy üzenete a maga kora olvasóinak, a Világos utáni nemzetnek; s hogy megfogadták, azt az első publikáció utáni csaknem évenkénti új meg új közreadások bizonyítják.

Szerb Antal ezt írja a *Tragédiáról*:

„Az ember küzdj: Bármilyen csapások érnek kint a valóságban, kívül a gyepűn, van valahol bent, a magyar lélek mélyén, valami megközelíthetetlen, körülhatárolt független terület, ahol a magyar embert nem győzhetik le a szünet nélkül sújtó századok.”

Madách *Tragédiájában* tehát Világos nemzedékéhez szólt a költő; Világos után tíz évvel a halálraítélt magyar nyelven olyan mű született - dacos feleletként a császári ítéletre -, amilyen e nemben azóta sem.

Mondhatunk-e többet és szebbet erről a lepasszívrezisztenciázott, keserves korszakról?

Hogy Madách miképpen képzelhette el *tragédiájának* színpadi előadását: sohasem fogjuk megtudni. Halála után csaknem húsz évvel, 1883. szeptember 21-én mutatták be először (a budapesti Nemzeti Színházban), és az a Paulay Ede, aki - örök érdeme ez Paulaynak - műsorra merte tűzni, már nem ismerhette Madáchot, mert 1863-ban szegődött csak a pesti Nemzetihez. Egyébként sem adták elő még soha húzás nélkül, eredeti teljességében. Annyi azonban bizonyos, hogy a *Tragédia* az önkényuralom korának Magyarországon játszódik, tíz évvel Világos után - 1859. február 14. - 1860. március 26. között keletkezett -, ekkor képzel el az író, a néző és Ádám mindazt, ami előttünk megelevenedik - a londoni szín tehát a „jelen”, s ehhez viszonyítódik a többi szín és álom.

Hogyan fogadta a *Tragédiát* a kortársi közvélemény?

A pályatársait szívesen megértő Erdélyi Jánoson érződik a meghökkenés:

„Az *ember tragédiájának* alapeszméje Luciferben van megtestesülve, az indokok tőle származva, és a történelemből leginkább oly események kiszemelve és összeállítva, melyeket a rossz lélek sugallata után vitt véghez az ember... Tehát Lucifer, az ellentmondás szelleme a tragédia sugallója... nincs is egyéb hátra, mint végkövetkeztetésül kimondani, hogy *Az ember tragédiája* elhibázott cím, e helyett: *Az ördög komédiája*... Talán ezúttal kijelenthetném abbéli észrevételeimet is, hogy *Az ember tragédiáját* a részek szerencséje magasztosítja. Athén jelenete Miltiades-szel, a hatodik szín Rómában, a keresztesek és eretnekeké Konstantinápolyban, a kilencedik szín, hol Danton és a szabadság örültjei rajonganak, a londoni tarka élet mind-mind oly szép részlet, hogy szinte fáj őket részekül tudni...”

Szász Károly is 1862-ben, közvetlenül a megjelenés után írt a *Tragédiáról*, miként Erdélyi János:

„Az *ember tragédiája* az ember egész sorsát, történelmét, létcélját öleli fel, és pedig nem a könnyelműség felületességével, hanem annak mélyébe hatolva... Konceptióját éppen az teszi nagyszerűvé, hogy írója a világtörténelem óriási keretébe az emberi szív valódi képét tudja illeszteni... Nem félünk azt mondani, hogy költőnk a világtörténelmet lényegében valódi bölcsész-eszme mélységével fogta fel - de szintúgy el kell ismernünk, hogy az emberi természet felfogásában nem kisebb pszichológiával járt el.”

Szász Károly Arany nagykörösi tanártársa, mindvégig barátja - ő tehát Arany gondolatait közvetíti. Erdélyi Madáchnál, Szásznál, de Aranyánál is idősebb: ő egy más nemzedék képviselőjében szólal meg, nem titkolva meghökkenését, de nem vonva kétségbe a mű költői értékeit.

Greguss Ágost egy 1871-es előadásában a Faust-mondához hasonlítja a *Tragédiát*, elismerve azonban, hogy „Madách műve teljesen önálló.” Éva alakját elemezve arra a nem érdektelen következtetésre jut, hogy Éva a tragédiában Ádámnak csak mintegy kiegészítő függvénye; „íme a szerep, mely a nőt a férfi oldalán megilleti. A férfi magához emeli dicsőségében,

magával sodorja bukásába, a nő vele örvend, szenved, ártatlan áldozatként...” Greguss azonban nyilvánvalóan túloz: hiszen Kepler felesége mindennek az ellenkezője... De miért túloz: hogy a *Tragédiát* a nő társadalmi helyzetének taglalására használhassa fel:

„A nő mai állapota, kivált hazánkban, korántsem helyes: a társadalom mostohán bánik vele a férfihoz képest, elhanyagolja nevelését, s kirekeszti nem egy körből, hol üdvösen munkálhatna.”

Íme, már 1871-ben - tíz éve, hogy a *Tragédia* megjelent - Madách művét már messze a szorosan vett irodalmi jelentőségen túl, társadalmi összefüggéseiben taglalják, ha kell erőltetetten felhasználva azt időszerű szociális problémák illusztrálására.

Napjainkban, Lukács György ötvenes évekbeli értetlenkedése után - amikor Madách ismét a napi politika játékszerévé vált - többek között Sőtér István méltatta jelentőségéhez képest a *Tragédiát*:

„A *Tragédia* tehát a valóság, a »teremtés« három szféráját állítja szembe egymással, a dráma főalakjában... A három szféra egysége az ellentétek egymásra hatása révén ugyanúgy biztosítja a haladást, mint a bolygók pályáját - egymás ellen küzdésük... Madách nem a haladás lehetetlenségét hirdeti, hanem olyan ellentmondásait és nehézségeit, melyek csak 48-49 veresége után derülhetnek ki.”

Ha majd egy népszerű kiadásban Madách egész életműve együtt lesz látható, derül ki nem csupán a *Tragédia* emberi haladásban hívó, a kétkedést mint a haladás feltételét felvállaló eszmeisége, hanem magának Madáchnak politikai radikalizmusa is. Egyik négysorosa a kiegyezés küszöbén - nem érte meg ezt a pillanatot - távol morajlásként érzékeli az 1849-ben látszólag örökre elnémított forradalom új közeledtét:

A nép szava fenyítő üstökös,
Feltűnik olykor - elhalványul.
Kigúnyolják - de egyszer visszatér
S kihányja a földet sarkaibul.
(A *Nép szava*)

Búcsúzhatnánk Madáchtól ezzel a szép reménykedéssel; de nem tehetjük, mert a *Koszorúban* közölt beszélye nem engedi. Nagy költők életművét általában lezártak tekintjük halálukkal; vajon írt volna-e mást, szebbet a tragikusan rövid életű Petőfi, ha tovább él? Bizonyára; mi mégis úgy érezzük: így is hibátlanul teljes az életmű. Madáchból azonban, ha a szívbetegség ily hamar nem végez vele, nagy elbeszélő lett volna; kegyetlenség a sorstól, hogy megfosztott bennünket tőle. A *Kolozsiakban* benne van Kemény fegyelmezett lélekűvárlata, Jókai érdekessége, Jósika kalandossága, Eötvös bölcsessége.

„- Hej, földi! micsoda vén kastély az ottan? - kérdem kocsisomtól” - ez a kezdés ügyesen visz a dolgok közepébe, s mikor az omladozó kastély kitarul előttünk: Madách érzékelteti, hogy az éppúgy lelki táj, mint valóságos rom; az író képzeletének felvevőgépével haladunk kertből kastélyba, előcsarnokból szobába:

„Pókhálós folyosón jut az ember szobáról szobára, pusztaságról pusztaságra, s nincs semmi más, mi a lehangolt lélekre felrázólag hatna, mint a hulladozó falakról visszahangzó lépés.”

Dickens-regények kezdődnek így. Mikor egyik szobában embert találunk - vagy halottat, és csak képzeletünk hiheti el velünk, hogy él? -, aki előtt egy kimúlt kutya hever: az állat megpillantása mégis elevenné varázsolja a mozdulatlan férfit, akinek „íróasztalán tündérszép női arckép töredéke áll, legnagyobb része annak is el van égve.”

Madách értésünkre adja: ez a *Pusztaháza*, ez a *Bleak House* és hősei a Világos utáni Magyarország és lakossága; de ez nem szemünket kiszűrő allegória, hanem alattomosan belénk csimpaszkodó sejtés csupán, valami kényelmetlen, fojtogató érzés; hiszen a történet az ezer-

hétsházhuszas években játszódik; - „Tizenkét éve köttetett meg a szatmári béke” - csakhogv, figyeljünk:

„Mi voltam tizenkét év előtt, s mi vagyok most! A nyárnak meleg sugára, midőn mindenütt életet lehel, kinek jutna eszébe, hogv a fény is kimeríthető, hogv dacára e sugároknak meg fog fagyni az élet, szemfödél borul a világra.”

És közben és előtté és utána az olvasó újra meg újra megmerül a lelki tájban, ebben a méla pusztulásban, ebben a pocsolya-tenyészetben, amiről nem tudni, valóságos lápvilág-e, vagv bennünk rothad az elintézetlen múlt:

„...a szegletes sulyom s más szeszélyes növényalakok tömkelege tölti el a vízországot, fenéktől színig. *De ez ország lakói is méltók országukhoz*, melyet nem irigvel tőlük senki. Ott a meggyűlt gazon fényes szemű vízikigyók sűtköznek egymáshoz fonódva, színes gyík surran itt a száraz nád között...”

Szép lenne hát *Az ember tragédiájával* búcsúznunk Madáchtól, vagv valamelyik rövidke, velős versével. De nem tehetjük. Egy nagy prózai elbeszélő szállt sírba 1864. október ötödikén, abban az esztendőben, amikor ez a beszélye megjelent.

Sokat vesztettünk.

Várhatunk jódarabig, míg utóda támad.

KIEGYEZÉS UTÁN 1867-1884

Marad nyakán a népnek régi járma,
S eloszlik a rajongók édes álma.

Arany László: *Délibábok hőse*, 1872.

Szép az ének, szent az ének,
Drága kincs, ha nemzeti.
De a legszebb dal örökké
Általános, emberi.

Reviczky Gyula: *Arany Jánosnak*, 1878.

APÁK ÉS FIÚK

A KIEGYEZÉS KÖRÜL

Ferenc József császár 1867. június nyolcadikán Liszt Ferenc koronázási miséjének hangjai mellett Magyarország királyává koronáztatta magát. A király elismerte Magyarország jogi és területi függetlenségét, csak a hadügyet, a pénzügyet és a külügyeket tartva meg központilag kezelt tárcául. Az országnak független nemzeti kormánya alakult; miniszterelnök gróf Andrássy Gyula, akit tizenöt évvel korábban mint forradalmárt a császár bírósága halálra ítélt; a negyvennyolcas Batthyány-kormány egykori tagjai közül Eötvös József került be az Andrássy-kormányba, ezúttal is mint vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Új korszak kezdődik.

A kiegyezés egyfelől kétségkívül diadal, ha ehhez a diadalhoz az olasz és a porosz fegyverek segítettek is a nemzetet; hiszen képtelenség volt tovább önkényuralmi viszonyok között sínylődni. Másfelől viszont Magyarország alig félévszázad múlva keservesen meglakolt azért, amiért feles részt vállalt Ferenc József birodalmában mindenért; jóért és rosszért, nemzetiségi elnyomásért és világháborúért. Magyarország „cinkosa” lett a Habsburg uralkodóháznak, s ez 1920-ban tragikus következménnyel járt.

Most, 1867-ben még érezteti jótékony hatását Eötvös és Deák; 1868-ban megszületik két nagyszerű törvény, melyekre mind a mai napig büszkék lehetünk, de amelyeket mégsem tartottak be soha igazán. Egyik: a népoktatásról, 34. törvénycikk, Eötvös műve; a másik: a nemzetiségek egyenjogúsításáról, 44. törvénycikk. Deák műve.

A 44. törvénycikkből:

„Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, *bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.*”

(Az 1867. 17. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságát is törvénybe iktatta.)

Deák hirdette: „Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem az, hogy velők a magyar viszonyokat megkedveltessük.”

Ez a szép eszme idők jártával elhalványult; a nemzetiségeket magunk ellen vadítottuk, a demokratikus egyenjogúságot a magát magyarnak valló lakosság számára sem biztosítottuk, nem sikerült kivívni a választójogot - akkor sem, amikor az már Európában időszerű lett és megvalósult - és a föld nem került annak a birtokába, aki azt megművelte.

De ez persze lassú és fokozatos folyamat; a hibák Tisza Kálmán hosszú miniszterelnöksége idején (1875-1890) kezdtek elviselhetetlenné halmozódni. Fia, István is atyja politikáját folytatta (1903-05; 1913-1917). Maga a pusztán tény, hogy kevesebb, mint negyvenöt év lefolyása alatt egyetlen család, apa és fiú, csaknem huszonöt éven át „uralkodhatott” kormányfőként, akkor is jellemző, ha ez szakaszosan és nem egyvégtében történt.

De most még egyelőre a kiegyezés körüli első évtizedekben vagyunk.

Az önkényuralom korának irodalmi jelesei közül Jósika, Eötvös, Kemény, Tompa, Madách költői életműve lezárult; Petőfi Sándor barátai és harcostársai közül - a legkiválóbbakra gondolunk most - Arany, Jókai és Vajda működik, a kritikus-tudósok közül pedig Toldy Ferenc és Gyulai Pál.

Az új rend igyekszik őket bekebelezni s a sajátjának kikiáltani: Aranyt a Szent István-rend lovagkeresztjével tünteti ki koronázásakor a velszi bárdokat mészárló „Edvárd király”, vagyis Ferenc József; az 1863-ban még politikai börtönt szenvedett Jókai a Szent István-rend kiskeresztjét kapta meg (kevesebbet, mint Arany és azt is csak 1876-ban), viszont szabad volt neki Rudolf trónörökösrel együtt könyvet írni. Jókai különben képviselő, méghozzá 1875-től kezdve Tisza Kálmán pártjában; 1897 óta főrendiházi tag. A „nemzet” 1898-ban százezer forint tiszteletdíjat nyújt át neki, túl az öt megillető szokásos honoráriumokon. Gyulai Pál is főrendiházi tag - természetesen hamarabb, mint Jókai: 1885-től kezdve. 1876-tól ő a budapesti egyetem magyar irodalom professzora. (Toldy Ferenc utódaként.) Toldy Ferenc, a hajdani híres *Athenaeum*-triász utolsó élő tagja, a Lipót-rend lovagkeresztjét kapja és évi négyezer forintnyi nemzeti ajándékot (1871).

Csak azt a Vajdát nem érte semmiféle elismerés, aki pedig az önkényuralom idején váltig magyarázgatta: mi az a jó a sok rossz között, amit a császári közigazgatásból, kereskedelmi és ipari törvényekből érdemes átvenni, megfogadni és alkalmazni. Vajda örök ellenzéki maradt, kívül rekedt a „jobb körökön” és ezt örökké dohogó, zsémbes természetének tudták be. (Holott éppen fordítva: azért vált zsémbessé, mert azt tapasztalta, hogy az ország, kedvenc szavajárásával, „nem polgárosul.”)

Az ország lakossága és vele az irodalom is megszabadult egy csaknem húsz éven át ránehezedő nyomástól, mikor még minden energiát az ellennyomás kifejtésére kellett felhasználni; a nemzeti nyelv és függetlenség eszméjéért vívott dacos és leleményes küzdelem célt és erőt adott. Most mindez a múlté. Hová a fölös energiával? Társadalmi és nemzetiségi kérdéseket kellett és lehetett volna megoldani, rég lappangó ellentéteket elsimítani, igazi egyenlőséget, munkát és földet biztosítani a dolgozó népnek. Nem volt ez utópia. Ehelyett megmaradtunk a kivívott nemzeti függetlenség felhőtlennek tetsző boldogságában.

Gazdaságilag-iparilag tovább tart a fejlődés: épül az ország. Újabb vasutak, Erdélyben, a Felvidéken, a Dunántúl déli részein, le egészen Fiúméig. Megalakul a MÁV, az állami vasutak vállalata. A kiegyezés esztendejében már áll a *Képviselőház*, Ybl Miklós hónapok alatt megtervezett és felépült palotája (ma: *Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria*, a Bródy Sándor utca elején), melynek környékén, éppen ezért, további paloták sorakoznak - ez lett az előkelő negyed, le egészen a *Vámpalotáig* (1874; ma: Közgazdaságtudományi Egyetem), nézzünk be a mai *Nagycsarnok* mögötti utcák házaiba - a csarnok akkor még nem állt! - micsoda pompás épületek! Áll az *Akadémia* mai épülete a Lánchídnál, ennek bérház részében lakik Arany János (ma: Arany János utca); áll a *Vigadó*; Budán a *Várkert-bazár és kiosk*; megépül a *Nyugati* és a *Keleti Pályaudvar*; a *Ferdinánd híd* (1874), milyen széles, pedig akkor csak lovaskocsik közlekedtek: száz évre tervezték; aztán a *Margit híd* (1816. április), aztán a *Sugárút* (ma: Andrássy út), rajta a *Képzőművészeti Főiskola* (1876) és az *Operaház* (1884); felépül az *Egyetemi Könyvtár* és a *Népszínház* (1876. október 15.); elkészül a várba vezető *Sikló*; a *fogaskerekű-vasút*; megépül az első Magyarországon készült gőzmozdony (1873), az Üllői út belső klinikái; van már színitanoda, egyetemi rangú mérnökképzés folyik (*Műegyetem*; 1880-tól a TTK mai Múzeum körüli épületeiben); próbajáratot végez az első villamos, elkészül az első aszfalt útburkolat és megnyílik az első nyilvános illemhely, mert elkészült a vízvezeték- és csatornázási rendszer első üteme. 1872-ben végleg egyesül Buda és Pest meg Óbuda; megalakul a fővárosi államrendőrség és a tűzoltóság. Megalakul a Magyar Távirati Iroda (MTI, 1881), és működni kezd a távbeszélő-szolgálat. Az egyesült fővárosnak

már új központja van, az *Újvárosháza* a maga - akkor! - merészen modern vasszerkezetével (1869; ma: Váci utca, nem messze a Csarnoktól). A déli Alföldön csatorna épül, s ki más építené, mint az a Türr István, aki negyvennyolc és a Garibaldi-hadjáratok meg a badeni felkelés hőse, tábornok - (Badenben Engelsszel együtt harcolt) - és akit nemrégiben még halálra keresett a császári titkosrendőrség...

Szervezkedik a munkásmozgalom, megalakul az *Általános Munkásegylet* (1868, majd újra 1878); Frankel Leó Magyarországon működik; megindul az *Általános Munkásújság* (1870).

De hogy annak, aki túl messzire merészkednék, ne legyen kétsége: miféle társadalmi rendet képvisel a császár személyében immár királyt kapott Magyarország: Kossuth-párti izgatás címen röviddel a kiegyezés után letartóztatják az ellenzéki *Magyar Újság* szerkesztőjét. Böszörményi Lászlót; börtönbüntetésre ítélik; börtönében 1869. március 24-én meghal. Kemény és könyörtelen figyelmeztetés! Ugyanilyen kemény és könyörtelen intézkedés 1872-ben az első politikai munkásker, melyet ködösítésül „hűtlenségi per”-nek neveznek. Figyeljünk a dátumra: egy évvel vagyunk a párizsi kommün után! Mert közben ez is volt: háború szele süvített el a Monarchia mellett, Poroszország katonái megverték a francia császár hadseregét (1870-71), a császárság megbukott, az 1871 márciusától május végéig tartó párizsi kommün után Franciaország ismét köztársaság lett, a porosz király pedig az egyesült Németország császára, s így a Habsburgok országainak oldalába 1871-től kezdve egy gátlástalanul terjeszkedő Német Birodalom könyöke került, mely minden adódó alkalommal döfött egyet a szomszéd vékonyába. Andrássy Gyula gróf, a kiegyezés utáni első magyar miniszterelnök ugyan a birodalom külügyminisztereként jó viszonyt igyekezett ápolni Németországgal, és honfitársai hiúságát is kielégítette, hogy íme a császár külügyeit egy magyar gróf intézi - de mindez nem enyhítette a politikai feszültségeket.

Közben a kiegyezést a nemzet életben maradása érdekében elfogadó, de fenntartásokkal élő negyvennyolcas politikusok közül a színe-java egyre nyugtalanabban figyeli a helyzet alakulását. Nyáry Pál, a liberális reformkori nemesség vezetője, a Honvédelmi Bizottmány egykori alelnöke, aki 1856-ig raboskodott a császár börtönében: 1871. április 21-én a lehető legnagyobb nyilvánosság előtti öngyilkossággal vet véget életének: leugrik egy Duna-parti ház negyedik emeletéről és szörnyethal.

Fokozódik a nemzeti gőg és a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenség: 1874-ben bezárják a egyetlen szlovák nyelvű iskolát, az alsókubini algimnáziumot, felbőszítve ezzel a szlovákokat; 1883-ban pedig egy folytonosan élesedő antiszemita hangulatkeltés hatására per kezdődik egy vízbefúlt cselédlány miatt, aki a feljelentők szerint zsidó rituális gyilkosság áldozata lett volna. Szégyen, hogy ilyen perre sor kerülhetett, mutatja a nemzeti türelmetlenség immár kóros torzulásait; viszont az emberi tisztesség elveit érvényesíteni tudó, a törvényesség alapján álló, liberális kormányzat erejét mutatja, hogy az államügyész a megyei kiskirályok által emelt vádat elejti, és a vádlott, ártatlanként, szabadon távozhat. A vérvád aljas rágalma s vele az antiszemitizmus így néhány évtizedre elúszik a magyar közélet felszínéről.

A kétségkívül izmosodó-kapitalizálódó gazdasági élet a könyv- és lapkiadási viszonyokat is átalakítja. Fokozatosan megszűnnek az egy ember tulajdonát képező kiadók, s átalakulnak részvénytársasággá. 1868-ban létesül az *Athenaeum Kiadóvállalat*, 1873-ban pedig a *Franklin-Társulat*. Az *Athenaeum* Emich Gusztáv magáncégéből fejlődött ki; Emich, aki a negyvenes évektől kezdve 25 hírlapot tartott fenn, búcsúzásul, 1867-ben, pazar kiállításban közreadta középkori irodalmunk egyik nagybecsű darabját, a Bécsi Képes Krónikát, mely a párizsi világkiállításon díjat nyert, Emich pedig a királytól nemességet kapott. Egyelőre megmarad Ráth Mór 1857 óta működő könyvkereskedése és kiadóvállalata. Ezeknek a nagy kiadóknak lapjaik vannak, e lapokban hirdetik és méltatják a náluk megjelent könyveket. Az *Athenaeum*é például a *Fővárosi Lapok*, ez a Tóth Kálmán és Vadnai Károly szerkesztette irodalmi *napilap*.

„A legfelsőbb főúri köröktől kezdve a műveit városi családokon, a nemességen és a polgári dzsentrin keresztül egészen a falusi jegyzőlakásokig terjedtek” előfizetői egy kortárs szerint; „Erzsébet királyné is állandó előfizetője volt a *Fővárosi Lapoknak* és Ferenczy Ida úrhölgy mindennap felolvasta azt neki.” a *Borsszem Jankó* elnevezésű, 1868-tól 1938-ig (!) fennállott élclap, Ágai Adolf szerkesztésében, szintén az *Athenaeum* érdekeltsége volt - üzleti szempontból, mert politikailag a kormány szócsöveként működött. Dersi Tamás írja: „A *Borsszem Jankó* egyik kezdeményezője és szervezője a *Literaturbüro*. A külügyminisztérium osztályaként működő bécsi sajtóiroda. ...Ágainak ajánlotta fel a szerkesztői feladatokat.” (*Századvégi üzenet*, 1973.) A kormánynak ugyanis kellett egy reklámlap, s e célnak a fennálló viszonyokat mérsékelten bíráló, szórakoztató-humoros *Borsszem Jankó* kiválóan megfelelt. A szerkesztőt maga Andrassy gróf miniszterelnök látta el utasításokkal, még a lap címét is gondos mérlegelés után szenvedélyesen döntve el. Andrassy nem volt kicsinyes: „Nem *Landsknecht* kell nekem, hanem huszár... nem szeretem, ha az *esprit* libériát hord” - vagyis ne derüljön ki, hogy a lap és szerkesztője - a kormány lakája... Vas Gereben, Gyulai Pál, az önkényuralom idején rendőrügynök Kecskeméthy Aurél, Dóczi Lajos, Rákosi Jenő, Kozma Andor voltak a cikkírók.

Támadt azonban ennek a *Borsszem Jankó*nak ellenfele is, az ellenzék keményebben bíráló hangját megszólaltató *Bolond Istók* (a *Bolond Miska* folytatása). Ezt Bartók Lajos szerkesztette. A *Bolond Istók* 1918-ig állott fenn - ez is tekintélyes idő! Mikor Tisza Kálmán lemondott, ezt a versikét közölte:

Hosszu tizenöt év alatt
Minden napja átok,
Maga képeire teremte
Az egész országot.

Az irodalmi lapoknak - ekkor már nyugodtan mondhatjuk: tömkelege közül említésre méltó az 1871-ben indult *Figyelő*, mely 1876-ban irodalomtörténeti szaklappá alakul át, valamint a *Nefejejts* (1876-ig) és a *Családi kör* (1880-ig, Szegfi Mórné Kánya Emília szerkesztésében).

Szenes Tamás szerkesztő a *Figyelő* bevezető cikkében érzékeli, hogy valami nincs rendjén az irodalmi életben:

„A szabadság és műveltség egymást kiegészítő fogalmak: egyik föltételezi a másikat, s valamint művelődésről nem lehet szó ott, hol a szellemet láncok nyűgzik, úgy valódi műveltség nélkül valódi szabadság sem képzelhető. A szellemi élet szerves egészet képez s minőségét éppúgy visszatükrözik a művészetek és tudomány, mint a politikai intézmények. Nálunk egy idő óta... közművelődésünk pang, az irodalom terén ziláltságot látunk, s valamint itt, úgy a művészetekben is csak a nagy tömeg ízlésének hízelgő léhaságoknak van közkelete.”

A politikai napilapok közül még mindig a *Pesti Napló* a legszámottevőbb, bár nem éri el Kemény alatti színvonalát. Az ellenzék legszínvonalasabb hírlapja a *Hon*, Jókai Mór szerkesztésében. 1882-ig állt fenn. Színvonalas napilap volt Ráth Mór vállalkozásában a *Reform* (1869-1875); Rákosi Jenő szerkesztette. Rákosi Jenő (1842-1929) Vas megyei gazdatisztet Kemény szerződtette a kiegyezés évében a *Pesti Napló*hoz; innen önállósította magát. Rákosi Jenő a *Reform* megszűntével a *Népszínház* első igazgatójaként a *Nemzeti Színház*hoz képest attól eltérő, korszerűbb, a tömegigényre figyelő társulatot alakított ki. A következő korszakban mint az általa alapított *Budapesti Hírlap* főszerkesztője (1881-től) a magyar sovinizmus legféktelenebb híve és uszítója lesz; most, egyelőre, liberális újságíró és népszerű színpadi szerző.

Az újságok tömkelegéről beszéltünk, s láttuk a könyvkiadók nagytőkés vállalattá fejlődését. Mindezt az egyre tökéletesülő nyomdai viszonyok tették lehetővé. A londoni *Times*-t 1865-től kezdve gyorsajton nyomják, és ez a módszer hazánkban is fokozatosan terjed. Forradalmi

hatása majd csak a következő korszakban érvényesül, amikor a könyvek százezres példányszámú nyomása is lehetővé válik a rotációs vagy körforgó gépeken; de már most könnyen és gyorsan, nagy példányszámban dolgoznak a korszerű nyomdák. Elég néhány hét, hogy egy-egy új kéziratból könyv legyen. Abafi Lajos könyvkereskedő és kiadó (a *Figyelő* tulajdonosa) 1878-tól kezdve megindítja a *Nemzeti könyvtárat*, ebben 1890-ig 42 kötetben adja ki a magyar klasszikusokat: Kazinczyt, Kármánt, Mikest, Zrínyit... A *Franklin* pedig - és ez Gyulai Pál elévülhetetlen érdeme! - 1876-ban megindítja tízkrajcáros *Olcsó Könyvtár* című sorozatát, melyben 1922-ig kettőezernél is több mű jelent meg, a legszegényebb olvasórétegek számára is elérhető áron, mégpedig a magyar és a világirodalom remekművei!

A kulturális élet fontos erjesztő-kovácsa az is, hogy a fővárosban immár két állandó színház működik, és Kolozsvárott is jelentős állandó társulat szerepel. Két név elegendő, hogy az olvasót eligazítsa: Blaha Lujza és Jászai Mari neve. Blaha Lujza 1871. május hetedikén lépett fel először a Nemzeti Színházban, ahová Debrecenből szerződött, majd 1876-tól az akkor megnyílt Népszínház művésznője lett. Blaháné Reindl Ludovika, egy negyvennyolcas honvédtiszt leánya, aki hálából ragaszkodott korán elhalt férje, Blaha János katonakarmester nevéhez még báróné korában is: elsősorban énekes és népszínmű szerepekben tündökölt.

1871. május hetedik felléptekor Szentpéteri Zsigmond *Tündérlak Magyarhonban* (1856) című zenés játékában Marcsát alakította, egy közhuszár szerelmét. Jászai Mari, ekkor Kassai Vidorné, egy aszári ácsmester leánya Kolozsvárról szerződött a Nemzetihez 1872-ben, a visszavonult Laborfalvi Róza megürült helyére. Április 3-án lépett színpadra, csaknem pontosan egy évvel Blaha Lujza fővárosi bemutatkozása után. Jászai tragikai szerepekben volt a legkiválóbb. Ő alakította elsőnek a *Tragédia* Éváját, mikor 1883-ban először színre vitték.

Ez az a külvilág, melynek a magyar irodalom a kiegyezés után része és ábrázolója.

A BÚCSÚZÓ ARANY

A legnagyobb élő tekintély, negyvennyolc tanúja, Petőfi barátja: Arany János emberileg rokonszenvesen viselte el királyi kitüntetését:

Azt beszélík, rendjelt kaptam -
Nem vetettem, mért arattam?

Ami benne fényes:
Az irodalomé;
Ami benne kényes:
Egyedül magamé.
(A csillag-hulláskor)

Egyébként azonban nyomasztja a helyzet, melyet imént vázoltunk; keveset ír, sokat panaszkodik. A *Toldi szerelmén* dolgozik szinte egy évtizeden át - pedig már az ötvenes évek elején közölt belőle részletet a *Losonczi Phönix*ben. 1879-ben jelenik meg, bizony elég későn. Reviczky Gyula, Tolnai Lajos évei ezek - Tolnaié, aki tanítványa volt a nagykőrösi gimnáziumban. A műfaj: a népies eposz fölött, mellyel Arany jó harminc évvel ezelőtt oly megérdemelt sikert aratott, eljárt az idő. A verses regény nálunk még divatozik - a *Toldi szerelme* is erősen csúszik a regényesség felé! -, de azért ne feledjük, hogy a *Karenina Anna*, a *Karamazov-testvérek*, az *Érzelmek iskolája*, a *Tom Sawyer kalandjai* évtizedében vagyunk; már fellépett Thomas Hardy, George Bernard Shaw, Fontane és Storm... De a konzervatívabb irodalmi irányt képviselő, viktoriánus Alfred Tennyson éppúgy túljutott balladás-elbeszélő korszakán, mint a viktoriánusok ellen lázadó Algernon Charles Swinburne. Önbecsapás lenne,

ha mindezt nem vennénk figyelembe; mindjárt látni fogjuk, hogy Arany a hazai ifjabb nemzedéktől is mennyire elszigetelődött.

Azt is érdekes volna tudni, hogy milyen volt a *Toldi szerelmének* közönség-fogadtatása? Hogy vásárolták-e? Nehéz megmondani. A tény, hogy Arany saját kiadásban akarta megjelentetni, aztán mégis az Akadémia vállalta magára: mintha azt jelezné, hogy a könyvtárak nem nagy fantáziát láttak benne. Ugyanakkor természetesen Gyulai professzor úr a maga tekintélyével gondoskodott róla, hogy a *Toldi szerelme* iskolák kötelező vagy legalábbis ajánlott anyagává váljék; iskolai és közkönyvtárak tehát nyilván megvették. De hogy olyan őszinte *sikere* lett volna 1879-80-ban, mint amilyen a *Toldinak* volt annak idején: kétséges.

Mindezzel együtt természetesen a mű, mint minden mű: önmagáért beszél. Arany életművében a *Toldi szerelmének* természetes és az egészbe jól illő helye van. De azért figyelmeztető, hogy a közemlékezet a másik két *Toldiból* tud akár kívülről is számára kedves részleteket; viszont ennek a harmadikként elkészült második résznek jószerint a cselekményére sem emlékezik mindenki. Arany kitűnő ismerője, Sőtér István így fogalmazza meg a művel kapcsolatos óvatos bizonytalanságot: „A *Toldi szerelmének* létrejötte idején a magyar regény még nem oldott meg olyan ábrázolási feladatokat, mint aminőket Arany művének első hat éneke felmutat. Ezekkel az eredményekkel szemben kétségtelen visszaesést mutatnak az utolsó énekek - a költői beszély, egészében, mégsem kelhet versenyre a valóban időszerű műfajjal, a regénnyel.”

Észrevehető Aranyban egy magatartásbeli változás is, egy túl-óvatos visszahúzódás minden különös és szokatlan elől. Túlságosan kiszolgáltatta magát a Gyulai-klikknek. A *Losonczi Phönix*-ben megjelent és már korábban, jóval 1867 előtt megírt részek jól mutatják: Arany eredetileg egy plebejusibb, egyszerűbb, ha úgy tetszik: póriasan közvetlenebb szerelmet képzelt el Toldija számára.

Amint Arany elvetette az öt félbehagyottságával régen kínzó *Toldi szerelme* gondját, megjött verselő kedve. Az *Őszikék*, a kor európai lírájának színvonalát elérő versei egy Conrad Ferdinand Meyer öregkori költészetét is meghaladják. Impresszionista életképei Detlev von Liliencron ugyanekkor keletkezett hasonló témájú verseivel mérkőznek: az *Öreg pincér* (1877), a *Hirlap-áruló* (1877), az *Ének a pesti ligetről* (1877) uram bocsá: Heltai Jenő, Szép Ernő, Kosztolányi Dezső verseit előlegezik! Ez az Arany a korabeli Európa igazán nagy és modern költője.

Galléra törött, s elegendő
Karjára egy hétig egy kendő.

...

Hajnalba' már lót-fut szegény,
Öllet van a csomagja,
S mit nem csinál - ki nem kínál,
Mig számonkint eladja.

...

Szabadság - amelynek nevében
Tűröm, ha víg pünkössti nép
A „rendet” elnyomtatja szépen,
S le is *fekszik*, ha fűre *lép*;
Hogy itt nincs tábla, tilalomfa,
Vagy ördög hajt rá, ha van is;
Hajrá, fiúk! Ifjú koromba' -
Úgy tettem volna magam is

Kései balladáiban is a nagyvárosi jelenhez fordul - *Hídavatás*, 1877, a Margit híd átadása után -, és felszabadult öngúnnal néz körül a világban, keresve a maga helyét:

„A hazáról egy merész szót
Én is ejtek hajdanába’,
Mikor annyit is nehéz volt:
- Most közömbös lettem s gyáva.

Most!... mikor szabad sajtó van,
És üvölt a pajkos gyermek,
S vénasszony az utc’ ajtóban
Nagy-bátran fülébe ordít
A királynak, miniszternek.”
(„A hazáról”. 1877.)

Foszlánynak, töredéknek álcázott utolsó versei ezért oly hitelesek, őszinték és nagyok. Egy Goethe-méretű költő búcsúzik a világtól bennük:

Még ez egyszer, még útoszor
Hadd zendüljön meg dalom;
Mért sebeim’ rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom?
Tán könnyebbül a nyílt érzés
Ha sohajban rést talál:
Oh, ez örök benső vérzés;
Oh e folytonos halál!
(*Még ez egyszer*, 1878 táján)

Arany korszakos jelentőségét az utána következő „lábadó” nemzedék is megszorítások nélkül elismerte. Ignotus, *A hét* egyik programadója írta róla: „Mozdulatban megfogni lelki történetét. Beszédlejtésben tolmácsolni világnézetet. Verslúktetéssel, sorszakadással, rímlecsapással kifejezni indulatokat... Hangokkal feltárni idöket s tartományokat... Amit végigvitt és megcsinált, tökéletes. Magától értetődő. Természetes. Másképp el nem gondolható... mint Michelangelo Mózese. Van.” (*Olvasás közben*, 1917. március.)

TOLDI MIKLÓS HÁROM ARCA

Arany a három *Toldi*ban háromféle Toldi Miklóst ábrázol. Ez a három Toldi Miklós meg-hökkentően különbözik egymástól. Mind a három hős tükre a kornak, melyben a mű született, de tükre Arany és a vele azonos módon érző és vívódó magyar társadalom lelkiállapotának is.

Mivel Arany János a *Toldi* utolsó előtti strófájában könnyelműen leszögezte:

Nem is lön asszonnyal tartós barátsága,
Azután sem lépett soha házasságra

- a trilógia két következő részében ragaszkodni kényszerült Toldi megrögzött agglegény mivoltához. Emiatt nem csekély meseszövevénybeli és jellemábrázolásbeli nehézségek támadtak. De ezektől függetlenül is: Toldi egyénisége, jelleme, kedélye, világfölfogása, sorsa folyamatosan változott, amiképpen a magyar sors is 1846 és 1879 között. Noha a hazai égalj éppen a *Toldi szerelmének* írásakor kezdett kitisztulni. Arany ebben az időszakban ábrázolja hőseit a legkeserűbben; nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a trilógia - keletkezése szerint - utolsó részében az italmámorba menekülő, kisiklott életű Toldi sorsa Hübele Balázséval rokon. Apa és fia mintha ugyanazt a hűrt pendítenék azonos évtizedben költött műveikben. Arany László

A *Délibábok hőse* című verses regénye 1873-ban jelent meg, a szerző nevének feltüntetése nélkül, *Szappanbuborék* jellegével; a *Toldi szerelme* pedig 1879-ben.

A diadalmas kisebbik fiú

Az 1846 februárjában kiírt pályázatra 1846 folyamán megalkotott és pályadíjnyertes műként nyomtatásban 1847 júniusában megjelent *Toldi hőse* a népmesék kisebbik fia, aki az ármá-nyos lelkű udvaronc-báty árnyékában parasztként műveli a földet: „béresekkkel gyűjt, kaszál egy sorban”, ámde kalandos epizódok után a király vitézeként mint országos hírvő lovag ér-
révbe: „Védte az erőtlent, a királyt, országot.”

A Pesten, 1844 novemberében írott és ugyanitt, 1845 kora tavaszán megjelent *János vitéz* hőse, Kukorica Jancsi, az elcsapott juhászbojtár még tündérmesék fordulatainak segítségével vergődik túlvilági boldogságra; kalandjait a három évtizede véget ért, de a nép ajkán még mindig eleven napóleoni háborúk tapasztalatai színezik, akárcsak Hány Jánoséit. (Garay János, akkor már az Akadémiának és a Kisfaludy Társaságnak is tagja, 1843-ban írta *Az obsitost*, melyet más költeményeivel együtt az Akadémia 1844-ben száz arannyal jutalmazott.)

1843-tól kezdve tehát évről évre gyarapodva változik az eszményi magyar népi hős alakja: a napóleoni háborúk magát huszárnak füllentő obsitos bakájának ábrándjától (1843) Kukorica Jancsin (1844) át, aki még nem e világon leli meg boldogságát - Toldi Miklósig (1846). Ő már történelmi hősként vívja ki igazát, paraszti sorból a király lovagjává küzdve fel magát.

Alig több mint fél esztendő van hátra a *Toldi* megjelenésétől negyvennyolc márciusáig.

Véletlen-e, hogy Arany 1847 januárjában toldja be jó néhány hónapja befejezett művébe azt az epizódot, amikor Miklós fellázad bátyja önkénye ellen: „Add ki a jussomat!”?

Ez a Toldi Miklós már negyvennyolc hőse.

Ha maradunk, nem vár

A *Toldi* még nyomdában volt, amikor Arany belekezdett a *Toldi estéjébe*. 1848 március közepéig dolgozott rajta, s a nevezetes napokban fejezte be. Igaz, majd csak 1854-ben jelenik meg nyomtatásban, mégis, Arany már a forradalom *előtt* elkészült vele.

Abból, hogy Arany közvetlenül a *Toldi* befejezése után írta meg hősének végnapjait és halálát, kétségtávol következik, hogy Toldi életének delét, netán szerelmét, egyéb kalandjait 1848 előtt nem szándékozott megénekelni. De hát akkor mi vezette Arany Jánost, hogy győzelmes ifjú hőst a világból kikopott, ősz szakállú száműzöttként mutassa be? És éppen a remélt nagy változások küszöbén?

Toldi Miklós, a lovagkor bajnoka saját sírját ássa Nagyfaluban, amikor hírnök érkezik: a király hívja. A mogorva aggastyán felcihelődik, és elindul bajt vívni egy hetvenkedő olasszal. Győzelme ellenére közneveltség tárgya. Az udvarral is meggyűlik a baja. Haldokló medveként vonul vissza roskadozó budai házába; itt látogatja meg őt a király.

A király és Toldi beszélgetése - a bajnok halálos ágyán van - válasz kérdésünkre. Nagy Lajos azon tűnődik, hogy az idők megváltoztak. Az a fajta lovagi magatartás, amely Toldi Miklós életének értelmet adott, a múlté.

Hajt az idő gyorsan - rendes útján eljár -
Ha felülünk, felvesz, ha maradunk, nem vár;
Változik a világ; gyengül, ami erős.
És erős lesz, ami gyenge volt azelőtt.
Más öltöbéli nép, más ivadék nő fel.
Aki ésszel hódít, nem testi erővel.

Kétségtelen: a reformkor magyar társadalma negyvennyolc küszöbén *ésszel* óhajtott hódítani. Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényében, mely a *Toldival* egy esztendőben, 1847-ben jelent meg, s melyet szerzője Deák Ferencnek ajánlott, Lőrinc pap ezt mondja: „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni.” A hírnevét „vad erőszakkal”, „testi erővel” kivívott Toldi Miklós felett eljárt az idő.

Toldi viszont, végrendelkezésékképp, a magyar népet hagyja örökölni a királynak:

Nem hagyok örökös... csak egy hű cselédet:
Azt kötöm szivedre, meg a magyar népet.
Szeresd a magyart, de ne faragd le - szóla -
Erejét, formáját, durva kérést róla:
Mert mi haszna sí mább, ha jól megfaragják?
Nehezebb eltörni a faragatlan fát.

Világos az üzenet: a vén Toldi meghal ugyan, s vele pusztul a nemesi lovagvilág, de él a sikerre ésszel törekvő magyar nép. A nemzet hűséget ígér az uralkodóháznak, azzal a feltétellel, ha az nem faragja le „erejét, formáját”.

Toldi Miklós halála így módon megdicsőül. Gyulai Pál írta a mű megjelenése alkalmából: „Legbűszkébb emlékeink a levontekorból valók, s majd mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgáriassal, mert a viszonyok kényszerűségénél fogva legdrágább kincseinket fenyegette, ahelyett, hogy összehangzón beleolvadt volna.” (Szépirodalmi Szemle, 1855.)

Szomorú tallóján ősi hírnevünknek

A Toldi-téma Világos után se hagyta Aranyt nyugodni. 1849-1853 között, talán *A nagyidai cigányok* megbotránkozó kritikai fogadtatása után, megpróbálkozott egy derűsebb, egy szerelmes Toldi Miklós megéneklésével. A *Daliás idők* első töredékét Szalontán és Geszten írta. Az önkényuralom, az aradi akasztófák árnyékában vigasztalásul merengett el a régmúlton:

Visszanéz a magyar, sóhajtván néz vissza
Te dicső hajdankor! fényes napjaidra;
Szomorú tallóján ősi hírnevének
Hej! csak úgy böngész már valamit - mesének.
Én is visszanézek, el-elképzelődöm,
Toldi jut eszembe, régi ösmerősöm;
Látok győzedelmes nagy királyt és szép hont...

A győzedelmes nagy király áruházában járja az országot, így vetődik be Rozgonyi Pál udvarházába. Értesülve, hogy a ház urának nincs fiúörökös, fiúsítja az egyetlen leányt, Piroskát. Hogy férjhez adja: bajviadalt rendeztet; a lány a győztesé lehet. A Piroskát később megismerő Toldi féltékenységeben megöli a lováról bajviadalban letaszított cseh vitézt (annak a Holubárnak öccsét, akit hősünk a *Toldiban* küldött a halálba), s emiatt a király száműzi Miklóst.

Amikor a „kard a feleségem” agglegény megpillantotta Piroskát, annak rendje és módja szerint megkérte a kezét: „Adja nékem a leányt, meg tudom becsülni; / Helyét is megfűvöm, ha le akar ülni.” Fülön szerelmesen indul a száműzetésbe, édesanyjának is beszámol a nagy eseményről. Özvegy Toldiné repeső örömeiben felkerekedik, hogy szemügyre vegye Piroskát; Arany János mintha megfélekedett volna kijelentéséről, hogy tudniillik „nem is lőn asszonnyal tartós barátsága”, nagy részletező kedvvel meséli egy háztűznéző minden csínyját-bíját. Korabeli biedermeier festmények derűs aprólékosságával megfestett idill bontakozik ki: a költő elmerül Toldi Miklós váratlanul kivirágzott szerelmének ecsetelésében. Igaz ugyan,

hogy a házasulni készülő lovag kis híján hűtlenné válik szerelméhez egy buja erotikával berendezett lengyelországi nyilvánosházban, ámde ez a ritkán idézett részlet (*Daliás idők*, 6. ének 28-37. strófák) úgy sugározza az életörömet - amint az ilyesmihez nem szokott lovag dobogó szívvel, némi lelkipurdalástól is gyötörve, de magafeledt gyönyörűséggel belemerül a fürdő élvezetébe -, hogy érdemes elidőzni e jelenetnél. A leírás ugyanis annyira élethű, hogy kétségtelennek tetszik: Arany egy általa látott intézményt „fényképezett”.

Fehér lábát egyik most ereszt belé,
Más pedig a vízből most vonja kifelé,
Harmadik a lépcsőn szárítkozik ülve
Szembe, háttal, hanyatt, mindenképen dülve.

Legfelebb és legtúl karját nyújtja kettő
Nagy ezüst medencét fogva, mint egy teknő,
Hátra emelik azt, testök visszagörbül,
Mintha így a partra tennék egy gödörbül.

Még túl a két lyányon, szembe az ajtóra
Másik kettő térdel a szoba-pallóra,
Párosan, de kissé szélylebb egymástul.
Kettő pedig összébb, emezeken hátul.

Valamit emelnek közbül ezek négyen
Ketteje görnyedve, más ketteje térden,
Könnyű hintaszéket, ami négy szíjon lóg,
Tengeri csigához mindenbe hasonlót.

Ebben a márványnimfák által tartott hintában ül a csábos Eszter:

Lábait az ezüst medencében tartja,
Csekély öltözet van hideg ellen rajta,
Pongyola szabású ritka fehér kelme
Gömbölyű termetét kimutatja selyme...

Toldi Miklósnak ez a kalandja jól jellemzi a Világos iszonyata után, az ötvenes évek elején lángra kapott dacos-dühös, „csak azért is” életvágyat, Lisznyai Damó Kálmán hírhedett dalidóit; a szép és gazdag özvegynek, a „Margitsziget Szemirámiszának” nevezetes kerti budoárját, Kemény Zsigmondnak és íróbarátainak menedékét; vagy a városligeti tó Pávaszigetét. A *Daliás idők* Toldija ugyanazzal a mohó életvággyal kezdi habzsolni a pillanat gyönyöreit, mint amilyenel az önkényuralom magyar társadalmának nagy része.

De ha Toldink ennyire szerelmes, s így elmerül az asszonyok nyújtotta gyönyörökben, hogyan bogozza ki költőnk ezt a csomót, miként marad Toldi Miklós mégis nőtelen? Hiszen özvegy Toldiné már be is fogat, és a sikeres háztűznéző után Budára kocsizik, a nászt előkészítendő.

De, miképp utazott Toldiné Budára,
Nem méltó az ilyen tisztes krónikára;
Háza volt Miklósnak, oda szállá Budán;
Mint a magáéba kedves fia után.

E strófa után azonban mindössze ennyi olvasható: „*Több nincs.*” A csomó kibogozatlan maradt. A *Daliás idők* pedig töredék. (Bár azért az első ének megjelent a Vahot Imre szerkesztette Losonci Phoenixben, melyet a cári csapatok által felgyújtott Losonc segélyezésére bocsátott közre a kiadó.)

Figyelemre méltó viszont, hogy noha Arany hangoztatja: őt most ezúttal nem érdeklik a bajnok vitézi kalandjai - egy kalandot mégis bemutat, mégpedig amikor Miklós lengyel zsidókat ment ki kínzóik kezéből. Arany szándéka félreérthetetlen: a maga kora eseményeire utal. Ekkor terjed híre nálunk a cári Oroszország lengyelföldi zsidó pogromjainak.

Toldi ráförmed fegyverhordozójára, aki már-már maga is beáll a zsidóverők közé:

De felháborodván, így riad rá Toldi:

„Mennydörgöm adtát is! - vered, akit vernek?”

- és tövestül kiszakasztván egy eleven fát a földből, bibliai hősként kezdi csépelni a kínzóikat, akiket így módon megfutamít.

Hasztalan torpant meg azonban Arany János 1853-ban; 1854-ben, immár nagykőrösi tanárként, újra elővette a *Daliás idők*et. Ez a második töredék már tartalmazza az itáliai hadjárat eseményeinek vázlatát, de Miklós még mindig fülig szerelmes. Arany ebben a második töredékben úgy igyekszik tragikussá bonyolítani Miklós szerelmét, hogy a mese szerint Miklós, mielőtt meglátná a király által neki szánt Piroskát, pajtásának, Tar Lőrincnek ígéri a lányt. Piroskát megismervén azonban kárpótlásul unokahúgát, a vadászaton szerzett halálos sebben meghalt Toldi Györgynek leányát, Etelkát ígéri a hozományéhes vitéznek.

Előállt tehát az az érdekes, bár az irodalom történetében nem ritka eset, amikor a hős önálló életre kel, s nem engedelmeskedik teremője-költője akarátának. Miklóst semmiféle írói furfanggal nem sikerül eltántorítani Piroška mellől.

Némi pátosszal, talán fellengzősen, ámde az igazsághoz mégis közel járva azt kockáztathatjuk meg: a magyar nemzet életkedve nem hagyta magát akármilyen akarattól gúzsba kötni. A megteremtője által örök agglegénységre ítélt Toldi Miklós mohó élni akarással vállalja szerelmét és a családalapítást, a meg nem szakadó életfolyamatosságot. Amellett sem mehetünk el szóltanul, hogy Arany János a *Daliás idők*et tömegolvasmánynak szánta. E szándékáról így nyilatkozott: „Leginkább szeretném, ha ponyván kaphatna hírré.”

Örök kár, hogy a második nekifutás is töredék maradt; Toldi és Piroška szerelme, Rozgonyiék háza, Toldi mama buzgólkodása a szerelmesek láttán, Etelke dévaj vidámsága „ponyvavolvasmánnyá” tehette volna a befejezett *Daliás idők*et.

Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!

Arany János Pesten laktában, már mint az Akadémia titkára, a hatvanas évek közepe táján kezdett újra bíbelődni a *Toldival*. 1865-ben azonban családi gyász sújtotta: meghalt leánya, Juliska, Széll Kálmán szalontai református lelkész felesége, aki egyetlen gyermekének a Piroška nevet adta. A költőt huszonnégy éves leányának halála után unokájának, Piroskának neve hallatán babonás rettegés szállta meg: attól tartott, az általa mint szerző által „halálra ítélt” Piroška sorsa végzetként lebeghet a gyermek fölött: „Ki neved a költő álmaiból vetted... Baljóslatú névvel jöttél te világra!”

„Piroška, ez a név! Jaj nekem, ez a név!” - ebből az utalásból következtethető, hogy Arany, semmiképpen sem akarván lemondani a trilógia középső részének megalkotásáról, elszánta magát a *szerelmes* Toldival való szakításra, amihez viszont Piroskának meg kellett halnia, Miklóst pedig olyan bonyodalmakba kellett keverni, hogy Piroskát ne szerezhesse meg. Ebben az esetben viszont Miklósnak meg kellett változnia: a korábbi akaraterős, kemény, céltudatos férfinak a körülmények áldozatává kellett válnia.

Toldi még a *Daliás idők*ben is a maga ura volt, maga irányította életét, döntéseit maga hozta, akár jól, akár rosszul. Ő befolyásolta az eseményeket, és nem azok őt.

Most, a trilógia harmadikként született részéhez minden megfordult. Toldi, az egykori bajnok sodródó hős, szerencsétlen, tétova, sőt tragikomikus elszenvedője az eseményeknek, saját tehetetlenségének, döntésképtelenségének, iszákosságának áldozata, Toldi Miklós cselekvő hősből áldozat lett.

A *Toldi szerelmében* Piroska szereti meg Toldit; egyszer, régen, egy vitézi tornán látta őt, azóta ábrándozik róla, „bármí tárgyra néz is, Toldi képe abban”. A morcos vénlegénynek fogalma sincs a belészeretett Piroskáról, bár, amikor a Tar Lőrinc kezére játszott lányt megpillantja, belehasít a féltékenység. Nem oldja meg azonban oly természetesen a problémát, mint a *Daliás időkben*; felönt a garatra, hazamegy, anyjának siránkozva panaszkodik, s ettől kezdve csaknem mindegyik énekben úgy kerül elénk, hogy „hosszú nagy ivások” kellős közepén találjuk, a sok italtól „Miklós feje gőzöl”, „borban, szerelemben mélyen gázol”, anyja szeme láttára lotyókat csődít otthonába...

Csehországban kalandozva egy neki szánt verembe esik, onnan nagy nehezen szabadulva hazatér, és megöli pajtását, Tar Lőrincet, mire Piroska elalél, azt hiszik, szörnyethalt. Toldi Piroska ravatalánál bánkodik, s miközben elriaszt egy rablóbandát, a lármára magához térő Piroska undorodva fordul el szerelmétől. Piroska a Margitszigetre költözik apácának, Miklós bánatában vezeklő barátának csap fel, és túri, hogy társai gúnyolják, megalázzák. A *Daliás idők* Toldi Miklósa ilyen helyzetben nyergébe kapná Piroskát, elszáguldana vele, és boldogan élnének, míg meg nem hálnak. Most viszont a legkülönbözőbb, hajmeresztő kalandok után (amelyeket egy Jókainak se lett volna mersze így egymásra halmozni, és amelyeknek semmiféle lélektani hitelük nincs, bármennyire bizonygassák is az ellenkezőjét a széptan tudorai) barátcsuhában felbukkan az italai seregben. A király megbocsát neki, Miklós a zárdában meglátogatja Piroskát, de már csak a sírját találja. Toldi Miklós zokogva négy fűzfát ültet a sírhantra, és hazabotorkál birtokára, ahol unokahúga lakodalmán „szótlán az asztalfőn öntözi bánatját”.

A *Toldi szerelmében* egy megtört, részeges, minduntalan sírva fakadó emberi roncs áll előttünk, illetve bukkan fel néha teljesen váratlanul a bonyolult cselekményű történetben. Büntudata és vezeklése is céltalan, nem hoz *megváltó* szenvedést. Már nem ő a történet hőse; ő itt csak a történeten átbotladozó epizód szereplő; körülötte forr, nyüzsgő egy új világ, születőben van a középkor végi magyar birodalom; egyszóval tehát a dolgok, a haza sorsával együtt, szépen alakulnak - csak éppen Toldi Miklós nélkül.

Feltűnő, hogy az évtized csaknem valamennyi magyar regényes-költői elbeszélésének hőse ilyen alkat: ilyen Hübele Balázs; ilyen az „Álmok álmodója”, Asbóth János regényalakja; Toldi István Anatole-ja; sőt még Vajda János Alfrédje is.

Különös, a bajok oka, hogy *béke* van! Arany és kortársai a gyakorlatban nem tudtak mihez kezdeni azzal a kiegyezéssel, melyet eszükkel egyetértően fogadtak.

S már lecsöndesült a háborúk morajja,
Felvirult a béke, mint egy zöld olajfa...
Hol vagy ma, vitéz bátor kötelesség?
Az, kit előbb védtél, maga is ellenség...

Meghökkenítő sorok.

A dolgok nem úgy intéződtek el, ahogyan azt Toldi remélte - s ez a kiegyezés nemzedékére is áll.

És most vessük össze újra apa és fia egyazon évtizedben írt műveit.

Arany László:

Hivém, lelkemben egy szép ideállal,
Hogy majd elűzünk minden felleget,
És akkor börtön és trón szétomolván,
Az „egy akol s pásztor” támad ki romján.

Pezsgett a vér, ép volt a szív bizalma,
Hivém, eszményszabadság, jöttödet;
Már-már ledőlt a zsarnokok hatalma,
Mit egy aranykor, szép s dicső, követ:
Örök leend eszményünk szent uralma,
Egy küzdelem még, - több vész nem jöhet,
S egy rázkodással új világra kelve,
Testvériség, jog lesz a népek elve.

Ifjui ábránd! Lassan szétomol;
Másra tanít a nép-történelem.
Az eszményt, azt nem érjük el sehol,...

...

S ez álom nem csak engem lelkesíte,
A nemzetnek volt az remény-kora:...

...

Nehéz igánkat is packázva vittük,
S mert láttuk a célt, már elérni hittük.

Arany János megfogalmazásában:

Vártuk, a magyarnak most jön fel a napja...

Arany László (Hübele Balázs eleinte „örvend a kiegyezés korának”, de hamar kiábrándul):

„Ilyen kezekbe jut hát népem üdve?
Ily koncz-lesés-e önkormányzatunk?

...

Európa forr; körülünk zugva, küzdve
Váj medret más nép, csak mi poshadunk...

Hübele Balázs szerelmében is csalódik; ámde önhibájából. Egy tivornyája után rátámad régi szerelmére, aki iszonyodva menekül a részeg lovag elől; mikor pedig Balázs utoléri az álmodott nőt, „vakon, mohón, vadul szomjazva a kéjt”,

Egy székbe botlik, földön elterül,
Fölkelve, nem bír, küzd, s elszenderül...

Arany János:

Cimbora-csödítő hosszú nagy ivások,
Vadásztársaihoz gyülekezvén mások.
Benyúlnak az éjbe, az arany hajnalba,
Át a munkatevő, isteni nappalba:
Orca-pirulással szégyenlik a fáklyák
Hogy ezek a táncot szemtelenül vágják.

Mert asszony is ottan, kerül be leány is
Vonzódva magától, de rabolt zsákmány is...

Akadhat olvasó, aki apa és fia elbeszélő költészetének e párhuzamait erőltetettnek vagy véletlennek tekinti; mégis tény, hogy mindketten céljukat vesztett emberként ábrázolják hősüket, aki pedig pályája elején annyi jót és szépet ígért és tett.

Toldi Miklós zsákutcában tévelyeg, nem értvén a körülötte nyüzsgő új világot; hiába várja, hogy „a magyarnak *most* jön fel a napja”. Pedig feljött.

Így vált a *Toldi*-trilógia hőse annak a kornak, azoknak a korszakoknak típusává, amelyekben keletkezett.

Daliás időkről, mit még barna hajjal
Kezdtém, s félbe' hagyék küzdve kórral, bajjal,
Most, mikor agg lettem, hajam is fehérül:
Imhol a bús ének Toldi szerelméről.

Az „agg” költő 1879-ben, a *Toldi szerelme* megjelenésekor hatvankét éves volt; halálakor pedig hatvanöt...

SZODOMA

Amiképpen Arany nehezen talált magára a kiegyezés utáni esztendő légritka terében - mintha egy hirtelen kidobott homokzsákoktól megkönnyebbült léghajó szökkent volna velük a vártnál magasabbra -, azonképpen járt Vajda János is. *Luzitán dala* (1869) ugyan egyértelműen kifejezi csalódását; tudja jól, hogy olcsón győzött a császár - de a hangot éppen ezért nehezen találja meg. Keveset ír. Mindenesetre a *Luzitán dal* bizonyosság arra, hogy nem csak mi vélünk tudni ma jobb recepteket a kiegyezés utáni magyar politikára, hanem már a figyelő tekintetű kortársak is sejtették: hibáztunk, baj van:

Hazám, hazám, minő uton jársz?
Mit tartsak immár felüled?
Szeresselek-e ezután is?
Megengedi a becsület?

Szerettelek gyász-napjaidban,
Amig szerencsétlen valál.
El nem riasztott oldaladtól,
Bár rémitett börtön, halál.

...

Becsületed - e legfőbb kincsed,
Mit vissza nem hoz semmi sem! -
Eszeveszetten odadobtad
A szabadulás perciben!

...

Oh honfi, aki leborulsz
Az oceáni partokon,
Felénk tekintesz és gyötör
A hazavágyó fájdalom;

...

Oh, honfi, immár légy nyugodt
S ha menhelyed, újabb honod
A föld legmostohább zuga;
Ne hagyd el azt és halj meg ott!

Ezek nem frázisok. Vajda szenved a felismeréstől, szenved annál inkább, hiszen még gúnyolják is ellenfelei: érdemes volt annyira sürgetni a polgárosulást, az értelmes megegyezést az elnyomókkal, türelmet hirdetni a nemzetiségek iránt?

Évekig nem írt verset, aztán előáll két költői beszéllyel, párhuzamosan Arany Jánossal!

1875-ben írta az *Alfréd regényét* (megjelent: 1876), s ezzel nagyjából egyidőben az 1877-ben befejezett *Találkozásokat*.

Ha a gyanútlan olvasó a *Toldi Szerelme* után lapozza fel e két költői beszélyt, fejéhez kap: mintha a *Toldi* önkéntelen paródiája lenne ez a pesti aszfalton játszó két történet:

A váci utcán, fényes délben,
Úgy fél tizenkettő után...
Szép olvasónő a vidéken
Ez prózai neked talán?

...

Valóban, kedves olvasónő,
Nem vadregényes ez a tér.
A sziklabércecs vadonerdő
Festőibb színpadot ígér.
(*Találkozások*)

Előre mondom s nem dicsekedésképp
Ámbár egyáltalán nem lehetetlen:
E vak merényletért vesszőt futok
Az akadémiai kritika
Fegyelmezett rabszolga-népe közt

Együtt ülénk világos reggelig
Már mindenén túl, tarjagos csibukfüst
Felhők között, egy Király-utcai
Barlangban. „Az örök világossághoz”
(*Alfréd regénye*)

Ezután Vajda leír egy szerelmi jelenetet, mely akár előzménye vagy folytatása lehetne Arany imént idézett *Daliás idők*-beli részletének. De ezek csak külsőségek. Mélyebb igazság viszont, hogy ez a két verses elbeszélés, Arannyal egyidőben, a modern magyar költészetnek mintegy előhangja, prologusa. Nem csupán szertelen erotikájával, a költészetben eddig nem ábrázolt helyszíneivel és helyzeteivel, baudelaire-i őszinteségével, hangütésével és formai jegyeivel, hanem mondandójával is. Egy új költői magatartást üdvözölhetünk Vajdában, e kiegyezés utáni világ kétségkívül legjelentősebb költőjében, aki legalább annyira meghökken-tően szokatlant tált az olvasó elé, mint annakidején Kölcsey vagy Vörösmarty. És ami-képpen Kazinczy elképedt az ifjabb nemzedék szertelenségeitől, úgy képed most el Arany János és köre is. Az ifjabbak pedig lelkesen csatlakoznak Vajdához.

Komlós Aladár szerint „A lelki élet öntudatlan része gyakran önmagunk előtt sem bevallott, megdöbbenő indulataival Adyig nem tárul fel ilyen őszintén, ilyen délszaki pompával irodalmunkban. A modern magyar líra nagyszerű nyitánya ez...” Németh László is Ady elő-futárának tekinti az *Alfréd regényét*. Legújabbán Tamás Attila fejtett ki hasonló nézeteket. Nem szeretnénk fokozni az olvasó kíváncsiságát, annál is kevésbé, mert ha hirtelenjében hozzá találna fogni e Vajda-költemény olvasásához, esetleg megtorpanna a verssorok ma már szokatlan s ezért lelki kerítést képező monotoníája miatt; de annyit mindenképpen fontos hozzáfűzni az idézett megnyilatkozásokhoz, hogy Vajda mintha a húszas évek szürrealista festményeit jósolná meg, vagy mintha azok illusztrációja lenne. Ágyába fekszik a Halál, kinek kaszája nyelén „mint hosszú póznán leereszkedem az utcakövezetre”, miközben a Halál unottan ágyterítőt borítván arcára, szundít egyet... „Kaszáltam itt az embert, mint a szénát.” - „Öltem, temettem. Ez jó munka volt. A Váci-utcán vissza.”

Egy háború lidércnyomása nehezül ránk egyre kízóbban:

Miként ha napok, hetek óta már
Romlásnak indult volna a világ.
Miként ha, ami józan emberész
Előtt lehetlen, éket vertek volna az
Időbe, és ezen hézag története
Ellépdelő katonaság gyanánt

Vonulna át emlékezetemen.
Miként ha egy időre koponyámba
Ütötte volna föl vezéri sátrát
A világeseményeket vezénylő
Parancsnokló tábornok...

Csak úgy áradnak az ilyen és hasonló sorok, hasonlatok, képek, lázálmok. Ady, Trakl, T. S. Eliot boldog őse ez a Vajda János, fényévnvi távolságokkal szárnyalva túl a *Toldi szerelmét*, ami különben nem baj, hiszen mi lenne, ha nem fejlődne, nem haladna, nem változna a költészet... De álljunk csak meg egy pillanatra, Ady és Trakl emlegetése közben. Kinél olvastunk ehhez hasonló rémlátomásokat? Vajda költészete Petőfire is emlékeztet, ő a teremtmő; *Az apostol* és a *Tündérálom*...

A *Találkozások* könnyedébb, kritikusaival talán azt is mondhatnánk: cinikusabb, mint az egy-rémületben és didergő vacogásban fogant *Alfréd regénye*.

Regénye megvan minden kornak.
Minden tavasszal nyíl virág.
Az istenek polgárosodnak
És szállanak alább-alább.

De ebben is ott bujkál, a bennünket Heltai Jenőre emlékeztető sorok kacérsága mögött, „E zörgelemben, kalmár-zajban / E sima aszfaltburkolat / Szalagján” a legolcsóbb, legfelkínálkozóbb, legcédább nőstényekkel folytatott szerelmi kalandok tüzes rostélyán egy kétségbeesett, szinte már rimánkodó vágy az igazi szeretet, társak iránt. Vajda sok jeles méltatója arra nem elég erőlesen mutatott rá, hogy őt a magány kínozza igazán, az a pokollal felérő sivárság, amelyet napjainkban elidegenedésnek szokás nevezni.

Voltaképpen Vajda kisebb versei is az *Alfréd regényében* és a *Találkozásokban* megpendített gondolatokat közvetítik. A *Húsz év múlva* (1876) és a tíz évvel későbbi *Harminc év után* éppúgy ezt az érzésvilágot festi tökéletesen, mint *Az üstökös* (1882) vagy mint a *Magány* (1884). Figyeljük meg, verssorba tördelés nélkül, prózai folyamatosságban ezeket a gondolatokat: „csöndes szívem többé nem ég - örökké társtalan, boldogtalan - a mozdulatlan levegő meredt, holt; mintha befagyna, dermedt a csönd - mindig magamban, egyedül vagyok - most itt ülünk, síralomházi lelkek, és nézzük egymást hosszan, szóttalan...” Tíz év választja el az első töredéket az utolsótól - mégis ugyanaz a lelkiállapot.

Mint ahogyan társadalmi indulata sem változik, legfőljebb kevesebben figyelnek oda az öregkori *Sodomára* - „hadd mondja, ha így tartja kedve” - mint még a *Luzitán dalra*:

Javában áll a vásár; a zshivajban
Megsiketül a lelkiismeret...

...

Nyerít a kéjvágy, bög a hiuság,
Vonít az irigy önzés éhesen.
Itt már hiába átok és imádság,
Én már csak a kénkö-esőt lesem.

És eljön az, hah, itt is a határon;
Én látom azt, mit Lót, rég, egyedül...

...

Ha majd kiásnak a hamu-özönből
Álmélkodó késő évezredek,
Találnak ott - s majd rámismernek erről -
Egy fölemelt főt s egy üres kezét!...
(*Sodoma*, 1887)

E rövid idézetek és utalások talán a kételkedőt is meggyőzik, hogy Petőfi és Ady között Vajda az összekötő kapocs, hogy Vajda János valóban emelt fővel állja ki késő korok elfogultságmentes, sőt néha egyenest gyanakvó vizsgálódásait; hogy önmagához és az általa képviselt eszméhez következetesen élt és alkotott; s hogy legnagyobb költőink közül - mert Vajda ide tartozik! - kevésnek jutott ki a pályatársak oly mértékű ellenszenvéből, értetlenségéből, kicsinyes okoskodásából, mint éppen neki. Talán ha nem Gyulai Pál egyeduralkodik, hanem a régi Vörösmarty-Bajza-Toldy triász, meg Szontágh meg Eötvös meg az ifjú Kemény a bírálói - könnyebben érvényesül, nem ugyan az életben, mert nem élt rosszul, nem nélkülözött, megszerezte mindig, amire szüksége volt, s hogy a szerelemben mint boldogult, az igazán az ő magánügye, miképpen Ady esetében is - egyszóval nem ugyan az életben, hanem holta után és a magyar parnasszus virányain, ahol bár az irodalomtudomány előkelő helyet szorított neki, valahogyan azonban mégis „az alacsonyabb dobogón” ácsorog...

Mint látható: a kiegészítés utáni hetvenes évek egy Arany-Vajda ellentétet élezték ki, s e tényben régi és új örök harca is tükröződik. Ezt a harcot azonban nem csak a két pályatárs - hiszen mindketten 1848 előtt léptek fel s mindketten Petőfi barátaiként - vívta, sőt személy szerint ők legkevésbé, mert inkább a nevükben és helyettük hadakoztak mások, hanem a fiúk is küzdöttek apák ellen, újítva és megújulásra vágyva.

„A FIÚK”

A két szó szerint is fiúgyermek: Arany László és Toldy István; a fogadott vagy választott fiak pedig Tolnai Lajos, Dömötör János, Darmay Viktor, Reviczky Gyula.

ARANY LÁSZLÓ (1844-1898) kettős hátránnyal indult: apja és Petőfi árnyéka - (*Arany Lacinak*) - egyaránt rávetült. Meg akart küzdeni ezzel a kettős hátránnyal; ha már írónak vagy költőnek készül, jelentkezhetett volna regénnyel, bárminő prózával, lírai versekkel; de nem, ő farkasszemmel nézett apjával: a *Toldi* szerzőjének fia - verses regényt költött! Ezenkívül pedig máig becsült népmesegyűjteményt adott ki (1862), Lermontovról meg az emigráció mozgalmairól értekezett. Egyébiránt jogot végzett, beutazta Európát és bankigazgató volt, megfelelő anyagi háttérrel és egy ezzel már szinte előírásosan járó rosszul sikerült házassággal.

Tizenhat évvel élte csak túl atyját, s nem érte meg a huszadik századot.

A *Déliabok hőse* (1872) akkor jelenik meg, amikor Arany János éppen kezd magához térni kiegészítés utáni bénultságából, és ismét nekifog a *Toldi szerelmének*.

A *Déliabok hőse* keserű leszámolás az önkényuralom alatti és utáni magyar politikával. A délibábkergető Hübele Balázs lelkes hazafi, aki azonban csak abban a fajta ellenállásban képes megtalálni a cselekvést, amely a „mit *nem*-ben” fogalmazódik meg; tagad és akadályoz mindent, ami Habsburg kezdeményezés; ő maga azonban nem képes érdemleges munkálkodásra. Arany László - nemzedéke nevében - oly mértékű lebecsülését fejezi ki apáik tehetetlensége és a passzív ellenállást dicsfénnel övező felfogása iránt, hogy verses beszélye minduntalan a szatírába hajlik. Sőt: nagy magyar szatíra ez is, olyan hangütés és olyan műfaj, amilyennel a magyar irodalom történetében eddig nem találkozunk.

1859-ben például - a költő ekkor tizenöt évesen figyelte az események alakulását -, amikor Solferino után egy pillanatig a teljes megsemmisülés fenyegette a császári házat, a magyar közvélemény nem tudott mást, mint azért izgulni, hogy minél több csatát veszítsen az a császári hadsereg, melynek legénysége Magyarországról kényszerből besorozott katonákból állt:

Fonák időszak volt ez a magyarra!
Nem sírva vigadt, de ujjongva sírt;
Önfiait ölé a harc viharja
S itthon örömmel várt felőle hírt
S míg a harctért saját vérünk takarja
Ugy megvigadt, hogy könnyével se birt:
„Hurráh, megint egy új csatánk veszett el,
Bár benne tizezer magyar esett el.”

S mi volt ezalatt a *cselekvés*?

Az ifjuság zajongva lelkesült,
S a kisdíák, ha a földből kilátszott,
Már harcba készült, fennen hordta orrát
S daccal mulasztá el - a német-órát.

Aztán - a kiegyezés:

S mivel harcikedv, kalandvágy kiége
Vesszőlova lesz most: a munka, béke.

De mit talál itthon, az emigrációból hazatért Balázs? (Mert 1859-ben ő is katonának állt és káplárlként átszökött az olaszokhoz.)

A sok nagy ember mind hitvány üzér
Az államférfit megvehetni pénzzel
S még ára is szabott, hogy mennyit ér

...

Ilyen kezekbe jut hát népem üdve
Ily konclesés-e önkormányzatunk?

Mindjárt látni fogjuk, hogy ez a tapasztalás Arany László egész nemzedékét bénítja; sokat közülük öngyilkosságba kergetett. (Lásd Vajdát is: *Sodoma*.) Most már a császárt sem okolhatjuk a bajokért, magunk vagyunk önsorsunkért felelősek:

Marad nyakán a népnek régi járma
S eloszlik a rajongók édes álma.

Pokolian keserű végkifejlet. Ilyen magának Baláznak sorsa is; hazaérvén végre ősi birtokára, részegen nekiesik szerelmének, hogy erőszakosan magáévá tegye, de a nőre zuhantában elalszik. Felébredve szégyenkezve sompolyog el az olvasó szeme előtt...

Vajda szinte ugyanekkor keletkezett *Alfrédjához* áll közel ez a maga nemében páratlanul őszinte és könyörtelen társadalomrajz. Nem is tudtak vele mit kezdeni a kortársak. Négyesy László, a későbbi professzor, akkor még tanár, így vélekedik a Pallas-lexikon 1893-ban megjelent 3. kötetében a *Délibábok hősről* (pedig Arany László ekkor még élt, tehát olvasnia kellett a neki *is* szánt sorokat), méghozzá nem bírálatban, hanem egy hosszú időre érvényesnek szánt tájékoztató jellegű lexikoncikkben:

„A modern dolgozású mű beható lélektani elemzéssel pótolja a mese soványságát, az objektív elbeszélő hangot alanyi reflexiókkal és humorral cseréli föl, s helyenkint kitűnő kor- és társadalmi rajzaiban éles szatirikus világítást alkalmaz; a kornak azonban pesszimizmusa miatt mégsem hű tükre s hőse a mese végén annyira köznapí színben mutatkozik, hogy mind típusul valótlanná, mind egyénileg majdnem érdektelenné válik.”

S milyen jellemző a bíráló tájékoztatáshoz fűzött csudálkozó sajnálkozást tettető, valójában örvendő mondat:

„Írói munkássága a hetvenes évek közepe óta majdnem teljesen szünetel.”

Tehát a *Délibábok hőse* „mégsem hű tükre a kornak” - annak a kornak, melyet Négyesy akaratlanul a saját éveire is ráhúz.

A *fiúk* írói munkásságának ez a hetvenes évek közepétől-végétől datálható „szünetelése” szintén általános tünet. Soha ilyen rövid költői pályafutásokat! Ki abbahagyta, ki öngyilkos lett, ki, ha folytatta is, más, veszélytelenebb műfajban; sokan meghaltak, a nyolcvanas éveket sem érték meg. Csüggettség, lemondó legyintés - az önkényuralom idején még érdemes volt *azért* is életben maradni, ha másért nem, hát a császár bosszantására; de most? De így?

Arany László mellett a másik nagy ígéret, a másik *fiú* - TOLDY ISTVÁN is hamar kiégett. Az Arany Lászlóval egykorú (1844-ben született) Toldy István, Ferenc fia, 1879 decemberében halt meg. Alig hét évig tartott nyilvános írói működése. Harmincöt évesen vitte el a halál. Mint kormánytisztviselő (a miniszterelnök sajtóosztályán) *Öt év története* című tanulmányával tűnt ki (1872), melyben a kiegyezés utáni kormányintézkedéseket méltatta és az eltelt öt év politikai történetét vázolta. Ugyanaz a Toldy István jelenik meg a sorok mögött, mint aki az *Anatole* című regényt is írta: liberális polgár, megveti az arisztokráciát és a klérust, gyanakvással figyeli a középnemességet és ábrándkergető fantaszták hadának tartja a szélsőbalnak nevezett negyvennyolcasokat.

Az apák nem nagyon örülhettek a könyv első mondatainak:

„A Bach rendszertől sem jóakarói, sem ellenségei nem vitathatják el, hogy demokratikus volt - a maga módja szerint. Megvalósítja az 1848-iki forradalomnak néhány ez irányban tett, de még papíron maradt, nagyfontosságú vívmányát. Behozta a közteherviselést, adott úrbéri pátenst, ...véget vetett az aristocraticus magyar magánjog uralmának.”

Még azt is némi kaján somolygással említi föl, hogy Bach belügyminiszternek

„különös kedve telt benne, százados nevek hordozóinak nyakára hágni plebejus talpával.”

Az atyák ügyetlensége miatt 1860-ban azért nem sikerült a kiegyezés, mert a konzervatívok „ügyüket elválasztották a nemzet ügyétől.” De a császári kormányról sincs kedvezőbb véleménye:

„A monarchia 1866. nyarán ritka látványt nyújtott a világnak: népet, melynek milliói eszélyesebbek, mint saját kormánya.

Boldog fejedelme csak boldog országnak lehet.”

Bár természetesen kormánypárti, nem tagadja meg elismerését a baloldaltól:

„Őszintébb, férfiasabb, bár oktanabb volt ennél a szélsőbal magatartása.”

A magyarkodó nacionalistákat „zsírosszájú demagógok”-nak nevezi, Tisza Kálmánt pedig úgy jellemzi, hogy „*a junker büzhödt göggyével*” viselkedik.

Fölöslegesnek tűnik, mégis szükséges unos-untig hangoztatnunk: micsoda szokatlanul új hang ez a magyar irodalomban!

Ha most ezek után kezünkbe vesszük a hetvenes évek legjobb magyar regényét, Toldy István *Anatole*-ját (1872; második kiadás 1878) - ugyanerre a gondolatmenetre bukkanunk. S ugyanezt találhattuk a *Délibábok hőse*-ben is, és még csak el se kellett búcsúznunk az 1872-es évtől! Annak az olvasónak, akinek ehhez ideje és türelme van, ajánljuk, hogy tegye egymás mellé a három munkát: Arany Lászlóét, Toldy tanulmányát és regényét, valamennyit 1872-ből - és meglepő gondolati-fogalmazásbeli egyezésekre fog bukkanni, s jobban megérti ennek az irodalomtörténetekben szívesen átugrott évtizednek szellemét, gondjait, meglepve egyszersmind az 1918-ra megérlelődő bajok gyökereit is!

Az *Anatole*: a második császárság éveiben, Franciaországban játszódó történet, melyet egy világotutazó magyar beszél el, aki azt Rómában hallotta a regény két szereplőjétől. Toldy azért tette Franciaországba a helyszínt, mert az ottani polgárosult társadalom alkalmasabb volt alakjainak mozgatására. Egyszersmind azonban nem hagy kétséget afelől, hogy mondandóját a hazai viszonyokra is érvényesnek tartja. Könyve sikert aratott; 1878-ban második kiadásban tette közzé Ráth Mór. Anatole korán elárvult középosztálybeli fiú, rokonoknál nevelkedik s ott beleszeret egy nagylányba. Ez a lány szívesen válik a szeretőjévé, különben is, mint később kiderül, egy gazdag, kéjsóvár öregúr ágyasa. Mikor Anatole ezt megtudja, lelki válságon esik át, hogy legközelebb már ő csábítson el egy polgárlányt. Felnővén, baloldali röplapot publikál, mely miatt kellemetlenségei támadnak, mégis sikerül beférköznie Duploque tábornok társaságába, ahol viszont a generális lányával kerül bonyolult kiszolgáltatott kapcsolatba. Mivel nem képes tisztába jönni sem önmagával, sem a lánnyal, akiről tudja, hogy okos és ezért retteg fölényétől: életundorában föbe lövi magát.

Mint látjuk: a mese unalomig csépett és romantikusnak is nevezhető. Ez a mese azonban igen jó lélektani indokolást kap és figyelemre méltó társadalomrajzzal van körítve. (Elképzelhető, hogy Toldy talán Mednyánszky Cézár párizsi szerelmét és öngyilkosságát is beledolgozta a regénybe.)

Egyetlen kiragadott részlet is bizonyítja a gondos lélekrajzot:

„Anatole halkan közeledve Hermance-hoz, azt hátulról gyorsan megölelé s egy csókot lopott vállára. A lány, midőn így egyszerre váratlanul magát átölelve látta, s keblén az ifjú összekulcsolt kezét érezte, melyek érzékenyen tapadtak mellére, megrázkódott egész idegrendszerében s oly szenvedéllyel utasítá rendre az ifjút, minőket ez még nem hallott tőle... De alig ért saját szobájában s veté magát bosszúsán a pamlagra, előtte állt Hermance. A leány pillanatnyi felhevülése elmúlván, utána futott Anatolenak... pajzán mosollyal ölébe ült, átkarolta nyakát és csókot nyomott ajkára... az a nő adta [ezt a csókot] ki már élvezni tud s szeretné rá megtanítani az ifjút.”

Amikor Anatole megtudja: Hermance „*demi-monde*” (félvilági) nő, nincs érzelgős jelenet; „Hát nem tudtad, kicsikém? Ne légy gyermek”.

Toldy azt a fajta viselkedést, amilyent Hermance - és később Odalie, a tábornoklány - tanúsít: természetes magatartásként ábrázolja, amit a társadalmi viszonyok szabályoztak ilyenéné. Az író állandó reflexiókat fűz mondandójához, s nyilván ez tette oly érdekessé a regényt a hazai olvasóközönség előtt:

„Nem hinném, hogy létezhetik szerelem, melyben csak a lélek vesz részt az anyag hozzájárulása nélkül.”

„Azon éremlygős, férfiatlan ábrándozás, mely az újkorban írt középkori regényekből sóhajt felénk, azon kevéssel beérő, saját tehetetlenségével kacérkodó érzélgősség, melyben némelyek a »tisztá« szerelmet vélik felfedezni, mindössze oly lélekállapot, mely csak azért nem tartozik a pathologia körébe, mert ellenszerét a tudomány még fel nem fedezte.”

Anatole-nak tehát nem az a tragédiája, mint ami a *Kaméliás Hölgyben* Alfrédé - ha ugyan ez tragédia -, hogy tudniillik egy félvilági nőbe szeretett bele, aki viszont eleve beismervén „bukott” voltát, az atya kérésére „lemond” a tisztább életre méltó férfiről - hanem az, hogy mindkettő „*viszonzá a másik vágyait, de nem tudta viszonozni érzelmeit*”. A női erény ugyanis „nem fejezhető ki számtani képletekkel”, s ezért „a világedzett nők” megérdemlik rokonszenvünket.

A társadalmi háttér, melyben a regény lezajlik, világosan érezteti az író: Toldy István és nemzedéke eszményeit és csalódásait. Anatole „testtel-lélekkel republikánus volt” - és lám, milyen szavakkal bélyegzi meg a maga korát! Nyugodtan beilleszthetnénk egy mai újságcikkbe, pedig ezeket a sorokat 1872-ben írták le:

„Ezrek és milliók gyűlöltek az imperializmust, s a politikai és társadalmi korrupciónak azon, tőle elválaszthatatlan rendszerét, melyet csak a legutolsó háború fedett fel a maga teljes meztelenségében.”

Még ennél is érdekesebb: mivel és hogyan indokolja az író Anatole öngyilkosságát. Először: mi volt életcélja!

„Nem vetem meg azon polgári erényeket, melyek egyedül biztosítják a társadalom fennmaradását. Tisztelettel emelek kalapot a népnek minden eleme előtt... és kész vagyok életemet, mindenemet feláldozni nemzetem szolgálatában - de visszalépni a nagy tömegbe, elenyészni a jótévő mindennapiságban, semmivé lenni, midőn valami valánk - nem! ez ellen természetesen minden íze fellázad!”

Rövidesen megismerkedünk Asbóth János 1878-ban kiadott könyvével is: ebben ugyanezek a gondolatok fogalmazódnak meg, de már szorososan a magyar viszonyokra vonatkoztatva.

Ilyen gondolatmenet és töprengés viszi Anatole-t az önpusztítás eszméje felé; hiszen „A boldogság cseppjei elenyésznek szenvedésünk öblös kelyhében”. Az önkéntesen választott halál - írja Toldy - a szabad ember legmagasabbrendű megbizonyosodása afelől, hogy szabad, ugyanis ilyenkor rendelkezünk önmagunkkal a leginkább, mondhatni totálisan. A vallásos ember - mondja Toldy - nem juthat efféle következtetésekre; de „amióta a világegyetem matematikai ismeretlenét, a nagy X-et a természettudomány megfejté - azóta az ateizmus oly erkölcsi jogosultságot nyert, minővel azelőtt nem bírt.”

Toldy István harcias antiklerikalizmusa és ateizmusa szintén merőben új jelenség a magyar irodalomban. Ez a „vallástalan vallásosság” és a nő társadalmi helyzetének újszerű értékelése jellemzi rövid alkotókorszakában írott, akkor nagysikerű színdarabjait is.

Különösen a *Kornélia* (1874) érdekes; Kornéliát lelkes önkéntes ápolónőként ismerjük meg, kolerás parasztokat gyógyít. Feleségül megy egy fővárosi férfihez, aki szereti és becsüli ugyan, de éli a maga életét, ahogy azt akkor a férfiak a maguk számára kialakították. Eljár hazulról, néha a cselédlánnyal szerelmeskedik, satöbbi. Kornélia ez ellen fellázad:

„Ön kikeresett az élet piacáról, mint kikeresték hajdan a rabszolgát, s amit én a frigyek legszen-tebbjének tartottam, az ön kezében a kéjvadászat aljas eszközévé silányodott... Minden csókja lealázott... Azt hiszi, hogy az elhagyott kedves kevesebbet szenved, ha nejének hívják és házában lakik? Naponként megújuló vértanúság volt az életem.”

Kornélia azt érzi tűrhetetlennek, ami akkor természetesnek, sőt: egészséges házaseletnek számított. Hogy férje akkor nyúl érte, amikor akar, s ő gyönyört mímelve bármikor túrni kénytelen a ráerőszakolt szeretkezést...

Ez bizony akkor elképesztően merész felfogás volt.

Kornélia tehát elhagyja bámuló és döbrent férjét egy másik férfival, akit szintén nem szeret igazán, de azt legalább ő választotta. „Dunay Zoltánnak én vagyok a csábítója!” - vágja oda nyílt színen a férjnek. Ez a darab is öngyilkossággal végződik: Kornélia Sorrento magas szikláiról a mélybe veti magát. Ezúttal is a szabad választás különös diadala...

A *Kornéliát* olvasva ne titkoljuk büszkeségünket, hogy öt évvel vagyunk Ibsen *Nórájának* koppenhágai ősbemutatója előtt és tizenöt évvel azelőtt, hogy a *Nórát* Reviczky Gyula fordításában a Nemzeti Színház országosan megismertette...

Toldy Istvánnak még két színműve aratott sikert: a *Jó hazafiak* (1872) és *Az új emberek* (1872). Az *új emberek* című, indításában kisfaludysnak álcázott vígjátékában Spitzer Kelemen gabonakereskedő Csipkeyként nemességet vásárol magának és „új emberré válik”, miközben végigkacagjuk amint újjgazdagként a magukat ősi nemeseknek tartó osztályostársait is lehetlenné teszi. Harmadik darabját (*Livia*, 1874) antiklerikalizmusa miatt eltiltották a színpadról.

Toldy novelláiban is sokszínű rajzát adja egy nálunk addig soha nem ábrázolt nőtípusnak. Egy pesti szépasszony például

„lefestette magát, mint Zsuzsannát a fürdőben. Ott függ a képe a falon. Csábítóbb, ingerlőbb alakot képzelni sem lehet. Meglátszik, hogy Zsuzsanna inkább a néző kedvéért fürdik, mintsem saját gyönyörűségére.” (*Egy garçon karácsonya.*)

Vegyük még ehhez Toldy István újságalapításait: a Frankenburg Adolffal együtt szerkesztett 1848-at, a *Századunkat*, melynek főmunkatársa volt; és a *Nemzeti Hírlapot* (1875-1879), a korszak legszínvonalasabb ellenzéki újságját; - (Toldy 1875-ben kilépett a kormányszolgálatból) -; ne feledkezzünk meg két novelláskötetéről és antológiáiról; gondoljuk el, hogy utolsó éveiben egy formálódó irodalmi kör vezetője volt - a *Kávéforrásban* találkoztak: Rákosi Jenő, Dóczi Lajos, Berczik Árpád és mások -, és előttünk áll Toldy István alakjában egy elfelejtett és ködbe veszett nemzedék fiatalon elhalt szellemi vezére.

A két vérszerinti fiú: Arany László és Toldy István mellett ott sorakoznak a „nevelt fiak” tucatjai. DÖMÖTÖR JÁNOS (1843-1877) Arany János nagykőrösi tanítványa volt, parasztszülők árván maradt gyereke, akit jó esze miatt Skóciában taníttattak nevelői: mintha Anatole leckéjét fogadta volna meg. Harmincnégy éves korában felakasztotta magát. Barátai adták ki verseit 1878-ban. Ha ezekbe belelapozunk, nem csodáljuk tettét, de újra csak meghökkenni kényszerülünk, hogy mekkora csalódással fogadta hatvanhét következményeit az önkényuralmat gyerekfejjel átélte, mindent a kiegyezéstől váró nemzedék:

Megvetem e söpredéket,
Egy világot megvetek,
Bűne, szennye, álnoksága
Alázatos szolgálása -
Ah, hogy rá nem pökhettek!
(*Sötét éjben*)

ASBÓTH JÁNOS (1845-1911) annak az Asbóth negyvennyolcas ezredesnek - tábornokként is emlegetik - fia, akiről jóval halála (és fia halála) után derült ki, hogy áruló volt, az önkényuralom idején pénzért feladta társait. Maga Asbóth János se tudta ezt a titkot apjáról, de valahogy mégis jellemző gyanakvó kiábrándultsága, ahogy atyja sokat hangoskodó, semmit sem elérő nemzedékét szemléli. Atyjának öccse viszont, Asbóth Sándor honvéd mérnök-alezredes, Kossuth szárnysegéde, feddhetetlen életű hazafi maradt az emigrációban is. Asbóth annyiban tipikus gyermeke a hetvenes éveknek, hogy bár sokáig élt, *szépírói* tevékenységével mégis felhagyott - viszont töretlen lelkesedéssel élesztgette Vajda János költészetének emléket. Egyetlen szépprózai műve az *Álmok álmodója* (1878), műfaját tekintve az első magyar esszéregény. Egy magyar Anatole elmélkedik szerelemről és az élet értelméről - ezúttal Velencében. „Elhibázott létnek terhe nyom” közli velünk a hős, Darvady Zoltán mindjárt a könyv elején; „hamisítjuk múltunkat, csaljuk önmagunkat tatarozzuk, díszítjük folyton a múltat, a valóban gyéren lelve örömet.” Finom megfigyelésekben gazdagon írja le hőse gyermekkorát, mely egyszersmind az övé is:

„Egy kis téntartató állott mellettem. Porcelán hattyú; a fején korona; ez volt a födele. Levettem és a lángra tartottam. Mikor tüzes volt, homlokomra nyomtam. Ha bűnös vagyok, legyen megbélyegezve, mint ahogy a gályarabokról mesélték. Aztán lassan lecsurgó két hosszú könnyel megint a gyertyába néztem, kivettem, és letörtem róla egy darabot. Ma nem kapok vacsorát, megeszem a gyertyát.”

„Hányszor ültem a Daruvár fokán és tekintettem a hegyekre, várva óráig, hogy a másik oldalról felvillogjon Klapka fényes serege, a vörös zsinóros barna atillákban, melyek egyikét padlásunkon dugdostuk, a tiltott nemzeti színekkel riadó indulóval az erdőkből kitörve, hogy velem egyesülve felszabadítsa az országot.”

Figyelemre méltóak kiszólásai, a könyv esszé-betétjei; ezek a *Délibábok hőseinek* éppúgy prózai megfelelői; mint az *Anatole* gondolati variációi. Fontos felvilágosításokat kapunk a nemzedék csalódásainak okairól - egyébiránt Asbóth adta önmaguknak a „harmadik nemzedék” nevet, *Három nemzedék* című, Szekfűt inspiráló tanulmányában! - például, hogy azért mentek annyian mérnöknek, hogy ne kelljen ideológiailag közösséget vállalni az elnyomással; hogy politikusnak, ország sorsát irányító embernek érdemes lenni igazán: „ha megsemmisülök, hagyni magam után nyomot.”

„Így hevert Magyarország parlagon, mint pusztult csatatér, gyászában szomorú, gyűlöletében forró, ellenállásban kietlen, terméketlen, néma... az ország történelme megállott, egy nemzedéke meddőnek oda veszett.”

„Magyarország újrateremtésének nagy munkájában részt venni égtem a vágytól... S rövid néhány év elegendő volt, hogy törött árboccal, széjjelszagotott vitorlákkal adjam föl a küzdelmet, a reményt.”

„Gyorsan tudott elhatalmasodni egy rendszer, melynek eredménye nem lehetett egyéb, mint az, hogy az erkölcsi hit mindenütt megingott, a becsületesség eldőlt...”

Milyen szomorúan jellemző, hogy ezt a csalódott nemzedéket az utókor, a millennium önmagát ünneplő, tűzijátékban fürdő társadalma elsikkasztotta - csak Vajda János neve maradt meg, ő is inkább az irodalomtudomány szakköreinek tudatában, semmint az olvasók szívében. Pedig az *Álmok álmodója* Ady nemzedékének bíráló türelmetlenségét előlegezi és előfutára Harsányi Kálmán *A kristálynézők* című regényének.

Asbóth hőse nem lesz öngyilkos. Madách szavainak prózai változatát tűzi célul maga elé: „Az élet kötelesség. Munkálkodó légy, nem panaszkodó.”

Az eddig említetteknél tíz évvel idősebb VÉRTESI ARNOLD (1834-1911), akárcsak Dömötör, Arany Jánosnak volt kedves „fia”; s bár 1856 óta publikált, a *Koszorúban* kapott igazi rangot. Arany szerint Jókai után Vértesi a legkitűnőbb magyar elbeszélő. Tizenöt évesen honvédként harcolt 1849 nyarán a temesvári csatában. Kedvelték; sokat írt, ebben Jósikával vagy Jókaival vetélkedhet. Legjobb munkái a hetvenes évekből és a nyolcvanas évek legelejéről származnak; ekkor mondott újat, kifejezött; Mikszáth és Bródy, majd Herczeg Ferenc fellépése a szórakoztató olvasmányok világába száműzte őt. Ehhez járult, hogy éppen Mikszáth és Bródy fellépése idején, vidékre költözött: a *Debreceni Ellenőrt* szerkesztette 1879-1893 között. Pesten viszont, a hetvenes évek elején, az *Ország Világ*ot szerkesztette és közölte - könyvalakban érthetően soha meg nem jelent - *A communa harca* című regényét folytatásokban, a párizsi kommünről.

Figyelemre méltó regényei az *Eltévesztett utak* (1877); *A nyomorúság iskolája* (1878); legjobb novelláskötete az oly jellemző című *Öngyilkosok* (1882, Debrecen).

Írói jubileumán áttekintette életét, s ebben ezt a képet festi koráról:

„Csalódott egzisztenciák, kik elkeseredetten tengetik tovább nyomorult életöket, eltiport ártatlanság, elárult szerelem, rombadőlt nemes szándékok, megtört szívek, melyekkel hosszan ki van rakva az élet országútja; hitványak kenyérharca, akik egymást tapossák, hogy ki juthasson zsírosabb falathoz; becsület, mely koldulni jár, gazság, melyet fényes hintón ünnepelnek, szemérmes szegények, akiket mindenki hátrataszigál, s nyegle, ravasz, lelketlen emberek, akik mindenütt boldogulni tudnak. Körülöttem zsibong az élet nagy vására, hivalkodásával, csillogásával és nyomorúságával, álhőseivel, törpe nagy-embereivel, vásárra vitt erényeivel, titkos szégyenével és mosoly alá rejtett kétségbeesésével” (*Az élet*, 1888).

Arany nagykőrösi tanítványai közé tartozott egy Tolna megyei nemesúrfi is, Hagymássy Lajos, aki a család kedvéért íróként TOLNAI LAJOS (1837-1902) néven szerepelt. Évtizedekben, 1868-1884 között marosvásárhelyi református lelkész, könyvei azonban Budapesten jelennek meg. Versekkel mutatkozott be (1865), de már 1867-ben, *Beszélyeinek* kiadásakor

eldőlt, hogy a prózát fogja művelni. Arany nagy szeretettel és buzgón támogatta: a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* mindig nyitva állt Tolnai előtt. „A mester - Arany - különben magába zárkózott lelke jólesően merengett el az ő irányába haladó ifjú költő jövőjén” - mondja róla egy korabeli fellengzős híradás, de a szigorú Erdélyi János is méltatta a *Budapesti Szemle* 1867-es évfolyamában.

Tolnai könyörtelen társadalombírálatát, fanyar iróniáját pályája második felében indulatos dühkitörés-sorozat váltotta fel: csapkodott, hadakozott, sértegetett - a végén ráuntak. Most, a hetvenes években, a felháborodást írói megfigyelőerő, az egyes regényalakokkal azonosulni tudás, egyszóval az Arany János-i „epikai hitel” fémjelezte. A korai Tolnai: Mikszáth közvetlen előzménye. Az *urak* (1872), a *Báróné ténsasszony* (1882), az önéletrajzi fogantatású *A szentistváni Kéry-család története* (1884) a magyar realista próza jeles példái. Későbbi regényei már inkább a Szabó Dezső mérges öklírázogatásának előképei. Tolnainál még a tájék is haragos: a felhők olyanok, mint az utcai csődület söpredék-népe:

„A szakadozott, foszlányos szürke felhőkben, melyek lomhán, látszólag alig-alig mozdulva a tágas-téres eget bekalandozzák: éppúgy megvan a társulási, tömörülési ösztön, mint ama rossz emberekben, kik minden csoportosulásnál, népgyűlésnél, öngyilkosságnál rögtön ott teremnek, hogy munkához lássanak; kiabálják a szerencsétlen nevét; közprédára eresszék élete elzárt körülményeit, titkait; követ ragadjanak s egy háborító fütty mellett áldozatjukat leterítsék” (*A nagy-gyárosék*).

Iróniája nem retten vissza a kortársai által szívesen fennkölt eseményként ábrázolt témák és helyzetek kigúnyolásától. Láttuk már, hogy az öngyilkosságot Toldyék milyen szent misztériumként kezelik; Tolnainál a csödbement gyártulajdonos hasztalan igyekszik a nemesektől ellesett úri gesztusokkal végezni magával, józaneszű felesége kineveti, s ezzel visszaperdülünk a tényleg „való életbe”.

„- Haljunk meg mind a ketten. Ez a világ nem érdemli meg, hogy érette minden szégyent eltűrjünk. A halál egy perc alatt bekövetkezik; az én kezem biztos!

És előtűnt a fényes, kurta hatlövetű forgópisztoly, a forgó szerencse berekesztője.

- Tedd le azt a pisztolyt, mert a fejedhez csapom.

- Róza, én nem érdemlettem ily bánásmódot az utolsó percekben.

- Nincs erőd, hogy dolgozzál? Akkor eltartalak én.”

A derék, tenyeres-talpas Róza asszony ily józan magatartása lehetetlenné teszi a hősi öngyilkosságot; a bukott gyáros egy darabig megszeppenve tűri, hogy felesége megszidja, aztán

„undorral nézett a legszebb művű modern forgópisztolyok egyikére... néhány lépést tett föllebb-alább s oly hangon, melyen a bús dalokat éneklik, kérde:

- Róza, nem lehetne valamit ennem?” (*A nagy-gyárosék*)

Igen, ez Mikszáth hangja, ez már Mikszáth közeledtét jelzi. Amiképpen *A szentistváni Kéry-család* is teli van oldott humorral, a könyörtelen igazmondást emberi megértéssel ábrázoló dickensi derűvel. Például amikor a három Kéry-lány egymás kéréit szidogatja, vagy amikor a főhőisével együtt beállítunk egy pesti vegyeskereskedésbe. Tolnai abban is új és eredeti, hogy ő már a polgárság hibáit is tisztán látja: nem merik saját világukat megteremteni, a nemeséget utánozzák, s így újrateherlik, alacsonyabb fokon, a megdöntöttek hitt dzsentrivilágát. E téren Tolnai Mikszáthnál is messzebb mutat! Kíméletlen önfeltárása tényleg mintha zolai fogantatású lenne, bár talán inkább az akkor nálunk erősen divatozó oroszok hatását mutatja. (1874-ben jelent meg magyarul Gogol regénye, a *Meghalt lelkek*.)

„Gyöngé írásomban az igazság kiderítését tűztem ki. Azonban nem tudom, nem követek-e el nagy szerénységet, ha megírom saját családjunk történetét?... Nem lesz-e bűn, ha föltárom szülőim és rokonaim gyöngeségét? Ha rámutatok sebeikre, melyeknek idejében való gyógyítását elhanyagolták... s hogy sehogy se tudunk, pedig nem tudunk, magunkon segíteni?”

Külön töprengés tárgya lehet, hogy ezt a szándékosan elfelejtett (mert illetlenül és fájón igazmondó, emellett, mint mondtuk, élete második felében tényleg egyoldalúan sötétben látó s ezért, sajnos, unalmassá vált) író mikor és miért fedezték fel újra? Mert azokban a harmincas években kezdik ismét emlegetni, amikor az általa leírtakhoz hasonló társadalmi bajok rágják az országot. Schöpflin Aladár írja a háború küszöbén:

„Tolnai Lajost néhanapján emlegetik a kritikusok, de pályája alig hagyott nyomot az irodalom fejlődésében. Tolnai hozta be először a magyar regénybe a realista hangot s a társadalom kíméletlen kritikáját... Kulcsregényei közel járnak a pamflethez s művészi értéküket lerontja a belőlük kirívó bántalmazó szándék és az ecetes moralizálás, az írónak írásából kitűnő kicsinyessége... a mai olvasó számára művei szinte olvashatatlanul elavultak.” (*A magyar irodalom története a XX. században*, 1937.)

A Schöpflinnél jóval radikálisabb Jankovich Ferenc is hasonlóképpen vélekedik:

„Korképe epés és könyörtelen; sötét színei, fenyegető igazmondása elriasztották a millenniumi ábrándokban ringatózókat. Félretolt, meg nem értett író, csak újabban kap igazolást, amikor újabb Szabó Dezső-i rámutatások után a veszélyek sorra bekövetkeztek, az aggodalmak szépen beigazolódtak... Kár, hogy előadói stílusa elég nehézkes, a mai fület már erősen karcolja.” (*Iránytű a magyar irodalomban*, 1942.)

Németh László egy 1932-es tanulmányában szintén felismeri értékeit, és arra is magyarázatot talál, miért merült feledésbe:

„Tolnai gyakran elkedvetlenít... Úgy látszik, későn érte a felháborodás, nem tud összeszokni vele... a jóság igényét és a romlottság látomását mint író nem tudta többé egy szemléletbe hangolni... a gonoszság nála nem a humánum egyensúlybillenése, hanem valóságos földöntúli erő... az öregedő Tolnai emberábrázolása a gonoszság egyetemes viharában egyenlítődik ki” (*A Nyugat elődei*).

Szerb Antal is hasonlóképpen értékeli Tolnait:

„A kép, amelyet Tolnai rajzol a hatvanas és hetvenes évek társadalmáról, Jókai világának a fordítottja... Minden kicsinyesség, címkőrség, meghunyászkodás, nyereszkeskedés szörnyű arányokba nő. A kép sokkal sötétebb és egyoldalúbb, sokkal erősebben érződik rajta a gyűlölet inspirációja, semhogy elhithető vagy akárcsak művészi lenne - de mégis, itt van egy világ... amely a jövő század felé nyújtja fekete árnyát.”

A MÚLT PÁTOSZA

A több mint félévszázadon át szunnyadó Tolnait (ha a hetvenes években írott nagy regényeiből indulunk ki időszámításunkban) tehát a harmincas években fedezik fel újra. Mértékkel, higgadtan bírálva, de elismerően. Aztán a háború: az indulatok pattanásig feszülnek. Féja Géza már fenntartások nélkül Tolnai mellé áll, hibáit is eszményíti, a legnagyobbak közé sorolja. Móricz Zsigmond pedig a *Kelet Népe* 1941. januári számában ilyen címen élte: „Zászlóhajtás az elsikkasztott s mégis legnagyobb magyar regényíró elme, Tolnai Lajos előtt.” Miért „mégis legnagyobb”? Mert: „a magyarságnak ellenállásra képtelen voltát [ábrázolta] a politikai elnyomatás alatt.” Vagyis Móricz Tolnai idézésével a politikai elnyomatás elleni fellépést kívánta erősíteni.

Tolnainak tehát, mint a legtöbb írónak, nem csak a maga korára tett hatása, hanem utóélete is tanulságos. Halhatatlanságát nem az a tény biztosítja, mintha hibátlan remekműveket alkotott volna, hanem sokkal inkább újra meg újra megrázó időszerűsége.

Szerb Antal azt mondta: Tolnai a Jókai világának fordítottja. Hová helyezték a kortársak akkor Jókait egy Toldy István, Vértesi Arnold, Tolnai Lajos mellett?

Jókainak ezek az utolsó igazán nagy műveket létresegítő évtizedei. A nyolcvanas évek közepétől kezdve önmagát ismétlő írói-múmia, a majdani ércszobor viaszvázlata.

Most azonban négy vitathatatlanul jelentős művel ajándékozza meg olvasóit.

A köszívű ember fiai 1869-ben jelent meg, mikor Vajda keserű *Luzitán-dala*. Visszapillantás ez a reformkorra és a szabadságharcra, melyről immár szabadon lehet írni. Ilyen visszapillantás, valamivel régebbre, Kisfaludy Károlyék korába, az *Eppur si mouve vagy Mégis mozog a föld* (1873) és *Az arany ember* (1872, folytatásokban a *Honban*, majd könyvalakban 1873). És negyediknek az akkori „mában” játszódó, jelenidejű regénye, a *Fekete gyémántok* (1870). Az olvasó bizonyára szívesen sorolna fel még néhány szép és hatásos Jókai-művet a korszakból - (*Egy az Isten*, 1877; *Szabadság a hó alatt*, 1880; *A löcsei fehér asszony*; 1885 stb.) - maradjunk mi mégis ennél a négynél mint a legfontosabbaknak

A köszívű ember fiairól mindjárt mondjuk meg, hogy a szabadságharc máig legjobb regényes feldolgozása. És éppen azért jó, mert regényes, sőt legendaszerű, bár azért bizonyítható tényeken alapul. Ilyent csak az írhatott, aki a leírtakat átélte, áttekintése és tehetsége volt. A három Baradlay-fiú *népmesei hős* és mégis, vagy éppen ezért: *értékes típus*. Jókai remekelt a magateremtette műfajban; megítélni is csak ebből a megközelítésből lehet. *A köszívű ember fiai* nem a szabadságharc krónikája; ennél több is, kevesebb is. Olyasféle mű prózában, mint amilyen az *Iliász* - versben. Rónay György idézi Jókai e máig tömegek által élvezett regényének két szép részletét; illik, hogy mi is az ő közvetítésével lapozzuk föl a könyvet:

„A fölvert por, a körülfekvő lég forró volt a küzdők dühétől. E napsütötte porfelleg, ez emberi düh lehellte fényes köd közepett két vezéri alak pillantja meg egymást a tömegek között. Mindkettő magasabb egy fővel a tömegnél.

Az egyik Baradlay Richárd, a másik Palvicz Ottó.

Egy gondolatuk van.

Nem is gondolat az: két villám találkozása két fürgeteg öléből.»

Keresztültörnek küzdő hadsoraikon. Egymást fölkeresik.

A harcosok utat nyitnak nekik a találkozásra.

»Úgy nyílnak meg előttük a sorok, mintha mindenki azt hinné: Istenítélet ez! a két vitéz kardjára van bízva, kié legyen a győzelem ma. Végezzék egyedül.

A legközelebb állók tért nyitnak körülöttük, hogy egymáshoz férhessenek.

Végre találkozhatnak.

Minden, mi férfiszívnek meleget ad, lobog most ereikben. A harcos dicsvágya, a nemes büszkesége, a bántalmak jól táplált emléke, az édes gyűlölet s a haza keserű szerelme, s mindez a csataviharban potenciára emelve, a harci mámor, a vérontó kéj eksztázisában, arkangyali erővé magasztosulva.

Összecsaptak.

Egyik sem gondolt arra, hogy a másik csapását elhárítsa, mind a kettő egyszerre vágott.

Karjának teljes erejével, szívének teljes haragjával vágott mind a kettő.

A kengyelben fölemelkedve, a kardot egészen hátraszegve, csaptak le egymás fejére.

A főre célzott mind a két kard.

A két csapás egyszerre csattant, mint a találkozó villám, s a két hős egyszerre lefordult nyergéből.»

Az ábrázolás e pátosza, a kép e nagyszerűsége, a próza e verssé lendülő ritmusa: ez nem a regényíró, hanem az epikus költő módszere. S ugyanilyen magasztosan epikus, ugyanilyen festőien fenséges például a kassai csata után a megvert magyar sereg képe - akár egy pompásan romantikus Verescsagin-csatakép, vagy egy Benczúr-festmény:

»a nádasig, melyet a híd patakja képezett, semmi hóesés sem látszott: túl rajta pedig egy fehér lepel volt a mező. A megelőzőtt napok viharos szelei ide torlasztották össze a havat, mely most, mint a futó homok, buckákat képezett. E hóbuckákban elakadva, megrekedve vergődött száz meg száz társzékér, ágyú, és löszerkocsi; egyik felfordulva, másik tengelyig merülve, körülötte zilált gubancban a menekvő csapatok.

- Ezt a látványt nem szabad az ellenfélnek megpillantani!

- Nem, amíg élünk!

A híd magaslatát elfoglalta a kis csapat s ott ismét rázendíté az esküdalt, mely halálos ünnepélyességgel hangzott végig a rónán.

A háttért sötét lilaszürke hófergeteg tartá beárnyalva, melynek zord homályával az éneklő hős csapat ott a magaslaton úgy tűnik fel, mint egy égbe menendő mártírsereg; a leáldozó nap tündöklött magásra emelt fegyvereiken s fényesre festé alakjaikat.«

Akik 1869-ben ezt a regényt elolvasták, s akik azután olvasták, akiket elbűvölt e tündöklő képzelet tűzijátéka, a legendatermő stílus e mákonyos varázsa, azok negyvennyolcból s negyvenkilencből nem láthattak egyebet, mint fényt, emberfölötti nagyszerűséget, s nem kaptak mást, mint fenséges önigazolást.”

Eddig Rónay György. (*A regény és az élet*, 1947.)

Azért talán több ez, mint „önigazolás”. Inkább emlékmű; bár maradt volna történelmünk valamennyi nagy korszakáról ilyen emlékművünk.

Az *Eppur si muove* témája miatt érdekes; az *Egy magyar nábob*bal együtt olvasva, a megfelelő megszorításokkal jól eligazító regényes korrajz egy Jókai számára is már múltat jelentő világról. Az *arany ember* a polgárosulni vágyó szabad kereskedőréteg eleven rajza, megragadó cselekményű mesébe ágyazva, az elveszett paradicsom utáni sóvárgásunk színes-filmjével (Noémi a Senki Szigetén). A *Fekete gyémántok*, ez a magyar *Germinal*, majdnem tizenöt évvel Zola regénye előtt, egy addig soha nem ábrázolt világot: a bányászok életét mutatja be áhítatos tisztelettel és a magyar ipar és bányaművelés fellendítése iránti mondhatni propagandisztikus hévvel. Ez akkor közügy volt: hiszen a kiegyezés után is tartott a párharc a magyar és a bécsi tőke között, sőt ekkor éleződött ki igazán, mert a lecsillapított Magyarországnak egy Bécsset kiszolgáló agrárország szerepét szánták. Több, mint érdekesség, hogy egy német író, Egon Dorn Hamburgban színdarabot írt a *Fekete gyémántok*ból s azt több, mint százötvenszer adták! Molnár Ferencig nem volt magyar írónak ekkora színpadi sikere külföldön. Berend Iván alakjához még csak hasonlót sem találunk a magyar irodalomban hosszú évtizedeken át; Herczeg Ferenc próbálkozott az ipari fejlődésben fanatikus lelkesedéssel hívő mérnök-típus ilyesféle megformálásával. Ehhez képest Berend szerelmének, Evilának története valóban szertelenül és erőltetetten fordulatos; viszont a bányák világa megragadó, éppúgy, mint Berend alakja - hiszen gondoljuk meg, hol vannak az Európa-szerte ünnepektől Ohnet-darabok (*A vasgyáros* stb.) figurái a Berend Ivánéhoz képest!

Jókait tehát e regényekkel kapcsolatban nincs miért se mentegetnünk, se bírálunk; az önmagához szabott mércéhez és veleszületett tehetségéhez képest maradandót és fontosat alkotott; jóval többet tett, mint pusztán szórakoztatott; abban a stílusban festette meg egy nagy korszak terméket megtöltő történeti képét, mint amilyenben nem csak a mulandó Makart vagy Piloty, - de Munkácsy, Courbet, Richter, von Schwindt is alkotott.

Ezeket a neveket nem csupán a korhangulat felidézése végett soroltuk fel. A festészet a tizenkilencedik században - majdnem az impresszionizmusig - *elbeszélő művészet volt*. Jókai kortársai *elmesélhető történeteket* festettek meg, s ha ezeket ma sorra nézegetjük: bizony elavultak és nem „olvashatók” oly élvezettel, mint Jókai...

Jókai Mórnak látszólag nem voltak „fiai”, abban az értelemben, mint Toldy István, Arany László, vagy a prózaíró Arany-tanítványok; mégis, sohasem szabad felednünk, hogy a Jókai-tól legeltérőbb stílusú írók, mint például Bródy Sándor, elkötelezett tisztelői közé tartoztak.

Említettük a *Fekete gyémántok* hamburgi színpadi sikerét. Az önkényuralom korát tárgyaló fejezetben a *Dózsa György* körüli heves vitáról is szóltunk. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy sok egyéb színműve között *Az arany ember*, a *Fekete gyémántok*, *A kőszívű ember fiai* (Jókai átdolgozásában: *Keresd a szívet*) is színre került: csudálkozva bár, de tudomásul kell vennünk Jókai színpadi szerzői mivoltát. Jókai a kor színpadán gyakran szereplő, kedvelt szerző volt, s hogy mekkora sikerrel, arra elég példa a *Szaffi* című elbeszélés sorsa, mely a *Székely Nemzet* 1883-as évfolyamában jelent meg, s melyet az éppen ez évben Budapesten tartózkodó, mert a Népszínházban február harmadikán *Vidám háború* című operettjét személyesen vezénylő Johann Strauss kérésére maga fordított németre, hogy Strauss számára librettóul szolgálhasson. A *Szaffi* librettóját Schnitzer Ignác pesti német újságíró, a hatvanas években a *Das Neue Pester Journal* munkatársa dolgozta ki Strauss zenéje számára, a siker érdekében a hangzatosabb *A cigánybáró* címet ajánlva. *A cigánybáró*t a bécsi Theater an der Wienben, 1885. október 24-én mutatták be igen nagy sikerrel - Zsupánt a híres Girardi játszotta -, s e siker hatására most már Jókai is *A cigánybáró* címen adta közre a *Szaffi* könyv-változatát, mely 1886-ban Breslauban németül is megjelent. A híres induló alapidallamát, egy régi toborzót, maga Jókai dúdolta el Straussnak.

Nem maradhat említetlenül a huszadik század közepén történő *A jövő század regénye* (1872), ez a döbbenetes jóslat az atomháborúról és a nagyhatalmak véres versengéséről. „Északamerikát a közlekedés tökéletesülte közel viszi az óvilághoz és befolyásának egész terhével ráfekszik Európára.” Ady az első világháború idején bámuló elismeréssel írt erről a Jókai-regényről.

„DE A LEGSZEBB DAL ÖRÖKKÉ ÁLTALÁNOS EMBERI”

A VILÁG A SZÍNPADON

A hetvenes évek magyar írói egyszersmind sikeres színpadi szerzők is voltak, még hozzá a németül beszélő Közép-Európa egész területén (Jókai). Láthattuk, hogy Toldy István is írt sikeres színműveket, valamint a népszerű újságíró: Rákosi Jenő, aki 1876-tól, éppen színpadi sikerei révén a *Népszínház* első igazgatója - és Rákosi soproni iskolatársa és barátja, Dóczi Lajos.

Rákosi Jenő 1866 óta megbecsült drámaíró (*Aesopus*; V. László; 1872-ben már gyűjteményes drámakötetet publikál). Dóczi Lajos pedig 1871-ben írta azt az átütő sikerű vígjátékát, melyet olykor ma is műsorán tart egy-egy budapesti színház: *A csók*. Dóczi fordította Goethe *Fausztját* is (1872); a magyarokkal különösen rokonszenvező Johann Strauss számára pedig ő írta a *Pázmán lovag* librettóját (Arany János románca alapján). Ezzel vonult be Strauss a bécsi udvari operába, ahol addig nem szerepelhetett (1892. január 1.). De Rákosi, Dóczy, Toldy, Jókai színpadi sikerei eltörpültek egy temesvári katolikus pap, Csiky Gergely sikerei mellett.

CSIKY GERGELY (1842-1891) Temesvárról küldözgette drámáit Budapestre. A temesvári papnevelő intézet tanára nem tudott úgy darabot küldeni a fővárosba, hogy hol kétszáz, hol száz arannyal - a honoráriumon túl - meg ne jutalmazták volna. Csiky nagyon fiatalon: még az önkényuralom idején, 1858-ban publikált először Vahot Imre *Napkelet* című irodalmi hetilapjában. Azóta rendszeresen írogatott; első drámáját 1875-ben adták (*Jóslat*). Ettől kezdve évente bemutatták egy-egy színpadi művét, míg püspöke meg nem elégette a derék paptanár színi-kirándulásait. Eltiltotta a nyilvános működéstől, mire Csiky levetette a reverendát, áttért evangélikusnak, feleségül vette egy orvos özvegyét és felcsapott hivatásos budapesti színpadi szerzőnek. A színtanodán tanári állást vállalt. A Kisfaludy Társaságnak is dolgozott, melynek tagjává választották. 1879-ben félévet Párizsban töltött, ahol a szó szoros értelmében éjjelnappal a színházi életet tanulmányozta. Itt fogott *A proletárok (Ingyenélők)* című darabjába, melynek bemutatásától (1880. január 23.) a realista magyar társadalmi drámát számítani szokás. Ezt követte a *Mukányi* (1880), a *Cifra nyomorúság* (1881), *A Stomfay-család* és a *Széplányok* (1882), a *Bozóthy Márta* és a *Cecil házassága* (1883), a *Buborékok* (1884. április) és felsorolni is nehéz, még hány dráma, vígjáték és tragédia. Sikerei tetőfokán afféle darabgyárossá vált, „mindvégig megtartván papi gömbölydedségét” Riedl Frigyes szavai szerint (*A magyar dráma története*, 1906; 1939). Legnépszerűbb színművét is ekkor írta (*A nagymama*, 1891) - de ezek súlya és jelentősége nem mérhető első sikereihez. Az ötvenedik életévét meg sem ért Csiky valamennyi későbbi drámaírónk atyja. Molnár Ferenctől Szomory Dezsőig és Zilahy Lajosig mindenki tőle tanult.

A proletárok valóban fordulat a magyar drámában. A nagyváros léhűtőit és szélhámosait ábrázolja - a „proletár” szó ugyanis akkor ezt jelentette; Ballagi Mór híres német-magyar szótárának 1881-es kiadásában ez áll: „*Proletarier = tengődi: vagyon és foglalatosság nélküli polgár.*” „Szenzációs már az is, hogy mivel szélhámoskodnak ezek a „tengődiek”: természetesen negyvennyolc szent emlékével. E téren Csiky ugyanazt a témát dolgozza fel színműben, mint amit Arany László a *Délibábok hőséiben*. Már a kezdés remek: Szederváry Kamilla hideg ételeket falatozik egy rendetlen szobában, miközben Mosolygó Menyhért a postát bontogatja és a beérkezett levelekből pénzt rázogat ki. Kamilláék ugyanis leveleket írkálnak nemeskeblű hazafiaknak; Kamilla honvéd tábornok nélkülöző özvegye, segítsenek rajta. A bemutatónak

külön érdekessége lehetett a szereposztás: Prielle Kornélia, akkor ötvennégy éves, ugyanő, akit Petőfi annakidején kis híján feleségül vett s aki részt vett negyvennyolc bonyodalmaiban, játszta Kamillát. Menyhértet pedig az akkor harminchat éves, tehát Prielle Kornéliánál csaknem húsz esztendővel fiatalabb Újházi Ede. Ilymódon az érzékelhető korkülönbség is sokat mondott, a szereposztásban tehát folytatódott a társadalomkritika - a forradalom idején még gyermek szélhámós remekül tud rácsimpaszkodni a vénülő asszonyra, akinek elhiszik, hogy átélte negyvennyolcat... Irén, Kamilla leánya a húszéves Márkus Emma volt, Mákony Zelma kurta kis szerepében pedig Csillag Teréz tűnt föl. Csiky gyökeresen szakít az addigi dialógus-stílussal is. A fennköltén kacskaringós, a dolgokat minden oldalról magyarázó-megvilágító tirádákkal szemben egy majdnem közönségesen hétköznapi nyelv szólal meg, s mindenkit beszédmodora jellemez. Mosolygó például távirati stílusban beszél:

„Mosolygó: Vértanú özvegye - férje ezredes-szabadságharc - nagy hős - vitézi érdemrend - Bem barátja - önkényuralom - bitófa.

Kamilla: Szébb volna az, hogy föbelőtték.

Mosolygó: Nem lehet... máskor is bitót írtunk... rájönne a turpisságra.

Kamilla: Maradjunk hát a bitónál. Tovább!

Mosolygó: Vagyonkobzás - nagy nyomor - nemes emberbarát - hazafias támogatás - stb.

Kamilla: Nagyon jó...”

Röviddel később Kamilla megkérdi, hogy jutott idáig Mosolygó ilyen ésszel, mire Menyhért uram ismét távirati stílusban foglalja össze választát!

„Szép feleség - hamis asszony - fényűzés - behajtott pénzek - dínom-dánom - pénz fuccs - asszony megszökök - bűnvádi kereset - ítélet - diplomát elveszik, - hivatalosan konstatálták, hogy gazember vagyok - szegénység - éhség - nohát csakugyan gazember vagyok, úgyis írásba adták.”

Ez a pompás indítás később cselszövények és ármányok sorozatába bonyolódik - Kamilla kémnő volt és őt ezzel Zátonyi Bence zsarolja, ami miatt Irén és Darvas boldog egybekelése csaknem megghiúsul -, de így is kitűnően megírt hiteles helyzetek sora emeli a színművet valóban az elsővé a maga nemében. Nem szokás emlegetni kiváló elbeszéléseit. *Sisyphus munkája* című regénye (1891) az öntudatos dolgozó nő első ábrázolása irodalmunkban.

Hogy Csiky darabjainak kedvező fogadtatása mit jelentett akkor: megtudjuk, ha szétnézünk a másik színház: a Népszínház tájkán. Itt ekkor tetőzött a népszínmű sikerhulláma. Ezeket a népszínműveket egy világ választotta el Csiky realista társadalomrajzától, gunyoros szókimondásától. A népszínmű koronázatlan királya ekkor CSEPREGHY FERENC volt (1842-1880), egy pesti asztalosmester, aki a hetvenes évek elején Rákosi Jenő egyik nővérét vette feleségül s ettől kezdve színdarabokat írt. Az igazság kedvéért azért meg kell jegyezni, hogy a fővárosi lapok már 1861 óta közölgették írásait, vagyis Csepreghy már a nagy befolyású Rákosi-családdal történt megismerkedése előtt nevet szerzett magának. Ő az első iparosból lett írónk. Két népszínművét feltétlenül említenünk kell, mint korszakmeghatározó darabokat. *A sárga csikó* (1877) Besze János írogató kedvű ügyvéd és politikus negyvennyolc előtt írott beszélyének (*Az életunt betyár*) színpadi változata; *A piros bugyelláris* (1878) pedig egy faluba szállásolt huszárszázad szerelmi és féltékenységi konfliktusait dolgozza fel. Csepreghynél is nagyobb sikerű szerző TÓTH EDE (1844-1876), egy boltosinasból színésszé lett tüdőbeteg álmodozó, aki *A falu rossza* című, először 1875. január 15-én a Nemzeti Színházban - (tehát a Nemzetiben!) - Blaha Lujza főszereplésével bemutatott darabjával páratlan sikert aratott. Ez a falusi életkép közhelyeivel együtt és annak ellenére ma is megállja - megállná? - helyét a színpadon, mert hálás és hatásos szerepek sorából áll. (Göndör Sándor, a „falurossza”; Bátki Tercsi; Finum Rózsi; Gonosz Pista, a bakter...) Ezenkívül pedig nagy szerepe van a darabban a magyarnótának, s általában a zenének. (Erkel Ferenc: *Névtelen hősök* című operájának

szövegkönyvét is Tóth Ede írta!) S itt nem hagyhatjuk említetlenül a kor jellegzetes alakjának, egy magyarnótaszerzőnek nevét: SZENTIRMAY ELEMÉR (1836-1908) (valódi nevén vadasfai Németh János) biztosítóintézeti tisztviselő, igazi „lecsúszott gentry” szerzette - többek között - a most említett népszínművek zenéjét. A *sárga csikó*ban énekelték először, hogy „Nincsen annyi tenger csillag az égen...”; A *falu rosszában*, hogy „Én vagyok a falurossza egyedül”; Szentirmay szerzette a *Nagy a feje, búsuljon a ló*; *Debrecenbe kéne menni...* kezdetű dalokat, sőt a *Csak egy szép lány van a világon* is, amit Sarasate is feldolgozott *Cigánymelódiái*ban. Hol volt még Dankó Pista vagy Fráter Loránd, mikor Szentirmay Elemérnek már javában húzták-dalolták a nótáit. Ez is hozzátartozik ehhez a kiegyezés utáni ellentmondásos másfél évtizedhez; ezek a - népszínművekben - Blaha Lujza-dalolta betétek önállósultak, szerenádok és mulatások elmaradhatatlan kísérőmozzanataivá váltak, és nemegyszer csak azért fizetett be a néző valamelyik népszínműbe, hogy kedvenc nótáját meghallgathassa.

„KOZMOPOLITA KÖLTÉSZET”

A *Figyelő* 1872. júliusi számaiban Endrődi Sándor egyetemi hallgató, újságíró - aki rövid ideig színészkedéssel is megpróbálkozott - Vajda János lelkes rajongója cikket közölt, melyben megállapítja, hogy „a kor megváltozott, s nekünk ki kell bontakoznunk amaz elszigeteltségből, melyben eddig éltünk. Simulni kell az időszak szelleméhez, mely összébb hozza a nemzeteket s közkinccsé akarja tenni a művészetet... Jobban óhajtom az örök emberit, mint a korlátok közé szorított s fajszerűleg nemzetit. A nemzeti jelleg, vagy ha úgy tetszik, stíl, mindig összefér a kozmopolitizmussal.”

Endrődi nem egyedül képviselte ezt a nézetet. Sok ifjú költőtársa gondolkozott így, s valamennyiük Vajda Jánost tekintette szellemi vezérének.

A kortársai közül szokatlanul hosszú életével is kitűnő ENDRŐDI SÁNDOR (1850-1920) már sok verset közölt, mielőtt *Tücsökdalok* című első kötete (1875) megjelent volna. Ezt követte a második: *Költemények* (1877-78). Endrődi túllépve a petőfieskedők álnépiességén, a világszabadságért lelkesülő Petőfi hangját és formáját öltötte magára, átítatódva Vajda gondolataival is:

Kinézek ablakomból
A véghetetlen, messze éjszakába
És nézem, nézem
A magasságnak csillagezreit,
A fényfelhőknek áttetsző világát
S ama sugárzó, csodás tüzeket,
Melyek koronkint felvillanva, mint
Rejtélyes lángírás,
Lobognak át a túlvilág ködén.
És amint nézem, nézem
A beláthatatlan űr e színjátékát,
E sugártükrök csillogásait
S a boltozatos égmezőknek
Hulló, szakadó szikrazáporát:
Fáj tudnom, hogy a kéj, mely eltölt,
Az áhitat, mely szárnyaira vesz,
Szivem, mely reszket, érez, leborul
S elmém, mely a felfoghatatlanokkal
Vivódik s versenyez -
Mind, mind csak árnyék, véges és mulékony

Egy porszem léte s eszmelázongása
Mely a zavaros végtelenség
S az örök idők óceáncsapásán
Mint buborék jön, csillan, eltűnik.
(*Csillagos éj*, 1877)

Madách szellemét is föllehetjük ebben a szép költeményben. Endrődit, mint látható, a lét örök problémái foglalkoztatják, számára az önkényuralom idején kifejlődött magyarkodás nevetséges és értelmetlen maradiságnak tűnt. Ami nem gátolta abban, hogy *Kuruc dalok* gyűjtőcímen (1896) verseskötetet írjon, s ez a kötet Ady kurucverseinek lett ihletője! (*Gyöngé violának / Letörött az ága...*) Endrődinél is hamarabb indult a DARMAY VIKTOR néven szereplő Viczmándy Győző (1850-1878), aki ugyanazt a gondolatot, amit az imént Endrődinél oly fennkölt megfogalmazásban láthattunk, szándékosan parlagi dallá formálja:

Mint a felhő a sűrű éjben
Ugy elvész a mi életünk;
S elhallgatunk, ah, mint a békák
Hogy még csak nem is brekegünk.
(*Mint a felhő*, 1871)

Darmay a párizsi kommünt is versben köszöntötte:

Jelen, megállj! Ó ne ítélj még,
Ne dobd reájuk a követ,
Lesz kor, amely kérdőre vonja
S tisztára mossa bűnüket;
Lesz kor, melynek téged ér vádja,
Midőn felőlük szól s ítél;
S rámutat titkos bélyegedre...

...

S megmondja, hogy te vagy a gyilkos,
Tiéd a bűn, mely annyi sok;
Tiéd a könny, a vér, a láng - és
Ők bukva is még angyalok.
(*A kommünről*, 1871)

INDALI GYULA, aki rövid két esztendővel élte túl Darmayt (1851-1880) - a Dunába vetette magát, öngyilkos lett -, s akinek még kötete se jelenhetett meg életében, de akit temetésén Reviczky Gyula búcsúztatott, valóságos szocialista agitációt folytat verseiben s egy közelgő háborús végpusztulás rémületét éli át:

Bűzhödt a lég embertanyákon
Fertőzetet lehel a lábnyom
Rohadt a vér a vén ereken
Az csörgedez a kisgyereken

...

De hajh, mi ez? Mi zúg, mi csattan?
Mért reszket, ing a föld alattam?
Ítélet ez? Az lesz, bizonynal.
Közelg a vég, átok- s iszonyal.

...

Izzó khaosz immár a Minden,
Nytott pokol vér- s rózsaszínben
A hang kihalt egész világból,
Csak hamv maradt, csak tűz világol.
(*Éjjeli óra*)

Vörösmarty látomása ez.

És megint nézzük Darmay Viktor egy másik versét:

Le az álcával, együgyű bohócok!
Elég volt már a tréfából, elég!
Elmúlt a farsang, királyok farsangja,
Mit akartok hát, mire vártok még?

...

Ezt a Petőfit Gyulaiék rég eltemették, miközben - jogosan - gúnyba fullasztották Liszniai Damó, Tóth Kálmán és az ötvenes évek népieskedőinek modorosságait. Mert Petőfi hangja ez ismét, kétségtelül. Az új nemzedék nem hatódott meg a kiegyezés ál-eredményeitől; többet, mást akar.

A nemzedék ebben a felfogásban annyira egy, hogy még a fásultkonzervatív Asbóth János is így vélekedik a *Három nemzedékben* (1873):

„A nemzeti élet a fejlődés sokkal magasabb stádiumába jutott. Regeneráltuk magunkat a népnek és népiesnek feltöltése által. Ez nagyon üdvös, ez szükséges volt. Helyes, igaz. De ma már ezen rég túl vagyunk, és mert rég túl vagyunk, stagnáció, sőt visszaesés volna, ha merev korlátoltsággal ragaszkodnánk a népieshez. Nem is ragaszkodunk... Legfellebb mint kuriózum érdekelhet bennünket a költő, aki ezen a stádiumon marad, vagy arra vissza akar menni... Hogy ez a nemzet magyar, az nem kérdés többé. Az a kérdés, hogy győzni vagy bukni fog-e a civilizáció versenyében?”

Várható volt, hogy Gyulaiék nem tűrhetik ezt a hangot. Várható volt, hogy visszaütnek. Gyulai meg is szólalt: a *Budapesti Szemlében* (1877) kirohant egy ifjú költő: Koroda Pál versei ellen, mondván: „Ifjabb költőink mindinkább csatlakoznak ahhoz az irányhoz, amely költőinknek legújabb betegsége. Líránk már nem szívja táplálékát a népnemzeti elem hagyományos földjéből, ...hanem bekalandozza a világ minden részét, idegen nemzetekhez fordul.” 1879-ben pedig egy másik írásában kimondja: „Most mintha kozmopolita szellem kezdené megszállni íróinkat.”

Beöthy Zsolt, akkor már egyetemi magántanár, 1879-ben Gyulaival egy követ fúj: „Legújabbban, legifjabb költőinknél ismét új irányba látszik tévedni a magyar líra. Csupáncsak nyelvére nézve marad annyira-amennyire magyar, érzése, felfogása, formái mind idegenek.” (*A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése.*)

Gyulai Arany Jánost is megnyerte saját ügyének. Arany 1877 augusztusában verset ír, mely 1878-ban meg is jelenik (*Fővárosi lapok*):

Légy, ha bírsz, te „világköltő”
Rázd fel a rest nyugatot
Nekem áldott az a bölcső,
Mely magyarrá ringatott
(*Kozmopolita költészet*)

- és a „kozmosopolita” költők verseit „dalok korcsának” bélyegzi.

Aranynak ez a verse különösen Reviczky Gyula hírlapírót és költőt bántotta, hiszen ő, nemzedéke nevében, 1875 decemberében levélben fordult Arany Jánoshoz, pártfogását kérve és remélve; a levélhez néhány versét is csatolta. Arany nem válaszolt; viszont az akkor húszéves ifjú versei (*Sátán; Mikor húszéves lettem* stb.) nagyrészt ilyen „kozmosopolita” versek voltak. Reviczky joggal vette hát magára Arany versét. Válasza az egész új költőnemzedék válasza volt:

Áldom én is azt a bölcsőt,
„Mely magyarrá ringatott”,
Áldom én is azt a sorsot,
Mely szívembe dalt adott.

...

Szép az ének, szent az ének,
Drága kincs, ha nemzeti.
De a legszebb dal örökké
Általános, emberi.
Az igazság egy lehet csak
Valamennyi nyelveken.
Nagy leszen, ha lelke is nagy,
Ki művész első helyen.

...

Nagy művész, ki emberek közt
Feledi a nemzetet.
(Arany Jánosnak)

Arany, aki éppen ekkor, - egy ilyen verskörnyezetben bizony régmódinak ható - *Toldi szerelmé-*nek megjelentetése körül buzgólkodott, nem válaszolt és nem is vett többé részt a vitában. A szakítás azonban megtörtént. Arany, élete utolsó éveiben, a konzervatív nézeteket képviselő, a múltat jelentő élő klasszikussá merevült - pedig, mint láttuk, Reviczkyék kopogtattak nála!

Annál lelkesebben tömörültek Vajda János köré. Tanulságos átböngészni Vajda *Találkozások-*jának előfizetői névsorát. Természetesen ott találjuk Dalmady Győző nevét, aztán Bartók Lajosét; előfizetett Szana Tamás, Eötvös Károly, Bakálovich Emma (ő nyilván Reviczky nőgátására) és - hallj csudát! - Pósa Lajos.

De ideje megismerkednünk e költőnemzedék legnagyobbjával: REVICZKY GYULÁVAL (1855-1889).

Bár Reviczky első kötete, az *Ifjúságom* csak 1883-ban jelent meg (a Petőfi Társaság költségén), neve a hetvenes évek eleje óta ismert. Bürger német költőről írott tanulmányát a *Reform* közölte annakidején. 1874 óta a *Figyelő*nél korrektor, majd különböző fővárosi és vidéki lapoknál szerkesztő, így Aradon és Kassán (itt *Pannonia* címen német nyelvű lapot szerkeszt), lefordítja Heinét (*Dalok könyve*, 1882) és Temes megyei házitanítóskodásakor ottani helyi lapokba írogat. Ekkor ismerkedik meg Bakálovich Emmával, szerelmével, akivel Vajda-kötetre is előfizetett. Életében kétszer volt rendes állása: 1878-82 között, amikor a *Hon*-nál újdondáskodik, és 1887-ben, amikor a *Pesti Hírlap* irodalmi és művészeti rovatát bízzák rá. De ekkor már halálos beteg, az akkor a Monarchiához tartozó dél-tiroli Arcóban két ízben is kezelteti tüdőbaját (1888. február, 1889. március), de nem tudnak segíteni rajta, júliusban az Üllői út akkor modern klinikáján meghal. Élete végén rövid boldogságot hozott számára a szárnyaló hírnév - úgy rajongtak érte, mint később Adyért - és Jászai Mari barátsága és szerelme, aki verseit halála után is mindenütt szavalta. (Legkedvesebb szavalata a *Pán halála* volt.) Megalázóan gyötrelmes ifjúság lázaiban égett: atyja, Reviczky Kálmán - 1867 után testőrtiszt az önkényuralom éveiben összeállt egy cselédlánnyal; a család persze nem fogadta be, a költő nyomorgott, a fővárosban hetekig nem volt lakása, éjszakai kávéházakban és utcalányok ágyaiban tanyázott. Viszont sok nyelven beszélt, bécsi és berlini német lapokba írt, műveltsége meghaladta a kortársakét, s ez nem csekélység.

Petőfi, Vajda, Heine lelke egyesül benne a maga sajátos hangulatává. Schopenhauer eszmévilágában kalandoz legszívesebben: „*a világ csak hangulat*” (*Magamról*). Nem hagy kétséget afelől, mit kedvel ő Petőfiben:

Petőfi él! De nem volt soha rab.
Ne higyjétek, nem hord ő láncokat!

...

És túlharsogja az ágyuk moráját
Szent himnusza, egy szó: Világszabadság!

...

Lesz trónok és országok pusztulása; -
De az ő sírja mégse lesz megásva!
(*Petőfi él*)

Ugyanakkor mehökkentően mutat előre Ady felé: a *Pálma a Hortobágyon* - a *Hortobágy poétájának* előverse:

Oda vitték, ki a Hortobágyra
Hogy legyen majd híres, büszke pálma,

...

De hogy ősz lett, köd lepé a tájat
S a levelek lassan hulldogáltak:
A legelső szélvihar kitepte
S a halálnak éje szállt föléje.

Vagy a *Perdita-ciklus*! Bármelyik strófa akár a fiatal Adyé is lehetne:

Nem a gyönyörnek tiszta mézét
Szomjazza ajkam, hogyha csókol;
Az, ami hozzád vonz; a részvét.
Szeretlek, Édes, szánalomból.

Kortársaival azonos hitvallás árad a *Március tizenötödikéből* Arany Lászlótól Vajdáig énekeltek így vele együtt:

Megalkuvás iránya most a kornak;
Ábrándnál egy kis állás többet ér,
Egy zsíros koncert százan marakodnak...

...

A nagy, a negyvennyolcas márciusnak
Nincs más emléke: néhány béna kar,
S távol, hol citrom s narancs virulnak:
Honán kívül a legnagyobb magyar!

...

Csak vissza e sivár korból! Nem ég itt
Ember-méltóság tiszta ihlete!

Szép versben siratja el Turgenyevet (*A Volkov-temető*), és belenyugvó tiltakozással várja a halált:

Számlálgom, találgom
Hogy hány hetem vagy hány napom
Van hátra még...
Irgalmas ég,
Esdek, ne légy fukar nagyon.
(*Számlálgom*)

Utolsó nagy verse, a *Pán halála*, amit Jászai Mari tett szavalóestek elmaradhatatlan darabjává, nem titkolt és mégis értéket teremtő hatásvadászatával Böcklin képeire emlékeztet:

Némán hever hétcsovű fuvolája,
Amellyel nimfákat rémítgetett.
A föld mátul rideg, zord, néma, árva;
Nem élnek rajt' a játszi istenek.

Reviczkynek van egy önéletrajzi jellegű regényes elbeszélése is: *Apai örökség* (1884). Ebben a Tolnai Lajos hatását mutató kisregényben az a meglepő, hogy a világot csak hangulatként átélő költő milyen zolai természetességgel, tényleg *prózaian* néz körül a maga kávéházi világában:

„Egy soha be nem záródó kávéházban ismeretséget kötött egy pénztárosnővel, aki végzetes szerepet volt játszandó életében. Dolóresznek hívták (ama bizonyos hölgyeknek mind szép és ritka nevük van), s pityókás állapotban ismerkedett meg vele. Józanul sokkal bárgyúbb és flegmatikusabb volt, hogysé kasszírnők meghódítására indult volna.

Dolóresz töpörödött, vézna kis jószág volt, se fiatal, se szép, s Tibornak volt mit hallania barátaitól, hogyan lehet egy ilyen maskarába belebolondulni. Ha még tisztességes nő volna, azt lehetne mondani, hogy talán kedélye, míveltsége, kellemes modora hódította meg: így azonban talány volt előttük Tibor erős vonzalma. Igaz ugyan, hogy ő se volt valami Adonisz, de a férfiről azt szokták mondani, hogy elég szép, ha egy csipetnyivel szebb az ördögnél.

Tibor a cimborák jó tanácsaira nem sokat hajtott.

Látta, hogy a kávéházi Magdolna is vonzódik hozzá, nemcsak számításból (akkor ugyan rossz áldozatot szemelt ki magának!), hanem szíve őszinte gerjedelméből. Örült lázában annyira ment, hogy Dolóreszt kezdte összehasonlítani Ágnessel, s nem ritkán ennek rovására.

Dolóresz egészen másforma nő volt. Ha Tibor megsértette, a bántalmat szelíden és alázatosan látszott tűnni; ha hízelgett neki, lehunytt szemekkel egészen átengedte magát kéjérzetének, s mint a madár álmában, csak elvétve hallatott egy szerelmes turbékoló hangot. Tibor - főleg, ha többet ivott - gyakran durván beszélt vele, s többen azt is látták, hogy egyszer megütötte; de Dolóresz sose viszonzta a sértéseket és bántalmakat. Egyszerűen búsan lehorgasztotta a fejét, vagy elővette zsebkendőjét, és letörölte vele könnyeit.”

Eddig a Dolóreszig egyetlen prózaírónk se merészkedett el, itt még Tolnai és Vértesi is megtorpan. Az a Dolóresz, aki a *Perdita*-ciklusban lenge tünemény:

Az, ami hozzád vonz: a részvét
Szeretlek, Édes, szájalomból.

- az itt hús-vér asszony, akinek éjszakai szolgálata van a zenés kávéházban s akivel szemben „a nyomor elfojtotta érzékiségét, mert ingerlőbb volt szemében egy hentes kirakata, mint a világ összes szép szemei, fehér nőkeblei.”

Csoda-e, hogy ő fordította magyarra a *Nórát*? (1879.) Az viszont tényleg csoda, és hihetetlen népszerűségére jellemző, hogy a költőkkel fukarul bánó fővárosi tanács utcát nevezett el róla, sírját pedig már néhány évvel halála után emlékszobor díszítette.

Négyesy László azért még halála után majdnem tíz évvel se tudta feledni Reviczky „kozmpolítását”; a Pallas lexikon 1897-ben megjelent kötetében így jellemzi Reviczkyt:

„Nemzeti hang és érzés alig van költeményeiben, még ritmusa is mindig nyugateurópai; a specifikus magyaros elemtől tüntetőleg tartózkodik, a népiest ki nem állhatja... egyike azoknak az újabb magyar költőknek, kiket a kozmpolításág vádja ért.”

Ezzel már jeleztük is a millenniumi évek hivatalos magyar irodalompolitikáját, azt a sivár sovinizmust, ami annyi szelet vetett, hogy nem csoda, ha vihart kavart.

Négyesy persze a Gyulai Pálék eszméit szajkózza. De vajon nem volt-e Gyulain kívül ennek a korszaknak más műtsze?

A „kozmpoliták” eszméit legegértelműbben, leghatásosabban és legeurópaiabban SILBERSTEIN-ÖTVÖS ADOLF képviselte (1845-1899). 1870-től kezdve magyarországi német nyelvű lapokba ír, magyar írókat fordít németre, Toldy Istvánnak és körének barátja. Minden igyekezetével szeretné a magyar irodalmat és kultúrát az európai, főleg a német irodalmi

tudatba átültetni. *Die Bibel der Natur* (1877) című könyve világfeltűnést keltett, angolra fordították, a cári Oroszországban betiltották. Azokat az anyagelvű, mégis idealista eszméket fejtegeti, melyek Asbóth, Toldy, Darmay, Indali, Reviczky gondolkodásmódját meghatározták. *Egy pesti Don Juan* című regényét magyarul is, németül is megírta (1878). A hetvenes-nyolcvanas években kifejtett elveit a *Magyar Hírlap* 1891. karácsonyi számában foglalta össze. Eszerint:

„1. Fesd a magyar életet, amilyennek tiszta szemeddel láttad és tiszta szívvel érzed; 2. Fesd úgy, hogy a sajátságos magyar jellem azért *ki ne zárja az emberi ideálokat és szenvedélyeket*; 3. Fesd úgy, hogy sohase hízelegj, se ne takargass és *ne szégyelld a hibákat, fogyatkozásokat és bajokat bevallani*, hanem keverd úgy a színeket, hogy az élethűséget és őszinteséget, ami legfőbb elv, ki-tüntesd; 4. Fesd úgy, hogy a bajokon humorral fölül tudj emelkedni és nézőidet is szabadító nevetéssel és magasztos öniróniával föléd tud emelni [NB: most már érthető, miért nevezte magát Reviczky „humoristának”]; 5. előadásod olyan legyen, hogy mindig valami érzést kelthess; 6. tanulmányozd az érzések válfajait, osztályait, keletkezését, változását; 7. a formákkal való elbánást sajátítsd el tökéletesen mint valami szükséges elemi tudást; 8. a technika szabályait a tárgyból és a figyelem és érdeklődés lélektani törvényeiből szedd ki; 9. a magyar technika a víg és bús folytonos vállalkozása, az erélyes és mégis gyengéd színeken, a józan, de azért fennkölt, szabadon csapongó szellem nyilvánulásain alapul; 10. ne utánozz irányokat, ne fogadj el elvont dogmákat; kebledben él istened és esztétikád.”

Az 1772-es esztendő a felvilágosodás nagy pillanatának szoktuk tekinteni, s joggal. Száz évvel később, az 1872-es év ugyan nem hozott olyan döntő fordulatot, mint Bessenyei fellépése, mégis sajátságos, hogy hány fontos és így együtt korszakmeghatározó mű jelent meg öt évvel a kiegyezés után:

Arany László: *Déliabok hőse*; Toldy István: *Öt év; Anatole; A jó hazafiak*; Tolnai Lajos első regénye. Az *urak*; Vajda János: *A kárhozat helyén* című verse; Endrődi Sándor „kozopolita” cikke; és ebben az évben jelenik meg a *Hon* hasábjain *Az arany ember*, egy írói életmű betetőzése. Asbóth megírja a *Három nemzedéket*.

És most is, hogy fejezetünket zárjuk, Arany halála után és Reviczky összegyűjtött költői s prózai műveinek megjelenésével, a jelképes de azért mégsem határátkelő 1884-es évvel, egy új, „másfajta raj” indulását figyelhetjük meg:

1881 végén (1882-es évszámmal) jelenik meg Mikszáth Kálmán: *A jó palócok* című novelláskötete. 1884-ben pedig első regénye: *Nemzetes uraimék vagy Mácsik, a nagyerejű*.

1884-ben jelenik meg Budapesten Bródy Sándor: *Nyomor* című elbeszélésgyűjteménye.

És a többiek: Gozsdu Elek: *Köd*, 1882; Petelei István: *Keresztek*, 1882; Kiss József *Költeményei* 1883; *Mese a varrógépről*, 1884.

Közeledik Rudolf trónörökös halálának éve (1889. január).

Új kormányok, új emberek, új politika.

És az sem közömbös, hogy Paulay Ede most indítja a régebbi magyar drámairodalom eddig be nem mutatott műveinek sorát, kezdve *Az ember tragédiájával* (bemutatva: 1883). Alig telik el tíz év, már a századik előadását ünneplik (1894).

Reviczkynek már tanítványai vannak: Komjáthy Jenő szenici magányában írja verseit.

De ekkor lép fel az Arany János-i hagyományokat folytató Vargha Gyula is (*Dalok*, 1881).

Új korszak. Túl vagyunk Toldyék kiegyezés utáni kiábrándultságán. Az élet esztétikai élvezése a cél; Komjáthy így kérleli a világot:

Idegzetem tulfinomult már.
Nem állhatom a durva zajt,
A kapzsi munka vad zörejjét...

...

Gépemberek goromba harca
Barbár csatája kín nekem...
(*Hagyjatok élni*)

SZÁZADVÉG MAGYARORSZÁGON 1884-1906

- Miért ne csinálnánk forradalmat?
- Az idő még nincs itt, a dolgoknak érniök kell.
- A nép boldogtalan, a zsarnokság üldözi.
- Béccsel, elvégre is, végeznünk kell.
- De hogy kezdeni?
- Megkezdjük minden téren. Úgy társadalmin, mint politikain.

Bródy Sándor; *Az ezüst kecske*. 1897.

A SZÉPPRÓZAI ELBESZÉLÉS DIADALÚTJA

A SAJTÓ MINT NAGYHATALOM

Harmincnégy éves volt már egy nógrádi születésű szegedi újságíró, Mikszáth Kálmán, amikor Szegeden 1881 koranyarán *Tót atyafiak* címen megjelent novelláskötete országos elismerést aratott. Fel is szerződött a fővárosba az akkor alakult *Pesti Hírlaphoz*, és következő kötete: *A jó palócok* már ennek kiadásában került könyvtári forgalomba 1881 őszén, 1882-es évszámjelzéssel. A gyors egymásutánban megjelent két könyv irodalmi forradalomnak számított: ezen a hangon, ezekről az emberekről, így még nem írtak; mintha Mark Twain és Bret Harte szólalt volna meg magyarul. Vas Gereben nehézkes humorát oldó, addig nem ismert közvetlenséggel. A siker annál is meglepőbb, mert Mikszáth, a hetvenes években Vajda János Kammon-kávéházbeli asztaltársaságának tagja saját költségén már 1874-ben kiadott egy frissangú novelláskötetet (*Elbeszélések*), de nem hogy visszhangja nem támadt, hanem tárcáiból éppen azokat a sorokat húzogatták ki mint irodalomba nem illő szöveget a szerkesztők, melyeket *A jó palócok*ban oly lelkesen üdvözöltek. (Ezért is szegődött le 1878-ban Szegedre, kiábrándultan és reményeit veszítve.)

Ettől kezdve, 1882-től Mikszáth Jókait is megelőzve a legnépszerűbb, legolvasottabb, legünnepeltebb novellistánk; irodalmi társaságok tagja, 1887-től kormánypárti képviselőként vesz részt az országos törvényhozásban (még hozzá eleinte Jókai egykori választókerületében), 1896-tól az újságírók egyesületének elnöke, francia lapok rendszeresen közlik írásait, és *A jó palócok*at maga II. Oscar svéd király fordítja (nyilván németből vagy franciából) svéd nyelvre.

Mikszáth fellépése kétségtől új irodalmi korszak kezdete.

Egybeesik ezzel egy nála tizenhat évvel fiatalabb, huszonegy éves, egri születésű, gyulai ügyvéd-írnok feltűnése: Bródy Sándor, egy tönkrement egri zsidó kereskedő fia, 1883-ban saját költségén párszáz példányban Békésgyulán kinyomtatja *Nyomor* című novelláskötetét s ezzel Pestre utazik, ahol - hallj csudát! - szívesen fogadják, olyannyira, hogy nagy példányszámban újra kiadják (1884). A huszonegy éves vidéki fiatalemberből egycsapásra híres és főleg a hölgyközönség által körülrajongott író lesz; Rákosi Jenő a *Budapesti Hírlaphoz* szerződteti.

Kiss József, harminckilenc éves temesvári izraelita hitközségi jegyző 1882-ben Budapestre költözik egy biztosítótársulat hivatalnokaként. Már régóta verselget - a kiegyezés évében publikálta *Zsidó dalok* című füzetét, mely azonban nem keltett feltűnést; *Simon Judit* című balladáját pedig Toldy Ferenc mutatta be lelkesen a Kisfaludy Társaságnak 1875-ben - az Arany János nyomdokain haladó költő mégsem vergődött országos hírnévre; amikor végre 1882-ben, a tisztaeszlári vérvád hírére írott *Az ár ellen* című költeménye világfeltűnést kelt.

A *Pesti Napló*ban publikált vers felrázta a magyar közvéleményt, megjelent németül, héberre is lefordították:

Ha védekezel - ingerelsz
Ha szótlanul tűröd - gyávaság!

Kiss József köteteire ezután az egész irodalmi közvélemény érdeklődve figyelt: korábban publikált költeményeinek 1883-as gyűjteményét elkapták. 1886-ban már a negyedik kiadás került a könyvesboltokba, s 1887-ben Lipcsében németül is megjelent.

Új jelenségnek vagyunk tanúi. Megszólalnak a magyarországi etnikai és vallási kisebbségek, mégpedig magyar nyelven és a magyarságot vállalva.

Mikszáth annyiban tartozik ide, hogy előtte szlovákokat - akkori szóhasználat: tótokat - nemigen tekintettek irodalmi hősöknek, Mikszáth viszont szívesen kever szlovák mondatokat, kifejezéseket szövegébe, és sikeres első kötetének hősei is tót béresek, napszámosok, cselédek, pásztorok. (Lásd már a címét is: *Tót atyafiak.*)

Fontosabb jelenség ennél a magyar zsidóság jelentkezése az irodalomban. Az 1867-es idevágó törvénycikk óta egyre több zsidó vallású értelmiségi gazdagítja a magyar kultúrát - például Dóczi Lajos -, de csak most, a nyolcvanas években válnak zsidó írók és költők a nemzeti irodalom közkinccsivé, felekezeti különbség nélkül minden magyar olvasni szerető ember által kedvelt - és egyben irodalmi irányzatot meghatározó! - egyéniségekké. Kiss József, mint látni fogjuk, a *Nyugat* előtti legfontosabb irodalmi hetilap: *A Hét* szerkesztője lesz, számlálhatatlanul sok későbbi híresség útnak indítója, az Arany János-i hagyományok tudatos továbbvivője; Bródy Sándor pedig öngyilkosságáig - (melyből felépült) Mikszáth mellett a magyar próza vezéregyénisége. Ha hozzájuk vesszük Erdős Renée-t, Szomory Dezsőt, Heltai Jenőt, Molnár Ferencet - valamennyien a századforduló táján tűntek fel -, tehát azokat a magyarságukra büszke írókat, akik zsidó mivoltukat olvasóik előtt is hangoztatták - (mert különben mi jogon is regisztrálnánk egy irodalomtörténetben, hogy ki miféle felekezet híve?) - akkor leszögezhetjük, hogy hála a magyarországi polgáriassult liberális közgondolkodásnak - (mely éppoly tagadhatatlan tény, mint ellenkezője is, hogy tudniillik éppen ekkoriban egy türelmetlen sovinizmus is garázdálkodott hazánkban) - a magyarságba önként és szívesen asszimilálódott, bár hitüket és eredetüket is büszkén vállaló zsidó írók megtermékenyítették a már-már saját honfibújába merevedni készülő magyar irodalmat, és annak fejlődését jelentősen előremozdították.

Ezek az ellentmondásos esztendők, mint imént jeleztük, kettős irányú fejlődés-változás évei, végeredményben a világháború végéig. Egyfelől megindul egy szédületes arányú ipari-polgári-kereskedelmi fejlődés: gyárak, bányák, nagyüzemek létesülnek, megjelenik a futószalag, kialakul egy jelentékeny munkásosztály és egy magát akkor (bár ma ez a szóhasználat nem pontos) szellemi proletariátusnak tekintő értelmiség; egy földet és jogokat követelő szegény-paraszti mozgalom; erősödik a munkásmozgalom. Viharos gyorsasággal tűnnek fel a civilizáció kényelmi kísérőjelenségei és a máig kiható erejű felfedezések: városi villamosközlekedés, villanyvilágítás, gépkocsi, repülőgép, mozgókép, szikratávíró, röntgen; rádium; relativitás; Eötvös-inga; atom-modellek (Planck, Bohr); lélekelemzés (Freud); gyorstüzelő fegyverek: gyilkos gázok; műtrágya... Még a műfogsor elterjedését, a nemi bajt gyógyító orvosságot, a műtétek előtti érzéstelenítést és a járványok leküzdését is idesorolhatjuk. Vízfvezeték, csatornázás, Pasteur-intézet... Mindez alig harminc év alatt!

Rohamosan terjed a gyorsajtó. 1888-ban jelenik meg az első mai értelemben vett tömeglap, a *Kis Újság*. Ezt mások követik. Megalakulnak a nagy kiadóvállalatok, ezeknek lapjaik, folyóirataik, könyvesboltjaik, ügynökhálózatuk van. Irányítani tudják a közvéleményt. 1884: *Pallas*; 1885: *Singer és Wolfner*; 1886: *Szent István Társulat könyvkiadói osztálya*; 1895: *Tolnai Simon nyomdai műintézete és Tolnai Világlapja*, az első „ponyvának” szánt tömegkiadványgyár, sok hasznos darabbal. A kiadók sorozatokban adják közre a magyar- és a világirodalom legjelesebb alkotásait, emellett hetilapokat, újságokat tartanak fenn. *Singer és Wolfner: Új idők; Magyar Lányok; Én Újságom; Modern Magyar Könyvtár; Egyetemes Regénytár*; és évenkénti *Almanachja; Fülléres Könyvtár*; 1916-tól: *Milliók Könyve*, 1937-ig 490 mű!; - *Révai: Klasszikus Regény tár; Franklin: Magyar remekírók*, 1906-ig 55 kötet; *Magyar Könyvtár*, darabonként 30 fillér; *Magyar Remekírók Képes Kiadása*, 1912-ig 60 kötet; *Grill Károly Könyvkiadó*

vállalata: *Magyar írók Arany Könyvtára; Szent István Társulat: Családi Regénytár*, 1918-ig száz kötet. Az antikváriumok, a régi könyvek boltjai a mai napig ezekből élnek.

A *Pallas* 1893 és 1900 között, hét év alatt tizennyolc kötetben (a két pótkötettel együtt) kiadta a máig legjobb és legalaposabb magyar lexikont. (Ehhez képest a *csak irodalmi* címszavakat tartalmazó *Világirodalmi Lexikon*, melynek első kötete 1970-ben jelent meg: 1992 végéig az „Sz” betűig jutott el; 14 kötet 22 év alatt!) A *Pallas Nagy Lexikonának* - „az összes ismeretek enciklopédiája” - olyan munkatársai voltak, mint: Alexander Bernát, Beöthy Zsolt, Bókay János, Eötvös Loránd, Hutya Ferenc, Korányi Sándor, Marczali Henrik, Márki Sándor, Négyesy László, Nékám Lajos, Silberstein-Ötvös Adolf, Péterfy Jenő, Rákosi Jenő, Szabó Endre, Szana Tamás, Szinnyi József, Than Károly, Thanhoffer Lajos, Tóth Béla, Takáts Sándor, Vikár Béla... Micsoda kortársak éltek akkor együtt!

Említeni szokás, hogy a sajtó ezekben az években vált világszerte nagyhatalommá. Valóban így igaz. A sajtó nálunk is társadalmi-politikai tényezővé vált.

Mindebből az is következik, hogy irodalmárok viszonylag nagy száma élhetett meg irodalomból: annyi volt a hírlap, nyomda, kiadó, hogy mindenkinek jutott közlési és megélhetési lehetőség.

A csak egy kicsit is olvasni vágyó ember tehát viszonylag olcsón megismerhette a világ-irodalmat, fillérekért megkaphatta a magyar klasszikusokat Anonymustól Zrínyin át Petőfiig. És a napilapok a maguk könyvkiadványaival, évenkénti naptáraikkal és ajándékalbumaikkal!

A *Pesti Hírlap*... A *Budapesti Hírlap*... A *Pesti Napló*... A *Pesti Hírlapot* a Légrády-testvérek tartották fenn, könyveket is kiadtak.

Aztán a színházak: a század végén megnyílt a *Vígszínház*, vele csaknem egyidőben (1897) a *Magyar Színház* (ennek épületében vendégeskedik napjainkban a *Nemzeti*), 1903-ban a *Király Színház*, itt mutatták be 1904-ben a *János Vitézt*, Bakonyi Károly és Heltai Jenő átdolgozásában, Kacsoh Pongrác zenéjére. Aztán 1904-1908 között a *Thália-társaság*. Aztán *Nagy Endre kabaréja*. Igen jó vidéki színházak és vidéki lapok működtek.

Voltak jeles írók, akik nem is igen publikáltak fővárosi lapokban (Petelei, Gozsdu). Kolozsvár, Szeged, Temesvár, Kassa, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Pécs irodalmi és művészeti központoknak számítottak. Temesvárott olyan ellentétes fölfogása írók működtek egyidőben, mint Gozsdu Elek és Szabolcska Mihály.

De itt van aztán természetesen a másik oldal is, az árnyékos rész: a tüntető munkások és nap-számosok elleni sortüzek, véres aratósztájkok, Áchim András meggyilkolása (1911), a szószátyár sovinizmus, a nemzetiségek becsmérlése, elnyomása, nemzeti iskoláik és anyanyelvük háttérbe szorítása, a görögtüzes millenniumi ünnepségek, az általános titkos választójog megtagadása és ezzel összefüggésben a választási cselszövények, a korrupció, a földbirtokosság eszményítése, a hatalmas hatósugarú ország fővárosába özönlő tömegek nyomora, ugyanakkor, amikor csak Budapesten ötezer kiadatlan lakás várt gazdára. Százezrek kivándorlása, állami segédlettel és kincstári haszonnal; egyenest küldték a zsellért, a napszámost, a koldust: menjen Amerikába, ne elégedetlenkedjék itthon.

Közben a főváros lassan felölti ma ismert képét: felépül a New York-palota, a Gresham-ház, az Iparművészeti Múzeum, a Műcsarnok, a Szépművészeti Múzeum, a Nemzeti Szalon (lebontották), az Erzsébet híd, a Ferenc József (ma Szabadság) híd, elkészül az európai kontinens első föld alatti villamosvasútja (1896); az állatkert; és a század elejére felépül az Országház.

A liberális kormány, miközben gyakran a dolgozó népet sújtó törvényeket hozott és megtagadta az országlakosságtól az általános titkos választójogot, egyszersmind és ugyanakkor

számos olyan haladást szolgáló intézkedést is keresztülvitt, mint például a polgári házasság bevezetése és a már 1867-ben elismert izraelita vallás újabb, hatályosabb integrálása az egyetemes magyar közéletbe. A magát negyvennyolcasnak nevező párt az idők folyamán, korrupt vezetőinek jóvoltából, egyre inkább szélsőjobboldali ellenzékké vált, s nagy hangon, tetszetősnek szánt frázisokkal igyekezett olyan Bécsben hozott, hasznos törvényeket és intézkedéseket is gátolni, melyek pedig az ország üdvét szolgálhatták volna. Ennek nyomatékos említése azért is tartozik irodalomtörténeti fejlődésrajzunkba, mert így magyarázható olyan haladószellemű, jeles íróink kormánypárti képviselősege, mint például Mikszáth Kálmáné. Ugyanakkor és másfelől viszont jellemző, hogy a kormány igyekezett a legnépszerűbb írókat a maga igájába fogni, számukra képviselői mandátumot szerzett (Herczeg Ferenc). Benedek Marcell írja *Délsziget* című magyar irodalomtörténetében (1928):

„Mikszáth irodalmi jellemzéséhez hozzátartozik, hogy kormánypárti képviselő. Ez ebben a korban egyáltalán hozzátartozik nálunk az irodalmi beérkezethez. Jókai is kormánypárti lesz, képviselő, aztán főrend, és milyen lojális! Utánuk egész sor következik - de megállok Herczeg Ferencnél.”

A kor furcsa kettősségét talán semmi sem jellemzi oly pontosan, mint az 1882-es tiszaezlári ügy. Egy saját tunyasága miatt elégedetlen keletmagyarországi földbirtokos- és megyei hivatalnok-csoport azzal lázította az ország lakosságát, mintha egy vízbefúlt cseléd lányt zsidók gyilkoltak volna meg, hogy vérét vegyék. Perre került sor, mert egy szerencsétlen zsidó fiút megfenyegettek és kedvezésekkel rábírták, hogy hamis tanúvallomást tegyen hitsorsosai ellen. Ez szörnyű és szégyenletes; egyébként európai jelenség, lásd a Dreyfuss-pört. Ugyanakkor viszont az ország haladottabb másik fele nem hitt a rágalmaknak, egy kiváló védőügyvéd-író - Eötvös Károly - bebizonyította a vád alaptalanságát, minek következtében maga az államügyész ejtette el a vádat és rendelte el a vádlottak szabadlábra helyezését és rehabilitálását. Ez tehát a dolog másik oldala: ugyanakkor, amikor a nálunk haladottabb Franciaországban hamis vádak alapján elítélnek egy zsidó katonatisztet és az Ördögszigetre toloncolják - a magyar államhatalom gátat vet az antiszemita uszításnak.

Fény- és árnyoldalak.

Ma már tudjuk, hogy a legtöbb kárt a nemzetiségi türelmetlenség okozta. Súlyosabb büntetést kaptunk ezért, mint az 1867-ig bennünket is elnyomó Ausztria, mely *Burgenland* néven néhány nyugat-magyarországi rész-megyét is bekebelezett. Leghelyesebb, ha erre vonatkozólag a legelkötelezettebben kormánypárti író-képviselőnek, Herczeg Ferencnek 1905-ben megfogalmazott sorait idézzük:

„Ausztria sok áldozattal és fáradsággal igyekszik lábra állítani Dalmátország gazdasági és művelődési viszonyait. Ennek megvan az a következménye, hogy míg a dalmaták azelőtt Horvátországon keresztül állandóan Magyarország felé sandítottak, addig ma... a Habsburg-birodalom kristalizáló pontja felé sandítanak. *Jó volna, ha a magyar imperialisták* - [így, ezzel a szóval, 1905-ben!] - *ezt szemük előtt tartanák.*” (Szelek szárnyán.)

S kifejti, hogy a horvátok talán valóban utálják az osztrákokat, de az osztrákokkal együtt viszont közösen megvetik a magyarokat - nemzeti fennhéjzásukért. (A *Magyar Államvasutak* nem engedélyezte, hogy Horvátországban horvát nyelven írják ki az állomások neveit.) Mindezt azért idéztük, hogy láthassuk: józaneszű kormánypárti író-politikusok már akkor látták a veszélyt és a súlyos hibákat.

Ami a vizsgált korszak eseménytörténelmét illeti, arról elég annyi, hogy Rudolf trónörökös rejtélyes - és máig kiderítetlen - halála (1889. január) nagyot fordított az Osztrák-Magyar Monarchia sorsán, következvén utána trónutódként az a Ferenc Ferdinánd, akit 1914 nyarán Sarajevóban meggyilkoltak, s aki leplezetlen utálattal viseltetett a magyarok iránt. A birodalom külpolitikájának egyébként földrajzi behatároltsága szabott természetes - és végzetes - korlátokat: ez a korszak a szemérmetlenül mohó gyarmatosítások kora, de míg Anglia,

Franciaország, Olaszország, Németország, Hollandia, Belgium és más országok a messzi tengereken túl szereztek maguknak fontos nyersanyagokban bővelkedő területeket, addig Ausztria-Magyarország ugyanezt a tevékenységet saját határainak közvetlen közelében, a világ szeme előtt folytatta, különböző balkáni hadjáratokkal járattva le tekintélyét és keltve gyűlöletet maga iránt. Csaknem ugyanakkor, amikor a dunavölgyi népek testvériségének hirdetője, a magyar forradalom nagy öregje: Kossuth Lajos torinói emigrációjában meghalt (1894. március), fia pedig, Ferenc, hazajött ál-ellenzékinek és kereskedelmi miniszternek - Thomas Masaryk cseh tudós és politikus kiadja nevezetes tanulmányát *A cseh kérdéssel* - szinte ugyanazokkal az érvekkel, meggyőzőn tiltakozva az osztrák-magyar elnyomás miatt, mint amilyen érvekkel mi magyarok hadakoztunk az önkényuralom idején a császári zsarnokság ellen...

A NAGY PALÓC

Mikszáth, Bródy, Kiss fellépésének, illetve népszerűségének közös titka ebben a forrongó fejlődésben-változásban az, hogy ők az irodalom peremén addig csak tengődő hősöket választottak ábrázolásuk tárgyául. Vas Gereben, Vértesi Arnold - és, a maga módján, néha Jókai - tekintett ki ebbe a kizárt világba; Arany László, Toldy István, Asbóth és kortársaik a politikailag felelőtlenül viselkedő, kiábrándult nemesség társadalmába vezettek; Csiky Gergely is ugyanitt időzik, bár polgárosultabb és lezüllöttebb köreikben; de hogy egy tót pásztor, egy palóc béreslány látszólag oly meghatóan édes-bús tragédiája mögött az elnyomott osztályokkal történő és égbekiáltó igazságtalanságok kapjanak hangot - ez mindenképpen új. Mert lapozzuk csak fel MIKSZÁTH KÁLMÁN (1847-1910) nevezetes két kötetét: egy földesúr elrabolja a tót pásztor lányát, mire az felgyújtja az akolt (*Az a fekete folt*); Bede Anna halott nővérét orgazdaságért csuknák börtönbe, a család becsülete végett húga jelentkezik, semmiféle irgalmat nem remélve az uraktól (*Bede Annak tartozása*); nem is szólva arról az első személyben elmesélt „anekdótáról”, amikor az író, megyei joggyakornok korában gyermekkori sérelem miatt ártatlanul lecsukat egy tanút, s mikor lelkipurdalástól gyötörve - mert megfélemedezett lecsukatásáról - kiengedi, Vrana Miso nagy alázattal, hálásan kezét csókol neki... (*Az elfelejtett rab*). Az 1874-es novellák közül még keserűbbeket olvashatunk. *A Délibábok hőse*, Vajda verses regényei, az *Anatole* járja, amikor a *Sramko bácsi* elkészül; ugyancsak szokatlan képet kapunk negyvennyolcra meg az önkényuralomról az 1847-ben született Mikszáthtól:

„Pedig hát odahaza, a nagy festett *sifonir*ban két rendjel álmodozik arról a dicsőségről, melynek ők néma képviselői; az egyiket a magyar forradalomban mint honvéd kapitány kapta »hű szolgálatai fejében«; a másikat mint »Bach-szisztémabeli« hivatalnok, szinte »hű szolgálatai fejében«.

Egy kolosszális ellentmondás.

Más embert ilyen rendjelekkel 61-ben »eltettek« volna, 64-ben feltámasztottak volna, 65-ben főispánná neveztek volna, de Sramko bácsi olyan alak, kinek nem veszik rossz néven a *schwartz-gelb* medáliát, és nem róják fel dicséretül az ezüstkoronás érdemkeresztet.

Ki tudja, mért kapta őket?

Talán csak úgy véletlenül jutott hozzájuk, valami elesett bajtársa kabátjáról vette le a forradalmi csatákban az egyiket, s talán nagyon alázatosan kezét talált csókolni valami excellenciás nagy úrnak, azért kapta a másikat!...

Sramko bácsinak van egy harmadik mestersége is, a - balekfogdosás.

Erről ugyan nincs diplomája, hanem azért ezt érti legjobban mégis.

Odadörzsölődik hetivásárra bejáró galant falusi emberekhez, nyájaskodik, hízeleg nekik, együtt eszik, iszik velük, aztán ha fizetésre kerül a sor, kifordítja mind a nyolc zsebét, hogy elmondhassa szokott tót dialektusával: »Nincsen pinz, megdöglött pinz, fizesel irtem, baratom«. A galant emberek ismerik már Sramko bácsi természetét, egy darabig kötődnek vele, aztán kifizetik a kontóját. Jólesik neki, szegénynek a - potya.

A koronázási ökörsütés és tengernyi potyabor hírére gyalog jött fel Budára 67-ben, hol is rémítő kalandokon ment keresztül; majd a koronázási posztból akart volna egy lajbira valót bekörmölni öreg gazdasszonya, az istenfélő Mácsikné számára, majd a pénzzel hajígálkozó miniszter után iramodék... és csak a jóisten őrzötte, hogy holtra nem taposták novellám címét.

Sramko bácsi sokat volt képes áldozni, csak hagyják békén - kiállította az okmányt, hogy ő sohasem volt honvéd, sem nem szolgált a forradalomban, hanem tollat fosztott odahaza Trencsin vármegyében az egész szabadságharc alatt.

De ezzel még jobban meggyült a baja.

Most már a honvédtisztek egy másik része azért a kimondhatatlan sértésért szólítja fel elégtételadásra, melyet a honvéd név megtagadásával követett el.

A szegény, balcsillagzat alatt született férfiú utoljára is kijött a flegmából, s ezen mondásokkal fordult a kihívókhoz:

- Nos, jól van hát. Itt vagyok. Üssetek agyon engem.”

Sramko bácsi tehát a kiegyezés után azért nem kerül állásba, mert honvédtiszt volt, erre persze letagadja, hogy valaha is az lett volna; mire viszont volt honvéd tisztársai hívják ki párbajra, amiért megtagadta múltját.

Nem csuda, hogy nem fogadták szívesen ezt az 1872-es Sramko bácsit az akkori szerkesztők és kiadók.

Mikszáth két máig hatón fontos újítást alkalmazott a magyar szépprózában: műfajilag feltámasztotta a sajátosan és eredetien magyar anekdotikus elbeszélést, a célja felé látszólagos kitérőkkel kacskaringózó, csattanóval végződő igaz történetet, melynek Heltai Gáspár vetette meg alapjait; tartalmilag pedig az amerikai hírlapi tudósítások és *short story* (O’Henry) szókimondó kegyetlenségével, egy mozgófénykép semmit nem kendőző realizmusával mutatta be a maga korának balvégzet felé rohanó társadalmát. Mert Mikszáth tudta, hogy valami nagy változás várható és ez minden korábbinál nagyobb társadalmi földrengés lesz...

Akik ezt kortársai közül észrevették, cinizmussal vádolták; ezeknek jól és sok tekintetben máig érvényesen megfelelt Karácsony Sándor (*A cinikus Mikszáth*, 1944). Akik nem tudták vagy nem akarták észrevenni - azok őt a pusztuló dzsentrit megbocsátó humorral, szánakozó együttérzéssel ábrázoló Jókai-utóddá fokozták le, s színpadra meg mozivásznonra dolgozva legkegyetlenebb írásait, humorát a régi jó békeidők idilljévé lágyították. (Lásd például a *Nosztalgia* színpadi változatait.) Még a Mikszáth nagyságát megértő, életművét elmélyülten elemző műbírálok is: Benedek Marcell, Szerb Antal, Schöpflin Aladár, Jankovich Ferenc mind az élesszemű, de a maga szűkebb körén túl mégse látó, dorgálva is megbocsátó író jellemzik. Hogy Mikszáthban Mark Twainnel, Galsworthyval (*The Island Pharisees*, 1904), Maupassant-nal, O’Henryvel egyidejűleg korszerű nagy író adott a magyarság a világnak, azt először Király István fejtette ki eltökélt határozottsággal, de valahogy még mindig mégsem ez a Mikszáth él a köztudatban.

„Nem a múltat eszményítő, búsongó nemesi romantika, nem is a kiégett életek cinikus, frivol székepszise volt ennek a művészetnek éltető eleme: hanem az ösztönző emberség igény, a konok, kemény valóság szeretete, a meghatott áhítat az élet előtt. Minden kísértő, fel-felmerülő különvéleménnyel szemben az igazi Mikszáth él tovább: a nagy eszményeket őrző, figyelő, gondolkodó művész, a »félelmes író-nagyúr«... Az a Mikszáth Kálmán, akiről Ady minden korváltás-szülte

bíráló szó mellett is hódolva vallotta: »Olyan magyarja a magyarság egy válságos órájának, amilyen akkorról nincs több«... Tudta, hogy az úri Magyarország menthetetlenül szétesik, elpusztul; ítéletében fölötte állt, látókörében viszont foglya volt. A végzet titokzatos, baljós szárnyait érezte suhogni...» (Király István: *Mikszáth Kálmán*, 1960; az *Irodalom és társadalom* című kötetben, 1976.)

Mi most ezt a kevéssé ismert Mikszáthot mutatjuk be korának tükrében.

Sikerei csúcán, 1893-ban a *Pesti Hírlap* 1893 szeptemberi számaitól kezdve a következő év májusáig tárcasorozatot írt „*Nagyságos Katánghy Menyhért országgyűlési képviselő úr levelei*” címen. Ebben a parlamenti vitákról és a politikai életről közölte nézeteit, nem hagyva kétséget afelől, hogy Katánghy mindenre alkalmas, csak a nép és az ország képviselőjére nem. A cikksorozat sikerét látva, megírta Katánghy Menyhért előéletét, melyből kiderül, hogy Katánghy széltoló fürdőorvos, akit egy nála is ravaszabb szegény lány csapott be, aki ura tudtával viszonyt folytatott egy hercegi rangú huszárhadnaggyal, minek folytán Katánghy társadalmi tekintélyre tett szert. Katánghy házassága históriájának alapja egy 1893-as esemény volt, melyet a lapok szélteben-hosszában szellőztettek. (*Nagyságos Katánghy Menyhért képviselő úr viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége és szerencséje*, a *Pesti Hírlap* 1896-os naptárában, mely 1895 decemberében jelent meg. Németül Berlin, 1903. Könyv alakban 1896-ban került forgalomba.) Ennek a könyvnek is viharos sikere volt, ezért Mikszáth folytatta vállalkozását: „*Nagyságos Katánghy Menyhért úr további viszontagságai, bukása, a körtvélyesi csíny s végül a pénzügyi bizottságba való megválasztatása*” a *Pesti Hírlap* 1897. januári számaitól kezdve; könyv alakban 1898. április; németül Wien, 1910.

Mint a dátumokból látható: Mikszáth a millenniumi mámor kellős közepén, 1893 nyarától 1898-ig (egyéb megjelent írásai mellett és azoktól függetlenül), több mint öt éven át írta a kor politikai életét meghatározó képviselők és kormányférfiak satirikus leleplezését. Nincs ebben a Katánghy-sorozatban semmi megbocsátás, semmi elnéző mosoly, bár gúnykacaj és kegyetlen igazmondás annál több. Katánghy például azért kerül be a pénzügyi bizottságba, mert olyan kártékony és buta, hogy ilymódon elveszi az okos és rátermett emberek kedvét a részvételtől:

„Én bizton hiszem - [mondja a miniszterelnök] -, hogy ha te leszel jelölve a pénzügyi bizottságba, hát egyszerre megszűnik és lelohad a nagy vágy, oda bejutni. Sőt, akadnak majd, akik kilépnek...”

Jellemző, hogy a cikksorozatnak ez a befejező része a könyv alakú kiadásból már kimaradt. Mint ahogy az is jellemző: komoly bírálat (vagy méltatás) nem hangzott el a két Katánghy-könyvről - (melyeket csak 1910-ben kereszteltek el a *Két választás Magyarországon* közös címre) -, Mikszáth politikai barátai pedig rosszálló fejcsóválással figyelték működését. Most kezdődik Mikszáth ünneplésekkel álcázott fokozatos elszigetelése. Pedig Mikszáth egyre komolyabban veszi mondandóját és megfigyeléseinek szinte már hírlaptudósítói pontosságú közléseit. *Országos Hírlap* címen (munkatársak: Papp Dániel, Tömörkény István, Marczali Henrik, Szabó Endre, Endrődi Sándor) 1897 októberében politikai napilapot alapít rövid fennállás után 1899 januárjában beolvadt a *Pesti Hírlap*ba. Ott is hagyta a *Pesti Hírlap*ot röviddel ezután, s 1902-ben átszegődött Az *Újsághoz*. Ebben a magaszerkesztette *Országos Hírlap*ban közölte két legkeményebb satírját: *Szervusz, Pali bácsi!* 1897 karácsonyától 1898 január hetedikéig (könyv alakban 1898 áprilisában jelent meg, egy másik elbeszéléssel közös címen: *Demokraták - és A körtvélyesi csínnyel* egybekötve - s ez megint nem véletlen párosítás!); és: *Új Zrínyiász*, 1898. február 15-től április 14-ig (könyv: 1898. április). Vagyis tehát Mikszáth szakadatlanul ostromozza a demokrácia hiányát a magyar politikai közéletben: 1897-ben fejezi be a Katánghy-sorozatot, s ugyanezen év őszén, immár saját - rövid életű - lapjában máris folytatja a *Demokratákkal* és az *Új Zrínyiász*sal. Szinte bizonyos, hogy az *Új Zrínyiász* közlése is hozzájárulhatott az *Országos Hírlap* csendes megfojtásához; Tisza Kálmán, a pártelnök többször is ellenszenvének adott kifejezést, és e művének sem volt jó-

szerint semmiféle komoly kritikai fogadtatása. Ne feledjük, hogy a *Kantághy-Új Zrínyiász-Demokraták* sorozattal párhuzamosan jelentek meg Gárdonyi Géza *Göre Gábor-kötetei*; ez kellett a kormánynak, ez a „magyar imperialistáknak” (Herczeg Ferenc szavával); a műveletlen, bár agyafúrt falusi bíró, aki jól ismeri a maga korlátait és akinek póri bárdolatlanságán jóízűeket lehetett röhögni. A *Göre Gábor-könyvek*hez képest az *Új Zrínyiász* félelmetesen keserű pirula:

„Azok a mellékmondatok, zárójelbe tett megjegyzések, szinte bajusz alatt morgott selymálkodó csipkelődések, melyekkel Mikszáth elbeszéléseiben, regényeiben a korát, kora viszonyait és fonákosságait figurázza ki és ostromozgatja, itt, az *Új Zrínyiászban* metsző satírává nőnek... Mikszáth rávilágít a fogalmi kultúra végzetes hiányára: arra, hogy a felvetődő kérdéseket nem a maguk valóságában tárgyalják.”

Rónay György pontos szavai ezek Mikszáth jelentőségéről *A regény és az élet* című könyvében (1947). A halottaiból föltámadott Zrínyi Miklós, a szigetvári hős ügyében - írja Mikszáth - volt „vallási kérdés, antiszemitizmus, reakció, liberalizmus, nemzetiségi kérdés, jogállam és azonfelül ami az egyes fákról lehullott”.

Hogy miért éppen Zrínyit támasztotta fel Mikszáth? Alighanem azért éppen őt, mert az 1897 szeptemberében Magyarországra látogatott Vilmos német császár Zrínyit nevezte meg a német ifjúság által lelkesen becsült magyar történelmi hősnek - nyilván Korner drámájára célozva: „Oly nevek, mint Zrínyi és Szigetvár, még ma is hangosan földobban minden német ifjú szíve.”

A szaktudomány általában Mark Twain és Edward Bellamy éppen akkor szélteben olvasott könyveit jelöli meg, mint amelyek Mikszáthra hatottak; ezekben azonban a hős jelenből repül vissza a múltba - akárcsak Herczeg Ferenc *Szíriusz* című elbeszélésében -, illetve Bellamynál utópisztikus messziségben játszódik a történet. Ha már mindenáron olvasmány-hatást keresünk, valószínűbb, hogy Washington Irving 1819-20-ban megjelent *Sketch Book*-jának egy karcolata él itt tovább: a fejlődést átaludt Rip van Winkle, kinek alakjából 1865-ben színdarabot írtak, Planquette pedig 1885-ben nagysikerű operettet komponált; Tatár Péter is e Rip van Winkle-motívum valószínű ismeretében támasztotta fel Gvadányi *Peleskei nótáriusát*, amint ez utóbbi tényre Gragger Róbert joggal hívta fel a figyelmet. Zrínyi-Rip van Winkle tehát felébred, és rádöbben, hogy nagyot változott a világ - de vajon előnyére-e?

Feltűnő, hogy Mikszáth tudta, milyen fogadtatás vár az *Új Zrínyiászra*. Regénye e szavakkal kezdődik:

„Majd minden író után marad olyan munka, melyről az a vélemény, hogy ha egészen kidolgozza, szépet adhatott volna. De ezt az illető író már nem hallja.

Én ezzel ellentétben még életemben látni akarom az én vázlatban hagyott munkámat és hallani akarom, amint mondják:

- Kár, hogy nem dolgozta ki jobban.

Pedig én úgy fogom kidolgozni, amennyire erőmtől telik...”

Más jelek is utalnak arra, hogy Mikszáth valósággal provokálta az irodalmi vitát, ha kell, botrányt; jelen akart lenni az irodalmi közéletben, de ehelyett őt mint nyájas tréfálkozót, szépen kipárnázott díszkarosszékbe száműzték. Nem kell komolyan venni.

Pedig ha a *Szervusz, Pali bácsi!* első sorait olvassuk, hideg fut végig az ember hátán, hogy mennyire tisztán látott ez a palóc atyafi, ez a kormánypárti képviselő az Úrnak 1897-ik esztendejében:

„Lehetetlenség ma demokráciáról beszélni. A hivatalos lap sűrűn hozza grófok és bárók kinevezését, ami, valljuk meg magunk között, nagy abszurdum. Mikor szinte dübörögve közeledik a szocializmus Európa népeinek nyakára... mikor nagy államtudósok feje abban fő, hogy lehet a nagytökéket, mint veszélyes daganatokat, egyenletesen szétosztani: akkor Magyarországon... aki két-három milliócskára tesz szert valamiképpen (ha csúnya módon is) megkapja a hét- vagy kilencgombos koronát és a királyi meghívót a törvényhozásba.”

Mikszáthot szenvedélyesen érdekelte ez a téma: a megtollasodott demokratának dzsentrivé válása; ahogy a megyei forradalmárokból megyei kiskirályok válnak, az egykor megsőretezett fenekű hajtókából exkluzív vadásztársaságok előkelő tagjai... A vármegye, mint egy nagy tengerfenéki kagyló, befogad minden belémászó lényt és azt a saját alakjához igazítja. S a beléköltözőnek igazodnia kell, hogy a gyönyörű kagylóban megmaradhasson...

Már 1881 nyarán megjelent egy írása Szegeden is, a *Pesti Hírlapban* is, a *magyar demokrata* címen. Fejérváry Miklós amerikai milliommossá gazdagult magyar kisnemes történetét színezte mikszáthivá. Azóta izgatta a téma. Ennek végső kidolgozása a *Szervusz, Pali bácsi!* A davenporti milliommot - Tóth Mihály uram irodalmi elődjét - hazahúzza a honvágy, itthon sokat segít, sokat épít, nagy demokrata marad, amíg egy megyei senkiházi bele nem lihegi pálinkabűzös lehelletével a fülébe, hogy „Szervusz, Pali bácsi!” Mindjárt megszűnt a Pali bácsi demokrata lenni, mert hogy jön ő ahhoz, hogy ilyen senkiházi letegezze...

A gúny félreérthetetlen; Mikszáth csak látszólag vélekedik úgy: kár nekünk itt a demokráciát erőltetni, mert úgyse megy; valójában a megyei dzsentrik uralkodása miatt háborog.

Hogy Mikszáth mennyire következetesen képviselte nézeteit éppen ezekben a millenniumi években, bizonyítja az általa szerkesztett *Almanach* 1898-as évfolyama, tehát amikor a *Szervusz, Pali bácsi!*-t meg az *Új Zrínyiást* írta. Ennek az *Almanach*nak az előszavában *Irodalom és politika* címen elmélkedik;

„A politika és irodalom egy ugyanazon kemencében sült azon egy tűznél. Kölcsény csinált politikát és írt verseket. A verseibe politikát kevert, a politikájába poézist. Vörösmarty Mihály együtt vitatkozott Deák Ferencsel, ki délutánoként ott szíta kabanosait egy karszékben a Ráth Mór könyvesboltjában, lesve a megjelenő új könyveket... Báró Kemény Zsigmond délelőtt miniszterekkel konferált, vacsora előtt vezércikket írt, vacsora után regényt - és mégis okos embernek tartotta mindenki... A piros bársonyszékben ült báró Eötvös József egy-egy nagy beszédét elmondván, mikor lecsillapodott az éljenzaj, kigyúlt arca felvette hétköznapi sápadtságát, feje lankadatlan lehanyatlott, homlokára sugarak szálltak... és idegesen nyúlt ceruzájához... Vagy húsz év múlt el s az irodalom és politika nincs többé közösségben. Elváltak asztaltól, ágytól. Az ágy az irodalomnak jutott, hánykolódik benne, *sem elaludni nem tud, sem ébren lenni*; a terített asztal a politikának jutott...” (*Egyetemes Regénytár. Almanach az 1898. évre. Szerkeszti Mikszáth Kálmán. Előszó.*)

Ez is világos beszéd. A terített asztal a politikának jutott, mely szeretné elaltatni a politikára figyelő irodalmat. Eszményének Kölcsény, Vörösmarty, Kemény, Eötvös működését tekinti Mikszáth. Fölfogása azonban éppen kormánypárti képviselő-mivoltánál fogva nem vétetett komolyan; fájdalmas bizonyága ennek Ignótus és Mikszáth egyébként kínosan udvarias polémiaja *A Hét* 1904-es évfolyamában: látszólag a nemzeti és a „kozmpopolita” irodalomfelfogás közötti különbségről van szó (mint már Arany és Reviczkyék között is), s e téren Ignótus pontosan, szépen, rokonszenvesen, máig érvényesen fogalmaz; valójában azonban Mikszáthot az bosszantja, hogy Ignótusék *különválasztják* a politikát és az irodalmat. „Az irodalom a nemzetet akkor szolgálja... ha elsősorban irodalom, tekintetek és célzatok nélkül való művészet” (Ignótus) - Mikszáth viszont nagyon is politizáló irodalmat kíván, persze nemzeti érdekek szolgálatában. Ki kellett térnünk e kis vitára, mert jelzi: milyen mohó vággyal igyekezett Mikszáth a maga tiszteletreméltó elszigeteltségéből kitörni. De nem sikerült. Utolsó előtti nagy regényét, *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* (*Vasárnapi Újság*, 1906. október-1907.

december; könyv: 1908) is udvariasan kínos csend fogadta. Bródy Sándor írja Mikszáth halála után, hogy mikor súlyos betegségében meglátogatta, s az orvosok a betegszoba melletti szalonban a teendőkről tanakodtak, Mikszáth megkérdezte:

„- No, mit mondanak?

- Kik, az orvosok?

- A fenét! Dehogy. Az új könyvemhez, *A Noszty-fiúhoz* mit mondanak az írók. Maga tudja. Maga látja őket. Én nem hallottam még egy vakkantást is róla.” (*Egyetemes Regénytár. Almanach, 1910.* Bródy Sándor: *Utószó az előszó írójáról.*)

Pedig azért akadtak vakkantok: *A Noszty-fiú* az első olyan Mikszáth-regény, melyet nyíltan és keményen megtámadtak. Az 1908 karácsonyán megindított (és 1944-ig fennállott *Élet* című katolikus hetilapban maga a szerkesztő, Andor József nyilatkoztatta ki:

„Félhivatalos bejelentése [az író] csődjének... a regény zsánerképek mozaikszerű összeillesztése... a társaság [társadalom] rajza cinikusan rikító. Az egész regényben egyetlen tisztességes férfiember van, a Tóth Mari apja, az is Amerikában edzette karakterét... Szédületes erkölcsi piszok... a lányok Vas Gereben-szerű ábrándozó galambok... a szerelmi jelenetek rajza sohasem tiszta, öregesen érzékies kedvtelésféle rontja le a poézist... a külföld e regényben alig fog mást látni, mint a magyar nemzet ellenségeinek igazát. E könyv kára lehet nemzetünknek.” (*Élet. 1909. 2. sz.*)

Ha valami igazolta Mikszáth igazát, hát akkor ez a szálnalmas kritika. Méghozzá befolyásos, sokak által olvasott lapban! Katolikus magyar olvasók: őrizkedjete Mikszáthtól! Kárt okoz nemzetünknek...

Ugyanakkor a haladottságára oly büszke *Nyugat* köre sem kelt Mikszáth védelmére. Úgyis szólván csak Alexander Bernát méltatta, a *Budapesti Hírlap* hasábjain (1909. január 30.):

„Ez a könyv nagyszerű regény és bátor tett. Olvassátok és gyönyörködjete benne... hiszen vagyunk már egynéhányan, kik az új Magyarországot érzik lelkükben, látják a jövőben, sőt találkoznak vele az utcán, faluhelyen, gyárakban, dolgozószobákban...”

Később, Mikszáth halálával szinte egyidőben (*Huszedik Század, 1910. 4. sz.*) Csáth Géza is felismerte *A Noszty-fiú* korszakos jelentőségét:

„Mikszáth új regényében írói erejének teljességében, művészetének delelőpontján mutatkozik. Egyéniségének minden rokonszenves tulajdonsága, konstruktív művészetének minden biztonsága, humorának aranyfűstje, stílusművészetének tisztultsága és eredetisége egyaránt rajta csillog a regény hétszáz és egynéhány lapján.”

Talán szokatlan, hogy egy regényről szólván, a téma ismertetése előtt, mindjárt a róla írott bírálatokat emlegessük; még sincs tanulság híján, ha látjuk: irodalmunk történetének egyik legnagyobb prózaírója az értetlenség milyen sokféle változatával találkozott, s milyen nehéz őt a pipaszó mellett kedélyesen adomázgató kormányférfiú látszatától megszabadítani.

Mikszáth annyira a korral haladt, hogy a *Noszty-fiú* témáját voltaképpen egy Ady Endre-cikkből merítette. Ady írta meg a *Nagyvárady Napló* 1901. július 21-i számában Ungár Lajos bácskai milliomos esetét, akinek lányát kamjonkai Szemző Gyula vagyonszerzés céljából megszöktette; Ungár Lajos látszólag belement a kényszer-esküvőbe, házába csődítve a diadalittas násznépet, hogy aztán kiadja a vőlegény útját, mert lányát közben külföldre küldte.

A regényben Noszty Ferenc, váltóhamisítás miatt elcsapott huszárhadnagy, élete egyetlen céljának a nők általi meggazdagodást tekinti. Többek között Tóth Mihály Amerikából hazatért gazdag gyáros Mari lányát is behálózza és olyan helyzetbe hozza, amit akkor kompromittálásnak neveztek. Ezt a léha fickót a maradiságát élvező magyar társadalom színes körtánca lejtő körül. A *Noszty-fiú* a kínos botrány után sem tanul, újabb kalandok felé evez. Kegyetlen és nagy regény ez, valóban csak Galsworthyhoz, némely vonatkozásában a

prózaíró Pirandellóhoz mérhető. Figyelemre méltó a regény utóhangja: Mikszáth érzi, hogy a klasszikus regénynek lassan bealkonyul, új műfajokra kezd figyelni:

„A nagy mesemondók eltűntek a föld színéről és vissza se fognak térni többé. Dumas, Hugó Viktor és Jókai után bezáródik a kapu és nem valószínű, hogy még valamikor megcsikorduljon a sarkai-ban. Az elbeszélő és a színi irodalom most már a hétköznapi életből meríti tárgyait. De még nem egészen. Még mindig sok nyűgözi a konvencionális sablonokból. A szabályszerű elbeszélő művek (az akadémiai recept szerint írottak) bizonyos unalmat keltenek, mint a szabályosan épített házak... Meggyőződése, hogy úgy a színpadi, mint az elbeszélő témáknak még mindig jobban kell közeledniük az élethez.”

A cselekmény szimmetrikus fölépítésében, az összefutó szálak elrendezésében a csináltság erősen érzik.

Világos tehát, hogy az elbeszélő irodalom még mindig megy előre. Megy, de hová? Én úgy gondolom, hogy a hírlapírói riport felé. Itt fogja valahol megtalálni a tökélyt.”

Mesterségünk jövőjére vonatkozó ilyenforma sejtelmek kapcsán tettem meg a kísérletet a fentebbi elbeszéléssel.”

„A vonat beérve végállomására, megáll és nem megy tovább, habár maguk az utasok még be nem végezték az útjukat.”

Az egész európai irodalom nagyjai közül is kevesen láttak ennyire előre. És ez az utóhang magyarázat is arra nézve, hogy Mikszáth tudatosan „anekdotikus”, tudatosan szünteti meg „a cselekmény szimmetrikus felépítését, az összefutó szálak csinált elrendezését” - tehát tudato-san vállalja a magateremtette és akkor, bátran mondhatjuk, korát messze megelőző műfaját.

Persze mindezzel még mindig nem válaszoltunk arra, hogy miért oly élvezetes, oly lenyűgöző író? Miért oly nagy stílus, akiről nyelvészeti szakdolgozatokat írtak a kor legjelesebb professzorai?

Nehéz ezt megfogni.

Itt vannak mindjárt a hasonlatai. Meghökkenítő, mosolyt fakasztó, ugyanakkor elidegenítő pillanatszerűségek:

„A nap majdnem közömbösen lógott le fölülről, mint ahogy a tojás sárgája úszik a saját fehérjé-ben.” (*Kozsibrovsky üzletet köt.*)

„A vidéket bámulta, a szaladó réteket, a közeledő kenderáztatókat, melyek úgy csillogtak zöldes vizükkel, mint valami gúnyos szemek s messzebb a hegyszakadékokat, ezeket az öblös, nyitott koporsókat.” (*Szegény Gélyi János lovai.*)

„A köd nekinehezdedt az idomtalan épületnek s szinte összébb szorítja annak falait.” (*Bede Anna tartozása.*)

„A nadrág voltaképpen egy óriási zseb, de a zsebben maga a rác is benne van, meg az is, amit lopott.” (*A kladovai menyecske.*)

„Olyan a világ előtte, mint egy fölérő hangya-zsombék.” (*A Majomoky-kisasszonyok.*)

Nem nagy fölfedezés, mégis oly jellemző Mikszáthra: nem önmaga egyéniségéhez szabja a hasonlatot (mint a legtöbb író), hanem elbeszélése hőséneke jelleméhez. A nagy selyma Kozsibrovsky számára a nap is olyan, mint egy tükörtójs; a halálba vágtató parasztasszony szemében a szakadékok nyitott koporsók; a rossz lelkiismerettől gyötört, unatkozó bírák úgy érzik, a köd összébbszorítja az amúgy is kisméretű bíróságot; a zsványok nadrágja egyetlen zseb; a rosszkedvű tanító számára a világ egy szétrúgott hangyaboly...

A másik nagy mikszáthi titok, hogy az előírt udvariasság betartásával is vérfagyasztón tud igazat mondani. Elég erre az a példa, amikor Ferenc József király és császár öfelségének ifjúkori magyardolgozatairól kellett elismerően nyilatkoznia. Megmutatták neki az udvari levéltárban őrzött írásokat. Ezt írta Mikszáth:

„A két történet úgy van elmondva, hogy semmi se hibázik és semmi se rontja vagy zavarja az értelmet; hanem az élénkségnek, a fordulatosságának nincs nyoma, az egyéniség nem látszik még mikroszkópon se. Könnyű lett volna megjósolni, hogy az előkelő növendékből soha se lesz nagy elbeszélő. Aminthogy nem is lett. De lett belőle nagy király. És ez is csak valami.” (*Ferenc József, mint elbeszélő. Az én kortársaim*, 1904.)

A harmadik és legnagyobb titok, hogy a szertekalandozni látszó epizódokat, külön-külön kiviruló adomákat úgy fűzi össze, hogy azok együtt mégis a mondandó egészét szolgálva, megbonthatatlanul szerves egységet alkotnak. Mert próbáljuk csak meg kivenni a *Szervusz, Pali bácsi!*-ből a mintha oda sem illő megfigyelést a fiait gondozó gólyáról: kevesebb lenne a hős egyénisége, érthetlenné válna ragaszkodása családjához és hazájához. Pedig éppen akkor, amikor a gólyákról olvasunk, fölényes mosollyal mondjuk magunkban, szép, szép, de hogy jön ez ide?

„Az anyagólya egyenkint hozta le csőrében a kicsinyeit és míg az egyikért fent járt, hogy a másik el ne szaladhasson, el ne tévedhessen, háttal fektette a gyepre, úgyhogy a fölborított ügyetlen fiók fészkelődött, hánykolódott, de a lábas oldalára nem tudott ráfordulni. Az anyai szeretet ezekben a keskeny, agyvelőnélküli madárfejekben is megteremti a furfangos ötleteket. Molnár Pál elmélázott.”

A hasonlat itt egyben megfigyelés is: az a fajta „hírlapírói riport”, mely szerinte az elbeszélő próza fejlődésének következő állomása.

Hašek, Bábel, Scott-Fitzgerald, Isherwood, Huxley óta tudjuk, hogy a látszólagosan szertekalandozó anekdotikus építkezés micsoda korfestő remekléseket képes létrehozni. Mikszáth legjobb méltatói sem vették észre, hogy ez a Heltai Gáspár és Pesti Gábor és Bornemisza Péter és Pázmány Péter és Bethlen Miklós hagyományait folytató író az imént felsoroltak boldog utóda...

És még valamit Mikszáthról, egy rendkívüli erényéről, mellyel előtte talán csak Kazinczy vagy Vörösmarty dicsekedhetett: féltékenységgel és irigységgel, csálhatatlanul biztos szemmel, sorra fedezte fel a jó prózaírókat, későbbi vetélytársait. *Almanach*-jába kivétel nélkül minden tehetséges novellistát felvett, Herczeg Ferencről Bíró Lajosig. A *Magyar Regényírók Képes Kiadásában* tucatnyi félig-meddig elfeledett írókat mutatott be és jellemzett néhány oldalon tömören, kitűnően. Ismerte a magyar irodalom múltját és jelenét. Ezekből a tanulmányaiból Podmaniczky Frigyesről Herczeg Ferencig, egy magyar irodalomtörténet bontakozik ki az olvasó szeme előtt.

Elévülhetetlenül nagy író; minden korszak meg fogja találni benne a maga gyönyörűségét.

Elévülhetetlenségét pedig az olvasóknak köszönheti, s ez viszont arra bizonyíték, hogy Mikszáth korában volt már közvéleményt meghatározó publikum, mely fel tudta ismerni az igazi értéket. Nem a Szabolcska Mihályt dicsőítők tábora volt ez; hanem azoké, akik Mikszáthtal együtt elutasították az irodalom főnemesi szalonok köré szerveződését. Diószegi András idézi Mikszáth-tanulmányában az írónak azt a nyílt levelét, melyet *A Hérben* tett közzé; amikor Csáky Albinné grófné estélyeitől óvja a fiatalokat - pedig Csáky Albin a haladó szellemű, liberális főnemesek közé tartozott, Mikszáth pártjának tagja volt, sokat tett jó néhány fontos törvény meghozataláért. „Nem kell a főúri szalonok celebritása” - „Nem, nem, fiúk! Ne okoskodjatok. Maradjunk mi csak a *Kis Pipa* törzsvendégeinek.”

A *Kis Pipa* törzsvendége igen alaposan tájékozódott kora tudományában is. Utolsó regénye, a Thököly Imre kurucainak korában játszódó *A fekete város* alapos történeti kutatások eredménye. Lehetetlenség persze itt, ebben a könyvben valamennyi munkáját részletesen méltatni - mégis utalnunk kell rá, hogy valamennyi nagy történelmi regényében - *Különös házasság* - a jelen által feltett kérdésekre is felelni vágyik:

„Regi szilárd hitem, hogy a magyar történelmi esszé csak akkor születik meg, ha egy poétái szem hatol be a múltak mélységébe, életet fújva tényébe, adatokba, és *vice versa*, csak akkor lesz a magyar regény igazi magaslaton, ha az elbeszélő az esszéista eszközeivel is hathat. Vagyis, ha az esszéistában benne van egy kicsit az elbeszélő poéta és ebben az esszéista.”

Móricz Erdélyei előlegezik ezek a mondatok. Hol vagyunk már Jókaitól, akit egyébként figyelemre méltó kortörténeti tanulmányban dolgozott fel (*Jókai Mór élete és kora*, 1907) - erre sincs nagyon példa regényíró jeleseink között, hogy valaki elődjét kétkötetes munkában tudományosan méltatta volna - sőt, hol vagyunk nem egy méltán dicsért prózaíró kortársától, akár Gárdonyitól, akár Herczeg Ferentől!

A NAP LOVAGJA

De térjünk vissza az ezernyolcszáz-nyolcvanas évek elejéhez, amikor Mikszáth *A jó palócokkal* föltűnt. Vele párhuzamosan, rakétaszerű gyorsasággal nőtt az akkor ifjú BRÓDY SÁNDOR (1863-1924) népszerűsége is. Milyen jellemző, hogy Bródyt is, akár csak Mikszáthot, anekdotizmussal, elnagyoltsággal, megszerkesztetlenséggel vádolják; őt se nagyon tudjuk hová tenni, máig ott bolyong az igazi nagyokat és a félresikerült szórakoztató szerzőket elválasztó szigorú határvonalon. Annyi mindenesetre tény, hogy az öngyilkossága utáni Bródy valóban más ember: 1905 után már nincs akkora szerepe és jelentősége, mint 1905 előtt, a háború alatt pedig egyenest mintha önmaga ellentétébe fordulna. De mindez nem változtat azon, hogy Bródy 1905-ig, Adyék fellépéséig a magyar próza megújítója, Mikszáth mellett a mai magyar széppróza másik „boldog őse”.

1892-ben, alig tíz évvel fellépése után, már így ír róla *A Hét* egyik nőolvasója:

„Elbeszéléseiben a meztelen igazságot adja, máz és cicoma nélkül. Ha tőle olvasok valamit, néhány napig érzem az utóhatását. De semmi sem zavarta úgy meg a fejemet, mint a *Két szőke asszony* (1889). Lázam volt, álmaimban félrebeszéltem, s a lelkiismeret bántott, hogy szabad volt-e nekem elolvasni - olyant, egy tizennyolc éves leánynak?... Csábító, szinte káros hatású természetes leírás az az út, melyen az a kicsi szőke asszony az örvényhez közeledik.” (*A Hét*. 1892. február 7.)

Bródyról illik elmondani, hiszen maga is vallotta, hogy Zola lenyűgöző hatására dolgozott, így tehát ő lenne az első magyar naturalista; ha azonban első nagy korszakának regényeibe belemélyedünk: nagyon is világosan kitapinthatók a magyar előzmények is, nem szólva arról az érdekességéről, hogy szinte ugyanazokat az eseményeket dolgozza fel, mint Mikszáth, ugyanazt a politikát bírálja-ábrázolja, csak ő mint hírlapíró kívülről, Mikszáth mint politikus író pedig belülről.

Különben, hogy Bródynak mi volt a véleménye a naturalizmusról, azt *Az ezüst kecske* (1897) *Nász* című fejezetében elolvashatjuk:

„A haldokló gályarabnak utolsó napja sem oly egyszínű fekete, mint a szürke modorban dolgozó, fájdalomban kéjtelgő írók betegségi történetei. És ezt én mondom, én!”

Bródy tehát nem egy akkor divatos stílusirányzat híve és követője, hanem egyszerűen: irodalmunkban addig nem ábrázolt alakok, helyzetek, események, társadalmi rétegek bemutatója. Azért „naturalista”, mert szokatlan módon ír olyan munkáskörnyezetről, ahol a „natura” másképpen van jelen, mint egy kismemesi kúriában.

„Roncsolt idegeiket vasgyár gőzkalapácsai cibálják és gyenge testüket silány élelem táplálja.”

„Lenn a gyárak kürtői már javában füstölögtek, felhőket alkotva a felhők alatt. És azok ama igazi felhők, melyekből a legádázabb vihar fog még születni (mert)... eme sárgás füstfellegek a vergődő munkásnép elpárolgó életerejéből alakultak.”

Ilyen részleteket tucatszámra találunk a *Nyomor* novellái között. Később is alig van regénye, elbeszélése, melyben ne kapna hangot a társadalmi elégedetlenség; nem is annyira az író elégedetlensége, mint inkább a tényeket, ha tetszik hírlaptudósításszerűen rögzítő ember tárgyilagossága (Mikszáth!), a józan megfigyelő figyelmeztetése: baj lesz, ha így mennek tovább a dolgok...

„Ezért kellene valami szép szociális forradalmat csinálni. Azért, hogy másképpen rendezkedjék be a világ...” (Az ezüst kecske, 1897.)

S hogy ebben milyen következetes, példa rá az öngyilkossága utáni rezignáltabb és a kor-szellemmel immár kiegyezni inkább hajlandó korszakának elbeszélése, *A villamos* (1909):

„Csak le fogják végre ezeket a harangokat szedni. És beolvasztják. Hogy ezüsttel vegyített vasércet belelőjék a szenteskedő világ hasába.”

„Jön [majd] a leszámolás ideje és a polgári bűnök torkán megvillan a kés...”

Ugyanezzel a szenvedtlenül könyörtelen tudósítói igazmondással írja le szerelmek, házasságok intimitását is. Ugyanígy tárja fel önmagát. Ady prózai elődje! A *Színészvér* (folyóiratban 1889., könyv: 1891), *Az ezüst kecske* (1897), *A nap lovagja* (1902) fejezeteiből részletes Bródy-életrajz állítható össze: 1884-es megérkezése a fővárosba, első riportja, első leközlött cikke (*Színész*), lapszerkesztői-tudósítói ténykedése, találkozása miniszterekkel, politikusokkal (*Az ezüst kecske*), magánéleti és hivatásbeli válsága (*A nap lovagja*).

Gyakran szokás idézni *A nap lovagjának* szép hitvallását a hírlapírásról (a nap itt nem égitest, hanem múltó életünk újságok által is rögzített időegysége), már ritkán, vagy tán soha, az öreg Tiszáról írott kegyetlen jellemzését (*Az ezüst kecske*) és véleményét a képviselőházzal, arról a parlamentről, ahol ő a karzatról figyelt, miközben odalenn Mikszáth ült - mindketten ugyanazt látták, csak egyik madártávlatból, másikuk pedig belülről:

„A Ház legnehezebb napjai közül való volt ez. Valami hirtelen föltámadt lelkiismeret, vagy valami különös viszketeg arra kényszerítette a képviselőket, hogy a maguk zárt testületét lesilányítsák a kint leskelődő közönség, mondjuk az ország előtt. Kifeküdtek a napos homokra és mutogatták, piszkálták, mérgeztették a csúf sebeiket. Bűnösök vádoltak magukhoz hasonló bűnösöket, a sánta a sántát csúfolta, és a vak vetette a világtalannak szemére, hogy nem lát. Majd hasonszőrű férfiak, mint kergés birkák, szorosan összeállottak, egymáshoz dörzsölődtek, harciasan bégettek, de ebből a harciasságból kiért a félelem. Ha hirtelen megjelenik egy vizsgálóbíró, könnyen törvényszéki tárgyalássá lehetett volna átalakítani az egész törvényhozó gyülekezetet. De a miniszterelnök épp ezt az *in effigie* közeledő vizsgálóbíró lőkdöste ki, kemény és vakmerő módra...” (Az ezüst kecske)

Ezt látja tehát az újdonsült hírlapíró, a karzatról, a millennium évtizedében. Milyen jellemző, hogy Bródy író-újságtudósító-művész hősei vagy elpusztulnak, vagy képviselők és kormánybiztosok lesznek - amibe egyébként szintén belehalnak, mint Asztalos Aurél, vagy belebuknak, mint Robin Sándor.

Mikor Robin Sándor felmegy a várba, a miniszterelnökségre, és ott „az ormótlan, széles és lapos házban”, melyet „mély és alattomos csend vesz körül”, megismerkedvén a miniszterelnökkel, rossz érzés szorítja össze torkát:

„Soha még csak véletlenül sem találkozva a közérzülettel... bilincsbe verve viszi magával nemzetét. Hová viszi, hol érkeznek meg?”

Ilyen találó, kegyetlen írói remekelésben senki sem mutatta be Tisza Kálmánt, mint Bródy a regényének *Jelentkezés a várúrnál* című fejezetében; és milyen félelmetes az agg miniszterelnök bölcselkedése:

„Ha Kálvin hitén volnál, megértenéd, hogy minden úgy jó, mint ahogy történik, és hogy semmi sem lehet másképp, mint ahogy van... Minden nagy és kis dolgok el vannak végezve, és az embernek más tennivalója nincs, mint a végzések szerint igazodni... Csak tények vannak.”

Bródy *A nap lovagjában* is bemutatja Tiszát, izgatta és nyugtalanította ez a politikus:

„A jámbor aggastyán kedves mosollyal és félálomban hallgatta a fiatalembert... Kesztyűt tartott a lelkén... amelyben az egész rothadt és bűdös flóra meg fauna összefutott... Huszonöt évig egyfolytában aludni és egyszersmind helyettes feje lenni egy céljaiban talán tiszteletre méltó, de eszközeiben nem szemérmes maffiának, mert minek lehetne másnak nevezni...”

Talán ennyiből is látható, hogy Bródy a maga korának hiteles tükörképét adja. Fel szokás róni, hogy lélekrajzai viszont elnagyoltak, ábrázolásmódja kapkodó, szertelen. Kérdés, hogy nem tudatosan művelte-e Bródy ezt a fajta prózát, melyben különben Mikszáthnak közeli rokona. (Bár ő maga Jókait vallotta mesterének; nem egy Jókai-regényt át is dolgozott gyerekek számára; de őt a hála fűzte a mesterhez, hiszen mikor Bródy katonaideje alatt közlegényként felpofozott egy őrmestert és emiatt a hadbíróság elítélte, Jókai szabadította ki őt a kemény fogságból.) Bródy Sándor tudatosan járt más utat, ő nem törekedett arra a lélektanilag részletesen indokolt, kerek, zárt beszélytípusra, amelyben ifjabb kortársai - Petelei, Gozsdu, Lovik, Ambrus, Papp - tényleg remekeltek. De ha más utat járt, nem kérhetünk tőle számon olyasmit, ami nem az ő világa. A maga hírlapi tárcából kifejlesztett és a magyar irodalmi múlt sajátos adoma-hagyományaiból táplálkozó módszerével remekelni tudott. Azt a fajta, mozgóképszerűen töredezett prózát kezdeményezte, amelyet napjainkban Mátyás Iván visz tökélyre:

„A második szobában, fejét szűk vállaiába húzva, igen kicsiny fülekkel s fáradt tarkóval, egy rozsdás arc szólal meg időnkint: - Küllő, az esti árfolyamot...”

- Tárca nem jön... a regényt...

- Gladstone, Gladstone!...” (*Színészvér*)

Regényeinek a dolgok közepébe vezető indítása is mintha a mozgóképet előlegezné; gyakran kezdi ott, ahol más befejezi: tragikus helyzet, ironikus előadásban:

„Fiatallány vergődött egy idősödő férfi karjai között. A lány tanítónő volt, a férfi pedig valamelyik országos közoktatási hatóság tagja. A nőnek több állami oklevele volt, de egy csöpp állami alkalmazása sem, és a férfi nem is az okleveleire, hanem a szájára, a mellére, a derekára reflektált.

- Gazember! - ordította a lány elfojtott hangon, mert tekintettel volt az úr két növendék leányára, akiknek órákat adott. A lányok épp német verset tanultak, »*Das Gewitter*« címűt és éneklő szavakuk áthangzott a vékony pesti falon, amely csak szemérmetlen szerelmekre van berendezve.” (*A villamos*)

A későbbiek során erről a tanítónőről alig esik szó, a főhős a lány fivére, „a villamos” - (így nevezi Bródy a villamoskocsi vezetőjét) -, akit az erőszakoskodó férfi behoz a fővárosi közlekedési vállalatához. Ilyen szempontból tehát az indítás tényleg szabálytalan, de megfelel az író szándékainak, akárcsak *Az ezüst kecske* második fejezete, mely szintén hasonló módszerrel készült: drámai helyzetből haladunk az ironikusan ábrázolt idill felé:

„- Miért ne csinálnánk forradalmat?”

- Az idő még nincs itt, a dolgoknak érniük kell.

- A nép boldogtalan, a zsarnokság üldözi.

- Béccsel, elvégre is, végeznünk kell.
- De hogy kezdeni?
- Megkezdjük minden téren. Úgy társadalmin, mint politikain.
- Az állókarzatról ki vagyunk tiltva.
- Egyesülnünk kell, összeállanunk.
- Szívesen, egyet azonban kikötök: a nők teljes egyenjogosítását vegyük föl a programba. Ez igazságos és okos!

Amit eddig hol sűgva, hol kiáltva beszélgettek, abban egyek voltak mindannyian. De a hónapos szoba főlakója, maga Robin, a nőemancipáció dolgában egyedül maradt. Ezen alaposan megkülönböztek, összevesztek. Valamennyien a régi eszményi alapon állottak, a két orvosnövendék azonban természettudományi alapon, és egy kissé cinikusan is, megtámadta az egyenjogosított nőt, mint hitvest.

- Ezt megtiltom, nem tűröm! - dörgött Robin, akinek a legtöbb tekintélye volt az egész társaságban, nem annyira eszénél és tudásánál, mint nagyobb testi erejénél fogva. Ilyenformán az ország újjáalakítását egyelőre elhalasztották, és egyszerre a gimnáziumról, ottani tanáraikról, az érettségi téziseiről kezdtek el beszélgetni. Két esztendeje múlt már, hogy túl voltak a középiskolákon, mégis még mind az ottani dolgok izgatták őket. Bátor fiúk, furcsa feleletek, tanárok igaztalansága, magánviszonyai, tehetsége. Nem egy közülük még nap-nap után arról álmodott, hogy kérdezték, és nem tudta a Jupiter genitívusát...

Édesdeden elbeszélgettek, miközben este lett, és Robin leült az ablakfához, hogy megírja rendes szerelmes levelét a lánynak, haza."

És sorolhatnánk: a margitszigeti „hippi-esküvő” (*Az ezüst kecske*); a bankárlány Hanna, aki „hol egy elesett gróft emelt magához, hol regényt írt” (*Az ezüst kecske*); a képviselő fogadására kivezényelt rutén parasztok, amint nyáridőben „az ünnepi, tehát téli ruhában szinte párologtak” (*A nap lovagja*); a gyáva tisztje által félrevezetett tisztiszolga (*Kaál Samu*); csupa kegyetlen megfigyelés, csupa tragikusságában komikus és nevetségességében tragikus helyzet.

Tények, helyzetek, állapotok, ezekről nézetek: Bródy Sándor sohasem tagadja meg hírlapíró voltát, sőt ő emeli a tárcát igazán irodalmi szintre. Folyóiratot is szerkesztett: egyiket ő maga írta, egyedül, mint később Németh László a *Tanút*: 1900 januárjától decemberig 12 szám jelent meg a *Fehér Könyvből*: „Írja, szerkeszti és kiadja Bródy Sándor Budapesten, VIII. ker. Üllői út 18.” A szép kötésű havi kiadványokban olvashatók legszebb rövid novellái, olyasféle prózaversek, mint amilyeneket ugyanekkor Karl Kraus vagy valamivel később Georg Trakl művelt a Monarchiában. A *Holdas éjjelt* (1900. július) legszívesebben teljes terjedelmében ide iktatnánk, hogy az olvasó megérezhesse, micsoda stílusbűvész rejtőzött ebben az emberben, de mert az lehetetlen, megkíséreljük érzékeltetni, hogy a holdas nyári éjszakán egy lovas-kocsin a főváros felé baktató író mint írja le életét, vágyait - „mintha amióta csak élek, ehhez az egy holdas éjhez utaztam volna”, s ebben Adyt előlegező képkapcsolások, érzelmi megnyilatkozások villannak fel - „sok apró munkácskám van még a pipacsos, tarka, ellenséges indulatú életben... még nem szabad átsuhannom az örökké holdas éjszakába...” - hogy a már-már édeskésen lírai álmodozásból egy Dunába ugrott öngyilkos lány fuldoklása rántson vissza bennünket - és az író - az élet valóságába: „sietve vetkőzödtem, hogy megmentsem a lányt, de a kocsis rámszólt: »Hagyja, nagyságos úr, itt a víz rossz, itt ugyan a lányt többet meg nem fogják«”.

Azzal visszaül a kocsiba, a kijózanító, rideg hajnali világosságban...

A *Holdas éjjelt* olvasva igazolva látjuk Nagy Péter feltételezését: „tüzetes vizsgálat valószínűleg találhatna intenzív kapcsolatot Ady első érett korszakának lírája, szimbólumteremtése és Bródy Sándor művészete között”. (*Drámai művek*, 1978.)

Bródy másik lapja, a *Jövendő* (Pallas-kiadás) 1903 márciusában indult. Bródy 1904 őszéig szerkesztette; 1904 őszétől kezdve egy tüdőgyulladás után Itáliában, majd Ausztriában gyógyított; a semmeringi Ballmann-szanatóriumban 1905 nyarán magára lőtt, öngyilkosságot kísérelt meg.

A *Jövendő*, a *Nyugat* egyik elődje, olyan munkatársakkal dolgozott, mint Ady Endre, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Krúdy Gyula, Lukács György, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc, Szomory Dezső, Thury Zoltán, Bródy két szerkesztőtársa, Ambrus Zoltán és Gárdonyi Géza volt. Külön rovatban emlékeztek meg „elfelejtett költőkről”: Csokonai, Darmay, Indali, Komjáthy, Reviczky szerepeltek többek között. Vargha Kálmán szavaival: „A *forradalom* című rovatában a korabeli magyar sajtóban ritka tárgyilagossággal folyamatosan hírt ad a hazai és külföldi munkásmozgalom harcairól, a sztrájkokról, a szociáldemokráciáról.”

Bródy az első számban így fogalmazta meg programját.

„Nem fogunk tehát a korszaknak hízelgő, szórakoztató és kedves szépirodalmat csinálni. Kemény, sokszor nyers, nemegyszer nyugtalanító szavak következnek itt... A jövődöntőért írónak e lapok... [mert] ez a mi szép országunk csak némely részt halad előre, másrészt megy a veszedelem felé...”

Tehát Bródy már látta. Nem mi, ma mondjuk: ő írta le, 1903 márciusában. Bródy ennek a „veszedelem felé haladásnak” éber szemű krónikása.

És ez még csak a prózaíró Bródy. Drámái: külön világ. Több, mint tizenöt évvel a *Nyomor* megjelenése után, 1900-ban kísérletezett először színdarabírással: 1894-es *Hófehérke* című regényéből írt drámát 1900-ban, mely a *Fehér Könyv* augusztusi számában jelent meg. Ezt követte *A dada*, néhány korábbi elbeszéléséből (1902); mint tíz évvel később Pirandello: ő is saját novelláiból szerkeszti színpadra drámáit. *A dada* a magyar drámatörténet fontos határköve; „harmadik felvonása egy évvel Gorkij előtt már nálunk színpadra viszi az éjjeli menedékhelyet”. (Nagy Péter: *Drámai arcélek*.) Későbbi drámái közül *A tanítónő* (1908) maradt meg színpadon. Nagy Péter szavaival: „Mindaz, ami a magyar dramaturgiában az utána következő ötven esztendőben történik... csírájában benne van Bródy drámáiban, drámai kísérleteiben. Hogy mindez benne van, az ő művészi és társadalmi érzékenységének az érdeke; hogy mindez az ő művészetében... csírájában maradt... az viszont Bródy írói pályájának és tehetségének tragédiája.” (*Drámai arcélek*, 1978.)

A MAGYAR SZÁZADVÉG PRÓZAÍRÓI

A nyolcvanas években, Mikszáth első sikereinek és Bródy tündöklő indulásának évtizedében fellépett prózaírók közül máig élményt adó érték Petelei István és Gozsdu Elek novella-sorozata.

PETELEI ISTVÁN (1852-1910) Marosvásárhelyt élt és halt, erdélyi lapokba dolgozott, írt, szerkesztett. 1882 óta publikál. Novelláiban kisvárosi emberek vergődnek reményvesztetten; nem tudnak és talán nem is akarnak eligazodni az élet útvesztőiben, tragédiáikat mint egy ártatlanul elszenvedett vértanúság relikviáit hordozzák magukban, halvány gyönyörrel talán még élvezve is bánatos sorsukat.

GOZSDU ELEK (1849-1919), jogász, hírlapíró és szerkesztő már 1880-ban kiadta első regényét, sikert azonban 1886-ban, pár évvel Bródy feltűnése után, már a temesi bántságban.

Fehértemplomban összeállított novelláskötetével aratott (*Tantalus*). Gozsdu, a naturalizmusnak és az anekdotikus elbeszélésmódnak ellenzője, lélektani fejlődésrajzokat ad, a világba került, eszményekért lelkesülő férfiak csalódásait és megfeneklését. Hősei Tantalusz módjára csak törekednek vágyaik elérésére, de kerüljön a vágy tárgya bármily közelbe: elérni, megszerezni lehetetlen. Voltaképpen tehát Gozsdu alakjai is „délibábok hősei”. Darwin tanainak híveiként az élet biológiai determináltsága ejtette bűvöletbe; születésünk pillanatában halálra vagyunk ítélve, még ha átmenetileg felül is maradunk a létért vívott harcban; így hát nem marad más hátra, mint a rezignáció. *Ultima ratio* című elbeszélésében a falusi társadalom legalján tengődő, mégis bárgyún boldog sírását az ejti kétségbe, hogy a koporsó nélkül sírba pottyantott hulla „pukkadt egyet”, felfúvódott hasa valósággal szétspriccelte a belek tartalmát.

„Majd én is... így járok. Pukkadt! - Ingeujjával törölgette könnyelábadt szemeit. Görcsös zokogás fogta el ismét. Gyermekmódon a térdére támasztotta ősz fejét és sírt. - Senkim sincs. Engem is... bele fognak dobni... mint a kutyát! Én is... pukk.”

Maga Gozsdu is rezignált, akárcsak hősei - (amiképpen Petelei is élete végén búskomorságban tengődött) -, s miután Tisza-ellenes, haladón liberális lapja, a *Magyar Újság* megbukott, 1885-ben elszegődött Temes megyébe ügyésznek. Alig publikált, ritkán hallatott magáról. Megyei főügyészként, elfeledve halt meg az első világháború végén.

A maga korában alig keltett feltűnést, viszont napjainkban méltán nagyra becsüljük az egyregényű IVÁNYI ÖDÖNT (1864-1893), váradi és aradi újságíró, aki *A püspök atyafisága* című regényét - mely folytatásokban az *Alföld* hasábjain jelent meg, 1888-ban - saját költségén adta ki könyv alakban (1889). A regény Tolnai Lajos hevületére jellemző kemény társadalombírálatára meghökkentette az olvasókat; a mindenre figyelő Péterfy Jenő sajnálkozva állapítja meg, hogy a mű meséje kiagyalt, s nem tükrözi a magyar társadalmat. Pedig hőse, Bacsó Kanut akár - a később megírt - Katánghy Menyhért vagy Robin Sándor és Asztalos Aurél fivére is lehetne; őt is a vagyonhajhász dzsentricsalád teszi tönkre. Iványi azonban tényleg élesebben fogalmaz, talán azért is, mert egy párbajvétségért elszenvedett államfogházi büntetésekor megismerkedett a politikai fogolyként ott tartott Frankel Leóval (1880). Írói igényességét pedig Reviczky Gyulával kötött barátsága is növelte: együtt szerkesztették ugyanis az *Aradi Hírlapot*. Iványiból igen jelentős író válhatott volna, ha tüdőbetegsége sírba nem dönti.

Lelkesülten illik megemlékezni egy szintén a nyolcvanas években feltűnt Békés megyei földbirtokosról, JUSTH ZSIGMONDRÓL (1863-1894), aki birtokán színházat építtetett és parasztjaival klasszikusokat adatott elő. *A kiválás genezise* címen nagyszabású regénysorozatba kezdett. Ennek első darabja (bár az írónak nem ez az első kötete!) - *A puszta könyve*, második *A pénz legendája*, harmadik a *Gányó Julcsa*, negyedik és utolsó pedig a *Fuimus* (1895). Ez már a szerző halála után jelent meg. A művelt, rokonszenves, kortársai által szinte egyöntetűleg nagyrabecsült Justh, aki tüdőbetegsége miatt több időt töltött Franciaországban, mint itthon, ma már nehezen olvasható író, kinek mesélőkészsége, stílusa, közlésmódja nem hogy kortársai, de elődei: egy Toldy, egy Asbóth teljesítménye alatt marad. Okoskodó, körülményes, száraz prózájában szebb a szándék, mint a megvalósítás. A *Fuimushoz* előszót író barátaitól, Malonyai Dezsőtől és Pékár Gyulától tudjuk, hogy a szándék kétségkívül nagyszabású volt: Taine követőjeként - akivel Justh személyesen is megismerkedett - egyfajta „művészi formába öltöztetett szociológiai tanulmánysorozatot” tervezett „Magyarországnak egyedüli erejéről, a még mindig romlatlan magyar parasztról”.

Gerézdi Rabán azt a megszívlelendő megállapítást teszi a *Napló* akkori, újabb kiadásához recenziójában, hogy mivel Justh szerint „művész az, akit saját érzésvilágán keresztül érdekel az élet” - voltaképpen óhatatlanul dilettáns marad, hiszen az igazi művész ott kezdődik, ahol a

puszta érdeklődés az alkotás kényszerének adja át helyét. (*Diárium*, 1941. 4.) Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Gozsdunál is.

A Mikszáth-Bródy-Petelei-Gozsdu-Iványi-Justh típusú egyéniségekhez képest merőben más karakterek léptek fel a millennium évtizedében. Simulékonyabbak, egyezkedőbbek, polgári haladni vágyásukban mérsékeltebbek, a politikát választók kormánypártibbak, a nem politizálók művészetközpontúbbak.

Az időrendben legelső csillag, akit Mikszáth is örömmel üdvözölt: HERCZEG FERENC (1863-1954), a verseci polgármester fia, aki párbajban lelőtt egy nyegle huszártisztet, s ezért rövid államfogságot szenvedett. Itt, a fogházban írta pályadíjnyertes első művét (*Fenn és lenn*, 1890). 1891-ben máris a Petőfi Társaság, 1893-ban a Kisfaludy Társaság tagja, 1901-től akadémiai tag, 1896 óta országgyűlési képviselő, számos kitüntetés tulajdonosa. 1891-ben a *Budapesti Hírlap* hívta meg munkatársául, 1895-ben pedig a Singer és Wolfner cég bízta meg az *Új Idők* című hetilap szerkesztésével - ezt a feladatot 1944-ig látta el! 1911-től a gróf Tisza István által kezdeményezett konzervatív szemlének, a maga módján igen színvonalas *Magyar Figyelő*nek szerkesztője.

Kellemes olvasmányul szolgáló regényeit, melyeket tömegek „fogyasztottak” - (A *Gyurkovics-lányok*, 1893; A *Gyurkovics-fiúk*, 1895. stb.) -, jó szereplehetőségeket kínáló, szakszerűen megszerkesztett színdarabjait (A *dolovai nábob leánya*, 1893; *Bizánc*, 1904; A *kék róka*, 1917. stb.) udvarias elismeréssel nyugtázhatnánk, ha tartós életű, a maga célkitűzései alapján körültekintő gonddal szerkesztett, nagyhatású hetilapja, az *Új Idők* és néhány újat hozó, értékes regénye nem kényszerítene korai életművének tüzetesebb tanulmányozására. Lehetetlen például nem felismerni (és elismerni) a millennium évében kiadott *Szabolcs házassága* című regény értékeit és jelentőségét. Szabolcs Sándor földbirtokos, egy „néhai nagynevű miniszter fia”. Bakó Mihály gróf baráti közvetítésével vagyonszerzés céljából nőül veszi Forgács Malvint, egy gazdag üzletember leányát. Szabolcs Sándor az esküvő után elhanyagolja feleségét, egy hercegnével lép viszonyra. Malvint pedig jóindulatúnak tettetett közönnyel Bakó Mihály kezére játssza, hogy aztán neje hűtlenségéről megbizonyosodván, legjobb barátját, a házasság közvetítőjét, párbajban lelőhesse, és így kezében lévén a nagy vagyon, „szabaddá válhasson”. A párbaj után azonban részben lel kifurdalása, részben a felismerés miatt, hogy a hercegnének ő is csak unaloműző pajtása: agyonlövi magát. A kurta mondatokban, hideg fegyelmezettséggel előadott szűkszavú történet kemény bírálat a kiegyezést létrehozott „új honalapítók” tékozló fiairól. Képtelenek tájékozódni az életben, de alkalmatlanok a munkára is: a készből élnek, amíg van. A házastársak „a hazugság konkolyát az esküvőjük napján vetették el és a felburjánzott gazban nem tudták többé megtalálni egymást”. Ez nem „belülről jövő” bírálat; ez egy öntudatos polgár fölényesen lenéző kritikája; azé a polgáré, aki „civil” létére le mert puffantani egy magát sérthetetlennek képzelő huszártisztet. Herczeg Ferencet dzsentrinek vélni éppoly dőreség, mint Jókait arisztokratának nézni, pusztán azért, mert a főrendiház tagja lett. Herczegben a „tojáson kívül” született, azonban önerejéből oda mégis bejutó polgár szólal meg, olyasféleképpen, mint Bródy, csak más társadalmi körből érkezvén. Ennek a közegnek legjobb leírása Herczeg talán legsikerültebb regénye, mely ma is fenntartások nélküli érték: *A hét sváb* (1916). A könyv a temesi bánság területén lezajlott negyvennyolcas események pontos és hiteles krónikája, ugyanakkor a magyarországi németajkú lakosság őszinte hazaszeretetének szép hitvallása. Kosztolányi írja róla a *Világban*:

„Herczeg Ferenc új könyve Mikszáth *A jó palócok* és *Tót atyafiak* című kötetei mellett a magyarországi nemzetiségekről szóló szépirodalmi könyvtárat szerencsésen teljesíti ki... Jelentős tudott maradni, anélkül, hogy pátoszba bicsaklott volna a hangja.” (1916. június 4.)

De a jelennek is üzen a regény, figyelmeztetőleg, a világháború kellős közepén: ezt az országot csak a nemzetiségek összefogása tarthatja meg! Herczeg Ferenc e téren élete végéig kitartott felfogása mellett. Szellemesen és találóan bírálja például a századforduló kezdődő antiszemitizmusát s ugyanakkor a mohón érvényesülni vágyó zsidó értelmiség nem mindig rokonszenves törtetését az *Andor és András. Budapesti történetben* (1903). A kisnemesből lett újságíró: Kapuváry András és zsidó barátja, szintén újságíró: Gombos Andor testi-lelki jóbarátok, míg egymás ellen nem ugrasztják őket hitvány érdekből a hátuk megett lapuló szélsőségesen jobboldali politikai körök. Jól megfigyelt típusok, ellesett pesti kávéházi pillanatok, az akkoriban elterjedő reklám kinövéseit kifigurázó helyzetek - doktor Külföldy szanatóriuma és a sajtó nyilvánossága előtt végzett műtétei -, találó aforizmák - „a fuldoklónak hiába mondd, hogy a politikai helyzet nem alkalmas arra, hogy lélegzetet vegyen” - és az antiszemitizmus kemény elítélése éppúgy maradandó értékűvé teszi ezt a könyvet, mint sajátos stílusa, ez a kétségkívül Herczeg Ferenc-i „találmány”. Herczeg ugyanis lényegretörő ábrázolási módszerével annyira elhagy minden cicomát, magyarázgatást, leírást, hogy a folyamatos prózai szöveget rendszeresen párbeszédekkel, színpadszerű jelenetekkel váltogatja. E tulajdonságáról általában nem szokás megemlékezni, pedig a századvég érdekes stílusbeli újítása - egy Shaw, egy későbbi Maugham módszere. Herczeg maga később szakított ilyen fokú tömörségre törekvésével; hőseit szívesen burkolta neoromantikus igézet aranyfüstjébe. Ez rontja *Aranyhegedű* című háborús regényének (1916) jelentőségét is, melyben pedig figyelemre méltó nyíltsággal fedi fel, hogy a háború milyen gyorsan felbomlasztja a polgári létformákat, a házasságtól az üzleti becsületig.

Herczeggel egyidőben lépett fel Gárdonyi Géza (*Figurák*, 1890., Mikszáth előszavával!) és Ambrus Zoltán (*Midas király*, 1891-től folytatásokban a *Magyar Hírlapban*; könyv alakban azonban majd csak 1906-ban jelenik meg).

GÁRDONYI GÉZA (1863-1922) csaknem ugyanakkor, amikor Herczeg a Gyurkovics-gyerekek történeteivel andalította olvasóit, egy falusi bírótromba humorával szórakoztatott százezreket: *Göre Gábor* (1895-1899). Igazi hangját áttetsző tisztaságú falusi életképeivel találta meg: *Az én falum* (1898). Gárdonyi falusi tanítóként kezdte pályáját; *Az én falumban* ezeket az emlékeit dolgozza fel. Utánozhatatlan egyszerűsége, keresetlen tiszta derűje, mély humánuma: halhatatlan. Életképeit első személyben adja elő, ennek folytán a tanító úr személyesen jelen van minden történetben, éppen e személyes jelenléttel biztosítva az előadottak hitelét, ezzel adva meg színeit, ízeit. Olyanok ezek az írások, mint Biczó András enyhén stilizált illusztrációi. Alighanem itt és ekkor: *Az én falum* novelláiban jelentkezik nálunk először az új irányzat, amit bécsi szóhasználatnál jobb híján szecessziónak nevezünk s aminek furcsa módon nincsen magyar neve, pedig nagyon is jellegzetesen - és magyarosan! - határozta meg a huszadik század első évtizedeit, épületektől könyvdíszeken át vázáig és női ruháig. Ha az olvasó szecesszió helyett az angol preraffaeliták képeire gondol - (Dante Gábiel Rossetti) - talán szívesebben azonosítja magát e megfigyelésünkkel: Gárdonyi falusi figuráinak tiszta, erős vonalakkal, *keresett* és mégsem erőltetett egyszerűséggel megrajzolt egyéniségei tényleg mintha a Jugendstil első magyar megfelelői lennének. Egyik életképében (*Tanácskérés*) írja, hogy a tanítóhoz tanácsért forduló Istenes Imre tekervényes előadásában „skófiúm gyanánt csillant meg az Imre gyerek”. Ilyen skófiúm gyanánt csillannak meg Gárdonyi írói erényei látszólag oly utánozhatóan egyszerű novelláiban. Gárdonyi *Az én falum* megjelenése előtt, 1897-ben Egerbe költözött s ott élt haláláig.

Itt írta *Egri csillagok* című történelmi regényét (1899). Az *Egri csillagok* utolérhetetlen sikerének titka, hogy a Jósika és Jókai és Kemény és Mikszáth által annyiszor megírt, véres és zavaros XVI. századot szinte tapintható közelségbe hozza, s úgy ábrázolja a Mohács utáni éveket, mintha e kor alakjai közöttünk élnének s mozognának. A történelem először vált a századforduló hétköznapijaiban élő olvasó „kortársává”; kacagányos, mentés, díszmagyaros

hősök helyett a mindennapok emberei lépnek elénk, legelőször is két meztelen kisgyerek, amint a patakban fürdenek: akár *Az én falum* egyik novellája is kezdődhetne így. A regény hőseinek cselekvéseit a kor társadalmi körülményei határozzák meg, egyéniségük ugyanakkor áttekinthető, lépéseik kikövetkeztethetők, s így az olvasó szinte várja is e lépéseket. A regény valóban létezett alakjai hitelesek: Bornemissza Gergely, ez a zseniális hadmérnök, a srapnell elődjének egyik feltalálója; Dobó István; Török Bálint egyszersmind személyes ismerőseink és jóbarátaink. Csak a cselszövény naiv talán, Jumurdsák égignőten ármányos alakja: lába a pokolban, turbánja a fellegek fölött, fél szeme mintha az egész országot végig tudná fürkészní. Az 1552-es egri ostrom leírása, szorosan Tinódi verses tudósítása nyomán, stilisztikai bravúr: az örökké a falakra hágó, majd onnan visszavert törökök támadásainak látványos egyhangúságát egy imitt-amott időmértékesnek ható prózaritmus oldja. Bármerre tekintünk is a századforduló történelmi regény özönében: az *Egri csillagoknak* párja nincs.

Gárdonyi ezt a teljesítményét későbbi történelmi regényeiben nem tudta megismételni. Az 1901-ben elkészült *A láthatatlan ember*, Attila hun királyról, néhány remekbe sikerült fejezete ellenére bizony csak szecessziós stilizáció (annak jó), az *Isten rabjai* (1907) pedig a kortársak jogos ellenérzéseivel találkozott. Kosztolányi Dezső saját, mai fenntartásainkat is hitelesen fogalmazta meg *A Hét* 1908. július hetedik számában:

„Az író mintha egy szivárványos templomüvegen át nézné ezt a fekete világot. A királykisasszony, akit egy kemény rajzú középkori legenda örökre beleégetett agyvelőnkbe, itt meseszerűvé, nyúlánkká, ibolyaszeművé válik és rózsák közt andalog... Az egész középkor lassan eltolódik a magyar népmesék regényes világa felé. A hős is, a hősnő is álomember, levegőn járó mesealak... Nem ezt vártam... A regényíró hamis romantikában vész el... a levegőbe tör, azonban nemcsak a ballasztokat dobálja ki léghajójából, hanem az embereket is...”

A Gárdonyival és Herczeggel csaknem egyidőben fellépő AMBRUS ZOLTÁNT (1861-1932) egy világ választja el mindkettejüktől. A debreceni vasutasgyerek önerejéből küzdötte fel magát banktisztviselővé, s így jutott - meg hát távoli rokona segítségével - Párizsba, ahol egy életre szóló inspirációt kapott. Író kortársai közül talán a legműveltebb; fordításai is nagy-jelentőségűek. Legjelentősebb regénye, a hírlap folytatásokban (1891-92) közreadott *Midás király* egy önmagával örökké elégedetlen festőművész-rajztanár ébrenálmodásáról szól. Diószegi András szerint

„A *Midás király* határkö... az egész századvégi magyar próza fejlődésében. Összegez bizonyos... lélekrajzoló törekvéseket... s egyúttal nyitánya egy olyan fejlődési iránynak, amely túllép a realizmuson, egy új romantika, a szecesszió irányában. Tükörképe ez a regény a magyar polgári fejlődés ellentmondásos tendenciájának is.”

Mindez így igaz. Mégsem tagadható, hogy Ambrus sohasem lett igazán olvasott író; híveinek és barátainak aránylag szűk köre csodálta. Mához szóló jelentősége elsősorban kritikai és műfordítói munkásságában van; e szempontból osztozik Igenotus és Osváth sorsában.

Az évtized közepén, a millennium tombolásakor fellépett írók: Lovik Károly, Rákosi Viktor, Szemere György, Tóth Béla, Thury Zoltán sorából messze kimagaslik két novellista: Tömörkény István és Papp Dániel. Lovik (1874-1915) a *Vadász és versenylap* szerkesztője, számos folyóirat szívesen látott munkatársa ma is élvezetes novelláival; Rákosi Viktor Sipulusz néven közreadott jóízű humoreszkjeivel és néhány ifjúsági regényével (*Korhadtkeresztek*, 1899), valamint az erdélyi magyarság pusztulását leíró *Elnémult harangokkal* (1903); Thury Zoltán kézművesekről írott novelláival, és a császári-királyi szoldateszkát bíráló darabjával (*Katonák*, 1898); Tóth Béla - Tóth Kálmán és Majthényi Flóra fia - *A magyar anekdotakincs* (1899-1904) című adomagyűjteményével és hírlapi *Esti leveleivel* (1903) máig kiadott, olvasott, de legalábbis antikváriumokban szívesen felkutatott és kapós írók, koruk és tehetségük jó képviselői. Csak Szemere György merült közülük feledésbe, ez a nemzetét hivatkozva féltő földbirtokos-szolgabíró, akinek azonban színdarabjairól egy Lukács

György és Alexander Bernát nyilatkozott méltatólag, s akinek regényei mintha a Justh Zsigmond vágta ösvényt igyekeztek volna tovább tágítani. Mégsem méltathatjuk őket hosszabban, ha fejlődésrajzunk kereteit nem akarjuk szétfeszíteni és miniatűr-életrajzok egyhangú láncolatává tenni. Bizonyítékai ők egy eleven és példátlanul gazdag, sokszínű irodalmi életnek - (hiszen olyan, tömegek által olvasott népszerű szerzőket, mint például Szomaházy István, nem említünk, pedig ő is e kor gyermeke) - és mintegy háttérrel képeznek olyan kimagasló nagyságok életművéhez, mint amilyen Tömörkény vagy Papp Dániel volt.

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN (1866-1917) mindig is a jóindulattal kezelt klasszikusok közé számított - helyet azonban inkább csak a pad szélén szorítottak neki, mint afféle szorgos kismesternek. Pedig Tömörkény a legnagyobb magyar novellisták egyike, akiről egy Tolsztoj is elismerőleg nyilatkozott. Ez a szerény, félrehúzódo szegedi hírlapíró, egy vasúti vendéglős fia Szegeden már 1893 óta rendszeresen publikált, de könyve csak 1904-ben jelent meg először Budapesten. A Szeged környéki tanyák parasztjait, a Tisza hajósait, a balkáni fekete hegyek közé vezényelt alföldi bakákat, napszámosokat, kubikosokat senki oly tökélyrel nem ábrázolta mindmáig, mint Tömörkény. „Ez a szem és ez a szív oly kizárólagossággal és olyan foghatósággal a népé, mint alig néhány magyar íróé, a maga korában senki másé” - írta Sík Sándor a Tömörkény-novellák egy 1943-as kiadása elé. (*Rónasági csodák.*) Tömörkény egyik titka, utánozhatatlan egyszerűségén kívül minden sorában ott bujkáló csöndes humora. Ez a humor nem tréfa, nem ingerel kacagásra, még tán mosolyra sem; szelíd derűt áraszt mindössze, az viszont olyan tartós, hogy hetek múltán is megbékülünk a világgal, ha az olvasottakat eszünkbe idézzük. Pedig - és ez a másik titok - Tömörkény nem csitít, nem unszol a megbékélésre. Nagyon is keserű, ha kell - *Barlanglakók* (1913) című színműve a legsötétebb magyar színpadi játékok egyike! -, de emberségesen és megértően az, miközben az olvasóba belefészkel magát a nyugtalanító gondolat: nem jól van ez így, tenni kéne valamit ezekért az emberekért. Akik - harmadik titok - minden szegénységük mellett is *bensőleg szabad emberek*.

Vegyük például egy kevésbé ismert, csattanótlan novelláját, amiben oly csendesesen szivárog a szó, mint az urával munka után beszélgető asszonyból. A kis novella vagy inkább tárca az ebédelő napszámosokat figyeli meg.

„A fuvaros ember délben leginkább száraz eledellel él, annak nem hordja utána az asszony az ételt. Ez onnan van, mert nem is lehet. Mert nem tudhatja, hol éri az embert a dél, ott-e, ahol fölrakodik, vagy amott, ahol a téglát lerakja. A fuvarosnak az eledele ennél fogva vele van, piros kendőben szokott lenni és föl van kötve a lónak a hámjára, a hátallószíjnak a karikájára. Kenyér van benne, meg leginkább szalonna, olykor kolbászdarab, olykor pedig nem más, mint kenyér.”

„A munka még áll az épületnél, de a dél már közeleg, a nap magasán áll. A munkás kezdi érezni, hogy éhes, és várja, hogy mikor húzzák a levesmarsot. Bár neki nem a toronyban húzzák, mert a toronyórának különféle járása van; van köztük, amelyik fürgébb, ügyesebb: az egy fertály órával hamarabb jár, míg az élemedettek öreges lassúsággal topognak utánuk. Ennél fogva, hogy tévedés ne eshessen, a pontos időben kezdenek verni egy karó oldalán egy vasdarabot valami akasztóvassal. Az ácsok, téglahordók, a kőművesek, a fuvarosok erre mind megállnak.”

„Mikor a delet zörgeti a vas, asszonyok szoktak előjönni az utcákon, akik hozzák az emberüknek az ebédet. Vagy a fehér kosárban, vagy amabban a feketében, a födelesben, ami már urasabb állapot. De hozzák kosár, vagy garaboly nélkül is, tiszta fehér kendőbe bekötve a szilke, kinek milyen a módja. A kis porcelánedény azonban lehetőszen az elejefajtából való. A szélén piros vonalak vannak, továbbá zöldek, némelyek kékek is. Az oldalára rózsa van festve. A kanál is tiszta a kenyér mellett. Ez bizonyára onnan van így, hogy az étel jobban essen az embernek. Más is azért van így. Az asszony ruházatának tiszta és ünneplő módja is azért van így. Mindenki tudja róla, hogy délelőtt dologban van otthon, valamint délután is abban lesz, ennél fogva miért ne volna rajta éppen délben, mikor az urának az ételt viszi, újonnan vasalt ruha? Ez így dukál. A poros, meszes, kopott munkás-gúnyájú ember mellé, ahol egy kis ülőhelyet vagy árnyékot találnak, így kiöltözködve telepszik le az asszony. Mellé nem igen, hanem leginkább szemközt vele. Csend van.” (*Ebédelők*)

Ez a három részlet egyazon novellából elárulja Tömörkény „titkait”.

Miben különbözik ez a szöveg egy társadalomtudományi leírástól? Egy leltártól?

Először a humor, a csöndes derű: „Ez onnan van, mert nem is lehet.” - „A toronyórának különféle járása van; van köztük, amelyik fürgébb, ügyesebb... az élemedettek öreges lassúsággal topognak utánuk.”

Aztán a kiszolgáltatottság ábrázolása: a vezényszóra evés, vagy a fuvaros esetében a hátalló-szíz karikáján himbálódzó piros kendő - emberi abrak.

Aztán ennek ellenére az emberi szabadság dacos megnyilatkozása: az ünneplőbe öltözött asszony, aki ezzel a gesztusával kiemeli urát a rabszolgák tömegéből, individuummá teszi. Pedig a szépen kiöltözés idővesztés és gond. Jele ez annak is, hogy szeretik egymást. Szép kép. Fényes Adolf vagy Koszta József is festhette volna: az ünneplőbe öltözött munkásszony, szemben vele a kuporgó, levest szűrő, kopott munkásgúnyájú ember.

Tömörkény csattanósra hegyezett novellái is remeklések: ezek ismertebbek, bár talán éppen a csattanó jelenléte miatt nem olyan bravúrmutatványok, mint az *Ebédelők* (*Csata a katonával; Értetlenek az emberek; Adóügy* stb.).

Olyan párlapos tárcákon, mint amilyen például az *Új talicska irányában*: ilyeneken kellene tanítani a fogalmazást már az iskola alsó tagozatában.

Takarékos stílusa minden visszafogottsága mellett sem fukarkodik hangulatkeltő jelzőkkel, szófordulatokkal, határozókkal. De ezek sem tolakodnak úgy, mint még legjobb kortársainak szimbolista vagy szecessziós prózájában:

„Hajnal felé a vasúti állomáson csak imitt-amott ég egy lámpa. Szénzagú csend van, a csengők zörögnek és kint az állomás előtt, a szénsalakban kubikotalicskák kerekeik csiszegnek.” (*Kubikos-út*)

Nem vezetett könnyű út ehhez a jellegzetesen tömörkényi prózához. Legelső írásai Mikszáth erős hatását mutatják; az ember azt hinné, levetkőzhetetlen (*A batár*, 1887; *Ferkó*, 1887; *Megöltek egy legényt*, 1893). *Jegyenék alatt* című kötetében talál először másíthatatlanul magára (1898). Ettől kezdve a tolla alól kikerült minden tárca, novella, életkép, leírás: remeklés. Hibátlan munka, mint a pásztorfaragás: messziről nézve mintha ugyanazok a motívumok kacskaringóznának a boton, közelebb hajolva azonban ezer meg ezer apró meglepetés éri a szemlélőt. „Az élet profán liturgiája” elevenül meg, ahogyan Németh G. Béla nevezte Tömörkény novelláit.

Mennyire más egyéniség a bácskai PAPP DÁNIEL! (1865-1900). 1898-ban jelent meg első műve, egy szatirikus regény (*A rátótiak*) és ezt követően egy novelláskötet (*Marcellus*); a rákövetkező évben még két elbeszélésgyűjtemény (*Utolsó szerelem; Tündérlak Magyarhónban*, 1899); 1900 nyarán már halott.

Mikszáth, Tömörkény és Ambrus tehetsége elegyült benne; ha élhet, hát legelesebb próza-íróink között tartanánk számon. De így is az. Halálával szinte jelképesen zárta le a tizenkilencedik századot, melynek prózája - mintha fényévek teltek volna el azóta! - Virág Benedekkel, Dugonicsal és Kazinczyval kezdődik, s íme Mikszáthtal, Bródyval és Papp Dániellel végződik. Szerb Antal, Schöpfung Aladár már meg sem említi, de Mikszáth nagyra becsülte (*Országos Hírlap*, 1898), Bródy pedig meghatottan búcsúztatta:

„Dickens modorában írt regénye, *A rátótiak* súlyos könyv, minden sora egy-egy találó bírálat... Érezte, látta itt az embereket és a viszonyokat... elméjének főereje nem a fantázia és az ötlet, hanem a kritika, de nem az a száraz, meddő... hanem az, amely maga is produkál.” (*Fehér Könyv*, 1900. augusztus.)

Osvát Ernő már 1898-ban örömet lelkesül érte:

„Szellemének járásában van valami nyugodt és biztos, de e nyugalom nem egyéb fegyelmezett harciasságnál, melynek tendenciái meg-megvonaglanak írásain. Szelíd nézésű, de éles látású ember, széleskörű és mély. Telítve az európai kultúrák elemeivel - magyaros marad. Erős érzéke van a realitás iránt, de megfigyelésének vedrét logikája erős láncain a filozófia mélységeibe is lebocsátja. Ha idegen íróval akarnám összevetni: a magyar Gogolnak nevezném.” (A *Hét*, 1898.)

Mégis feledték; a tizenkilencedik század koporsófedele az ő négykötetnyi életművére is rázuhant. Féja Géza fedezte fel újra (*Kalanga*, 1944).

Figyeljük meg egyik novellájának indítását: akár Tömörkény is leírhatta volna ezt a helyzetet; anekdotikus modorát Mikszáthtal is összetéveszthetnénk egy rejtvényes vetélkedőben; hanem azért mégis előbukkan az eredeti, az összetéveszthetetlen egyéniség, mikor megkérdezi: „miért vágtak folytonosan fát minálunk a rabok?” Ez már a társadalom önmagát féltő óvatosságának kritikája: a céltalan (itt, e novellában céltalan) gépies munka, mint büntetés, de éppen ezért egyszermind az újabb lázadás csírája... A joghallgató korában rendőrök karlapjától szenvedett író hangja ez. („1886. június ötödikén a Dorottya utca torkolatában ötven lovasrendőr üdvözölte az ifjúságot, valamelyik harcos egy lapos vágással öt napra bénává ütötte a jobbkaromat.” *Tüntetők, Országos Hírlap*, 1898.)

De lássuk az idézetet:

„Udvarunkban, lombos, árnyas udvarunkban mindig jól megvoltak a rabok. A mi lombos, árnyas udvarunkban mindig fát vágtak és fűrészelték a rabok, és most emlékezetből igen jól le tudnám írni, hogy a mi udvarunkban merre görbültek a vénebb fák, hogy ugyanott merre nyíltak május elején az orgonabokrok, hogy továbbá melyik sarokban csípett meg egyszer egy élemedett darázs - mindezt most emlékezetből igen jól le tudnám írni. Ha végül megerőltetném a memóriámat, talán még annak is el tudnám mondani az okát, hogy miért írok én most fákról, és miért nem ültetem őket inkább; ezt is el tudnám mondani. De hiába nézek vissza a múltba, hiába szólítom játszani memóriámat, arra az egyre csak nem tudok visszaemlékezni, hogy miért vágtak folytonosan fát minálunk a rabok. E szürke emberek, halovány, ólmos arcukkal, halovány, ólmos kezükkel folyvást, télen-nyáron ott mozogtak az udvarunkon. Mire való volt a töméntelen ölfa, és mire való az ő felaprózása? Miért suhogott folyvást a fűrész, és miért koppant nagyokat a fejsze? Miért nyáron is, amikor lassanként tavaszi illatukat veszítették az én kedves orgonafáim, és miért télen is, mikor az akácokat megcukrozta a dér, és elpusztult az én egyetlen lovacska, a gümőkóros Hanzi? Nem tudom, nem tudom, a fejemet hiába hajtom le, okra nem akadok azért; látom csak csukott szemmel a lombos, nagy udvart, ahová immár sohase kerülök vissza - hallok a fűrész suhogását, a fejsze koppanását, és nézem, amint apró, tornyos halmokba rakódik az apróra szaggatott ölfa. Az udvar közepét előnti a fűrészpor, nincs már fölaprítani való; ólmos fejüket összehajtják a mi napos rabjaink, és munka után szívják a szabadság levegőjét.” (A *nagy Jakab*)

Tanulmányait jószerint még újrafelfedezői sem emlegetik. Talán, mert nincsenek kötetbe gyűjtve. Pedig ő volt az első magyar esszéíró. Példa erre - sok közül - Edgar Allan Poe-ról írott tanulmánya, ez a remekbe sikerült miniatűr, melyben Poe alkoholizmusát éppoly hideg eleganciával elemzi, mint amilyen kérlelhetetlen nyugalommal leszögezi:

„Clio nem jegyzi föl, hogy negyven év előtt kik voltak a derék családapák... Idd hát whisky-brandyt nyugodtan, ó Edgar Allan Poe, az utókor nagyjainak külön morált tartogat, mint az élő nyomorultaknak.”

Papp ezután máig érvényesen méltatja Poe alkotóművészetét, nálunk talán az elsők között. (A *Hét*, 1899.) Halálakor fiókjában verset találtak, így hangzik:

Sírfelirat

Hét miriád évig
A tejút mérföldköveit olvasám.
S nem lett vala végük.
Hét miriád aeont
Láttam egy harmatcsöppbe szállni,
És újra kelt valamennyi.

Most szederág hajlik
Fölöttem,
Szívemből
Forrás csergedezik.
Fejemből
Virágok nőnek.

„BIZONYTALAN KÖLTŐK VAGYUNK MI”

KISS JÓZSEF TÜZEI

A nyolcvanas-kilencvenes években, Mikszáth és Bródy nagy korszakában, még mindig Vajda a legnagyobb magyar költő, az a Vajda János, aki már ismert egyéniség volt, amikor Mikszáth Kálmán megszületett. 1887-ben keletkezik a *Sodoma*, 1892-ben a *Harminc év után* és a *Lenni vagy nem lenni*; 1893-ban a *Nyári éjjel*, 1895-ben a *Búcsú a naptól*.

Ugyanekkor az ország a korán meghalt Reviczky Gyula verseitől is zeng; őt szavalják, idézik, tanulják, érte hevülnek; mellette pedig Endrődi Sándorért, akit mintha Bródy is felhasznált volna némelyik regényalakjának megformálásában. Ha valakinek túl mély volt Vajda vagy Reviczky, annak ott voltak a *Tücsökdalok*.

Ugyanekkor egy újfajta almanach-líra is tenyészik, a számtalan újság és könyvkiadó évente albumok tömegével lepi el a közönséget meg a piacot; ezekben a drága kiállítású kötetekben egy felhígult, olcsó líra mutatkozik be neves festők illusztrációinak kíséretében.

Ilyen körülmények között. Vajdával, Reviczkyvel, Endrődivel versenyezve - miközben még erősen hat a nyolcvanas évek elején meghalt Arany, és Petőfinek is új reneszánszát éljük - jószerivel csak Kiss Józsefnek sikerült a szélesebb műértő közvélemény tartós érdeklődését elnyernie. (Meg természetesen az olcsóbb, érzelemhajhász líra később, másutt említendő képviselőinek: Pósa, Szabolcska.)

KISS JÓZSEF (1843-1921) mind a közönség, mind a műbírálok által egyértelműen a legnagyobb költő-kortársnak tekintett poeta. Arany János hagyományainak méltó folytatója.

E most tárgyalt időszakból a *Tüzek* a legkiemelkedőbb verse. („Felolvastatott a Petőfi társaság nagygyűlésén, 1896. január hatodikán.”) A millennium évében profetikus fenyegetéssel jósolja eljövendő új korok érkezését:

Ha összeomlik mindaz, ami korhadt,
Mi évezredek véres bálványa volt,
És oduikból elővánszorognak
A rászédett, a megcsalt milliók...
Látom mozdulni, - látom keveredni -
Egy új Marseillaise gyújtó hanginál,
Az ócska tetőkbe üszköket vetni...
Míg az utolsó is véres lángban áll!

A költemény mégsem ilyen petőfis lelkesültséggel végződik, hanem rezignált beletörődéssel, saját nemzedékének - és önmagának - bírálatával: „a távol ég alján cikázó jövendő tüzek” számára csak délibábok;

Itt ülök némán, magamba rogyva,
Míg száll az óra, mint egy pillanat,
És félig ébren és félig álomba
Piszkálgatom a húnyó parazsat.

Kiss Aranytól tanulta a balladaszerű előadásmódot, jól szavalható versei (*Ágota kisasszony*, *Simon Judit*) az Arany-hagyományt folytatják; Aranytól azonban mégis különbözik, például szeretett petőfis hevülettel megénekelni időszerű tárgyakat; Kossuth halálának hírére éppúgy

szép verset ír (*Amikor csak írtál...*), mint az 1905-ös oroszországi forradalom hírére (*A knyáz Potemkin*).

Kossuthot búcsúztató versében is a *Tűzekben* megfogalmazott magány, a magunkra hagyatottság érződik, s ennek a hangulatnak is van politikai töltése:

Most, hogy levél helyett
Hazajössz ím magad,
Hármas koporsóban,
Halálos zár alatt:
Az aggasztó csöndben
Elkezdünk remegni:
Mintha most már reánk
Nem vigyázna senki.

Népszerűsége oly fokú, hogy öregkorára talán még olvasottabbá vált, mint élete delén; *Avar* című vékony kötete (1918) az akkori Ady-láz idején is ott volt az olvasni kedvelők könyvespolcán.

Ó, mért oly későn, levelek hullása,
Daru távozása idején...

A késői szerelemnek ez a szomorkás hangulata hosszú ideig volt szavalókönyvek elmaradhatatlan darabja.

Kiss József költői arcképét Benedek Marcell rajzolta meg legtalálóbban a *Délszigetben*:

„Kiss József tökéletes típusa volt a liberális korszak zsidó-magyarjának, aki jó magyar és jó zsidó akart lenni... magyar-zsidó tárgyú balladák egész sora bizonyította, hogy ő összeolvaszthatónak tartotta e két elemet. Igaza is volt: a keresztény magyar olvasóközönség szerette a *Jehovát*, önképzőkörökben és református papi házakban szavalták a *Simon Judítot*, a *Kincses Lázár lányát*. És ezen csak a mai elvadult időkben lehet csodálkozni. Mert ez a magyar vidékről származó zsidó költő jobban bele tudta magát érezni Arany igazi hangjába, mint az összes többi epigonok. A sikerét az magyarázza, hogy csak tárgya volt új, de hangja, formája ismerős. Ott folytatta Arany Jánost, ahol Arany abbahagyta a világos, alföldi jellegű balladastílust a nehezebb, sötétebb erdélyi-skót stílus és saját versművészetének barokk játéka kedvéért.” (1928.)

A SZÁZADVÉG KÖLTŐI

A kilencvenes évek akkor ifjú költői mintha a francia és német (Liliencron!) impresszionizmus hatására hoztak volna újat; közülük ma - hála Weöres Sándor buzgólkodásának - újraéledt CZÓBEL MINKA (1855-1947) emléke. 1890-es első kötetében tényleg Liliencronra emlékeztetnek az olyan versek, mint *A por*:

Nagy csordák fehér sokasága benne,
Mintha egy hadsereg dobogva menne.
Most gyors, rövid mozgással által vágja
A falu kondorszőrű disznónyája.
Sötétebb színnel, simább mozdulattal
A vidám, fürgé ménes hazanyargal,
Aztán libák fehér szárnyal repesve,
Gágogva...
Aranykévéket dob a por felébe
Estsugarak hosszúra nyújtott vége...

Képzőművészetben Segantini, Böcklin képei kínálnak összehasonlítást; van is egy verse, melynek *Böckliniana* a címe.

A kor társadalmi indulatait Palágyi Lajos (1866-1933), Inczédi László (1955-1902), Szentessy Gyula (1870-1905), Zempléni Árpád (1865-1919) képviselte sok közül úgy, hogy verseiket ma is esztétikai és gondolati gyönyörűséggel olvashatjuk. De még bennük is több a merész, előre-mutató, bátor gondolat, mint egy Ady tehetsége - akinek fellépését egyébként mintegy előké-szítették. Palágyinak a katonasorozásról írott keserű verse - 1890-es kötetében (*Küzdelmes évek*) - mintha előre sejtetné a világháborút; valósággal lázít az ellen, hogy embereket hivatásszerűen ölni tanítsanak:

Tanítják, hogy kell embert ölni
Rabolni és gyilkolni kéjjel

...

Országot, népet dúlni széjjel,
Anyját, testvéreit ledöfni
Ha a parancs azt úgy akarja
És mindezt megtanulja bambán
A marha, a marha
(*A marha*)

A repülőgép hazai bemutatásakor született négysorosa a haladást sürgeti:

Távol nyugatról egy repülő ember
Jött közibénk, s mi néztük idelent.
Én népem, meddig kísérvük mi szemmel,
Hogy mások mint repülnek odafent?
(*A repülő ember*)

Inczédi László szocialista eszméért lelkesül a maga módján, végeredményben azonban a már ötven évvel korábban Petőfi által megfogalmazott hevületben:

Megindul-rendül a világ
S a koronák hullnak fejestül
S leomlanak a paloták.
(*Vízió*)

Szentessy Gyula egész kötetet szentelt ugyanannak a néprétegnek, melyet a prózában Bródy is felfedezett; témaválasztása azonban rokonszenvesebb, mint a megvalósítás epigon módja (*Gyári lányok*, 1898). Nemzedékének tétovaságát, a kitűzött célok és az odavezető út különbözőségét Zempléni Árpádnak sikerült legtalálókban megfogalmaznia:

Bizonytalan költők vagyunk mi,
Nagyon könnyű minket megúnni,
Hogy mit szeretnénk, mi sem tudjuk,
A tengert szélirányba futjuk.

...

Szakítani kell itt mindenáron,
Határon állunk, nagy határon!
Fordulatán az új időnek
S a múlt nem kulcsa a jövőnek

...

Akit valóság ihletett
Csak az nyer örök életet
(*Bizonytalan költők*)

Ezt az új fordulatot majd Ady hozza meg.

Üdítően friss, könnyed hangot ütött meg HELTAI JENŐ (1871-1957), aki a francia színpadi dal és az impresszionista líra nálunk addig ismeretlen műfaját keverte a nagyvárosi folklór színeivel:

Ha el akarna néha jönni hozzám,
Kicsiny szobámat szépen rendbehoznám,
Ha nem is hozhatnám le az eget,
De beszereznék néhány szőnyeget.

...

S amire nem volt példa soha még;
Szenet hozatnék - s befütenék.
(Levél)

Ezek az évek, amikor a népdal egy új fajtája születik - s ezt emelte költészetté az éber szemű Heltai -, mégpedig a városi dal és egy újfajta bakanóta. Hiába fintorog, aki csak a parasztdalt tekinti igazán népinek: népdalok ezek a mostanában, az ipari munkásságot kitermelő Budapest tarka kavargásában, a városliget és a gyárak, a Baross-szobor körül kialakuló cselédkorzó és a hátsó udvarok porolói, a Hungária körúti kaszárnyák kerítései tövében születő rigmusok is. Karcolataiban már a századfordulón felbukkannak későbbi színmű-sikereinek motívumai: *A néma levente* első csírája az 1905-ben kiadott *Madmazel* című novelláskötetben, *A lovagias ember* című karcolatban olvasható.

Mindez azonban a messzi távolban lebeg az éteri ihletettségű Komjáthy Jenő költészetéhez képest. Kiss József mellett kétségtávol Komjáthy a századvég legjobb magyar költője, Reviczky és Ady között az igazi kapocs; őt azonban nagyon kevesen ismerték.

A HOMÁLYBÓL

KOMJÁTHY JENŐ (1858-1895) verseskötete halálának hónapjában, 1895 januárjában jelent meg a hű barát, Palágyi Lajos gondozásában. A beteg költő 1885-től egy eldugott, északnyugat-magyarországi városkában, Szenicen (ma Senica, Szlovákia, nem messze a Pozsony-Prága autópályától) tanárkodott. Komlós Aladár írja róla: „Költészete első pillanatra úgy hat, mintha nem a magyar földön született volna. Sőt, mintha nem is ezen a földgolyón... Paradoxnak tetszhet, de világos, hogy Komjáthy épp azáltal mondta a leglényegesebbet a kor magyar társadalmáról, hogy elszigeteltségéről, világúri magányáról énekelt... Egész lelki, szellemi élete egy emberfeletti erőfeszítés a megsemmisülés ellen, amely Szenicen fenyegeti...”

Elvont lírája persze nem idegen a kor szellemétől, hiszen seregnyi angol, francia, német, olasz költőt sorolhatnánk a századvégről, aki Komjáthy módjára élt és alkotott, meghökkentően szép verseit azonban elmossa Ady hatása; a mai olvasó úgy érzi, mindezt Adyban élményt adóbban találhatjuk meg. Rónay György írta: „Ady lírai magatartása alakul itt, olykor meglepően már terminológiájában is, de egyelőre még a társadalmon kívül, a szellemhaza elvont birodalmában.” (*Petőfi és Ady között*, 1958.)

Nézzük például egyik leghíresebb versét, *A homályból*. A *Jugendstil* költőinek hangját halljuk, versének szép díszítőelemei kivívják elismerésünket, mégis valahogy az a bizonytalan érzésünk támad, mintha Szabó Lőrinc *Örök barátaink* című műfordításkötetében lapozgatnánk és zavartan tűnődünk: kinek a verse is ez a pompás *fordítás*?

Ki fény vagyok, homályban éltem,
Világ elől elrejtezem;
Nagy, ismeretlen messzeségben
Magányosan lobogtam én.

...

Ölelni vágyom a világot
És sírni milliók szívéen;
Beoltani e tiszta lángot
Vágyom milliók szívébe én.
(A homályból)

Reviczkyhez és Adyhoz képest a kettejük közt álló Komjáthy mintha érdektelenebb, mintha túl elvont lenne; viszont kétségtelen irodalomtörténeti értéke és jelentősége, hogy imitt-amott szinte már szó szerint Adyt előlegezi - illetve, hogy Ady sokat tanult tőle, éppúgy, mint Petőfi - például - Kisfaludy Károlytól.

Rónay György írja: „A maga módján Komjáthy is robogott Illés szekerén”:

Ki látott engem tüzszerén
Mint a prófétát egykoron?
Illést se látta minden ember,
Csak az, ki lélekben rokon.

Kő sebzi, tüske vérzi lábát,
Ki mindig fölfelé tekint:
És lábaim a földet érik
Bár fejem az éterbe ring.

Komjáthy nagy érdeme verseinek újfajta zeneisége, az a belső muzsika, amit Verlaine-nél méltányolunk s ami annyi angol és német költő-kortársára is jellemző, de ami magyar elődei- nek is sajátja. „Zeneiségében van valami Vörösmartyéból, Vörösmarty színei és plasztikája nélkül” - mondja róla Babits.

Komjáthyt kevesen ismerték, míg Reviczkynek nagy és lelkes tábora volt, Komjáthy az értő kevesek titkos bálványa maradt. Babits Mihály írja róla 1910-ben: „A *miénk volt*, teljesen, kizárólag, a mi költőnk, akit saját eszményeink aranyával festettünk ragyogóvá. Tízen voltunk és tízen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve. Tízünkön kívül ki tudta ezt a nevet?” (Az irodalom halottai.)

A SZÁZADVÉG LEÁNYÁLMAI

Nem túl messzire Szenictől - bár a Kis-Kárpátok hegyei nagy elválasztó akadályt képeztek - született és élt a század végén egy felvidéki boltoslány, aki később viharos szerelmeivel - (Bródy Sándor öngyilkossági kísérletéhez is hozzájárult) - és az első világháború után írott, tömegfogyasztásra szánt szórakoztató regényeivel úgy elmosta első versesköteteinek újjító izgalmát és jelentőségét, hogy alig akad irodalomtörténész, aki emlékezne - vagy emlékezni merne! - rá: ERDŐS RENÉE (1879-1956). Lássunk mindjárt néhány sort mutatóba első két kötetéből:

Azt kérdezed: mi lesz a vége?
Óh egyszerű dolog nagyon:
Elválunk s elfelejtjük egymást
Szerelmes édes angyalom.

Én összeírok egy csomó dalt,
S te megnősülsz majd gazdagon,
Engem kárpótol a dicsőség,
Téged pedig a nagy vagyon.

...

Ne higgy nekem, ha mondom, hogy szeretlek.
Csak vágy az, amit érzek itt belül.

...

A szürke próza vagy te, édesem
Nem is dicsóít téged énekem.

Ezeket a sorokat egy alig húszéves lány írta. Hangja elképesztően új. Férfi se írt ilyen nyíltsággal szerelmi kalandjairól, hát még nő! Bevallja, hogy élvezzi az érzéki szerelmet, s ezt nem csekély gyönyörűséggel, szégyenérzet nélkül részletezi is:

Hideg mosollyal, büszkén, emberül,
Nézek szemébe az egész világnak.

Hangjában van valami a Heltai Jenő frivolságából és öngúnyából:

Egy egészséges alvás többet ér
Mint bármi lelketipró szenvedély.

És közben, újra meg újra, Ady hangja:

Virágos kertem orozva hogy tépték!
Hogy megszédtek a rózsabokrok mézét!
Kis éjszakai rablók, denevérek
Harcát nem állom. Elölük kitérek.
S adom nekik mind, amit megkívántak.
(Új dalok)

Ez a hang új, más. Nem a Kiss József, nem Komjáthy, de nem is Heltai vagy Endrődi Sándor hangja. Ezt Erdős Renée ütötte meg először - illik tudomásul vennünk. Már Ferenczi Zoltán leszögezte *Irodalomtörténetében*, hogy „a társadalmi szabályokat megvető érzékisége példátlan volt költészetünkben”.

Első kötetéhez (*Leányálmok*, 1899) Eötvös Károly írt előszót. Milyen szép szokás volt, hogy ifjú költőket idősebbek vezettek be „a társaságba”; Erdős Renée kortársát, Ady Endrét, szintén 1899-ben, Ábrányi Emil mutatja be az előszóban... A második kötetet Márkus Géza illusztrálta, és a *Pallas* igen szép Jugendstil-kötésben hozta ki (*Verseik*, 1902). Felkapott, méltatott, mindenütt szereplő, elismert költőnő lett huszonegynéhány éves korára. Prózája is figyelemre méltó. *Egy leány élete* című regénye (1904) a kor legjobb társadalmi elbeszélései közé tartozik. A hősnő színitánodába iratkozik; udvarolni kezd neki egy neves operaénekes, aki azonban „hattyú és csónak nélkül” meglehetősen kiábrándítón hat. Így hát felbukkan egy író is, „szőke és huszonnyolc éves, egy öregebb színésznővel évek óta tartó, tehát majdnem állandó és fölöttébb becsületes viszonyban”. Íme, találkozásuk leírása:

„- A nagy író! - Mondom és felélépek. A kezem nyújtom. Ő megfogja és nem bocsátja el. Énrajtam átfut a meleg.

- Én jól ismerem az írásait és nagy olvasója vagyok. Letérdepel a szőnyegre.

Eszembe jutott a színésznő, akivel viszonya van és elszomorodom és nem engedem, hogy megfogja a kezem.”

Ezek után az író egy gyűrűt ráncigál elő a zsebéből, melyet állítólag édesanyja adott még neki, majd elrebegi:

„- A múlt egy mocsár, melyből a te hótiszta kezéd emelt ki.”

Az író így zárja a jelenetet:

„És így megy ez a végtelenségig, satöbbi.”

Erdős Renée aztán, Ady fellépése után - bár nem emiatt - hosszabb időre Olaszországba költözött és csak az első világháború hírére tért haza. Kicserélte önmagát, más emberré, más íróvá vált. De mindez nem feledtetheti 1899-es fellépésének jelentőségét.

IRODALMI ÉLET A SZÁZADVÉGEN

A MILLENNIUM KÁPRÁZATÁBAN

A magyar állam ezeréves fennállásának ünneplését közvetlenül megelőző és az azt követő évek mint valami betegséget, felszínre hozták azokat a veszélyes tüneteket, melyekre már Vajda János rámutatott az ötvenes évek végén és közvetlenül a kiegyezés előtt. A magyar uralkodó osztály nagy része még foglalkozni sem volt hajlandó a nemzetiségek gondjaival, jogos vagy jogtalan követeléseivel; de a magyar népnek sem adták meg a választójogot és általában konzerválni igyekeztek egy idejétmúlt feudális szemlélet gyomként tenyésző maradványait. Magasra szították a másokkal szembeni felsőbbbségtudatot, azt a kórosan önhitt nemzetieskedést, amit éppen ez idő tájt nacionalizmusnak vagy sovinizmusnak kezdtek nevezni. A napisajtóban Rákosi Jenő képviselte ezt a szemléletet. „*Ő bizgatta fel a nemzet elbizakodottságát, fölötte igazságtalankodó, veszedelmes kedvét*” - írta róla Bródy Sándor. Ekkor terjedt el széles körben férfi estélyi öltözetként és ünnepi díszként az úgynevezett díszmagyar, ez az így soha nem viselt keleties fantáziaöltöny, melynek hordása annyi értékes diplomatánk életét keseríté meg, s a tárgyalófelek annyi rossz előítéletének vált forrásává velünk szemben.

Még az - akár ösztönösen - demokratikusan gondolkodó, független szellemű olvasót is megmámorosíthatta a hazafiaskodó versek, regények, tárcák, cikkek tömege. Külön-külön kevés írónak és költőnek tehetünk szemrehányást, amiért tudatosan szította ezt a kártékony következményeket hozó hangulatot; együttes hatásában azonban mégis felelősség terheli a magyar irodalmi közéletet, elsősorban talán a napisajtót és a kiadókat, amiért egymással versengve és egymásra licitálva hozták ki közvéleményt irányító sajtótermékeiket. Üssük fel például a legszínvonalasabbnak szánt versantológiák egyikét: „*Költők albuma. Jelenkori magyar költők verseinek gyűjteménye. Szerkesztette Radó Antal. A Pesti Napló karácsonyi ajándéka előfizetőinek.*” A századfordulón évente rendszeresen megjelent. Csók István, Fényes Adolf, Iványi-Grünwald Béla, Körösfői Kriesch Aladár, László Fülöp, Magyar-Mannheimer Gusztáv, Márk Lajos, Réthy István, Spányi Béla, Vágó Pál és még huszonöt más jeles festőművész illusztrálta a kiadványt. Még Czóbel Minkától is ilyen versezetet olvashatunk:

Magyar bor, magyar szem,
Magyar tett és álom
Nincs hozzád fogható
Kerek e világon!
(*A magyar szem*)

A jó ízlésű Vargha Gyula, a statisztikai hivatal főtisztviselője, akiről később szólunk, mert gyűjteményes kötete a tízes évek közepén jelent meg és ekkor keltett méltán feltűnést, így fejezi ki sok kortársa önelégültségét:

Szabadság fényes napja süt,
A béke műve mindenütt,
Dolgos kezünk olyan serény,
S a munka a legszebb erény.
(*A Dunaparton*)

- ami annál is fontosabb, mivelhogy „*lesben áll száz ellenünk*”. A szerkesztő Radó Antal a *Nemzeti dal* keletkezését idézi fel, írván, hogy „az esküvés megindítja a harcot”

S amely, bár vége sötét gyász vala,
Nagy és csodás vala.
(„*Talpra magyar*”)

Jakab Ödön ama meggyőződését hirdeti, hogy „*A népek törvényasztalánál legelső hely lesz érdemelt helye*” a magyarnak, miközben „*országok fognak semmiségbe dőlni*” (*Március tizenötödikén*).

Tömörkény István a *Magyar Lányok* című hetilapban Kossuth Lajost verseli meg, aki a mennyországából

Letekint szemével
A halk esti tájra,
Magyarok hazáját
Áldja, áldja, áldja.
(*Szem az égből*)

Még Kiss József is leírt ilyen sorokat:

Nem vág oly rendet, mint minálunk, senki
Rendel a réten, rendet a csatán.
És könnyű vérről úgy gondot temetni
Sírva vigadni sem tud senki ám!
(*A maghoz*. 1902)

A hazafias elkötelezettségű költők közül férfias őszinteségével és becsületességével tűnik ki Sajó Sándor (1868-1933) (*Magyarnak lenni...*).

Két költő élethivatásként vállalta fel a hazafias költészetet, mintegy Rákosi Jenő programjának versbe öntésével. Egyikük, PÓSA LAJOS (1850-1914) - akit hívei közül többen Nobel-díjra javasoltak! - legalább a gyermekversek műfajában alkotott, ha nem is maradandót, de olyan viszonylagos értékeket, amelyek valóban előbbre lendítették a gyermekirodalom ügyét. Pósa szerkesztette a Singer és Wolfner-cég gyereklapját, *Az én újságomat*. „Minden játékszer nevetséges, ha felnőttek szükségleteihez és arányaihoz mérjük” - mentegeti még Kosztolányi Dezső is Póstát, s így folytatja: „Ne higgyék, hogy a gyerekszobák ajtajai oly könnyen kinyílnak minden verselőnek.” Csanádi Imre és Végh György tíz versét vette föl a *Századvégi költők* című gyűjteménybe (1959). Gyerekverseit mégis túléltek múdalai; ezeket a mai napig éneklik: *Szőke kislány, csitt, csitt, csitt; Megkondult a kecskeméti öreg templom nagy harangja; Még azt mondják, nincs Szegeden boszorkány...* Legtöbb versét Dankó Pista zenésítette meg.

SZABOLCSKA MIHÁLY (1862-1930) teológiai hallgató 1890-ben Genfből küldte haza első verseit a *Fővárosi Lapok*nak. Szólanunk azért kell róla, mert nagyhatású költő, sokan Adyval állították szembe, mint az *igazi* magyar poétát. A mai olvasók már csak Karinthy Frigyes szellemes gúnyverséből ismerik nevét. Hogy milyen önelégültséggel hirdette a magyar nacionalizmus eszméit, azt bizonyítsuk mégis egy költeményével:

Erősödünk, szaporodunk,
Napról-napra többen vagyunk;
Mire ez az ezer évünk
Elhalad:
Tízmillió magyar ember
Köszönti a másikat!

...

Magyarország történetje
Fényes csodák tündérvirtje...

...

(*Erősödünk, szaporodunk*, 1895)

Szabolcska jellemzésére ma sem találhatnánk találóbb szavakat, mint amelyekkel Tóth Árpád fogalmazta meg róla véleményét; „Költeményei a legtöbb esetben esetlen berregésű, erőtlen motorú, céltalan cikk-cakkozással nekiszaladó rím-monoplánocskák. Szabolcska inkább ráhibáz, mint alkot. A dal szívünk virága - mondja, de azért gondatlan kertész.” Mindemellett a tárgyilagosság arra kötelez, hogy az általában szigorú ítéletű Juhász Gézárt is meghallhassuk, aki szerint „a dalnak olyan mély forrása buzgott benne, hogy nem találjuk mását... némelyik versében a fiatal teremtető erő örök illata érződik” (*Mai magyar mûzsa*, 1930).

Ebben a légkörben, ebben az összefüggésben némiképpen módosul az az összkép, melyet az e tájt sűrűn megjelenő történelmi regények és színművek alakítottak ki: a *Pogányok*; az *Ocskai brigadéros*; az *Egri csillagok*; a *láthatatlan ember*; Gracza György többkötetes története a szabadságharcról; Rákosi Viktor és Donászy Ferenc ifjúsági regényei, Abonyi Árpád nevezetes gyerekkönyve, a *Három vitéz magyar baka meg egy káplár kalandjai*; aztán a „hazafias jelenkor”; Göre Gábor; Sas Ede és már 1893-tól Sebők Zsigmond retyezáti Mackó-úr történetei; a Heltai-Bakonyi-Kacsóh-féle *János vitéz*, a Martos-Huszka-féle *Gül Baba*. Iskolai ünnepélyek kedvelt indulója lett: „*Árpád apánk, ne féltsd ősi nemzedet. Nem vész el már, ha eddig el nem vészett...*” (Thaly Kálmán, 1860.)

Mindez így együtt, tíz éven belül, kicsit sok...

Később is megmaradt ez a hang, sőt az Ady körüli vita idején erősödött, akarva-akaratlanul előkészítve a közvéleményt a világháborúra, erre a „nagy leszámolásra”. A különben haladni vágyó Szemere György, aki elutasítja a „nepotizmust, bizantinizmust, protekcionizmust”, de persze a „felforgató radikalizmust” is, így fogalmaz *Új Magyarország* című tanulmányában:

„Szervezkedjünk! Csoportosuljunk a nemzeti vezéreszmék körül! A nemzetre mesterségesen ráoktrojált idegenszerű demokrácia többet ártott a magyar faji karakternek, mint egy belháború... Az írók s egyéb művészt: képfestőt, képfaragót, muzsikust, ha az új szellemet kolportálja, egekig emeli a klikk a kritika szárnyain... hujjahóznak az abszintmarta agyvelők... legtöbbjük magyarul sem tud, ellenben nekivágnak Aranynak, Vörösmartynak, hogy lerántsák arról a talpazatról, amelyre Isten kegyelméből emelkedtek fel... A demokrácia, szabadelvűség, modernizmus, nyugatiaskodás, a szocializmus, egyszóval a magyar faji karakterektől idegen, más nemzetek talajában meggyökeresedett eszme- és eszménypalánták átültetése lett nemzeti feladattá proklamálva...”

Ez az 1910-11-ben készült, 1912-ben nyomtatott írás ugyan később jelent meg, mint e most vizsgált millenniumi korszak, mégis annak folyománya és továbbhajtása. Ijesztően mutatja - és egy jó szándékú, nem tehetségtelen író tollából -, hová torzult a túlbujáztatott nemzeti öntudat. Ránk kényszerített demokrácia? Hol voltunk még attól, hiszen általános, titkos, egyenlő választójog se volt! Innen már csak egy lépés, hogy aki nem magyar, tehát tőlünk idegen, az irtandó, pusztítandó.

„Micsoda város is ez a Budapest! A bűnök diadaljának eme Babelje!”

FOLYÓIRATOK, TUDOMÁNY

Ezenközben a „bűnök diadaljának eme Babeljében” kialakultak a mai fogalmaink szerint is érvényes, korszerű, közvéleményt irányító hetilapok is irodalmi folyóiratok. Közülük is legfontosabb *A Hét*, Kiss József mintaszerűen szerkesztett lapja. Mondhatni kivétel nélkül valamennyi jelentős írónk és költőnk megszólalt hasábjain; kritikusi pedig nem kisebb egyéniségek voltak, mint például az *Ignotus* (latinból: „Ismeretlen; nem előkelő származású”) művésznevű Veigelsberg Hugó (1869-1949), a *Pester Lloyd* főszerkesztőjének fia, vagy mint Osvát Ernő (1876?-1929) és a már említett Ambrus Zoltán; tárcáirói és újdondásai pedig Tóth Béla, Kóbor Tamás, Szini Gyula...

A *Hét*ről már említést tettünk; ugyanígy az *Új Időről*, a Singer és Wolfner cég Herczeg Ferenc szerkesztette hetilapjáról. Ebben is csaknem mindenki publikált, még Ady Endrének is jelentek meg versei az *Új Idők*ben. A Singer és Wolfnernek gyereklapjai is voltak, a tartós életű *Az én újságom* és a *Magyar Lányok*. Fölösleges bizonygatnunk, hogy az *Új Idők*nek is kiváló írógárdája volt - csaknem ugyanaz, mint a *Hét*é vagy mint a *Jövendő*; mégsem árt szem előtt tartanunk, hogy Ambrus, Bródy, Czóbel, Gárdonyi, Erdős, Endrődi, Heltai, Lovik, Mikszáth, Tömörkény írtak a lapba, tehát egyáltalán nem volt olyan s akkora a választóvonal a folyóiratok között, mint ma sokan hinnék. Maga a szerkesztő, Herczeg Ferenc, Horkayné alakját megteremtve csípős hangú társadalompolitikai állásfoglalásokat közölt: „Nekünk a Balkánon jóval olcsóbb és gyűlöletesebb szerep jut a hódítókénál. Nekünk Boszniából legfőbb néhány (magyar) Bach-huszár állása fog kijutni.”

Az *Új Idők* akkor szenzációs újítsa volt a cikkel, sőt néha vezércikkkel felérő rajzos fejléc, amelyet évtizedeken át Mühlbeck Károly rajzolt. Mühlbeck ezért a magyar irodalomnak is jeles munkása, ironikus fejlécei nem csak képzőművészeti jelentőségűek. „Az udvar Budapestén”; „Beszállásolás: kétféle mérték”; „A plurális választójog: balra a többség, jobbra a kisebbség”; „Gázgyári sztrájk”; „A roskadozó Budapest” - és más rajzai filmszerű pergéssel, néha maró gúnnyal, néha bölcs iróniával hívják fel a figyelmet hibákra, ellentmondásokra, társadalmi visszasságokra. MÜHLBECK KÁROLY (1869-1943) könyvet és monográfiát érdemelne. Az *Irodalmi Lexikon* nem tud róla, a *Művészeti Lexikon* harmadik kötete pedig (1967) tizenegy felsorban szűkszavúan közli, hogy „rendkívül népszerű volt” - de hogy ez elismerés-e avagy pedig megrovás, nem derül ki világosan.

Mint már eddig is láttuk: képzőművészet és irodalom ekkortájt kezd egymásra támaszkodni, összefonódni. Jeles festők szívesen illusztrálnak és terveznek könyveket. A *Jugendstil* szelleme ez. Lyka Károly irodalmi becsű tárlatbeszámolókat írt. De a festők is írnak, kifejtik nézeteiket. (Körösfői-Kriesch Aladár.)

Ignotus a szecesszióról elmélkedik; Gerő Ödön ugyane témakörben Lechner Ödön építőművészetét boncolgatja; Nyitrai József a nagybányai festőiskolát fedezi fel; más cikkében Mednyánszky Lászlót, Ferenczy Károlyt, Lotz Károlyt, Telcs Edét és Pajtás Ödönt jellemzi találóan; Márkus László pedig az utcák stílusáról ír tanulságos, tűnődő sorokat.

„A modern bérház függőleges irányban terjeszkedik, és frontális síkja bele van lapítva az utca sorába, tehát nem tűri az élénk tagozást... Egy magasra nyúlt bérházon nem lehet a tetőszerkezet vízszintesen kanyargó és nagy tömegeket átfogó vonalait kifejleszteni, és előáll az a helyzet, hogy egy barokk díszekkel felfrázott, óriási hombáron egy sokkal kisebb házra való fedélkarikatúra okvetetlenkedik, ami által az épület úgy hat, mint egy kis pörge kalap egy allonge-paróka tetején.” (A *Hét*, 1904.)

De vissza a folyóiratokhoz. Sok olyan író működik most a századvégen, akikről életművüket tekintve nem számolhatunk be részletesen - (könyveik, köteteik nem korszakos jelentőségűek) -, folyamatos, módszeres működésük azonban nagyon is meghatározta az irodalmi ízlést és irányította a közvéleményt. Ignotus, Osvát, Kóbor könyveit nem vásárolta széles közönség - cikkeivel viszont hetente találkozott!

Osvát elegáns, szellemes mondatai már a századfordulón sejtetik a később jószemű szerkesztőt. Ő is az esszé egyik megteremtője. Ibsenről írja: „Csaknem minden alakja csomaggal vagy útitáskával a kezében jelenik meg a színpadon; vajon azt akarja-e ez jelenteni, hogy mindenüket magukkal hordják, vagy inkább azt, hogy az élet olyan ideiglenes valami, minden percben nagy, vegyes vonatok indulnak a semmibe és mi mind csak átutazóban vagyunk.” (A *Hét*, 1900.) Ignotus Pulszky Károly halálhírére a Pulszky-családdal kapcsolatos rosszindulatú híresztelésekkel foglalkozik, s innen továbblépve, kifejti, hogy a tehetségek elleni rosszindulat mögött a maradi magyarkodók dühe rejtőzik: „Most, a krokodiluskönnyek utálatos hetében,

cipruság helyett ezt a népszerűtlen kérdést teszem a népszerűtlen ember ravatalára.” (*A Hét*, 1901.) Osvát és Ignótus tehát itt indult, *A Hét* csiszolta őket a későbbi nagyokká. Ugyanitt működött Kóbor Tamás (1867-1942), ez a fanyar humorú, mosolya mögött azonban keserű igazságokat tudó tárcáíró. „A nőt munkára csábítják, nem, mivel a munka megóvná őket, hanem mivel a munka kiszolgáltatja őket.” (*Leánykereskedés*, *A Hét*, 1902.) Novellásköteteit is kedvelték a kollégák - Kosztolányi „az aszfalt és szivarfüst költőjének” nevezte -, de ő mégis hírlapíró. Csípős tárcáit élvezettel olvasták hétről hétre azok is, akik a kávéházban hozzájutottak a lapokhoz, de könyvet már nem vásároltak tőle...

Voltaképpen novellái is tárcák, sőt riportok. Egy munkást üzemi baleset ért, haldoklik, felesége besiet hozzá a kórházba; a beteg erőlködve feltápaszkodik és a maga módján végrendelkezik:

„A gyárból három napért jár a bér, a maiból se engedj semmit levonni, és a Reimann Bernát tartozik két forintommal, azt is követeld be... S mintha a haldokló nagy tehertől szabadult volna meg, a szeme kitisztult, majd fáradtan lehanyatlott, mintha aludnék” (*A munkás halála*).

Igen jeles hírlapi tárcáíró volt a korábban már említett Tóth Béla is. Meghatottságot és a maga korának szánt gúnyt elegyít történelmi-ismeretterjesztő cikkeiben; amikor például a magyar jakobinusokról ír, és jó írói fogással *in medias res* kezdve a dolgokat - „A nagyapám jelen volt.

És a hóhérok talpig vörösben voltak? - szoktam kérdezni kamaszos, durva kíváncsisággal” - akkor kortársainak is odafricskáz:

„Hajnóczy, ha elég óvatos és kilencvennyolc évet él békességben, megéri, hogy minden kívánsága teljesedjék. Laczkovicsnak már komplikáltabb a dolga. Ha ma volna cs. és kir. huszártiszt, és nem érné be azzal a dicsőséggel, hogy a Herczeg Ferenc novellahőse lehet, hanem magyar kommandóért folyamodnék az országgyűléshez: elvinnék a katonai bolondok házába...” (*A magyar jakobinusok*, 1895.)

Különleges helyzetben volt ekkor EÖTVÖS KÁROLY (1842-1916), a nyolcvanas évek elején lezajlott tiszaezlári per védője. Jótollú, színes stílusú ügyvéd-újságíróként működött, az ő cikkei-novellái-anekdotái is szívesen olvasta mindenki - ámde könyvvel csak későn, 1904-ben aratott országos írói sikert (*A nagy per*). Még Deák Ferenc szerződtette a *Pesti Napló* munkatársává; képviselődött is; kortársairól írott tanulmányai (*Magyar alakok*) közül nem egy forrásértékű (*Táncsicsnál*, 1884.; *Kászonyi Dániel*, 1886.); *A nagy per* pedig műfajilag is különlegesség. A tiszaezlári per története esszéregényben: ezzel a maga kitalálta műfajjal messze megelőzte korát. Higgadtan mérlegelő, a történetet mégis izgalmasan bonyolító, jó sodrású elbeszélő. *A nagy per* nem csak politikailag - és a magyar nemzet becsülete szempontjából! - hallatlanul fontos tett, hanem íróilag is nagybecsű munka. Viszont - talán éppen mert műfajilag nem támadt folytatása - népszerű irodalomtörténeteinkben hiába keressük nevét. Egyedül Benedek Marcell szán neki pár sort, mondván, hogy „öregkori kötetait tárcákból róttá össze” - ami kétségtávol igaz -, és hogy „Dumas-t megszégyenítő módon tudott rövid mondatokban terjengős lenni” - ami viszont, sajnos, üres szellemeskedés. De legalább szóba hozta Eötvös Károlyt...

Bár a mai olvasó jószerint csak meséiből ismeri: kiváló szerkesztő és hírlapíró-egyéniség volt az erdélyi BENEDEK ELEK (1859-1929). „Ha van pálya, hol a szegény ember aránylag boldognak érezheti magát: az újságírói pálya ez. Az egyetlen, hol a szegény ember függetlenségét, szabadságát megőrizheti.” Ezért vállalja el 1886-ban az *Ország-Világ*, majd a *Magyarság* szerkesztését. Később egyik lapot a másik után alapította (*Magyar Kritika*, *Magyar Világ*, *Jópajtás*, *Cimbora...*), de csak a gyereklapok maradtak hosszabb életűek.

A *Magyar Kritika* beköszöntőjében (1897. szeptember) Bajza József szavait idézi: „Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos.” Benedek Elek megkísérelte a középutat képviselni a reakció és *A Hét* között; becsülettel, de kevés sikerrel. A lap 1901-ben megszűnt. „Fő törekvése a modern magyar irodalom és a nemzeti fejlődés kölcsönhatásának kivívása volt” - írja róla Dersi Tamás (*Századvégi üzenet*, 1973).

A hivatalosan még mindig egyeduralkodó, de a századvégi nemzedék által komolyan már nem vett Gyulai Pál utáni tudósnemzedék ismét szorosabb szálakkal kötődött a kortársi irodalomhoz, akárcsak hajdan, Vörösmartyék korában, mikor az irodalomtörténész Toldy Ferenc Vörösmartyékkal együtt küzdött a korszerű irodalomért. Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes, Négyesy László, Bodnár Zsigmond neve és tevékenysége jellemzi ezt a korszakot. Közülük Beöthy a túlzottan nemzetieskedő, Riedl a polgárilag haladottabb nézeteket képviseli. Könyveiket viszonylag széles közönség ismerte, vásárolta.

Riedl munkásságát ma is nagyra becsüljük, az irodalom tudósai gyakran hivatkoznak rá; Bodnár Zsigmond azonban jószerint elfeledett ember. Egyetemi magántanárként közreadott irodalomtörténete (1891) a fejlődéstudomány alapján tekinti át a magyar irodalom fejlődését:

„A művészet alkotása szintűgy elemezhető, mint bármely test. Az is bizonyos erők szülötte. A kritika ezeket az erőket mérlegeli. Az *ok*, az *erő*, a *törvény* azonos fogalmak. A történet emberi tények összetétele, melyeket csak úgy kell elemezni, mint a természeti tényeket... A szükségek egész hierarchiája kormányozza az erkölcsi világot éppúgy, mint a fizikait... Valamely irodalmat tanulmányozni tehát annyit tesz, mint elemzés által kikeresni a kezdetleges okokat, a különféle tényezőket; és ha bírjuk ezeket, megértjük az irodalom természetét, változásait és a nép életének más jelenségeihez, a bölcsészethez, a politikához, a religióhoz való viszonyát...”

Bodnár akkor új és szokatlan szempontjai sok írónkat és irodalmunk sok jelenségét mutatták más megvilágításban; a millennium idején ezt a pusztán tény eredménynek kell számítanunk.

Ez mondható a történettudományról is: most keletkeznek az első nagy népszerű összefoglaló művek: köztük a kor haladottabb eszméit képviselő munkák: Acsády Ignác (*A magyar birodalom története*, 1904; *A magyar jobbagyság története*, 1906); Marczali Henrik (*Magyarország története az Árpádok korában*, 1896); Márki Sándor (*Dózsa György és forradalma*, 1893) munkái. Könyveiket a művelt nagyközönség is érdeklődéssel forgatta. Történetiszemléletük hosszú időre meghatározta a közvéleményt - ha másként nem, a tankönyvírókon keresztül.

Tanulságos a magyar *fin de siècle* legjobb kritikusanak, PÉTERFY JENŐnek (1850-1899) sorsa. Az 1874 óta folyamatosan publikáló középiskolai tanárnak életében egyetlen gyűjtéményes tanulmánykötete sem jelent meg. Lapokban elszórt kritikáit halála után barátai adták közre. Zenei és színházi bírálatokat írt; fordított (Platont; Konrád Ferdinánd Meyert, többek között); milyen jellemző, hogy utolsó bírálata - kortárs magyar íróról - Herczeg Ferenc: *Szabolcs házassága* című könyvének recenziója (*Budapesti Szemle*, 1898. január). Itáliából hazatérve, 1899. november ötödikén a Fiume-Budapest közötti gyorsvonat toalettfülkéjében, Károlyváros közelében föbe lőtte magát. Önkéntes halálának talán mégis volt értelme: gyanítható, hogy lapokban szétszórt írásaival sohasem válik ismertté. Halálának hírére csak kevesen tudták, ki is volt. Néhány év múlva azonban *A Hét* és később a *Nyugat* köre méltatni kezdte, egyre többször hivatkozva rá mint a liberális polgári felfogás esztétájára; 1914 januárjában Párizsban franciául is megjelent egy esszégyűjtéménye. Így lett Péterfy halálában - élő író. Tanulmányai ma olvasgatva: pontos, igényes, rokonszenves, bár kicsit elvontan száraz, nagyon is tanáros írások. Jelentőségük, hogy *esszék*; tárcajellegű beszámolók a kritikusban mint olvasóban keltett élményről - tehát Péterfy is a huszadik században diadalmaszkodott esszé úttörője.

A HOLNAP HŐSEI 1906-1920

Vagy láng csap az ódon, vad vármegyeházra,
Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva.

Ady Endre: *Fölszállott a páva*, 1907.

Pest utcái között rohanó nép, puskalövések
rendőr, tört üvegek, népszava, forradalom.

Babits Mihály: *Május huszonhárom Rákospalotán*, 1912.

ADY ENDRE

ÚJ IDŐKNEK ÚJ DALAI

Az 1900-as év tavaszán Rádl Ödön ügyvéd, a nagyváradai Szigligeti Társaság alapító elnöke az ifjabb költőnemzedéket dorgálta:

„Az Ábrányi Emilek, Bartók Lajosok, Várady Antalok, Endrődi Sándorok hűségesen haladnak Petőfi és Arany János nyomdokain és kegyelettel ápolják a népies nemzeti költészet szent hagyományait. Ezek a mai ifjak elrugaskodtak a népies nemzeti irányzattól és ezzel magát a költészetet hagyták cserben. Marokra fogta a zsebkendőjét, és egy pillanatra úgy látszott, mintha a fájdalom könnyét akarná letörölni véle, de aztán méltatlankodva az asztalra dobta, mintha parázsként égette volna a tenyerét és fájdalmas haraggal mennydörögte, hogy a nagyok, az Ábrányiak, Bartókok nyomába törpe epigonok következnek. Ady Endre szemben ült véle. Amíg beszélt, önkéntelenül is az ő lobogó szemű, barna arcára meresztette a tekintetét. Az egész lesújtó prédikációt ő kapta első kézből... Matiné után összeültünk mi hárman: Ady Endre, Biró Lajos és én. Tisztában voltunk véle, hogy ez a dörge nekünk szólt; ez a mi személyes ügyünk volt. Azonnal megírtunk három nyilatkozatot, amely másnap egymás mellett jelent meg a Szabadság tárcarovatában. Aki akarja, most is olvashatja ott. Mindegyik a maga szavával, de körülbelül ugyanazt írtuk mindhárman. Hogy mi igenis nem vagyunk se törpe, se epigonok, mi egyáltalán nem óhajtunk az elődök nyomdokaiban ballagni... semmiféle kötelező hagyomány és irányzat börtönében raboskodni nem fogunk.” (Nagy Endre: *Egy város regénye*, 1936.)

A három barát akkor a nagyváradai *Szabadság* című lapnál dolgozott. Nagy Endre a század végén, Ady és Biró 1900 januárjában szerződött oda. Ady Debrecenből érkezett, Biró Budapestről. Biró volt hármuk közt a legfiatalabb: éppen húszesztendős. Ady és Nagy huszonharmadik évüket taposták. Jelképes pillanat. Adyból - Ady lett, Biró a prózai elbeszélést újította meg. Nagy Endre pedig megteremtette az irodalmi kabaré műfaját. Költészet-próza-színház. Tökéletes triumvirátus. És mindhárman hírlapírók, a nap lovagjai.

ADY ENDRÉnek (1877-1919), egy szilágysági kisnemes fiának 1899-ben jelent meg első verseskötete; nem keltett feltűnést. (*Versek*, Debrecen.) Váradon, 1903 őszén a második (*Még egyszer*). Ez se volt az igazi. Erdős Renée ekkor már ünnepest költő és Kaffka Margittól is közölnek verseket a fővárosi lapok: a *Petike jár A Hét* 1904-es évfolyamában jelent meg. Hol volt ettől a lehetőségtől Ady Endre!

Persze azért a Dévényynél új időknek új dalaival betört Ady ismeretében sem illik egészen felednünk az 1899-es első kötetet; végül is Ábrányi Emil írt hozzá előszót, akit mi e könyvünkben ugyan nem tárgyaltunk külön, de aki tekintélyes költőnek számított (*A magyar nyelv* című, 1885-ös versét sokáig tanították az iskolákban) és aki ezt írta le előszóban: „Őn nem az ügyes verselők, hanem a poéták számát szaporítja.”

Vármegyéje - mely hajdan testőröket küldött Bécsbe - ezúttal párizsi tanulmányutat szavazott meg költő-fiának: Ady Endre 1904 januárjának végén egy esztendőre Párizsba utazott. Közben a hű barát: Biró Lajos Budapestre került a *Budapesti Napló*hoz, Vészi József lapjához; 1905-ben behozta ide munkatársként Ady Endrét.

A párizsi út és egy nagy szerelem megérlelte a fiatal költőt: 1906 januárjában Budapesten megjelenik az *Új versek* - a magyar irodalom történetében új korszak kezdete.

Ady Endre ettől kezdve haláláig, tizenhárom éven át a magyar költészet vezéregyénisége. Sok a híve, sok az ellensége - de írni kell róla, beszélni kell róla, szavalni, olvasni, ismerni.

Petőfi óta költő így nem osztotta a nemzetet; költő így nem jelképezte a haladást. A miniszterelnök személyes ellenfelének tekintette.

A szó szoros értelmében a nemzet lelkiismerete volt: amit hírlapi cikkeiben, költeményeiben nem győzött hangoztatni, feddve, kérlelve, dühöngve, szeretettel mondogatni - bekövetkezett. S mindezt a legmagasabb és legkorszerűbb európai színvonalon.

Sokat utazott, 1906 nyarától 1907 júniusáig ismét Franciaországot és Itáliát járja, aztán 1909 januárjától - a nyarat kivéve, amikor Kolozsvárott gyógyítkozik - 1910 nyaráig ismét. Aztán 1911-12... Csak a világháború tartotta itthon.

Cikkeiből, verseiből mégis úgy tűnik, mintha örökké itthon tartózkodott volna. Fel-feldobott kő volt.

Az *Új versek* után 1907 karácsonyára megjelenik a *Vér és arany*; 1908-ban *Az Illés szekerén*; 1910-ben a *Minden titkok versei*; 1912: *A menekülő élet*; 1913: *A magunk szerelme*; 1914: *Ki látott engem?*; 1918 augusztusában: *A halottak élén*. És közben, 1907-1913 között, öt novelláskötet.

1919. január huszonhetedikén halt meg. Előzőleg már, október óta, egy hűdés következtében súlyos beteg volt.

Versei, cikkei, egyéb írásai nem csak kötetekben jelentek meg, hanem folyóiratokban és a *Budapesti Napló* hasábjain is.

Remélhetőleg még ma is annyian tudják kívülről az *Új versek* prologusát, hogy szégyen lenne végig idenyomtatni. Csak emlékeztetőül:

Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?

Ebben az 1906-os - valójában már 1905-ben összeállított - kötetben vannak ezek a versek: *A Hortobágy poétája*; *A Tisza-parton*; *Lelkek a pályván*; *Korán jöttem ide*; *A magyar ugaron*; *Harc a Nagyúrral*; *Új vizeken járok...* És a *Héja-nász az avaron* meg *A vár fehér asszonya* meg az *Egy ócska konflisban*.

Ha csak ennyit ír, s elhallgat: már ezzel a kötetével is halhatatlan.

Lehetetlen megmaradni a tartózkodó-értékelő pózában; kikívánczik e sorok írójából, hogy mit jelentettek ezek az Ady-versek megjelenésük után harminc évvel is középiskolás diákoknak, amikor a magyarórákon csak vakmerőbb és lelkes tanárok magyarázták sorait, mint az apostolok Krisztus tanítását a feltámadás után.

Borzongtunk a gyönyörűségtől. Fékeveszetten új, más, lázítón felszabadító versélményt kaptunk. Ez persze azt is jelenti, mennyire lefojtódott, mennyire elmaradt az iskolákban tanított líra a kortól. Hiszen ekkoriban már a szélesebb irodalomkedvelő közönség körében úgyszólván ismeretlen József Attila is túl volt időben oly rövid életművén. És mi még mindig Adyt bújtuk. Persze, mert ha nem is tiltották, de valahogy mégis tiltott gyümölcsnek éreztük. Most, a század végéhez közeledve, újraolvasva Adyt, József Attila szeretetében, újabb jeles költők ismeretében is megmaradt ez a borzongatón, lázítva vigasztalón és vigasztalva lázítón különleges élmény. Ennek számomra hármas magyarázata van: először, Ady a magyarság legkínzóbb, döntésre leginkább váró problémáit fogalmazta meg. Rátapintott sebeinkre, orvosért kiáltva könyörtelenül kitakarta azokat. Másodsor, az addigi versszerző gyakorlathoz képest szinte már szemérmetlen feltárulkozása az olvasó legbensőbb, majdhogynem lélekgyógyászati azonosulását teszi lehetővé az olvasottakkal. Ady csodálatosan tudott dolgokat „kimondani”. Harmadsor, Adynak annyira saját, egyedi kifejezési formája lett az akkor legkorszerűbb

módszer, a *Jugendstil* színezett varázsában tobzódó szimbolizmus, hogy míg mások ugyan-ezzel a stílussal ma már mosolyt fakasztanak, addig Adytól más formát nem is várunk.

Már a kortársak is így voltak ezzel.

A *Hétben* Neményi Erzsébet üdvözölte lelkendezve, rátapintva arra is, hogy kiknek miért nem fog tetszeni ez az új, nagy költőegyéniség:

„Nem a vasárnapi dicsőítő honszerelem érti meg igazán e melankolikus mezők szívhezszóló szépségét. Hanem az a fájdalommal elegy vonzódás, az a menekvő és keserű szerelme a földnek, amilyen az Ady. *Vannak versei, amikért üldözni fogják.* Bizonyos, hogy súlyos hazátlanság, hűtlenség és ki tudja, micsodaság vádjai fognak reászállni. Pedig nem kell ezért üldözni a költőt. Ilyen tösgyökeres és ősi zengésű magyar ritmusban nem lehet hazaárulást elkövetni... De meg különben is.”

Ignotus is sietett az *Új verseket* üdvözölni; a *Vér és aranyról* pedig egy újabb pályatárs: Kosztolányi Dezső számol be A *Hét* 1907-es évfolyamában:

„Sokkal gyöngébb a lámpásom, semhogy be tudnék világítani az izzó konyhába, ahol ezek a keserű, lángoló, új versek születnek... írjuk le, hogy egy új arc néz reánk. Írjuk le, hogy míg a fiatal franciák és olaszok kétségbeesetten majomkodnak, hogy megrikassák a világot egypár Verlaine-utánzattal, addig a mi nábob-lelkű fajtánk egy erős, eredeti, új költőt szült meg. Csak a mi földünkön történhetik csoda, ezen a túlzó, pazar, keleti magyar földön, ahol még a mocsarakba is csillagok hullnak. Mert Ady Endre fájdalmasan, sírnivalóan - ez a helyes szó - *tragikusan* magyar... Egy született lázadó, aki tettek hiányában vers-katonákkal harcol s formák bilincseit törli.”

A konzervatív kritika is elismerte Ady tehetségét. Viszont ahhoz a rég bevált fogáshoz folyamodtak, hogy igyekeztek elválasztani őt barátai körétől, akiknek ez az izmos tehetség akaratlanul is a hatása alatt áll. Meg hát aztán juvenus-ventus, minden ifjú költő ösztönösen forradalmár... Herczeg Ferenc írta az *Új Idők* 1908. október 25-i számában:

„Épatez le bourgeois - ez volt már a biedermeier-idők irodalmi jelszava. Ezt azelőtt úgy mondták, hogy tüzesfarkú rókákat eresztetni a filiszteusok vetéseibe. Apáink márciusi ifjak voltak, fiaink pedig nemzetközi szocialisták lesznek... Ady Endre erős tehetség. Ezúttal azonban rossz társaságba keveredett, reánézve a legrosszabba: az adyendrészkedők társaságába...”

Horváth János, Ady kortársa, az Eötvös-kollégium tanára, első könyvét Adynak szentelte. Horváth is észrevette, hogy Adyval a szó költészettani értelmében is merőben új jelentkezik:

„Jóformán egész költészete a képes beszéd egy különös neme, mely nemcsak egyes sorokban, itt-amott bukkan elő, hanem a legtöbbször egész költeményei nem egyebek egy-egy olyan képnél. S ez a képes beszéd nem afajta, mint amelyet eddigi költészetünk általában használt.” (*Ady s a legújabb magyar lyra*, 1910.)

Tehát Ady az akkor új szimbolizmus egyik európai nagysága. Olvassuk tovább Horváth Jánost:

„Ady egy kis költeménye [*Lelkek a pányván*] így kezdődik: »Kipányvázták a lelkemet. Mert ficánkolt csikói tűzben«: ez eddig közönséges metafora. Minden képes beszéd két tényező viszonyán alapszik: egyik a *kifejezendő* (gondolat, érzés, állapot, szemlélet stb.), másik a *kifejező* (s ez a *kép*). Példánkban a léleknek valami kényszerített állapota a kifejezendő, s a pányvázás a kifejező, a kép. Bizonyos, hogy itt a kép csak segédeszköz, a megértés eszköze; tehát nem önmagáért van s ez minden metaforával közös tulajdonság. De lássuk a kis költemény második versszakát:

Ha láttok a magyar Mezőn
Véres, tajtékos, pányvás ménet:
Vágjátok el a kötelét,
Mert lélek az, bús magyar lélek.

Nem érezte-e meg minden olvasóm (illetőleg az Ady) hogyan átbillent minden érdek, minden fontosság, minden súly a kifejezendőről a kifejezőre? A kipányvázott csikó, mely az imént csak

eszköze volt egy bizonyos lelkiállapot kifejezésének, tehát csak kép volt: itt most a maga testi valóságában lép elő, úgy, mint a legelőn látjuk, tehát egy *valóságos* szemléletnek lesz a tárgya. S ez már nem metafora. A legelső különbség tehát, amit a metafora és az ilyen képes beszéd közt megállapíthatni, az, hogy *míg a metaforában a kép csak eszköz, csak a kifejezendő tartalom kedvéért van: itt önálló, konkrét létezést nyer: a szó szoros értelmében megelevenül.*

S mi lett a kifejezendővel: a lélekkel? Belemegy a konkrét valósággá élesztett képbe, sőt teljesen azonosíttatik: az a csikó, melyet evvel a két szememmel, valósággal látok s amely ott van kipányvázva a legelőn, az maga egy bús magyar lélek. S ezt a költő *hiszi, hinnie kell*, mert hisz felszólít, hogy vágjuk el a kötelét, szabadítsuk fel. S ez a másik nagy különbség. A metaforát sem az olvasó, sem a költő nem veszi betűszerinti igazságnak, csak a kifejezés egy eszközének; tudjuk, hogy csak »átvitt értelemmel«, »képleges beszéddel«, »példálózással« van dolgunk, mely nem akar s nem is fog senkit félrevezetni. De *ennél* a képes beszédnél nemcsak egy viszony konstatálása történik meg; *itt a költő úgy viselkedik, mintha maga betűszerint hinnie s velünk is el akarná hitetni, amit képes beszéde állít.*

Ez már nem metafora, hanem *szimbólum*.”

Mindebből következőleg a kortársak felismerték Adyban a rendkívüli tehetséget. Kedvelték vagy nem, de nagysága vitathatatlan volt.

ADY - EGYVÉGTÉBEN OLVASVA

Izgalmas olvasmány Adyt egyszuszra újraolvasni. Ami Petőfihez képest feltűnő: üldözöttnek érzi magát, nem tudja maga mögött az érte lelkesülők biztonságát kínáló tömegét, híveit a távoli jövőben sejtí. Kifejezi tehát kora válságát, tudja, hogy népe és nemzete végzetesen tragikus válság felé száguld. Azt is tudja, hogy őt azok üldözik, akik nagyon is tudják, miért ráz riasztócsengőt a kezében. Ezért nem a jelen az övé, hanem a holnap.

Ne félj, hajóm, rajtad a Holnap hőse.
Röhögjenek a részeg evezőkre

...

Én nem leszek a szürkék hegedőse.
(*Új vizeken járok*)

Aztán a második kötetben - *Vér és arany* - párizsi impressziók, halálfélelem és halálvágy: Trakl kortársát halljuk (*Párizsban járt az Ősz; A halál rokona; Sírni, sírni, sírni*). És a pénz mint bálvány. Az ember vonakodik leírni, annyira közhely, hogy átélte és kifejezte a kapitalizmus valóságos tombolását. *Mi urunk: a pénz* a kötet egyik ciklusának címe.

Nemzetek halnak s újra kikelnek
S szent a bátor, ki, mint magam,
Vallja mindig: vér és arany.
(*Vér és arany*)

De ha így van, akkor jönnie kell az előző kötethez képest forradalmibb ingerültségű versnek. Itt van. *A Fölszállott a páva*:

Vagy láng csap az ódon, vad vármegyeházra,
Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva.

Feltűnő, hogy a szerelem: gyötrem. Kéjes és vágyott gyötrem, de mégis az. Kínlódás, egy soha be nem következő megváltó megkönnyebbülés reményében. Ez is új hang, ha témájában ősi is; de *így*: új. Mégis, ugyanakkor Balassira emlékeztet az *Örök harc és nász*:

Én asszonyom, be jó, ha bántlak:
Mea-kulpázok, megtörök, sírok,
Várlak, kívánlak.

Én asszonyom, be jó, ha rossz vagy,
Szívemben százszor, százszor megöllek,
Űzlek, gyűlöllek.

Én asszonyom, ugy-e, hogy így lesz?
örök lesz a mi nagy csatázásunk
S örök a nászunk.

És a kötetet záró versekben ismét a *Holnap* hívása, a tegnapba feledkezett jelen visszatartó ereje:

„Állj meg!” Ordít utánam az éjben
Cafra sereggel a Tegnap.
„Állj meg!” És én megyek, megyek.

...

Vár, vár: futok a Holnap elébe
(*A Holnap elébe*)

A *Vér és arany* utolsó versében először pendül meg egy győzelemtudat, egy diadalmámor: költészete a világirodalom egyetemébe sorozza a magyar poézist (*Az Értől az Óceánig*).

A harmadik Ady-kötetben, az 1908-as *Az Illés szekerén*ben Biblia-élmény tükröződik, erősen fény-árnyékos kontúrokkal. A régi magyar költők hangja kondul újra, mint eltemetett és most kiásott harang.

Nagy, fehér fényben jön az Isten,
hogy ellenségeim leigázza.

Ezt az ótestamentumi reménységet - „az én Istenem ellenségeim ellensége” - az evangéliumi szeretetvágy is fűti:

Mikor elhagytak,
Mikor a lelkem roskadozva vittem,
Csöndesen és váratlanul
Átölelt az Isten.
(*Az Úr érkezése*)

Ez az istenélmény egy bár tartósnak hitt, mégis megingani kezdő szerelem háttéréből fehérlik elő. Nemcsak hogy - még Baudelaire-t is figyelembe véve szokatlan módon - büntudattal és lelkifurdalásokkal át- meg átszótt szerelem ez, hanem csók, szeretkezés, halál most már szinte azonos fogalmak. Minél inkább tűnedezik a szerelem, annál fenyegetőbben rajzolódik elő a halál koponyája, mint egy Böcklin-képen (*Halálvirág: a csók; Csók az ájulásig; Ha holtan találkozunk*). De a halál ugyanakkor valahogy kéj is.

Szomorú, zöld nagy szemeidben
Dőzsölnek az én cimboráim,
Kikukucsálnak, leskelődnek
A Mámor, a Halál s az Isten.
(*Léda ajkai között*)

Ugyanakkor s éppen ezért a magyar múlthoz is jobban kötődik. *Néhai Vajda János*, Csokonai Vitéz Mihály, Ilosvai Selymes Péter, Táncsics Mihály, Dózsa György neve bukkan fel a versekben, többjüké kétszer. Szövődnek a szálak a régebbi magyar irodalom és az Ady-hozta új között. Mindez az eddigi köteteknél erőteljesebb indulatú társadalombírálattal fonódik egybe:

S mégis, amikor jön a reggel,
S pernyét fújnak a szelek,
A grófi szérűn ott zokog
Egy egész koldus-sereg.

Siratják a semmit, a másét,
- A gróf tán épp agarász -
Érzik titkon, hogy az övék
E bús élet s a kalász.
(*A grófi szérűn*)

A keserű önmarcangolást (*Nekünk Mohács kell*) költői prófécia kíséri a honpolgári érzelmeknek ebben a sok hangszerű szimfóniájában:

Itt van a nép, trónt ülni fog most
Ezer évig férge a rögnek,
Itél a nép, ítélni fog
S ezerszer jaj a bűnösöknek.
(*A hadak útja*)

Sőt, immár a klasszikus kossuthi célkitűzések politikai programnyilatkozata is megfogalmazódik, költői kérdés formájában:

Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad.

Hiszen gyalázatunk, keservünk
Már ezer év óta rokon.
Miért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon?
(*Magyar Jakobinus dala*)

A proletár szót is itt használja Ady először:

Veletek száguld, vív, ujjong a lelkem:
Véreim, magyar proletárok.
(*Csák Máté földjén*)

A Vajda János indulatát messze meghaladó költői kihívás ez. Példa nélkülű szókimondó politikai hitvallását - (egy „*képes beszédű*” költőnél!) - szinte természetes, hogy hasonló fokú, ellenkező előjelű indulat viszonzta. De Ady ezt is akarta.

Mondandójából szinte teljesen kiszorul a táj, a környezet, amit addig éppen ekkor oly szívesen és hatásosan ábrázolnak költő-kortársai. Adynál lelki tájakon kalandozunk, még akkor is, ha egy-egy valóságos tájélmény indítja a verset, legyen szó akár Fontainebleau-ról vagy a Bükk-aljáról:

Sárga ákácok bánatos zápora
Veri az arcom:
A Bonaparték dúlt erdejében
Vidor szemekkel vígakat alszom.
(*A fontainebleau-i erdőben*)

Nagymessziről ködölt a Bükk,
Gőzölt a sík, áradt az Ér
S fáradt testemben hirtelen
Ott, a záporverte mezőn,
Piros dalra gyújtott a vér,
Piros dalra gyújtott a vér.
(*Májusi zápor után*)

Egyre mélyebben hatolunk be a költő lelkivilágába, az olvasó úgy érzi magát, mint Hieronymus Bosch képeinek hosszasan tűnődő szemlélése után: addig-addig követi szemünk a körgyűrűs mély alagútba vesző fényt, míg már nem is a képet szemléljük, hanem magában a képben, a kép által előbúvólt világban bolyongunk tévetegen. Petőfi óta Ady az első költőnk, akit folyamatosan olvashatunk, s olvasás közben egy lélek regényét kapjuk. Arany, Vajda, Reviczky, Komjáthy kötetei: nagy versek gyűjteményei. Ady költészete azonban ismét, mint már Petőfinél: egy lélek regénye. Marcangoló önfeltárásában magánélet és közélet, egyén és haza annyira azonos jelentésűvé forr össze, hogy az olvasó szívesen azonosítja önmagát a költővel, és vállalja büntudatát és megváltás felé igyekvését.

Feltűnő, s ennek is örvend a költővel azonosuló olvasó, hogy fogy a büntudatos szerelmes-versek száma. Az 1909-es *Szeretném ha szeretnének* kötetben ennek már alig van nyoma. Ady eddig a szerelmet büntetést magában hordó bűnnek érezte; most minél szélesebb történelmi és társadalmi tájak felé kezd kitekinteni, annál inkább apad benne a büntudat. A *Két szent vitorlás*-ciklus („*Léda asszonyának, akit hiába hagynék el már s aki hiába hagyta el már engem, mert ma és mindörökké ő lesz: az asszony*”) a viharos érzéki ölelések emlékét csendesülő szeretetté oldja:

Drágám, az évek és napok,
Hidd el, nem lesznek sohse szebbek:
Holnap s mindig az emberek
ölelnek, szülnek és temetnek.

Valahogyan, valahogyan
Ezt kellene feledni máma.
Ez a kicsi kis feledés:
Ez az emberek boldogsága
(*Biztató a szerelemhez*)

Először nézünk körül tüzetesebben a költő szülőföldjén - *Áldott, falusi köd*-ciklus -, és amiképpen megbékül otthonával:

Fedjük be a rózsát, édesapám.
(*Fedjük be a rózsát*)

Úgy békül önmagával és az önmagában rejtőző Istennel (*Rendben van, Úristen*).

Az élet viszonylagossága, az einsteini relativitás-elméletet követő írói-bölcseleti nyugtalanság, amelyet egy Pirandello fogalmazott meg ez idő tájt általános érvénnyel, Adynál is most kap hangot:

Minden Egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban...
(*Kocsi-út az éjszakában*)

1909-et írunk. Még négy kötete van a nagy háborúig. Mindegyik gondosan megtervezve, ciklusokba osztva, olvasmánynak szánva. Felcsigázza kíváncsiságunkat, mint már Kosztolányiét a második kötet: hová, meddig jut még el ez az ember? Minden kötet végére lapozva úgy érezzük: végérvényes megfogalmazásokat kaptunk, folytathatatlan lírai regényt olvastunk. Hiszen itt van már 1909-ben *A föl-földobott kő*, ez a hat háromsoros strófa, melyről a legtömörebb elemzés is csak sokkalta hosszabb lehetne, mint maga a vers, ez a megrendítő vallomás, tartalomnak és formának ez a tökéletes, ez a zenei egysége, melyben az első sor a fölhajított és a leküzdhetetlen nehézségi erő folytán visszazuhanó kő ritmusát adja:

Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra
Hazajön a fiad.

Az 1910-es kötet, a *Minden-titkok versei* azzal lep meg, hogy egy Zrínyi - (vagy Toldi) - hangütésű költeményt kapunk, „töredékes bevezetőjét egy soha meg nem írandó s meg sem írható hőskölteménynek”:

Szokásos hívással hadd hívjam Múzsámat,
Szegény, bús testemet, mely vivott csatákat...

...

S tudtam nagyszerűen, költősen szeretni,
Valaki számára egyetlenegy lenni,
Úgy-úgy elborulni részeg szerelemben,
Hogy bolond álmokban sem lehetne szebben.
(*A szerelem eposzából*)

Itt, e kötet olvastán most már végképp megerősödik bennünk a *Vér és arany* óta kísértő gyanú: ezekben a kötetekben a verseknek is helyi értékük van, amiképpen a szavaknak egy-egy sorban, vagy a rímeknek a sorok végén - és amiképpen Balassi Bálint *Nagyciklusában* is! Nem mindegy, melyik vers melyiket követi; az *Akármilyen csúnya életre* fölcserélhetetlenül következik *Az örömtelenség öröme*, vagy *A magyarság titkai* ciklusban a *Gőzösről az Alföldre a Hajh, őszi magyarság*. És közben, és egyre inkább, a bibliai átkozódások költői korszaka után egy nagyon közeli, nagyon is kikerülhetetlen, nagyon is végzetes tragédiát jósolgat:

Mert a világ siet s most kerül dülőre:
Érdemesek vagyunk életre s jövőre?

...

Petőfi szavánál van szükség jobb szóra:
Mindent meglátóra, mindent felrugóra.
(*A márciusi naphoz*)

Aztán a következő gyűjteményben, *A menekülő életben*, ismét a halál és a betegség.

Napjaim: koldus, Télbe-hulló,
Csöndes, elszánt betegek...
(*Télbe-hulló ember vágya*)

A Halál: apró vérfolt,
Egy rosszul járó óra,...
(*A menekülő élet*)

És ha halál és betegség, akkor az ellenségek is, mint gonosz árnyak, sorra felbukkannak. Az első személyes, kortárs elleni kifakadás:

Jönnek a vén orcátlanok.
Ezt üzenem Költőcske Mihálynak.

Szegény, kicsi, megvadított ember
Ott a petyhüdt, csúf Béga körül,
Milyen nagyon szomorú lény,
Evvel a bús szívvel, félelemmel.
(*Üzenet Költőcske Mihálynak*)

Ez is Petőfi dühe, ez a Szabolcska Mihálynak Temes megyébe küldött üzenet. Van aztán Tisza-vers is ebben a kötetben, de egyelőre név nélkül (*A tavalyi cselédekhez*), és újra, mintegy védőszentként, Ady életművében immár másodszor, poétái könyörgés Csokonaihoz (*Vitéz Mihály ébresztése*). És a szép, baráti kézszorítás a pár éve feltűnt Móricz Zsigmondnak:

S ha a Lehetetlent nem tudtuk lebírni.
Volt egy szent szándékunk: gyönyörűket írni.
(*Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*)

A következő, az 1913-as kötet - *A magunk szerelme* - már egészében Móricz Zsigmondnak van ajánlva. Ady tehát benne látta prózaíró szövetségesét, ügyének folytatóját. E kötet prologusában megfogalmazza, amit már régen tudunk, de most, úgy látszik, önmaga előtt is fontosnak érzi kimondását:

De lelkemből más sosem érdekelte
Fölszánt poéta-ceruzámat
Csupán Politika és Szerelem.

Mint aki seregszemlét tart, köszönti Bródy Sándort (*Város megvétele után*), Kaffka Margitot (*Nő-kergető, fényes hazugság*), Schöpflin Aladárt (*Valaki útravált belőlünk*), Krúdy Gyulát (*A menekülő lovas*), Babits Mihályt (*Téli alku szememmel*), Nagy Endrét (*A ló kérdez*), Bölöni Györgyöt (*Ének aratás előtt*) és egy sereg más barátját.

A Tisza Istvánnak küldött vers akár egy párbajra hívás:

Az úr-Hunnia dőzsölt hát megint
Tornyaiból bátran lekönnyökölve
S csak pribék-hadát intve úszitón,
Bús lázadóit hogy ölje, hadd ölje:
Régi dal, régi dal.
(*Rengj csak, föld*)

- aminthogy az ezt követő harmadik vers - (helyiértékek!) - őrvongva sértegeti a miniszterelnököt:

Minden a Sorsé, szeressétek,
Őt is, a vad, geszti bolondot,
A gyujtogató, csóvás embert,
úrnak, magyarnak egyként rongyot.
Mert ő is az Idők kiküldöttje.
(*Rohanunk a forradalomba*)

Az őrvongás jogos, sőt ekkor már mintha az egyedül lehetséges magatartás volna. Ady pontosan érzékeli: a Magyar Királyság vesztébe rohan. Mi ma tudjuk, hogy a katasztrófa tényleg bekövetkezett.

Csoda-e, ha az idő nem alkalmas a régi, a hamvadó szerelem élesztgetésére? *A magunk szerelmének* nagy szenzációja az *Elbocsátó, szép üzenet*:

Általam vagy, mert meg én láttalak
S régen nem vagy, mert már régen nem látlak.

Meghökkenítő és elgondolkoztató, mennyire a Balassi költői magatartása ez. „*Az mint felmet-szette Júliát szívemben, szintén úgy versemben is tessék meg szép képe.*”

Ezt öszverendelém, többé nem említvén
Juliát immár versül.

És most jön a világháború küszöbén összegyűjtött, Ignotusnak ajánlott. *Ki látott engem?*

Ez a kötet mintha szertelenebbül, mintha kapkodóbban, mintha sietősebben készült volna. Egymást érik az ajánlások, Szomory Dezsőnek, Kernstok Károlynak, Rippl-Rónai Józsefnek, Bíró Lajosnak, Balázs Bélának, Kuncz Aladárnak, Hatvány Lajosnak, Szép Ernőnek, másoknak; mint aki gyorsan-gyorsan gyűjtögeti maga köré az igazakat egy nagy tűzvész, földrengés vagy háború előtt. „*Véres panorámák tavaszán*” vagyunk, mondja a ciklus és a vers. A versek helyiértéke mintha ebben a kötetben megbomlana, meglepően sok az alkalmi költemény, a régebben végérvényesen megfogalmazottak újra-elmondása. Valami baljós izgatottság vonaglik végig a kötetben. A betegség most már komolyan és végzetesen kezd elhatalmasodni; saját,

egyéni betegsége mintha párhuzamosan teljesedne ki az ország betegségével. Egyik kihagyott verse, mely a *Nyugat* 1914. február elsejei számában jelent meg, tanúskodik erről a betegség-állapotról:

Rend, félelem, szanatórium,
Elmaradt csók s duplával ígértek...
(*Egy napló kezdete*)

Utolsó kötete, *A halottak élén*, négyévi szünet után, 1918 augusztusában, az összeomlás és a forradalom előtt alig két hónappal jelent meg. A háború irtózata vonul végig a könyvön, s ezt az irtózatot tetézi a rémületes sejtés, hogy mivel tudta, ennek el kell jönni, *talán fel is idézte?*

Szívemet a puskatus zúzta.
Szememet ezer rémség nyúzta.
Néma dzsin ült büszke torkomon
S agyamat a Téboly ütötte.

...

S megint élek, kiáltok másért:
Ember az embertelenségben.
(*Ember az embertelenségben*. 1916. szeptember)

Ismét a régi magyar költők hangján szólal meg a *Krónikás ének 1918-ból*:

Halál-mezőkön bitófák épülnek,
Nagy tetejükre kövér varjak ülnek.
Unják a hullát, el s vissza-röpülnek.
De az emberek meg nem csömörülnek.

Ebben a kötetben van - hol máshol lehetne? - *Az eltévedt lovas*, a *Hulla a búzaföldön*, és végrendeletként az *Ifjú szívekben élek*. Az új szerelem, a *feleség* csöndes, mélylázó verseket kap (*Vallomás a szerelemről*), köztük a magyar szerelmi líra egyik remekét:

Már vénülő kezemmel
Fogom meg a kezedet,
Már vénülő szememmel
Őrizem a szemedet.
(*Őrizem a szemed*)

Nem volt még negyvenéves...

Petőfi óta nem született ilyen páratlanul teljes, ilyen kötetről kötetre komponált lírai életmű. Erre már Schöppflin Aladár is rámutatott:

„Sokaknak feltűnt, hogy Ady versei, ha kötetben egyfolytában olvassák, nagyobb hatást tesznek. A könyvnek súlya nagyobb, mint az egyes versek súlyának összege. Ez arra figyelmeztet, hogy Ady költészete nem csupán a verseknek bizonyos tömege, hanem ennél több; költői önélettrajz.” (*A magyar irodalom története a XX. században*. 1937.)

Mint látjuk, a kortársak ezt tudják - az ellenségek is.

Ady halála után ritka részletességű és mindent-feltáró Ady-irodalom burjánzott elő. Bölöni György, Földessy Gyula, Hatvány Lajos, Révész Béla, Sík Sándor, Schöppflin Aladár a legjelesebb művelői. Legnagyobb népszerűsége Makkal Sándor könyve jutott, a *Magyar fa sorsa* (1927). Makkainak köszönhető, hogy Adyt a bátrabb tanárok tanítani merésztették, önképzőkörökben foglalkoztak vele, hogy tehát *„ifjú szívekben élt”* tovább:

„Ady a humánus mindenirányú átélésében az összes magyar költők közül a legelső... Örvendek, hogy kimondhatom: bízom a magyar ifjúság intelligenciájában, és bízom a szívében is.”

1945 után sok közül Bóka László, Vezér Erzsébet, Varga József, Király István méltatták.

Megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy talán mintha túlmagyaráztuk volna. Iskolásgyerekek, érettségizők hajlamosak Adyt versbe szedett vezércikkek Írójának érezni.

A konzervatív Kállay Miklós, aki különben becsüli Ady költészetét, egy alig ismert, de a két háború közti hivatalos irodalmi felfogást jól tükröző irodalomtörténeti összefoglalásában már a húszas években kijelenti:

„Szinte középkori kényúr, de nem tud beilleszkedni a világ mai kapitalista berendezkedésébe. *Szociálista verseket ír.* Általában nála vonul be újra irodalomképesen a politika a költészetbe.” (*A magyar irodalom története.*)

Ezt a hangot, ellenkező előjellel - a „*szociálista verseket ír*” kijelentést nem elmarasztalólag értve -, ma is használják Adyról szólván a tankönyvek.

Verseinek zúgó zeneiségét, magafeltáró szenvedélyének, mondhatni gátlástalan kitárulkozásának felszabadító erejét is többet emlegethetnénk.

„*Micsoda epigon kornak kell egy ilyen költő után következni*” - kiált fel Benedek Marcell Adyról szólván a *Délszigetben*.

Nem az következett, hanem József Attila - de jellemző, hogyan élték át Adyt a nagyságát felismerő kortársak.

Szólanunk kell még verses kisregényéről, e Vajda Jánost műfajilag is követő önvallomásáról, novelláiról és cikkeiről.

Ady nem igazán jó novellista, bár szokás és illik benne a zsenit itt is fölfedezni. Prózaíró kortársai meghaladják őt. Elbeszélőnek is költőként remekel, lásd a *Margita élni akar* című verses beszélyét (1912).

A *Margita élni akar*ban Arany László és Vajda verses epikájának formájába bújva írja meg azt, amit rövid verseinek fegyelme nem tűrt és kidobott magából: a „Tisza Kálmán-szagú” Pestet, ezt a „Bécs-Vorstadt”-ot; festő barátját, Ottokárt, kinek „bolond, nagy vásznain forrótestű nők tobzódtak, lihegtek”, Margitát, kinek „szemeiből kijóskodott Erdős Renée-t ütő versvágya”, és önmagát:

Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni
S mellékesen, hogy lábunk frissen szedjük,
Vészi József és Bartha Miklós együtt.

De vigyázzunk azért! Hiszen

E regényben még én sem én vagyok
S igaz csupán e furcsa mese lelke.

Megejtő frissességben kavarognak a kor eseményei, hírei, alakjai, még Kozma Andor krónikás verseiről is szó esik. Önmagát is némi iróniával figyel, tudván, hogy a jövőt bármerre sejtí, az másként is alakulhat, és „szavaikra léphet”:

De szabad-e itélni magamon
Fátumáról egy furcsa, kicsi népnek?
Uj igazak, történtek s fátumok
Márul-holnapra szavainkra lépnek.

A költő annyira rosszat sejt, hogy reméli: talán mégis másként fognak történni a dolgok, hiszen attól tart, hogy

Vérünket bizony, holnap már talán
S tán nem kár érte, száz cerberus issza.

Ez a talányos költői elbeszélés példa arra is, milyen jól ismerte Ady a magyar irodalom múltját, Balassit, Zrínyit, Csokonait, Arany Lászlót hányszor forgatta...

Külön fejezet hírlapírói munkássága. Ady cikkei a maguk nemében remeklések. Példátlanul ritka jelenség, hogy egy nagy költő egyszersmind nagy publicista legyen. Magyar sajátosság ez. Mutatja, micsoda nagy hivatás volt akkor a hírlapírás, s tényleg, Mikszáthtól Bródyig, Ignotustól Adyig a legjobbak műfaja volt. Irodalmi műfaj. Aki Ady hírlapi cikkeit olvasta, nem meri többé lesújtólag mondani valamire, hogy „túlságosan publicisztikai jellegű írás”. Mert ma, sajnos, az ilyesféle minősítések általában elmarasztalások. Tények és indulatok keverednek cikkeiben, de úgy, hogy az indulat mindig egy feltárt tényből következik. A hírekhez fűzi reflexióit. Korábban említettük, hogy Mikszáth Noszty fiújának valóságalapját egy Ady által (is) megírt újsághír képezi. Jóval híres 1906-os kötete előtt, már 1901-ben így ír:

„Magyarországon hazafias dolog a németet, szerbet, románt, tótot szidni. Így van? Ha így van, én ünnepélyesen kijelentem, hogy nem vagyok hazafi. Én minden fajt, nyelvet, vallást, meggyőződést és jogot tisztelek, extra et intra Hungariam”. (*A magyar kétféjű sas*)

Párizsból hazaküldött tudósításai, barátjának, Bíró Lajosnak biztatására itthon (is) írott cikkei tárgyilagos, tájékozott, élesszemű újságírókat mutatnak be; Ady valószínűleg akkor is a legjobb magyar publicisták közé tartozna, ha nem ír verset - ami persze képtelenség, hiszen minden cikkében ott van már a verse és minden versében ott vannak cikkei:

„Hiszem és vallom, hogy a forradalmi megújulás kikerülhetetlen Magyarországon. Itt van már a csodálatos, áldott vihar az ő hímökeivel, szent sirályaival. Társadalomban, politikában még csak a nyugtalanság sikoltoz. De irodalomban, művészetben, tudományban már itt van a villámtüzes bizonyosság.” (*Válasz Tóth Bélának, Budapesti Napló, 1907.*)

De hát persze mindezzel együtt és mindennek ellenére hol vannak ezek a cikkek verseitől!

Mert Ady - még Petőfinél is inkább! - a világirodalom egyetemességébe leginkább tartozó magyar költő. Az ő esetében a legfájdalmasabb, hogy a statisztikailag oly imponáló adat: huszonegy nyelvre fordították le, s akit szomszédaink is lelkesen becsülnek, már 1909-ben megjeleni románul, méghozzá Octavian Goga fordításában! - tehát ez az adat sem takarhatja el a csüggesztő tényt, hogy mégsem „jegyzik” népszerű francia, angol, olasz, német, amerikai irodalomtörténetek kortársai: egy Rilke, egy George, egy Valéry, egy Trakl, egy D’Annunzio társaságában. Miután *többször is* megjelent 1921 óta németül, 1926 óta franciául, 1931 óta olaszul, 1937 óta pedig angolul - a dolog érthetetlen és bosszantó. Ady ugyanis kortársai között páratlanul egyedül áll - *nem nagyobb náluk, de akkora, és más, mint amazok*. Legközelebb talán az osztrák Trakl lírája áll az Adyéhoz, Traklé, aki belehalt az első világháborúba - de Georg Trakl tájakba vetített világfájdalma elvontabb és statikusabb; George lírája pedig indulatmentesebb, színei mintha mára már fakulni kezdenének; D’Annunzio cifra hetvenkedése minden viszonylagos jelentőségével sem mérhető Adyhoz; csak Rilke, igen, Rilke és Valéry halhatatlanok igazán - (a, mint jeleztük, *más* Trakl mellett!) - s mellettük ott van Ady helye, aki náluk szenvedélyesebb, politizálóbb, s noha formakincsében talán „műlt századibb”, ám szimbolizmusa a világ szimbolista költői közül ma az egyedül ható, a ma is érvényes. Ady nemcsak Dévényinnél tört be „új időknek új dalaival”, hanem betört egész Európába, anélkül, hogy Párizs kohója franciává olvasztotta volna, mint kortársát, Apollinaire-t (1880-1918), egy lengyel asszony Rómában született fiát. Talán miután a Klaniczay Tibor szerkesztette magyar irodalomtörténet németül és franciául is megjelent [Handbuch der ungarischen Literatur, 1977; Histoire de la littérature Hongroise; 1980], külföldön is megszívlelik majd Tamás Attila szép szavait, aki őt szintén Georgéval és Rilkével együtt emlegeti. Babits írja róla *Az európai irodalom történetében*:

„Igazi, lényeges mondanivalója tipikusan huszadik századi, titkos és telepatikus összefüggésben a kortársak költészetével, akik bizonyítva nem hatottak rá, akiket nem is ismert. Kívülről, mint jelenség, a régi, nagy, népszerű lírikusokhoz sorakozik, akiknek fajtája kihalóban van Európa-szerte. De amit valójában jelent és ad, azt nagyon nehéz a múlthoz sorozni.”

Korához kötődött, mégis megelőzte; kifejezte és elátkozta; a régi és az újabb világ között lebegett, vagy, mint versében mondja, pokolhintán lengett:

Pokolhintán vad, szédítő körök,
Tüzes mélységek fönt és alatt,
Zuhanva szállni, szállva zuhanni
Való alatt és képzelet fölött
És mindenütt és mindenütt
És mégis a konok határok
Kemény tilalom-léce üt,
Mert várhatatlanokra várok
S nem várok mást, mint várhatatlant:
Óh, véres kínok véres kínja ez.
(*Szent lehetetlenség zsoltárja*)

Tudjuk, hogy mégsem várhatatlanra várt.

Mégis győztes, mégis új és magyar.

A SZERELMES ADY

Idéztük már, hogy Petőfi módjára - „szabadság, szerelem” - őt sem érdekelte más, „*Csupán Politika és Szerelem*”.

Szerelem.

E szó olvastán minden művelt embernek Léda jut eszébe. A sokat utazó üzletember felesége valóban meghatározó élménye volt Adynak. Nem árt azonban egy kis számvetéssel az arányokat helyreigazítani. Ady kereken ezerötven verse közül valamivel több mint százötven a szerelmesnek nevezhető költemény; ezek közül mintegy hetven szól közvetlenül Lédához, a többi más asszonyokhoz: futó kalandok hősnőihöz, tartósan ígérkező, mégis elröppenő más műzsákhoz - Mylitta - és feleségéhez, Csinszkához.

Ez Adynál, aki - láttuk - gondosan szerkesztette köteteit, arányokat és „helyiértékeket” mérlegelt, nem véletlen mennyiség. Léda tehát az Ady-életműnek még tíz százalékában sincs jelen (és ne mondjuk, hogy ohó, viszont ama Léda-versek milyen súlyosak, mert éppoly súlyú a többi Ady-vers is, mind az ezerötven - ha jól számoltunk).

Léda - az *Új Versektől* számítva - csak az első három Ady-kötet szerelmi ciklusainak kizárólagos hősnője; az *Új versekben* a *Léda asszony zsoltárai* legelöl szerepelnek, a *Vér és aranyban* a *Léda aranyszobra* az utolsó előtti ciklus. Az *Illés szekerenben* a *Léda ajkai között* a kötet közepére került. Ez a méricskélés nem fölösleges, mióta tudjuk, hogy Balassi is micsoda tudatossággal rakosgatta ide-oda Anna-Júlia-Célia verseit. A *Szeretném, ha szeretnének* című kötetben már kétféle szerelmi gyűjtemény olvasható: a Lédának dedikált *Két szent vitorlás* és a „csókcsatátér” többi küzdőjének hódoló *A Hágár oltára*. Az 1910-es *Minden titkok verseiben* a *szerelem titkai*-ciklus ugyan Lédának van ajánlva - „*Kérem az én régi s egyetlen asszonyomat: fogadja el jajgató szolgáljától ezeket az olykor fölujjongó, de mindig síró, mindig a régi s mindig miatta kelt énekeket*” - a versek nagyobb része azonban már kétségkívül más kalandok emlékét őrzi (*A holnaputáni asszonykák; Találkozás egy gépkocsival* stb.). A mene-

külő élet (1912) Asszony és élet-ciklusa csak két Lédára utaló verset tartalmaz (*Szívedet Isten segítse; Eldönti a sors*). A magunk szerelmében aztán ott van az egyetlen Léda-vers, a búcsúzás: az *Elbocsátó szép üzenet*. A kötet 1913-ban jelent meg, a szakítás azonban már 1912-ben megtörtént.

Ezek a Léda-versek témaválasztásukban is páratlanok a világ szerelmi lírájában: szinte kizárólag a beteljesült szerelmi mámorban fogantak, s mint már említettük: ezt a mámort pusztulás, halál, sebek, büntudat kísérik. Pedig Léda „mesterasszonya az ölelésnek”. „Ajkam csupa vér, ajkad csupa vér”. - „Jönnek a rémek.” - „Én beszenyezlek.” Léda alakját telefröccsenti „tintalével, vérrel, gennyel, könnyel, epével.” - „Tüzes sajgó seb vagyok.” - „Régi kínoknak bús köntösében félelmes ölü, mélyvízű tavon” ringanak szeretkezés közben. És a híres „*Héjanász az avaron*”. Aztán: „Szívemben százszor megöllek.” - Még a bálban is „szétrebbennek a boldog mátkapárok” - ha ők letten arra táncolnak: „Téli szél zúg s elalusznak a lángok.” Szerelmük alkonyi két piros felhő, melyek „meghalnak a vágyak tűzében”. - „Minden csókomban meghalok.” Násznagyuk a halál. Léda zöld nagy szemeiből kikukucskál „a Mámor, a Halál s az Isten”. - Léda „maró szája sose lakik jól”. - „Csókol, amíg csak belepusztul.” - Szerelmi együttléteik „halálba vivő vonatok”. - „Csupa rom és romlás a lelkünk.” Így árad ez a gyönyörűséges iszonyat éveken át. De aztán, 1910: „Bilincs volt egész életünk.” Ebredezés egy nyugdózó, lidérces álomból. Némi gúny csillan: „E félszeg országban ezer év óta hímnek is az derék csak, ki patrióta.” Az első búcsúzó sorok (1912-es kötet): *Szívedet Isten segítse*. És: „Mi lesz velünk, majd eldönti talán a Sors, e bölcs, gondos.” így jutunk az *Elbocsátó, szép üzenethez*. „Hát elbocsátlak mégegyszer, utolszor, ha hitted, hogy még mindig tartalak s hitted, hogy kell még elbocsáttatás.”

Százszor-sujtottan dobom ím, feléd
Feledésemnek gazdag úr-palástját.

Ez az üzenet nem szép, de kétségkívül elbocsátó. Annyira nem szép, hogy a költő visszamenőleg megtagadja Lédától múzsa-mivoltát; a költő átlép „egy unott, régi csókon”, mert

Átadtam neked szépen ál-hitét
Csókoknak, kik mással csattantanak...

Mindez, így együtt, nem „leleplezéseként” figyelemre méltó, hanem mert ez a lidérces mámor egy addig a világ szerelmi költészetében ilyen, mondhatni freudi összefüggésben, nem ábrázolt szerelmi gyötrődést mutat be, a kéj gyötrelmét és a gyötrelem kéjét; ezzel viszont kifejezte a kor nagy erotikus élményét s egyszersmind traumáját - (rettegés a nemi betegségektől, melyeknek akkor még feltétel nélkül ki volt szolgáltatva az emberiség - így maga Ady Endre is) -, azt a gyönyörűséggel elegy szenvedést, mit addig legfölből elvont lelki bánkódásként énekelt meg egy Kisfaludy Sándor. A kor festészete is ezt az erotikus élményt-traumát ábrázolja, az osztrák Gustav Klimt pazar ragyogású és mégis baljós színekprázata, Adynak akár illusztrátora is lehetne. De miért hivatkozzunk Klimtre, mikor itt van Körösfői-Kriesch Aladár híres, 1905-ös tusrajza, *Az ember a halál nyomában* (egy évvel az *Új versek* előtt!): a fátylas, rózsakoszorús Halál női arcot tartva maga elé, csalogat egy rajongó-bámuló ifjút. És amiképpen Klimt és Kriesch Aladár mégis szép, ugyanazért ezek az Ady-versek is szépek, esztétikailag gyönyörködtetnek, részben, mert az így meghökkentően egymás mellé sorakoztatott képek zsongítón dallamos formában jelennek meg, részben pedig mert a ráismerés örömevel töltik el az olvasót, a költő gyónó őszintesége saját lelkének feltett zugaiba csalja, melynek létezéséről tud, de belépni oda mégsem mert, mint a gyerek a pókhálós pincébe. De felettébb tanulságos ez a szerelmi líra azért is, mert a költő éppen úgy szenved a szeretett Lédával és Lédától, mint hazája miatt; a bűnösen tékozzalva élő, vesztébe rohanó haza iránti érzelve - mert Hungária csak asszony lehet, írja egyik versében - voltaképpen ugyanaz a szerelem, mint ami Lédához fűzi. Mikor hazáját sértegeti, ostromozza, bamba

álpatrióták szemforgató (és kéjes) megbotránkozására - ugyanazt a viszonyt ábrázolja, mint amilyen a Lédához kötődő szerelme.

Milyen ehhez képest a többi szerelmes vers?

Az első, nem-Léda-ciklus, *A Hágár oltára* (*Szeretném, ha szeretnének*, 1909) mintha az ismert lelkiállapotot ábrázolná: a szerelmi játék nem más, mint „örök halálmenet”. De aztán felülkerekedik a szerelmét megszerző férfi (mert eddig mintha Léda szerezte volna meg őt):

Nem a némbert,
Én magamat csókolom.
(*A Hágár oltára*)

Egy természetes erotikus felszabadulást kiált világgá:

Olyan-olyan friss lány indult elébem,
Hogy illatos balzsamot izzadok,
(*Elindult egy leány*)

Hacsak már látlak, elalélok,
Torkomon a szavak elfulnak,
Bőrömré zápor-szikrák hullnak,
Szememben sötét vad árnyékok,
S láрма fülemben.
(*Sappho szerelmes éneke*)

Amilyen mértékben szűnik a nyugtató varázs, olyan mértékben válik viszont felületesebbé, mások által is megénekeltté a kaland:

S mellettem suhant el gépkocsin
Egy vörös asszony, csipkés, vékony,...
(*Találkozás egy gépkocsival*)

A kalandoknak ez a hetyke fölelgetése, ez a lidérces álomból történt ébredés utáni öröm aztán *A magunk szerelme* kötet (1913) *Iffjú karok kikötőjében* című ciklusában oldódik még mindig játékos, de már szinte érzelmű, remeklésekbe csúcsosodó lírává;

Minden szavad, ígéresed hazug
S háborító, dacos, nagy meztelenséged
Őrjít, lázít,
Dühít, s meggyőz, megtör, aláz, csókoltat,
Jaj, szégyenlem, nagyon szeretlek Téged
S a vállad, a vállad.
(*A vállad, a vállad*)

A Mylittának elnevezett szerető is - „a legpogányabb nő” - megérdemli, hogy Lédával együtt emlegessük. A már halálát sejtő és kihunyó férfiasságába komoran beletörődő költő élet- (s így alkotó-) kedvét ő adta vissza, „*iffjú sirályi kedvek*” röpdösnek Ady körül - mennyire más kép, mint a héjahaszonlat -, és milyen mulatságosan megható, hogy egy szerelmi kaland színhelyéről a szigorú jezsuita-prédikátor jut eszébe:

Grác mellől, melyben Pázmány tanított
S hova most magyar, eretnek poétát
Gyógyulni küldött féltő szeretet,
Szállj, tarthatatlan, szerelmi titok.
Óh, el kellene most harapnom nyelvem
S ceruza-tartó ujjamat letörnöm.
De, jaj, nekem valló Sors adatott
S íme, nyílnod kell, legszebb földi börtön.
(*És mégis kikiáltom*)

Mylytta Adynál madár, mely vidáman a Nap felé viszi a költőt; új képek, új hasonlatok: ég, kékség, határtalanság, madarak, szárnyak, és újra meg újra: a magyar irodalom története. Ott Pázmány megbotránkozó tanúja a szerelmi kalandnak, itt „olcsó Arany-féle rímek avagy lédai zsolozsmák” árnyát hessenti el a költő: „Ne fájassuk egymást” - mondja a *Keserű imádságok Mylyttához* hatrészes költemény ötödik részének címe.

Fájdalmat kínálsz és fájdalmat szánok
- ehelyett mégis örvendjenek inkább egymásnak
ölem s öled játszhat kacér játékot:
De dől, nem kínozt, él és nem válogat.

Ez is tehát Ady, ez is az ő szerelmi lírája. Frissült, megújult - „kiben örül, hogy megszabadult a szerelemtől” -, pedig éppen most már igazán, már komolyan, már gyógyíthatatlanul beteg. És megint csak párhuzamot vonhatunk másik szerelmével, a Politikával - mint ő nevezi -, a még mindig végzete felé sodródó Patria gondjait ha nem is reménykedőbben, de tette-készebben, kevesebb bágyadt legyintéssel figyeli.

És, végül, a magát feleséggé kínáló Csinszka. *Ceruza-sorok Petrarca könyvében és Vallomás a szerelemről*.

Csönd, június van a szivemben
...
Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.
(A Kalota partján)

Órizem a szemed. Beteg szívemet hallgatod. Nézz, drágám, kincseimre.

Nem tudunk újat, mást mondani, mint amit ezekről a remeklésekről eddig elmondtak. Biztosság, béke, nyugalom, szépség - ilyen szavak, és éppen a halál, az igazi halál küszöbén!

Míntha fordított szerelmi sorsot élt volna át Ady Endre: huszonévesen a vért, halált, szégyent, megsemmisülést - halálra várva pedig a békét, szépséget, kiegyensúlyozottságot.

S hogy szerelem és haza, vagy Ady szavaival, politika, a mi szavunkkal: közéletiség, mennyire összefügg, mutatja a hagyatékából összeállított *Az utolsó hajók* egyik verse:

Szeretlek,
Másokat szabadító küzdés,
Szeretlek, igazított szent pózom.
...
Szerellemmel egykorra jut eszembe
Mindenkinek letiport szabadsága,
...
Csókokkal haljon meg a szívem,
De az elnyomottaknak sírva köszönjön.
(Csókok és szabadítások)

MÉG EGY SZÓ KÖZÉLETI LÍRÁJÁHOZ

Talán még Petőfi sem volt ennyire közéleti költő. Ady vagy ezerötven verséből, mint láttuk, kevés a szerelmi költemény, viszont vagy hatszáz valamiképpen közéletileg elkötelezett vers. Szemünket dörzsöljük, de így van. Másnál, kisebb tehetségűnél ezt nem lehetne kibírni.

Adynál viszont ez természetes. Ilyen módszeresen, ilyen nekiszántan, ilyen változatos haraggal-dühvel-bánattal-sértődöttséggel szidni, korholni hazánkat-önmagunkat: senki se tudta. Széchenyi prózája ilyen. És nála ez az indulat mindig hiteles, mert az őszinte élmény süt a szövegből. Nem is szöveg az, hanem kinyilatkoztatás. És tényleg nem tehetett mást, hiszen bekövetkezett az, amitől félt. A piszkos, gatyás, bamba társak; a geszti bolondok; úrnak, magyarnak egyként rongyok - sikerrel tönkretették az országot.

Csönd van. A dudva, a muhar,
A gaz lehuíz, altat, befed
(*A magyar ugaron*)

Még Párizsban örvendő versében is ott a magyar bánat:

Koldus zshiváját a magyar Ég,
Óh, küldi már felém.
(*A Gare de L'Est-en*)

Éppen ez a minden szimbolizmusával is tényfelmérő, a társadalmi bűnöket-mulasztásokat szinte statisztikai teljességgel közlő költészet adja forradalmi verseinek hitelét: Adyt olvasva tudomásul kell vennünk, hogy a forradalom nem egyszerűen vágy, költői, vagy akár politikusi program, nem esztétikai jelkép, hanem elodázhatatlan, bekövetkező szükségszerűség:

Vörös jelek a Hadak Útján:
Hunniában valami készül...

...

Százezernyi parittyás Dávid
Készül bízón, dalolva, rátok:
Ejh jó urak, dicső urak,
Ilyen gyávák a Góliátok?

...

Minden mienk, csak a tűrés nem
S nincs hatalom, amely megingat
És hangosan, nagy-hangosan
Idézzük meg hőhérainkat.

Ez az ország a mi országunk,
Itt most már a mi kezünk épít,
Tobzódzatok, tobzódzatok.
Éppen elég volt ezer évig.
(*A Hadak Útja*)

Ha valaki ezt a verset ma szavalja, például egy iskolai ünnepélyen, a ténymegállapítás annyira egyértelmű, hogy szinte már frázisnak hat: „*Ez az ország a mi országunk*”. Tehát a birtokbavétel megtörtént. Igen, de Ady ezt a versét az 1908-as *Az Illés szekerén* című kötetében közölte, s hol volt még akkor a forradalom! Ady mégis, 1908-ban sem a jövőt jósolva beszél, nem „jövendő”, hanem jelen időben nyilatkozik, mintha a szükségszerűen elkerülhetetlen már be is következett volna...

De nem csak ezek a számtalanszor idézett és tanított, forradalmi hangulatú versei „közéletiek”; a Nietzsche-hatást mutató, bölcselkedő-elmélkedő-tűnődő költemények is azok. A *Csépel az idő* látszólag megadó belenyugvása - „*Talán ez a jó: törött szalma sorsa... Bárcsak mindennek vége-vége volna*” - az evangéliumi feltámadás, a holtából életre kelő búzaszem ősi vigasztalásába torkollik:

Új földet hízlal a kicsépelt szalma,
Új jövendőket, új öröm-magokat
S legtöbbet az ér, aki meg van halva.

Ugyanezt ismétli később a *Hulla a búzaföldön*.

A verseket összefüggésükben olvasva, Ady azzal támaszt emésztő feszültséget (s teremti meg így a lírai hitelt), hogy untalan hangoztatja: úgysem lesz változás, forradalom, vagy ha igen, nem sikerül, vagy ha sikerül, nem úgy, ahogy kéne, a következő versben viszont mégis unszolja önmagát és bennünket a kezdeményezésre.

Bizonyisten, rongy-országot
Lázadásba vinni
Úgyse lehet: mindegy.
(*Nem nagy dolog*)

Messzi-magyarok, jaj, be irigyellek:
Itthon már minden elvesztve előre
S boldogok vagytok: messze vagytok tőle.
(*Üzenet amerikai véreimhez*)

Utaltunk már arra, hogy szerelem és hazaszeretet milyen szorosan összefügg költészetében. Mindennél alkalmasabb példa ennek bizonyítására *A legoktalanabb szerelem*:

Mikor most szinte minden nemzet temet,
Sirathassam meg mégis csudálatos,
Dacos, kicsi, árva én nemzetemet.

...

Csak magát ne bánthaná vad szilajul
És csak ne volnának buta urai:
Megnőne, szépül, igazulna, javul.

Mit tagadjam? - siratom és szeretem.
Mit tagadjam? - talán ez az igazi.
S ez is oktalan, de legszebb szerelem.

Innen, ebből a nála oly természetes kettősségből vezet az út vallásos költészetének megértéséhez. (És Balassin keresztül, aki hazát, Istent, asszonyt egyazon jelzőkkel illetett, gyakran összekeverve e fogalmakat.) Semmi értelme, hogy a dolgokat csűrve-csavarva innen meg onnan magyarázgassuk, hogy mit jelképez nála Isten. Adynál az Isten - Isten. A szeretet, az emberiség megváltásába vetett hit, a lelkiösmeret hangja, jóra ösztönző, bűnöket bántani tanító belső indulat. Mint Balassinál.

Mikor elhagytak,
Mikor a lelkem roskadozva vittem,
Csöndesen és váratlanul
Átölelt az Isten.
(*Az Úr érkezése*)

Természetes viszont, mint már Makkai Sándor megállapította, hogy „Ady költő volt és nem teológus, így vallásos lírája nem fedi egyik felekezet dogmatikumát sem, hanem egyéni módon a saját életének diszharmóniáját oldja fel és saját tragikumának egyéni katarzsisát adja meg”. (*Magyar fa sorsa*, 1927.) Isten: a szeretet - olvashatjuk már János evangélista levelében. Ebben az értelemben függ össze szétválaszthatatlanul Ady szerelmi, hazáját féltő és vallásos lírája. Olyan ez, mint a szentháromság. Mindegyik fogalom azonos a másik kettővel.

»Mária, Jézus« - ti megcsináljátok:
Egy csöppnyit lanyhuljon az átok
Kicsi fajtámnak vérző csapatain.
(*A régi sereglések*)

Szívszorongató talán legutolsó verse, mely a halála után kiadott *Az utolsó hajók* című kötet végén található. Mint aki mindent tud, mindent előre lát - pedig 1918 ősze óta alig volt öntudatánál -, irgalmat kér a győztesektől.

Ne tapossatok rajta nagyon.
Ne tiporjatok rajta nagyon,
Vér-vesztes, szegény, szép szivünkön,
Ki, íme, száguldani akar.

Baljóslatú, bús nép a magyar.
Forradalomban élt s ránk hozták
Gyógyítónak a Háborút, a Rémet
Sírjukban is megátkozott gazok.

Tompán zúgnak a kaszárnyáink,
Óh, mennyi vérrel emlékezők,
Óh, szörnyű, gyászoló kripták.
Ravatal előttetek, ravatal.

Mi voltunk a földnek bolondja,
Elhasznált szegény magyarok,
És most jőjjetek, győztesek:
Üdvözet a győzőnek.
(Üdvözet a győzőnek)

MAGYARORSZÁG A SZÁZAD ELEJÉN

AZ „U”-TERV

Az előző fejezetben olvashattuk, hogy a vers-publicisztika micsoda özönét zúdította Ady az olvasók és főleg a Tisza-kormányzat fejére; mekkora hévvel és indulattal bíralt, vádolt - hogy mentsen és gyógyítsa.

A millennium káprázata és a nagy háború vérözöne közötti nem is egészen húsz rövid esztendő feledtette a keserű következményektől elkábított utókorral, milyen veszedelmes és baljós korszak is volt a huszadik század első évtizede, a „boldog béke” eme aranykora.

Az *Új versek* megjelenését megelőző években, lényegében e versek keletkezésének és Ady első párizsi esztendejének idején zajlott a kiegyezés utáni Magyarország legsúlyosabb belpolitikai válsága. A szélesebb tömegekben körülbelül ekkorra tudatosult, amit az értők már az előző század végén érzektek - lásd Vajda verseit, Mikszáth és Bródy megnyilatkozásait -, hogy a kiegyezés nem úgy került végrehajtásra, mint azt remélték és ígérték; a nemzetiségek, a magyar középirtokosság, a növekvő létszámú munkásság, a parasztság, a választójog nélküli tömegek, a gazdagodni vágyó polgárság mind csalódott, s mind - (más-más indítekből persze s egymással is ellenségeskedve) - a kiegyezés revízióját, illetve újraértelmezését sürgették. A bűnösen felelőtlen nemzetiségi politika miatt Magyarországnak a századfordulóra igazságtalanul rossz híre terjedt a világban: Tolsztojtól Garibaldi fiáig kárhoztatták elnyomó mivoltát; az angol kormány már 1893-ban megbízottat küldött az erdélyi román lakosság helyzetét kivizsgálandó; Garibaldi fia atyja nevében is megtagadta az olasz szabadsághős magyarbarátságát; egy skót politikus végignézett egy magyar képviselő-választást és abból ítélve meg hazánkat, joggal lesújtón nyilatkozott; az Amerikai Egyesült Államokban Tomas Masaryk cseh tudós fejtegette nézeteit a cseh és a szlovák nemzetiség elnyomásáról. Kialakulóban volt egy nyugat-európai politikai tömb, Clemenceau francia politikus vezetésével (kinek menyje pedig egy csallóközi magyar lány volt; fia ugyanis egy ideig Magyarországon mérnökösködött), mely a Habsburg birodalom igazi rákfénéjét annak Magyarországot jelentő felében látta. Ehhez járult a már említett belső elégedetlenség. „Olyan politikai irányzat kerekedett túlsúlyra, amely végső cél gondolatával a szétrepesztésig akarta tágítani azokat az államjogi kapcsolatokat [Ausztriával], amelyekben éltünk” - írja ezekről az évekről Pethő Sándor 1925-ben. Szekfü Gyula pedig: „Mint mindig, most is komoly válságok szülőjévé lett az, hogy egy hosszú ideig teljhatalommal bíró rendszer következetesen tartózkodott a reform gondolatától.”

Gyakorlatilag az történt, hogy az ellenzék - a közvélemény lelkes támogatásától kísérve - összefogott és megbuktatta Tisza István gróf 1903 novembere óta működő kormányát, miután 1904. december 18-án nagyszabású verekedés kíséretében összetörték a képviselőház ülés-termét. Ezt már az uralkodó se tűrhette, aki különben is tudta, hogy a közharag ellene (is) szól - (az egyik vitapont a hadsereg magyar vezényleti nyelve volt) -, és miután a januári választásokon a kormánypárt vereséget szenvedett, feloszlatta a parlamentet és 1905 júniusában rendíthetetlen hívét, báró Fejérváry Géza tábornagyt tette miniszterelnökké. A megyékbe királyi biztosok kerültek, mint már 1867 és 1848 előtt gyakran; ezzel még a Tisza-híveket is sikerült elvadítani. Bánffy Miklós gróf író-politikusnak a harmincas években írott történelmi regénysorozata (*Megszámláltattál...*) bíráló haraggal, nagy írói korfestő tehetséggel rajzolja ezt a szerencsétlen állapotot. A helyzet később ugyan átmenetileg konszolidálódott, de a kormánypárt választási vereségét - először 1867 óta! - nem lehetett meg nem történné tenni.

Az 1908-as balkáni háborúval tovább romlott a helyzet. Ne feledjük azt sem, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös - szemben az előző század vége felé rejtélyes körülmények között meghalt Rudolf trónörökössel - nem kedvelte a magyarokat, titkon szította a nemzetiségi viszályt, sőt, a polgári és szociáldemokrata ellenzéknek is támogatta a számára veszélyesebbnek tűnő földbirtokossággal szemben - az oszd meg és uralkodj elv alapján.

Ilyen körülmények között került sor 1905 júliusában arra a titkos tanácskozásra, melyen az uralkodó hadműveleti irodája egy Magyarország elleni katonai akciót dolgozott ki. Hanák Péter írja:

„Július 19-én mutatta be a hadműveleti iroda főtisztje a »*Lösung der ungarischen Krise durch Waffengewalt*« (a magyarországi válság megoldása fegyveres erőszakkal) tervvel, s egy hónap múlva, augusztus 13-án hagyta jóvá Potiorek tábornok, a vezérkari főnök helyettese a »*Studie U*« tanulmányt. Ezeknek együtt az »*Operationsplan für den Kriegsfall U*« (A Magyarország - [Ungarn] - elleni háború műveleti terve) elnevezést adták. A haditerv abból a feltételezésből indul ki, hogy a magyar nemzeti ellenállásból szervezett forradalom és fegyveres felkelés fejlődhet... A magyarok zöme nyilvánvalóan a felkelés mellé áll... Első lépésként a megbízhatatlan csapatok lefegyverzését vagy legalábbis semlegesítését, a fegyver- és lőszerkészlet megmentését... írta elő. A támadást négy irányból tervezték... A főcsapás iránya a főváros. Budapest nélkül a magyar ellenállás hosszabb ideig nem tartható... A részletesen kidolgozott haditerv arra vall, hogy Ferenc József és katonai tanácsadói nem bíztak eléggé a békés kibontakozás eszközeiben és lehetőségében.”
(*Magyarország története 1890-1918. I. kötet.*)

Idáig jutott a kiegyezés korának békés, boldog Magyarországa! Ferenc Józsefnek 1905-ben sem jutott más az eszébe, mint 1848 decemberében...

Erre a katonai akcióra, az 1848-49-es hadjárat megismétlésére csak azért nem került sor, mert a magyar ellenzék széthúzott, egymást támadta, s így még az általános titkos választójog megadására sem kellett hogy sor kerüljön. Ferenc József így vélekedett: „Vajon az általános választójog életbeléptetése által nagyobb tért nyerő demagógia nem fogja-e a nagy dinasztikus érdekeket veszélyeztetni!”

Ilyen körülmények között az uralkodó kénytelen volt a feudális magyar körökre támaszkodni. Így került sor a viszonylag tartósabb Wekerle-kormányt (1906. április-1910. január) követő újabb bizonytalanságok és kormányválságok után 1913 júniusában gróf Tisza István ismételt kormányalakítására. A pont rákerült az i-re...

Figyelemre méltó, milyen ravasz okoskodással igyekezett lebeszélni az udvarhű magyar konzervatív hírlapirodalom a közvéleményt az általános választójog ábrándjáról: Herczeg Ferenc írja az *Új Idők* 1908. október 4-i számában:

„Én híve vagyok az általános, titkos választójognak. Megadnám a választójogot nemzetiségi, vagyoni és műveltségi különbség nélkül minden embernek - akinek egyáltalán fogalma van arról, hogy mi a választójog... ha valaki nem tudja megkülönböztetni a hurkatöltőt a Winchester-puskától, akkor annak nem szokás puskát a kezébe adni. És ha valaki azt hiszi, hogy a képviselője visszaállíthatja neki Nagy Lajos birodalmát és szétoszthatja a püspök földjét, akkor azt kár képviselő-választóvá tenni. Demokratának mindenesetre demokrata volna az én reformom, mert az egyéni tudás érdemét akarom a születés- és vagyonadta privilégium helyébe állítani.”

A tetszetős érvelés eltakarja az igazi kérdéseket: ki, milyen alapon állapítaná meg, alkalmas-e valaki arra, hogy választójogot kaphasson? És - íme, a lóláb - miért ne szavazhatna valaki arra, hogy „osszák szét a püspök földjét”?

Nincs minden tanulság híján Apponyi Albert grófnak, az ellenzék egyik vezérének nyilatkozata, akit aztán igazán nem nevezhetünk polgári (vagy népi) okvetetlenkedőnek:

„Súlyos tehertétele volt ennek a politikának az uralkodóhoz való viszony... Hiába fejtettem ki [Ferenc József előtt] ismételten, hogy amit a nemzet a kiegyezésből elfogadott, az az 1867. XII.

törvénycikk, mellyel az én követelményeim nemcsak összeegyeztethetők, hanem amelyből egyenesen folynak... Az uralkodónál látszólag fal előtt állottunk. De még a későbbi események világításában sem lehet állítani, hogy ezen a falon nem lehetett volna rést ütni, ha az egész közvélemény következetesen egy pontra irányítja energiáját... Ferenc József elég ügyes taktikus volt arra, hogy a különböző [országunkon belüli] diverziókat a maga merev álláspontja javára kihasználja... Marad még egy vád, amellyel le kell számolnom, tudniillik az, hogy a monarchia erkölcsi kohézióját lazítottuk a közös intézmények bolygatása által és így a katasztrófa előkészítéséhez legalábbis hozzájárultunk. (Ez azért nem igaz, mert az osztrákok) az üdvöt abban látták, hogy Magyarország állami függetlenségéről kifejezetten lemondjon és mint autonóm tartomány olvadjon bele egy föderalizált, nemzetiségek szerint csoportosított osztrák birodalomba... Tiszáék politikája éppen abban a hibában szenvedett, hogy lélektanilag lehetetlen lemondások követelésével a magyar súlypontot erkölcsileg gyengítette, hordképességet csökkentette; ebbe a belső ellentmondásba bukott bele...” (Emlékirataim. Ötven év. 1922.)

Az Osztrák-Magyar Monarchia helyzete tehát pattanásig feszült. Ki tudja, mi történik, ha ki nem tör a háború - mely ezek szerint nagyon is jól jött a dinasztiának, mert elodázta a nagy leszámolást.

Mindez nem jelenti azt, hogy az ország nem fejlődik. Hiszen éppen ezért nő a feszültség, mert szaporodnak a választójogot követelők, akik azt képzelik magukról, hogy meg tudják különböztetni a hurkatöltőt az ellenük felvonultatott csendőrök szuronyától. És a csendőrszuronyok egyre gyakrabban villognak, egyre több a tüntetés, a sortűz, a sztrájk...

Ilyen körülmények között nincs mit csodálkozunk, ha *A Hét* 1906-os évfolyamában - az *Új Versek* megjelenésének évében - Cholnoky Viktor világháború közeledtét jósolja. Így: *világháború.*

„Elvénhedett megint a világ. Ezernyolcszáznegyvennyolc óta, amikor Európaszerte útnak indult a modern liberalizmus, amely minden ma már, csak modern nem, máig elkorhadtak a régi keretek... Megbomlott az úgynevezett európai egyensúly... A ma megfásult tojásából az eleven élet erejével akar kikelni a holnap majdan szintén elvénülendő csirkéje... A népek harmincöt esztendei világháború nélkül-élésükben belátták, hogy a hadsereg: holt tőke... Az egész emberiség érzi már, hogy exploitálni kell a legnagyobb holt tőkét, a hadsereget is... A földesúr nem azért tartja a napszámost, hogy ne kapáljon, a népek nem azért tartják a hadseregeket, hogy ne verekedjenek. Ezért *kell* meglenni a világháborúnak, és ezért is lesz meg. A kérdés csak az, hogy kiknek kell kezdeni... [Egy angol újsághír] gyászos, fekete fecskéje annak a nagy vértavasznak, amely Európára rá fog borulni belátható időn belül. Mert a világháború meglesz, és - talán jó lesz, hogy meglesz.”

Cholnoky szövegében nem az a kétségbeejtő, hogy látszólag cinikus - mert nem az, inkább keserűn gunyoros -, hanem, hogy a tisztánlátóbbak már 1906-ban így tudtak mindent előre.

Cholnoky egyébiránt is meglepően tájékozott. Már 1903-ban a jövő közlekedési eszközének nevezi a gépkocsit, melynek működését szakszerűen ismerteti, s ezzel a következtetéssel búcsúzik az olvasótól: „Mert ne tessék elfelejteni, hogy a repülőgép is meglesz. Csak idő kérdése az egész.” És valóban, 1906-ban már ott a hír: „Megvan a repülőgép... Megfordulhat a világrend, amiből csak jó származhatik” (*A Hét*). Szintén *A Hét*-ben és szintén Cholnoky Viktor cikkezik a rádiumról. Ünnepli felfedezését, de aggódva tünődik: „Mi lesz, ha a hadviselő felek rádiummal fogják egymást pusztítani?” (1903) - „A tudomány rászorul arra, hogy új világnézetet kutasson ki magának” (1906).

A közvéleményt, a széles tömegeket egy ennél egyszerűbb, de világ hatású találmány érdekli: a mozgófénykép.

A hazánkban 1908-1910 körül már fokozatosan művészetként is kezelt mozgófénykép meghatározólag hatott az irodalomra. Témaválasztásban, szerkesztésmódban, szemléletességben, láttatásmódban egyaránt. 1909-ben már 28 állandó mozi működik a fővárosban; több filmvállalat készít mozgókép-felvételeket. 1914-ig többek között Nagy Endre, Molnár Ferenc,

Herczeg Ferenc, Bródy Sándor írt filmeket. A Monarchia országai közül Magyarországon fejlődött ki a legjelentősebb filmipar és filmművészet. Korda Sándor újságíró. Kertész Mihály színész, Bíró Lajos író később világhírű filmírók és filmrendezők lettek. Az írók szívesen jártak moziba, s amikor Európa más országaiban még megvetett mutatóványos-iparnak tekintették a filmet, nálunk már művészetként kezelték. Látni fogjuk, hogy Babits verseket írt moziélményeinek hatására.

A mozgóképek - melynek nyilvános vetítőhelyiségét Heltai Jenő nevezte el *mozinak* - mellett a másik nagy tömegszórakozás a magyar operett. A tizenkilencedik századi osztrák operett diadalútja után - Strauss, Suppé, Millöcker - Lehár Ferenc, Huszka Jenő, Kálmán Imre magyar zenés színdarabjai hódították meg a világot. Még Shaw színműveibe is beszivárgott ennek kétes dicsősége (*Pygmalion*). A *Víg özvegy* (1905), *A csárdáskirálynő* (1915; magyar szövege: Gábor Andor) sikerének elemzésével máig tartozunk önmagunknak; hogy a zenén kívül a cselekmény és a szöveg gúnyával, fintoraival hatott-e, avagy egy elérni vágyott ábrándvilágba varázsolta-e a hallgatóságot: nincsen eldöntve. Már Lovik Károly így elmélkedett *A Hét* 1907-es évfolyamában:

„A Lehár Ferenc darabja immár nem operett, hanem kortörténeti esemény, az idők szellemének megnyilatkozása... Nem csak a tömegnek tetszik, azok is szívesen megnézik, akik egyébként csak Shakespeare-t és Wagnert kedvelik. Ez a mű mintegy közszükségletet jelentett, s egyforma mohósággal kaptak rajta Bécsben, Berlinben, Koppenhágában... Mégis irodalmi s művészeti életünkre nézve katasztrófának tekintem *A víg özvegy* sikerét... Mert látom, amint a víg özvegy a termékenység termékenységevel szaporodik, terjeszkedik, belopózik a festészetbe, az építészetbe, a tudományba, a társadalmi életbe, kiszorítván onnét minden egyebet, elsősorban a művész hitét, hogy könnyedségen, pajzánságon, mókán kívül egyéb figyelemreméltó dolog is van a világon. Ez az oka, amiért nem tudok örülni a Lehár megérdemelt sikerének.”

Lovik jóslata szerencsére nem vált be, mert bár a *Víg özvegy* Lehárja és Huszka és Kálmán máig kedvelt szerzők, de ugyanakkor lép fel Bartók Béla, és ugyanakkor szövődik a világ huszadik századi zenéjének talán legnagyobb mestere köré a magyar irodalom színe-java: Balázs Béla színművéből lesz *A kékszakállú herceg várának* (1911) és *A fából faragott királyfi*-nak (1917) szövegkönyve. Lengyel Menyhért pedig *A csodálatos mandarint* (1919) írja.

Ady még csak készülődik Váradról Párizsba, mikor Molnár Géza *A Hét* 1904. januári számában így lelkendezik:

„Egy izgató esemény után való nosztalgiánkban végre eljutottunk Bartók Bélához és a *Kossuth-szimfóniához*?... Szerda este óta így némileg meggazdagodtunk... Egy pokoli mód fiatal, Bacchus-képű emberke állított be a tizenkettedik órában. Jött nyolc kürttel, hatvannégy vonóssal és még számtalan egyéb hangszerrel, összeszedvén minden akusztikára fölváltható gyűlölséget és mennydörgést, amit csak mechanikai úton el lehet ríni és fűjni... Ahogy a *Golterhalle* egyes hangjait szinte ököllel szorítja ki a maguk helyéből, amint feltartóztatja azt a dallamot természetes, ájtatos és önelégült menetében, és csúffá teszi, eltolván eufóniáját: e kivégzéssel szemben talán lehet finomkodni, talán azt mondhatnók és mondják is, hogy Haydnnel kár hóhérekodni, ám nem lehet tagadni, hogy az a vérengzés, amit Bartók kardvágásai művelnek, esztétikailag gyönyörű és megrázó... Míg Strauss Richárd vagy Mahler Gusztáv a vakon rohanó diszsonanciák közé egyszerre csak becsúsztatnak egy édeske dallamot, hogy a hallgatót felüdítsék, Bartóktól ilyen bölcs cinizmus nem telik. Az ő álmodozása is kemény, amilyen Berzsenyi-szerűen izmos a magyarsága.”

Most már tehát a képzőművészet - főleg a festészet, a grafika, az iparművészet (könyvkötés és -díszítés) mellett a zene is szövetséget köt az irodalommal. Együtt fejlődnek, alakulnak; írók, zeneszerzők, festők tudnak egymásról, hatnak egymásra. E fejezettől kezdve voltaképpen illusztrálnunk kellene könyvünket, hogy láthassuk: témák, gondolatok, művek, hatások mennyire együtt élnek irodalomban, képzőművészetben, zenében. Ennek híjával lévén, az olvasó figyelmébe ajánljuk Szabadi Judit könyvét: *A magyar szecesszió művészete* (1979).

Nem ritkaság, hogy festő - író és költő - fest. Lesznai Anna költőnő, akihez Ady is küldött verset, hímezéseivel, ábrázolásaival a magyar szecesszió egyik jele. Különben Lyka Károly 1902-ben alapított *Művészet* című folyóiratának számait-évfolyamait lapozgatva is számos, eddig jószerint fel sem dolgozott kapcsolatot találunk irodalom és képzőművészet között.

És a színház? Mint intézményt, az 1904-1908 között fennállott *Thália Társaság*ot kell emlétenünk, a század elejének legfontosabb színpadi műhelyét. Alapítói: Bánóczy László, Benedek Marcell, Lukács György; rendezői Hevesi Sándor, Márkus László, Moly Tamás. Ibsen, Strindberget, Hebbelt, Hauptmann, Gorkijt, Wedekindet, Lengyel Menyhértet játszottak. A *Thália* munkáslőadásokat is tartott: a kormány tűzrendészeti ürügyekre hivatkozva tiltotta be működését.

Rendkívüli módon gazdagodott a folyóirat- és könyvkiadás. 1900-ban ezerszázharminckét, 1906-ban kettőezerkettőszáz kilencvenhét magyar nyelvű hírlap és folyóirat jelent meg Magyarországon. A kiadott könyvek száma pedig 1900-ban ezerhétszáz. 1908-ban kis híján kétezerháromszáz (Ferenczi Zoltán: *A magyar irodalom története*, 1913). Példátlanul nagy művelődéstörténeti és irodalomtörténeti anyag lappang még a század első két évtizedének sajtótermék-rendetegében. Talán sohasem lehet alaposan feldolgozni. Mert amikor a korszak legjelentősebb folyóiratát, a *Nyugatot* emlegetjük, szüntelenül gondolnunk kell arra, hogy mellette ott van 1854 óta a *Vasárnapi Újság*, 1884 óta a *Magyar Szalon*, 1887 óta a *Katholikus Szemle*, 1889 óta a *Protestáns Szemle*, 1890 óta a *Hét*, 1894 óta az *Új Idők*... És ezek csak a legrangosabb folyóiratok és hetilapok, számításba kell vennünk a napilapok kitűnő irodalmi rovatait és mellékleteit is, aztán az ekkortájt meginduló *Színházi Életet*; az irodalom peremén tenyésző, soha figyelemre nem méltatott, bár néha meglepően jelentős írókat közlő *Tolnai Világlapjai*, mely igen széles kispolgári és olvasni vágyó munkástömegek ízlését irányította; diáklapokat, mint a *Zászlónk*, vagy mint az 1909-ben indult és szintén ismeretlen *Ifjúsági Lapok*, melynek például Bíró Lajos, Cholnoky Viktor, Csáth Géza, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Szini Gyula voltak állandó munkatársai! (A sakkrovatot Maróczy Géza vezette.) E hírlap-tömegnek nemcsak az a jelentősége, hogy igényes olvasókat nevelt, hanem főleg az, hogy *hihetetlenül szélesre tágította a közlés lehetőségeit*. Volt ideje, alkalma és lehetősége egy tehetségnek, hogy kialakulhasson, hogy közlési lehetőséghez jusson akár első zsenyéivel is. Ahol pedig lapok voltak, ott szükségképpen volt nyomda és előfizető. Ahol előfizető volt, ott kulturális élet is támadt. Egyetlen példa: az *Ugocsa* című újság (Magyarország legkisebb megyéjének lapja) Nagyszőlősi városából, a megyeszékhelyről tudósít a következőképpen:

„A helybéli polgári iskola ifjúsága a szegény tanulók segélyalapja számára folyó hó elsején [1892. május] egy sikerült hangversenyt adott... A közönség figyelmét nagy mértékben vonta magára a kis Bartók Béla második osztályos gimnáziumi tanuló, kinek előadott darabjai a legnagyobb kézi ügyességre vallanak... a tízéves fiúnak a zongoraművészetre nagy hivatottsága van. A fiatal zseni kompozícióiból is bemutatott egy darabot, *A Duna folyását*, mely szintén sok tapsot nyert. A kis Bartók Béla első nyilvános fellépése alkalmából szép csokrot kapott. Méltó elismerés illeti meg Nagy Gábor karmestert és énektanárt, valamint Mihalik József urat...”

Nagyszőlősen tehát jótékony célú iskolai zeneestét rendeztek. Az *Ugocsa* című lap tudósítója megállapította, hogy az egyik kisfiú - zseni. Megírta. Ennyi az egész... És mégis: ehhez kellett egy kisvárosi zeneestély, egy helybéli lap; egy jószemű hírlapíró, aki nem ásitotta végig a gyerekek műsorát, aki értett a zenéhez, pedig talán világeletemben nem mozdult ki Ugocsa vármegyéből, de emiatt nem voltak se kisebbrendűségi érzései, se műveletlenebb nem volt fővárosi kollégáinál. Az eset 1892-ben történt, de történhetett volna 1914 előtt bárhol, bármikor.

Ilyen környezetben kell elképzelnünk az ekkortájt újonnan induló folyóiratokat. A század legelején a szűk körben ismert, de abban nagyhatású *Huszedik Század* indult, eleinte a kor-

mánnal elégedetlen liberális polgárság folyóirata, mely később fokozatosan radikalizálódott. 1900-tól 1906-ig Gratz Gusztáv, 1906-tól Jászi Oszkár szerkesztette. „Csak egy iránynak nem nyílnak meg a *Huszedik Század* hasábjai: a reakciónak minden nyílt vagy leplezett, bátor vagy alázatos megnyilatkozása száműzve lesz.”

Olvassuk el együtt Jászi Oszkár cikkét - „*Az új Magyarország felé*” - az 1907-es évfolyamból: mintha Ady Endre verseinek hírlapi prózába áttett változatait látnánk. Minden utólagos okoskodásnál jobb és hitelesebb képet ad a nagy háború előtti Magyarországról:

„Nálunk az agrár-feudális reakció vidám napokat él. Szövetségeit, a hiszékeny és szűk látókörű kispolgárságot becsapva, a vezényszó-szélmalomharc kókleri lármája közepett elsikkasztotta az önálló vámterületet, és most javában lakmározik a Tisza-korszak megvetett húsosfazekain, és egyetlen politikai bölcsessége odairányul, hogy az általános, titkos választójog helyett valami megkésett félrendszabállyal hintsen port a tömegek szemébe. Közben az országgyűlésen szövik bornírt vagy tudatlan terveiket, s a kivándorlás borzalmas vérvesztését börtönnel és kuli-importtal akarják gyógyítani az esztelenek! A kötött birtok rémséges kórját paraszti hitbizományokkal akarják fokozni, s a magyar nemzet egyedüli forradalmi kovászát, a szervezett munkásságot sztrájktervénnel akarják lenyűgözni, amelytől még az okosabb munkaadók is visszarettennek. S miközben - különben lecsendesült és megjuhászodott - hazafias frázisokkal igyekeznek a polgárságot továbbra is hipnotizálni, kultuszminiszterük kijelenti, hogy a nemzeti kultúra főeszköze nem az iskola, hanem a hadsereg. Ezalatt zsidó bankáraik baráti ölelgetése mellett sajtójuk egy része nyílt antiszemitizmusban utazik.

...Ausztia nyom bennünket, az bizonyos. De elsősorban nem hadseregével, hanem gazdaságával nyom. A népet a szegénység és a nyomorúság teszi földönfutóvá, nem pedig a 70 vezényszó. És magyarosítani ingyenes állami népoktatással ezerszer jobban lehet, mint azzal, hogy magyar vezényszóval kínozták a legénységet német helyett. A népet tehát függetlenné nem a vezényszó vagy a külső hadidisz teszi, hanem az anyagi függetlenség. Földet kell adni a népek és ipart.

A londoni *Studio* ez év márciusi számában lapozva, egy szobormű ragadta meg a figyelmemet. Szegény, csontig-bőrig lesóványodott angyalkát ábrázolt, mely szinte halálos erőfeszítéssel s fájdalmas kinnal akarna felrepülni. De nem tud, mert elaszott testét a földhöz köti két középkori alak: egy szent fejedelem és egy szent apáca. Megdöbbenve néztem ezt a hatalmas alkotást, és megdöbbenésem még fokozódott, mikor a kép alatt ezt az aláírást találtam: *The Spirit of Modern Hungary. Modelled by C. R. Ashbee and Alex Miller.*

Talán honfitársunk lehet az egyik, azok közül való, kiket száműzött a két középkori hatalom. Az agrár-feudalizmus és a vallás erkölcsi nevelés...

A magyar radikalizmus feladata, hogy elmesse a szegény angyalka kötelékeit.

Mert bizony, így végleg éhen hal. Jászi Oszkár.”

1908-ban indult a *Nyugat*, melyet *A Hét*-ben felnőtt Ignotus és Osvát Ernő irányított. Ma már szinte legenda. Vargha Kálmán szavaival:

„A *Nyugat* mindvégig az alkotói szabadság és a tehetségek védelmének elvét vallotta, és ez a két szempont a magyar irodalom fejlődésének adott szakaszában egyet jelentett a polgári átalakulás, a haladás, a szociális reformok programjának vállalásával is. Felszabadítólag hatott a század első évtizedeiben valamennyi jelentős tehetség fejlődésére, háttérbe adott Ady irodalmi forradalmának, szellemi otthonra talált körében Babits Mihály, Balázs Béla, Füst Milán, Gellért Oszkár, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Nagy Zoltán, Somlyó Zoltán, Szép Ernő, Szomory Dezső, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Árpád. Szolidaritást vállalt Bartók és Kodály új korszakot nyitó művészetével, támogatta a modern képzőművészet rokon törekvéseit. A *Nyugat*-nak a konzervativizmussal szemben való védelme nemcsak kiemelkedő kritikusok (Ignotus, Schöpfung Aladár, Hatvány Lajos, Fenyő Miksa) tevékenységét mozgósította a modern irodalom ügye mellett, hanem az évtizedeken át tartó szívós önvédelem esztétikai kultúránk, közgondolkodásunk, ízlésünk és kritikai szemléletünk haladóbbá és európaibbá válásához is hozzájárult.”

A *Nyugat* ellensúlyozására indította Tisza István a *Magyar Figyelőt*, Herczeg Ferenc szerkesztésében. (Herczeg tehát, a képviselő, a Tiszapárti politikus, egyszerre két lapot is jegyzett: az *Új Időket* a szélesebb közönségnek, és a *Magyar Figyelőt* a konzervatív elit számára.) A *Magyar Figyelő*, melyben Tisza Ady-ellenes kirohanásait publikálta, a maga nemében jólszerkesztett, igényes folyóirat volt. Jelentősége elsősorban az, hogy az elfogulatlan olvasó számára világossá válhatott, mit, milyen politikát, hogyan képvisel a *Nyugat*, a *Huszedik Század* és - a *Magyar Figyelő*...

Volt a szociáldemokrata pártnak is egy elméleti folyóirata, a *Szocializmus* (1906-tól), Kunfi Zsigmond szerkesztésében. Irodalmi jelentősége csekély, viszont ebben a színvonalas folyóiratban kaptak először hangot - ezen a színvonalon, tehát nem napilapban - a marxista eszmék, természetesen Kunfiék értelmezésében.

„Korunk legnagyobb szocialistái egyúttal legnagyobb tudósai is voltak. *Marx* és *Engels* a társadalombölcselet és a társadalmi gazdaságtan terén addig el nem ért eredményekhez jutottak, és új tudományos világnézet megteremtői lettek. Ez a találkozás nem véletlen: az ő szocializmusuk csak eredménye az ő tudományos kutatásaiknak, hogy úgy mondjuk, gyakorlatba való átültetése elért elméleti eredményeiknek. De korunknak más téren való legnagyobb tudósai is, hogy csak az egy *Darwint* említsük, valamennyien szolgálták, ha öntudatlanul is, a szocializmust; szolgálták, mert kutatásaik eredményei nagy haladást jelentettek a korábbi álláspontokkal szemben, s e haladás csak a haladás egyetlen pártjának, a szocializmusnak válhatott javára. Az újkori természettudományi előzmények leghatalmasabbjának, a darwinizmusnak legbuzgóbb terjesztői, népszerűsítői a szocialisták lettek; szintűgy a modern csillagászati, földtani és egyéb természettudományi vizsgálódásoknak. A szocializmus hadi fegyvertárában a tudományos kutatás küzdelmeiben élesre fent összes szellemi pengék egytől egyig ott vannak.”

Ekkor jelent meg, Szabó Ervin fordításában, *Marx és Engels műveinek gyűjteménye* is: első kötet 1905., második: 1909. A sajtó elképesztő méretű ipari fejlődésére jellemző adat, hogy az *Athenaeum* a század első évtizedében egy skóciai cég: az Edinburgh-i *Nelson* könyvgyárában nyomatta kiadványait. Kiss István írja: „A sorozat köteteit idehaza kiszedték, a szedésről papírmatricát készítettek, azt kiküldték Edinburgh-ba, ahol a matricákról újabb ólomszedést öntöttek. A *Nelson* adta a papírt és kiadói kötéssel látta el a könyvet. Az *Athenaeum* Könyvtár első 42 kötete ily módon készült el... A siker feltétele volt, hogy a sorozat minden darabjából tízezer példányt kellett eladni egy éven belül. A sorozat sikerét a színvonalas szerkesztés olyannyira meghozta, hogy egyes kötetek húsz-harmincezer - Kellermann: *Alagútja* például ötvenezer - példányban fogytak el... Az 1917-1920 között kiadott *Olcsó Regény* című szépirodalmi sorozat tíz íven, zsebbe tehető kis formátumban, tetszetős külsőben jelent meg kéthetenként, kedden, nyolcvan-százezer példányban. Mindmáig utolérhetetlen kiadói produkció volt.” (Az *Athenaeum* Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban, 1980.) Nemzedékek ízlését meghatározó hatása volt Endrődi Sándor versgyűjteményének: *A magyar költészet kincsháza*, mely 1895-től kezdve rendszeresen megjelent, új és új bővítésekkel. „A magyar tanulóifjúság és család használatára Magyarország lelkes ifjúságának ajánlja e könyvet a szerkesztő.” Több mint 300 költő verseit adja tematikai csoportosításban. (*Athenaeum*.)

Mindez az írók kereseti lehetőségeire is kedvezően hatott. Oly sok - egyébként jogos - panaszt olvasni arról, hogy kiadók kihasználták az írókat, hogy az itt említettekkel összefüggésben meg kell szólaltatnunk a másik oldalt is. Tolnai Simon, a méltatlanul feledett tömegszórazótató kiadóvállalkozó, 1917. október 15-i kelettel ezt az értesítést küldte Krúdy Gyulának:

„Mélyen tisztelt Krúdy Uram! Itt küldök Önnek egy tiszteletpéldányt most megjelent *Annuska* könyve című kiadványomból. Miután Ön nekem ezt a művet hosszú évekkel ezelőtt igen olcsón adta el, lelkiismeretemet kívánom megnyugtanni akkor, amikor jelen levelemhez csatolva kettőszáz koronát még utánafizetek. Maradok Krúdy Uramnak megkülönböztetett tisztelettel őszinte híve: Tolnai Simon.”

ADY KÖLTŐ-KORTÁRSAI

Ebben a társadalmi környezetben, ebben a forrongó politikai légkörben léptek fel sűrű és gyors egymásutánban Ady kortársai. 1907-ben jelenik meg a huszonkét éves Kosztolányi Dezső első kötete, a *Négy fal között* és az ugyanekkor huszonnégy éves Juhász Gyula versgyűjteménye (*Versek*, Szeged); 1908-ban kerülnek kiadásra a huszonöt éves Babits Mihály költeményei (*Levelek Írisz koszorújából*). Mindhárman bölcsészkart végzett tanárok, Babits tanít is. Ady feltűnésével és első sikereivel egyidőben, két év alatt három új, jelentős költő!

Velük párhuzamosan már a század eleje óta publikál Kaffka Margit tanárnő (*Versek*, 1903), Szép Ernő hírlapíró (*Első csokor*, 1902., Mezőtúr) és Tóth Árpád bölcsészhallgató, hírlapíró, akinek költeményei 1907 óta olvashatók *A Hét*-ben, majd a *Nyugat*-ban (első kötete 1913-ban jelenik meg). Az 1906-ban ösztöndíjjal Berlinbe és Párizsba küldött Eötvös-kollégista, Balázs Béla 1908 óta jelenik meg folyóiratokban, első verseskötete 1910-ben kerül kiadásra. (Ezt már megelőzte 1909-ben egy színmű.)

KAFFKA MARGIT (1880-1918) zárkózottabb, színre csöndesebb egyéniség, mint valamivel korábban fellépett kortársa, Erdős Renée; nem olyan látványos, nem olyan vakmerően és hivalkodva érzéki, mint amaz, pedig benne is ott vibrál egy Ady érzékeny nyugtalansága, mohó és türelmetlen életigenlése. Fegyelmezettsége, a látott és leírt jelenségeket megértő, szomorkás iróniája legnagyobb és legrokonszenvesebb költőnőink sorába emeli. Lírájában mindig van valami az elbeszélőből. Még az ilyen gárdonyis életképei is egy versbe szedett Katherine Mansfield-novellára emlékeztetnek:

Fehérzimankós, téli éjszaka,
Éjféli miséről jöttünk haza,
S járt legelül - csuda hallgatagon
A jegyző úrral - Mária hugom.

A férfi szólt az erdő szélénél:
„Hallotta-é, kisasszony, mit beszél
Kettőnkrül együtt a falu?” - „Tudom!”
Sietve mondta Mária hugom.

A rozsvetés dülőjén szólt megint:
„A szóbeszéd igaz lehetne mind,
Ha jönne vélem, - mindig egy uton!” -
„Igen” - felelte Mária hugom.

Még egyszer szólt a szérűskert megett:
„Édes kis madaram, fáradt lehet!
Adja a karját!” - S ment hallgatagon
Hozzásimulva Mária hugom.
(*Leánykérés*)

Az idillt az emeli *Az én falum* mellékgondolat nélküli, tiszta életképei mellé - s ezért jutott eszünkbe a nagy angol kortársnő -, hogy a meghatottság mögött az örök engedelmességre készített asszonyi sors kényszerű belenyugvása borong.

Király György olyan találóan jellemzi Kaffka Margit költészetét - a költőnő korai halála után két esztendővel, a *Nyugat* 1920-as évfolyamában -, hogy az ő szellemi fényképezőgépével állítjuk mi is az olvasó elé:

„Nemcsak a szemével lát, hanem minden idegével, a valóság ezerféle benyomásait egyszerre tudja magába zsúfolni és ugyanolyan telítetten kifejezni. A képei túl vannak terhelve részletekkel, de azért mégsem leírások, mert valami szimultán módon tudja egyes elemeiket megjeleníteni. Színek és fénysugarak, hangok, mozdulatok, arcok, szavak, emlékek tarka összevisszaságban torlódnak

össze anélkül, hogy szétesnének, annyira össze tudja fogni őket egy-egy hangulati egységbe. Mennyivel művészeibbek ezek a költemények, mint futuristáink széthulló vagy inkább lehetetlenül összetákolt képei. Itt érezzük lépten-nyomon, hogy a kép ezernyi össze nem illő elemből van veritékesen összeácsolva, míg Kaffka Margitnál egy egységes összbenyomásból robban ki minden, mint egy sziporkázó, sistergő, káprázatos tűzijáték.

Íme, hogy torzul el egy képe, egy fájó, ideges hangulattól tépetten:

Az utcában, valahol messze
Egy kintorna hangja tör be a súlyos csendgomolyba.
- Jön gyötrődve, közeledve, -
Mintha az émelygő percek dult érlüktetése volna.
- És nyögve, recsegve, zihálva,
Mint szegény, meghajszolt, kimerült, vak állat
Kiadja - házrul-házra
A kopott valcereket, kifacsart, bús áriákat,
Elkinzott, utszéli dalok
Jajongva verődnek kis házak napfénytől izzó falához,
- Most agyvelőmbe hasít, mind tép, kinoz, üldöz, átkoz,
Vinyog, üvölt, csikorog, -
Megfulladok!

Annyi bizonyos, hogy mind a szabad versnek, mind a lírai szimultánizmusnak irodalmunkban Kaffka Margit a legkiválóbb képviselője. Amit azóta utódai, futuristáink produkáltak, az ő lírájához képest többnyire torzkép.” (Király György: *A filológus kalandozásai* című kötetből, 1980.)

Mintha prózájában is lírája folytatódna. Bár erősen önéletrajzi ihletettséggű regényei nagyon is epikai kanyargásúak, a verseket a regénnyel együtt olvasgatva mégis úgy tűnik, mintha költői mondandóját prózaversekbe oldaná. A gondosan megformált mondatok tarka, de válogatott rendje érzékelteti ezt így. Regényei: *Színek és évek*, 1912.; *Mária évei*, 1912.; *Állomások*, 1917. és *Hangyaboly*, 1917. - mintha egy összefüggő elbeszélésfolyam egyes szakaszai lennének. A századforduló áporodott dzsentrivilágában a még áporodottabb asszonyi sors fullasztó légköre szinte felugrásra készíti az olvasót: ablakot, ajtót nyitni, szellőztetni, tenni valamit, elrohanni innen - de hová? Nemcsak a magyar ugarról kellene elszökni, hanem kiszaladni az egész világból, talán a képzelet ábrándjai, egy híres íróval kezdeményezett levelezés mindent és semmit ígérő fellegei közé... „Pörteleky Magdának a sorsa az orsó mellett töltött asszonyi élet hangtalan pusztulását, a süppedő talajú világ gyalázatos tisztességét hordozza magában” - mondja Bodnár György.

Feltűnő a kor- és pályatársak jelzőket halmozó lelkesedése:

„Egy asszonyi sors regénye ez a könyv - írja Tóth Árpád a *Debreceni Szemle* 1912. december 22-i számában a *Színek és évekről*, mely előzetesen folytatásokban jelent meg - oly művészettel megírva, amint ezt még magyar nyelven nem hozta nekünk író. Szemérmesen, óvatosan kerülném az üresen pukkanó szuperlativuszokat, de lehetetlen, hogy ennek a gyönyörű könyvnek egyedülállóságát, példátlan különvalóságát ne említsem. A csendes tragédiája, ezer apró dologhoz, élményhez surlódón csiszolódó, fejlődő, naponként való könnyhullások langyos, illatos fürdőjében széptülő és ernyedő, férfierzésektől oly elkülönülő természetű kis diadalok likőröspoharaitól mámorosodó női lelkek csodálatos tisztaságú és hűségű tükre ez a könyv.”

A vigasztalan az, hogy hiába megy Mária vagy bármelyik nő dolgozni, a munka férfiakat kielégíteni tudó öröme sem juthat osztályrészéül, kiszolgáltatottságok csapdái között botorkál. Kaffka rendkívüli tehetségéről és megfigyelőkészségéről tanúskodik, hogy nem csak a maga környezetének asszonyi sorsait ábrázolta hitelesen; a *Két nyár* (1916) Veronja az esettességükben és képzetlenségükben száz nagyságánál mélyebben érző és etikusabb munkásfeleségek máig felül nem múlt képét adja.

Ebben a regényben kap először hangot a háborút dicsérő hangzatos férfifrázisok között az ilyesminek fel nem üllő, józan asszonyi hang:

„Eleinte sokan emlegették az »ölés kéjé«-t, a »vérontás ősi férfigyönyörét«, s hasonlókat az utóbbi évek »freudista« szalonjainak egész zagyva szókincsével. Mások fogadkoztak, hogy ámbár minden veszélyben ott voltak a bőrükkel, személy szerint *nem öltek* soha! Ám tél derekára elfogytak ezek az »érdekességek«, s már csak újságírók sajtoltak magukból háborús anekdotákat, türelmetlen dühre lobbantva velük sok frontbeli katonát. Pedig ezeknek itthon, szegényeknek élni kellett ebből; s életben maradni általa! A szabadságolt tisztek lassankint már nem nézték megbotránkozva a pesti színházak, kabarék plakátjait, s a fényes kávéházakat éjjel, vasúttól bejövet; s nem kérdezték: - Hogy képesek itt mulatni azalatt; a családjuk, a barátaink?... - hanem maguk is szomjasan és néha halálos-hazárdul estek neki minden szórakozásnak és márnak, mások a családi örömek szépségét itták szívükbe habzsolva, sokan vásároltak a kinn felgyült tisztfizetésből derűre-borúra: szőnyeget, ékszer, vadászfelszerelést, ezer apró dísz tárgyat, ajándékot, tán utolsó emlékül. Igen, a „tán utolsó” gondolat minden mögött ott leskedve rohamos, ideoes csengést adott a lelkekben mindennek; a csókba riadt és fájdalmas új gyönyört lopott.”

A másik asszonnyal a háborúba vitt férfiert megküzdő Veron előtt sorra suhannak el a háború miatt „életük értelmét” meglelni vélt dámák.

„Az utcákon fehér batisztköpenyes, lebegő fejdíszű, szép, gazdag nők autóztak naphosszat nagy vöröskereszttel a karjukon és valami titokzatos, de borzasztóan sürgős és fontos küldetésben. A legkomolyabbak közülük eltitkolhatóan örültek, hogy, mint mondták, megtalálták önmagukat, önérzetüket immár életfogytiglanra...”

Ha a járvány el nem viszi harmincnyolc évesen, fiával együtt, s él tovább, mint kortársai, például a nála egy évvel idősebb Móricz Zsigmond: neve, életműve jobban beleivódik az olvasni kedvelő közvéleménybe, Thurzó Gábor szavaival: „Abban az asszony-írói hangversenyben, melyben tisztán és áthatóan egy Virginia Woolf, Katherine Mansfield, Zelma Lagerlöf műve szól, Kaffka Margit egyenértékű, egyéni varázsú, felejthetetlen hang.” (Diárium, 1942. 7. sz.)

Kaffka Margit négy évvel fiatalabb kortársánál, BALÁZS BÉLÁNÁL (1884-1949) sem lehet elválasztóvonalat húzni próza és vers között: költészete prózájában, színművei párbeszédeiben és verseiben egyaránt jelen van. Színműveit, novelláit, verseit, „*Halálesztétiká*”-ját (1907) a szecesszió azzal a mára egyre avulóbb irányzatával rokonítja, amelyet az osztrák Hoffmannstahl is képviselt. Stílbeli modorosságai, a téma megközelítésének tagadhatatlan affektáltsága miatt csak a Bartók Béla zenéje által a halhatatlanságba mentett két színpadi játéka maradandó e korszakából, valamint háborús naplója, ez a dacos hősiességet erőltető, szavakba formált fájdalom, a magyar háborús irodalomnak ez az elfelejtett, jelentős emléke. (*Lélek a háborúban. Balázs Béla honvéd tizedes naplója*. 1916., Gyoma.) Vers és próza váltakozik a szövegben, bakanótautánzatok:

Asztalos, csinálj koporsót
Egy egész ezrednek valót
Tetejére, tetejére irjad eztet:
Itt nyugszik a hatos honvéd gyalogezred

és egy lövészárkba küldött Ady szörnyű élményektől háborgatott szimbolizmusa: „*Tedd el a zászlót, nincs mit lobogtatni /... nincsen ezen szavalni való. Csendesen.*”

Hajónk, hajónk az megmarad bizonnal
De minket bűnnek vérhulláma nyel be.
Rejtsd el zászlód: tiszta éneked.
Mi már süllyedjünk így el: tisztelegve
Csendesen.
(*Csendesen! Üzenet egy macsvai lövészárkból Przemysl várába*)

Ez a pár ívnyi remeklés (Kner Izidor igen szép kiadásában, Divéky József képzőművészeti értékű rajzaival) azért is szerfölött tanulságos, mert íme látható és tapasztalható, hogy mi történik akkor, amikor az irracionálisnak tetsző, képtelen háborús valóság felülmúlja a szecessziós költő legfantasztikusabb látomásait? Az történik, hogy a szecessziós látomásból az élmény hitelétől fűtött-igazolt realista kép kerekedik. Így van ez akár akkor, amidőn

„a szabadkai katonai magazinban Pintér Jenő dobálta nekem egy emelvényről a bakancsot, borjút, derékszíjat. Igen, az irodalomtörténész Pintér Jenő, aki kollégám volt, amikor elsőéves tanár voltam. Az állomáson egy sebesült százados vizsgált felül. Meg kellett kérdeznem tőle, hogy nem Maleckynek hívják-e, és nem járt-e a lőcsei reáliskolába, mikor én is ott jártam az első osztályt és jóbarátok voltunk? Igen. Valami szerémségi stációnál egy főhadnagy reggeliztet. - Erre, uraim, erre - kiáltja a tiszteknek. Szegedi táncpróbák képét hozza az álom. Ott négyest rendezett ez a hang. Ő az.”

Akár pedig akkor, amikor egy veszélyes helyzetben, sötétben *egy kézzel beszélgetve* köt örök barátságot, bár soha többé nem találkoznak:

„Helyzetjelentéssel küldtek a *Divisionskommandó*hoz, de éjszaka lett, mire az erdőbe értem. Olyan sötétség, hogy nem láttam a kezemet... Ez nem sötétség volt már, hanem vakság. Akkor fegyvercsörrenést hallok a közelben s egy láthatatlan valakinek a hangját: - Állj, ki vagy! Jelszó! - Bajonett, Bruno, Belgrád. Meglepetésemben mind a hármat elmondtam. Aztán megint hallottam a lábhoz eresztett fegyver dobbanását. Két lépésre lehetett a láthatatlan valaki tőlem, és kontúrját se láttam, árnyalatkülönbséget se tudtam észrevenni a sötétség egyformán fekete masszájában. Suttogva beszélünk. A testtelen hang elmondta, hogy a harminckilencesek közül való...”

Aztán ellenséges támadás, zűrzavar. Együvé bújnak egy gödörbe.

„Néhány golyó fűtyült el fejünk fölött és bekoppant valahol a sötétség fekete falába. Akkor megszólalt a láthatatlan:

- Már mi csak hadd maradjunk együtt.

Hallottam már egynéhány baráti szót az életben, hűséget, esküt, áldozatot mondót. De nem állt mellette a kipróbált halál, mint itt. Kezemmel a sötétbe nyúltam, a hang után tapogattam s a kezem egy kezet talált. Egy nagy, durva kezet. Nem parasztember keze volt, inkább talán iparosé. Minden tapintóidegem szomjasan tapadt rá erre a kézre, hogy érezze, ízlelje mivoltát, hogy megtanulja formáját, megértse, emlékezzen rá... Még azon az éjjelen visszamentem a mieinkhez és elbúcsúztam a láthatatlantól. Mégegyszer megszorítottam azt a nagy durva kezet.

Lehet, hogy egyszer majd, évek múltán idegenül menjünk el egymás mellett? Lehet-e, hogy egyszer majd talán valami apróságon összeördülve, mint ellenségek álljunk szemben? Nem ismerem arcát és a hangját sem ismerem, mert csak súgva hallottam, de kezem nem felejtette el az ő kezét és meg fogja ismerni ezer között.”

Íme, a *Halálesztétika* a halállal kicsit incselkedő, kicsit „oszkárwáljdos”, kicsit „hofmannstálos”, kicsit „adyendrész” szecessziós költője hét-nyolc év múlva találkozik az igazi halállal. S mit mond?

„Az ember azt, amiért barátai meghaltak, fontos valaminek *akarja* látni. Lényegesnek, világ törvényének, értelemnek. Mert másképp nem lehet elviselni. A minap egy tudós azt mondta nekem, hogy ezt a világháborút a jövő század történelemtkönyvei egy csillag alatti jegyzetben fogják csak megemlíteni. Irtózáttal háborodott fel bennem a gondolat... Ez embertelenül megalázó... A harctéri halálnak igenis van értelme és van célja. De kié az értelem és kié a cél? Ez a háború izgató, megtévesztő, ördögi szépsége. *Íme, a valóságos dolgok közé leereszkedett hasonlat.*”

Balázs Bélától és a szecessziótól egy világ választja el SZÉP ERNŐt (1884-1953), kinek költészete és prózája a húszas évektől teljesedik ki és hódít meg egy nem jelentéktelen számú, állandó olvasóközönséget, s kiről ezért később szólunk részletesen; de már most tudnunk illik, hogy vele egy másfajta, természetesebb, impresszionistább líra jelentkezik. Heltai Jenő szonjonjait folytatja, gyanútlan naivságot tettető irgalmatlan gúnnyal:

Csipőm formás, arcom üde,
A fogaim épek,
S máris, máris a távozás
Mezejére lépek.
Nem lehetek Bob urfi,
Gyűszűs-tulipános
Nem leszek már soha többet
Kukorica János

...

Hazamegyek Beregszászra
Elmegyek parasztnak.
Földbirtokos leszek aztán,
Praktikus és gazdag.
S ha majd ősszel kukoricát
Viszek a vásárra -
Eszembe jut, hogy én voltam
Kukorica, Kukorica Sára.

Búsan megy az automobil
Búsan ülök rajta.
Sír a töf-töf, míg a sofőr
Elcsüggedve hajtja.
„Gázoljunk el még egy embert,
Sofőr, utoljára -
Ne felejtse el, hogy ki volt
Kukorica, Kukorica Sára!”

A fuszulyka szára
Fölfutott a fára,
De lefutott a csillagom
Hej, tegnapi mára.
Nem bánom, nem bánom
Csak szívből sajnálom
Hogy Küry Klárát még
A deszkán találom...
(*Fedák Sári dalaiból, 1906.*)

A látszólag felhőtlenül könnyed sanzon háromféle társadalmi mondandót is hordoz: nevetségessé teszi a Heltai-Kacsóh-féle *János vitéz*t komolyan vevő, azon elandalodó rajongókat, a Fedák-kultuszt, leleplezve a művésznő országosan tárgyalt tetteinek mozgatórugóit, hiszen esze ágában sem volt visszavonulni, bár ezt folyton híresztelte; és a váratlan kiszólással: „gázoljunk el még egy embert... ne felejtse el, hogy ki volt Kukorica Sára” a tömegszórakoztató ipar és az akkori társadalom könnyörtelenségét, embertelenségét is elítélte. Ez így leírva iskolásan-tudálékosan hangzik, bár tagadhatatlan tény; mégis azért merészeltük magunkat a túlmagyarázók nevetséges helyzetébe hozni, hogy ezáltal is érzékeltessük: milyen költői tudás kell ehhez az oly habkönnyűnek tűnő műfajhoz, ha azt színvonalasan akarja valaki művelni. De Szép Ernőnek ez csak egyik műfaja; másik az, amit többek között *A szökőkút* (1907) című verse képvisel. A Conrad Ferdinand Meyer, majd Rilke és George által előszeretettel művelt tárgyleírás, melyből képzettársítás folytán mélyebb gondolat fakad. Szép Ernőnél egy kisdiák váratlan férfivá serdülésének pillanatát rögzíti - egy szökőkút ürügyén. „Tizenötéves voltam akkor éppen /... A rossz diáknak búsan magyaráztam / S az asszony babrált unalmas kötésén. / Szökőkút állott a kis kertben / S játszott a víz halk muzsikája...” amikor az asszony hirtelen leteszi a kötést, a fiú felpillant, nem néznek egymásra, mindketten

a vízsugarat figyelik, amint „szétgyöngyözött a levegőben”, mégis ugyanarra gondolnak mindketten

S gerjedő vággyal és szüz félelemmel
Néztem életem első asszonyára.

Nem érdektelen apróság, vagy tán nem is apróság, hogy Szép Ernő későbbi gyűjteményes kötetei változott szöveggel őrzik ezt a verset - akárcsak például Kosztolányi *A megállt óra* című versét. Ez a most, itt közölt, első változat *A Hét* 1907-es évfolyamában jelent meg.

Ezeket a verseket, gyűjteményes megjelenésükkor (*Énekeskönyv*, 1912) egy Babits Mihály üdvözölte szívesen, s hogy valóban jeles költőt köszöntött, például *Szegény emberek* című verse is bizonyítja, melyben éppúgy megszólalt a háború ellen, mint Babits vagy mint Juhász Gyula. Hatvany Lajos folyóirata, a mindössze egy éven át fennállott *Eszendő* közölte (szerkesztők: Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád) 1918. szeptemberi számában:

Szegény küzdők, küzdők és küzködők,
Szegény bátrak meg akik félnek
Szegények, szegények.

...

Szegény sapkák, szegény lábszárvédők,
Derékszíjak, sárgák, kemények
Szegények, szegények.

...

Mankók, botok meg készített lábak,
Keztyűs fakezek kik henyélnek
Szegények, szegények.

Szegény nagy fekete pápaszemek
Tükreivel az ablakfénynek,
Szegények, szegények.

...

Szegény gyilkolók, rablók meg lopók,
Dekkolók, lógók meg szökevények
Szegények, szegények.

...

Hogy úsznak, hogy úsznak el a föld színén
Messzi mosódnak rémregének
Szegények, szegények...

Szép Ernő a prózában és a színpadon is megőrizte ezt a világra rácsudálkozó gyermekded álnaivságot, ezt az idill és a tragédia határmezsgyéjén egyensúlyozó költészetet. „Regényei és színdarabjai is hasonló hangnemből valók, mint versei” - írja róla Schöpflin Aladár. Ez azonban bizonyos értelemben fejcsóváló elmarasztalás is. „Komoly” műélvezők ma sem tudják, hova tegyék a Szép Ernő furcsa műfaját, egyik pillanatban szeretnék megsimogatni a buksi fejét, másik pillanatban viszont gyanakodnak, hátha számárfület mutat nekik a vásott gyermek s ezért gyorsan összeráncolják homlokukat. Emiatt Szép Ernő máig legkevésbé megértett nagy költőnk, a *Lila ákác*ról lesütött szemmel írnak jót, akik be merik vallani, hogy tetszik nekik (1919., regény, majd színmű), a *Patika* (szintén 1919) című színdarabtól homlok-ráncolva kérik számon Csehovot. Holott a *Patika* merészen szakít az akkor hagyományos színművel, s egy vidéki idill szappanbuborékjában felmutatja a sivárságba fullasztott emberi tisztaságvágyat, az első felvonás olyan nagyjelenettel kezdődik, amivel más darab végződni szokott, a második pedig egyetlen fájdalmas monológ... A *Lila ákác* az első *népi jellegű pesti regény*. Megmagyarázhatatlan magyar szóhasználat folytán a „nép” szó ugyan kizárólag a

falusi lakosság számára van fenntartva, Szép Ernő - aki a Hajdúságban nőtt fel - mégis vette magának a bátorságot, hogy a fővárosi aszfalt bús, esett *népét* ábrázolja csendes-borongós, elnéző lírával. A bankhivatalnok és a *vengerkának* külföldre szerződő prolián egyszerű kis történetét a pesti zsargon, a költő-író közbeszólásai, egy új és eredeti hang teszi művészi élménnyé. Szép Ernő az első háború végére nagy költőink közé nőtt fel.

TÓTH ÁRPÁD (1886-1928) költészete élénkebben él a mai olvasóban, mint Szép Ernőé vagy akár mint Kaffka Margité. Ő az a költő, akit az ifjabb nemzedék talán még Adynál is szívesebben forgat, szavaltóversenyek darabjaiként is gyakran választják költeményeit, talán éppen a külvilág és a politika harsány zaja elől visszahúzódnál látszó individualizmusa miatt, mely oly szöges ellentéte az iskolában erőltetett kötelező olvasmányoknak. Népszerűségének másik oka, hogy remek műfordító: Baudelaire, Jammes, Mallarmé, Musset, Rimbaud, Byron, Keats, Milton, Poe, Wilde, Rilke verseinek fordításai az ő átköltésében élnek máig.

Költészete a háború évei alatt teljesedett ki s majd a húszas években tökéletesedik. Ennek a háború alatti költői korszakának máig legkedveltebb darabja az *Elégia egy rekettyebokorhoz* (1917. szeptember), ez a Baudelaire, Rimbaud és Leopardi hatását mutató költői merengés, mely azonban minden szépségével sem tudja feledtetni az ihlető ösöket, főleg Leopardit, - bár jól kifejezi a nagy háború szenvedéseibe belefáradt ember már-már apatikus rosszat várását:

Oh a vér s könny modern özönvizébe vetve
Mily szörnyű sors a sok szegény emberhajójé:
Tán mind elpusztulunk s nincs, nincs közöttünk egy se,
Kit boldog Ararát várhatna, tiszta Nőé.

Az *Aquincumi korcsmában* már a leverte és elbukott forradalom után, 1919-ben keletkezett, de ez is még a *Rekettyebokor* költői világa:

Igyunk, örök sor ez, örök komédia,
Új hajnal víg tüzeit frissebb fajzat keresse...

Tóth Árpád, mint szinte mindegyik költő-kortársa, kiváló publicista volt. Debrecenben dolgozott; Szabolcska Mihályról írott találó bírálatát és Kaffka Margit méltatását már idéztük. Egyike az elsőeknek, aki a filmről írt:

„Szerény csekélységem nem mulasztja el soha az alkalmat, hogy a legújabb moziszenzációkat hűségesen meg ne bámuljam... Ilyen olcsó pénzért igazán nem szállíthatott volna a modern idők fejlődése külön gyönyörködtető találmányt, mint a csodálatos, gyönyörű, izgalmat adó, hangulatot berregő, csodamesszi tájakra elragadó mozit. Még itt is, szegény Debrecenben is, ahol a legharmadrendűbb mozik rettenetes levegőjében s minden kritikán alóli képvetítése mellett kell végignézni egy-egy mozijelenetet, hűségesen kitartok az én pótolhatatlan, drága moziélmézetem mellett.”
(*Debreceni Nagy Újság*, 1912. február 17.)

Mikor pedig a cenzúra megtiltotta, hogy a mozikban háborús jeleneteket vetítsenek, a rendeletre így reagált:

„Harctéri felvételeket ezentúl nem szabad bemutatni, hanem minden polgárnak meg kell adni annak a gyors lehetőségét, hogy személyesen és valóságban élvezhesse a lelkesítő harci jeleneteket, nem pedig hitvány reprodukciók útján.”

Ami Váradon Ady, Debrecenben Tóth Árpád, az Szegeden ugyanekkor JUHÁSZ GYULA (1883-1937), Babits és Kosztolányi egyetemi kollégája és jóbarátja. (1908-1911 között ő is megfordult Váradon.) Megviselt idegrendszerű, önpusztító gondolatokkal foglalkozó, zaklatott ember. Hogyan írhatott kiegyensúlyozott verseket? Kész csoda. Juhász Gyulát olvasni, mondani: lelki megnyugvás. Valami rendíthetetlen belső biztonságérzet sugárzik belőle, amit nem fogalmazhatunk másként, mint hogy hitt az emberben. Ő a líra Tömörkénye:

Hálót fon az est, a nagy, barna pók,
Nem mozdulnak a tiszai hajók,
Egyiken távol harmonika szól,
Tücsök felel rá csöndben valahol.
(*Tiszai csönd*)

A *Magyar táj*, *magyar ecsettel*ben a táj is osztozik a benne élő ember gondjában. Vagy azért ilyen az ember, mert ilyen a táj?

A szürke fűzfák egyre komorabban
Guggolnak a bús víz holt ága mellett.

A legelésző tehenek pedig

Távolba néznek, és a puszta távol
Egy gramfon zenéjét hozza nékik.

És a forradalom előjelei 1918-ban; egy Tisza-menti, szegedi Ady:

Füledt a csönd, mint ha üres a kaptár,
Keleti lustán szunnyad a magyar nyár.
Mi lesz, ha egyszer szikrát vet a szalma
És föllángol e táj, e néma, lomha?
Ha megutálva száz here pimaszt már,
Vihart aratva zendül a magyar nyár?
(*Magyar nyár*, 1918)

Talán még Arany se tudott a szürke kijelentőmondatok közhelyeiből olyan varázslatot űzni, mint Juhász; Petőfi született benne újjá:

Itt Tömörkény, ott Gárdonyi lakott,
Petőfi Zoltán erre ballagott.
(*Szeged*)

És a híres, a sohasem kopó Anna-vers, a váradi évek színésznőjének távoli emléke:

Milyen volt szökesége, nem tudom már,
De azt tudom, hogy szökek a mezők,
Ha dús kalással jó a sárguló nyár,
S e szökeségben újra érzem őt.
(*Milyen volt*)

Kegyetlenül nehéz szavakba önteni, miben rejlik értéke és varázsa. Még a jóbarát, aki egyik öngyilkossági kísérlete után elsőnek szaladt betegágyához, aki örökké ügyelt rá, lelket vert belé, - még ő is keresi a szavakat: „Ha fel kell sorolnunk a tíz legnagyobb és legizgalmasabb magyar költőt, neve ott van az elsők között. Meghatározni egy költő különvalóságát, jellemezni mivoltát, sohase könnyű feladat. Tilos nagy szavakat, átfogó általánosságokat mondanunk, különben azonnal elveszítjük őt, s elsikkad az a kincs, amelyet kergetünk.” S végül ő se tud mást leírni, mint hogy „valami andalító magyarság bujdosik e sorok között”. És ezt 1921-ben írja Kosztolányi, Juhász e most általunk is tárgyalt korszakáról (*Nyugat*), s hol vannak még a többi nagy versei, melyekről a következő fejezetben szólunk... Schöpflin is csak körülírni tudja: „Természetes levegője a halk busongás. A cselekvés motívuma hiányzik verseiből...” Igaz, és mégse. A húszas évek végéig, amikor Illyés Gyula írt verseiről a *Nyugat*-ban (1929), csak egyik felfedezettje, az 1944-ben halálba üldözött kommunista költő; Nagyfalusi Jenő talált érdemben méltató szavakat költészetére: „Költészetében a világ új csöndje született meg... Önmagát is keresni, nem megtalálni óhajtja. Szemben Adyval, az ő vallásossága nem harc, hanem áhítozó befogadás. Áhítozása nem a beteljesülésre, hanem önmaga folytatására törekszik.” (*Irodalmi Lexikon*, 1927.)

Juhász Gyula verseit emlegetve lassan, fokozatosan fellépdeltünk azon a lépcsőn, ami Ady trónusához, illetve a körülötte ülőkhöz vezet. De mielőtt Babitsra és Kosztolányira térnénk, nézzünk még egyszer körül. Kik vannak jelen a magyar költészetben a század első két évtizedében, akiről még szólnunk kell?

Sokan.

Az 1908-ban és 1909-ben Nagyváradon két ízben megjelent *Holnap* című antológia nem említett költői, az Ady-tanítvány Dutka Ákos, Emőd Tamás, Miklós Jutka. A debreceni Oláh Gábor. A háborúban költővé magasztosult Gyóni Géza. A szintén háborúban ünnepezt, mert ellene háborgó Várnai Zseni. A hímzésesei kapcsán már említett Lesznai Anna. Gábor Andor, Madarász Emil, Sík Sándor... Csizmadia Sándor, a szociáldemokráciának egy ideig „félhivatalos” költője: nagyszerű tárgy, gyenge verselmény. Nem írunk lexikont - ismerkedjék meg velük szakkönyvekből az érdeklődő olvasó. A felsoroltak közül néhányról később még szó esik. Fordításai miatt említenünk kell Szabó Endrét (1849-1924), a haladás harcra hívót, akiről Benedek Marcell ilyen elismeréssel szólt:

„Szabó Endre Petőfi dacos temperamentumával verekedett kortársai ellen, rémítette őket kirohanásaival, bosszantotta nyers, szatirikus hangjaival; de a formát nagyjában Aranytól tanulta, sok kultúrát hordozott magában s mellesleg nagy érdemeket szerzett orosz költők és prózaírók színmagyar fordításával.”

Első kötete 1876-ban, utolsó versgyűjteménye 1919-ben jelent meg. Az ő fordításában olvastuk Dosztojevszkijt, Tolsztojt, Csehovot, és kiadott egy orosz költői antológiát (1900).

Szabó Endrénél valamivel hosszabb méltatást érdemel VARGHA GYULA (1853-1929), akinek hosszú élete vége felé, 1915-ben jelent meg az a gyűjteményes kötete, amire a magyar közvélemény java - így Ady is! - felfigyelt. A statisztikai hivatal vezetője, konzervatív magyar úr, nem vegyült bohém kortársai közé, a maga gyönyörűségére írogatta, és néha közreadogatta verseit. Jó költő, az Arany János-i hagyományoknak Kiss József mellett és után legjobb folytatója.

Ülök szomorún a vonatban,
S egy daltöredék kísér szakadtan,
Tört hangja egy bús, panaszos dalnak:
Kevés a vetés, sok a parlag.

...

Szomorú ősz, a felleg a tájra
Ködesőjét egyre szitálja,
Siratja talán, kik többé nem aratnak...
Kevés a vetés, sok a parlag.
(*Kevés a vetés*, 1915)

Ez a nagy háború miatt férfi nélkül maradt falut szorongató és baljós bánattal leíró vers rokonságot mutat Juhász Gyulával.

Ugyanezt a hangulatot adja a *Kora tél* (1915): „Mi lesz velünk, mi lesz? / Éhség, inség ijeszt / Én nemzetem...”

S nemcsak a harcterem
Itt is könnyörtelen
Dul a halál;
Érett kalász helyett
A nyár gyermekfejet
Sárgít kasza alá.

Meglepő, hogy mennyire kiegyensúlyozottan azonos hangot üt meg már 1877-ben; ugyanígy énekel a húszas évek közepén is. Megtalálta a maga formáját; mégsem unalmas, vagy talán éppen ezért nem egyhangú. A *Szívem, mint elhagyott kút* (1877) a maga idejében Reviczky-nél is modernebb vers volt:

Két bájos lányka képe
Mint két arany veder
Merül csengő vizébe
Folyvást, le, fel.

Ez a nagy formakultúrájú költészet a magyar irodalmi köztudat peremére szorult, nem utolsósorban Vargha Gyula tiszapártiságú, csökönyös konzervativizmusa miatt. Gyanakodva szemlélte a haladás híveit s azok is őt. Mégis toronymagasan áll egy Szabolcska Mihály verselményei fölött.

A SZEGÉNY KISGYERMEK PANASZAI

Költő és hírlapíró lelki és műfaji azonossága KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (1885-1936) életművében teljesült be tökéletesen. Kosztolányi az utolsó zsurnaliszta, aki az újságírást a Mikszáth által jósolt és követelt színvonalon művelte úgy, hogy ezt a tevékenységét nem kenyérkeresetnek tekintette, hanem hivatásnak érezte, s aki egyszersmind nagy költő is, mégpedig olyan költő, akinek poézise hírlapírói témakörével is harmonizál.

Tanárnak készült, újságíró lett. Nem lapokhoz és a lapokkal politikai irányzatokhoz, hanem magához a műfajhoz szegődött el, s ez a magyarázata, hogy a szociáldemokrata *Népszavába*, éppúgy dolgozik, mint a katolikus *Életnek*, a szülőföldjén működő *Bácskai Hírlapnak* és a *Nyugatnak*, a *Hétnek* és az *Új Időknek*, meg az *Iffjúsági Lapoknak*. Hogy milyen pontos és máig érvényes ítéletet mondott koráról, kortársairól, azt e könyvünkben már eddig is gyakran idézett cikkei, bírálati bizonyítják.

Első versei hangulatokat nagyítanak kozmikus élet-élménnyé. Korának nagy bölcséleti konfliktusát: az óvatlan embert minden bonyolultsága ellenére hamar közhelyekbe fullasztó idő-problémát, annak viszonylagosságát; a felismerést, hogy idő nincs, csak mi vagyunk - Kosztolányi is kifejezte. Elegánsan, biztos formaérzéssel, a közhelyeken felülemelkedve. Nézzük egy ilyen versét Ady *Új verseinek* évéből - mindjárt a különbséget is érzékeljük közte és Ady között:

Megállt az óra, és a mutató
halotti csöndben a hatosra néz.
Az óra áll, mindig hat óra van.
S bármit teszel, az inga meg nem indul,
és a finom üveglemez alatt
oly szótlanul nyugodt, mint a halott,
kit a koporsó ablakán tekintsz meg.
Az óra áll. És száll a pillanat,
eltűnnek a napok, múlik az év,
a század, ezred és az óra áll.
Az illanó idő szívdobbanása
remegve lüktet által a szobán
S nincs rebbenés, nesz, csak holt némaság.
A rémes éjféli csendje sem ilyen.

Vár a kerék. S a rozzant szerkezetből,
A poshadó tétlenség börtönéből,
Az öröklét fuvalma megcsap.
Az óra áll, mindig hat óra van.
(*A megállt óra*, 1907)

Jó vers. (Kosztolányi később módosította ezt a szöveget. Strófákra bontotta, egy-két szót változtatott. A mai gyűjteményes kiadásokban a módosított szöveg olvasható *Megállt az óra* címmel.) De igazi „négy fal közötti” vers - első kötetének is ez a címe -, melyből kireked a külvilág. Van ebben egy ciklusa: *Lámpavilágnál*. Ez a csendes, szelíd fény, mely mellett olyan jól lehet írni, olvasni, merengeni: a fiatal Kosztolányi legmegbízhatóbb barátja. Ilyesmin mereng:

Való-e a világ körültem
vagy tán az álom a való...
(*Plato olvasása közben*)

Ahogy a versek sorra peregnek az olvasó szeme előtt, már-már kész az ítélete: szecesszió, dekadencia, esztétizmus... De akkor elénk kerül a *Budapest-ciklus*, benne a halhatatlan *Üllői úti fák*, idézni is szégyen, annyira ismeri-kedveli ma is mindenki; a valamivel később, 1909-ben írott, de e ciklusba illő *A vicéné*, ez a versre váltott Bródy-életkép, egy költészetünkben soha meg nem figyelt embertípus remek, szeretetteljes rajza - és már előttünk is áll a századeleji Budapest újhangú, rokonszenves költője, aki dehogyis dekadens, dehogy parnasszien, mint még ma is mondogatni szokás az ifjú Kosztolányiról, hanem egy nagyon is reális megfigyelő, a poézisből eladdig kirekesztett élet-szeglet Villonja:

Egy pesti bérház aszfaltudvarába
gyakran lenéztem alkonyórán,
mikor az agy a munkától kifárad,

...

és ekkor a kert szürke négyszögén
egy furcsa, borzas lény ötölt szemembe -

...

Ó, a vicéné. A szemét kerubja.
Pizsoktündérke, Porseprőkirályné,
kétségtelen, nem érdekes ma már -
divatja-múlt sujet, rossz Zola-téma -
s mi engem illet, most is jobb szeretnék
lebegni halk, szimbolikus ködökben,
elhagyni a személgödör-poézist,
és nagy, vörös hattyukról énekelni,
mik csendben úsznak álmatag tavon,

...

De mit tegyek? Úgy fáj az élete,
és most e percben, most, hogy észrevettem,
bús líra lesz ez az idegen élet,
és összeolvad a szemét s a könny.

Hát igen. Hát ez az. Ez Kosztolányi. Azért ír a vicénéről, mert *fáj az élete* és ezért „*összeolvad*” költészetében *a szemét s a könny*”. Hát ha ez nem humanizmus, ha nem ez a költő feladata - akkor vajon mi?

Félelmetes látomásai vannak a magyar történelemről. Itt van például a *Mohács*, Kisfaludy Károly után csaknem száz esztendővel. Három impresszionista pillanatkép: *Csata előtt; A csata; A csata után*. Ahogy a tikkasztó hőségben szomjazva állnak a felsorakoztatott hadak, baljós csend honol, majd hirtelen mégis

nyüzsgő sietség zúg, mozdulnak a sorok
elsápad a király és megbotol a ló...

A szűkebben vett szakmai közvélemény és az irodalomtörténet máig 1910-ben megjelent kötetét tekinti a végleges beérkezésnek: *A szegény kisgyermek panaszai*. A szabadkai gyermekkor hangulatai az életbe taszított és már születése pillanatában halálraítélt ember szorongásait rögzítik s e rögzítés, a *kimondás által* számúzik; a felnőtt férfi saját kisgyermekönmagába kapaszkodva keresi élete értelmét, mint Fellini *Nyolc és féljének* hőse. Mintha Fellini is olvasta volna *A szegény kisgyermek panaszait*, ami persze lehetetlen, viszont mégis azért játszunk e gondolattal, mert lám, Kosztolányi tartósan érvényes lelkiállapotot ábrázolt, tartósan érvényes költői formában. Még Ady hazaféltése is benne van, mindjárt az elején, ha szelídebben is, de könyörtelen profetikus megérzéssel:

jaj, meg ne tudja, hogy hiába minden,
ha dalol és ha a távolba lát.

És Kosztolányi magyar ugarja, a „*beteg, boros, bús, lomha Bácska*”

A trombiták estente mint a szörnyek
egy vörös korcsma-ablakból rőfögnek.
Trágár tivornya, részeg és tunya.

Kosztolányi az, aki föl meri fedezni magának a rég feledett Virág Benedeket, a háború közepén - (*Mák* című, 1916-os kötetében) -

Ma, hogy a föld vérünk, könnyünket issza
szeretnék futni: *vissza, vissza, vissza*
(*Ének Virág Benedekről*)

- és aki a novellista Maupassant *Összes verseit* fordítja, kiadót sem találva rá, mert a címlapon a „*Jókai könyvnyomdai műintézet*” van megjelölve (1909). A szokottól eltérőt, mást, különöset keres és persze talál; Maupassant alig néhány szakemberen kívül ismeretlen verseivel saját költészetében titkolt önmagát is adja, azt a kalandra szomjas férfit, akit Ady már mintegy „kisajátított”, ő tehát csak álarcosán mer erről énekelni; a kaland ne legyen tartós, írja Maupassant nevében a „kis női csukák”-ról (Ady)

Csak próbaképp harapjunk a gyümölcsbe
A bensejük izetlen és fanyar
(Maupassant; *Vágyak*)

Első novelláskötetei verseskönyveivel párhuzamosan jelentek meg (1908-tól: *Boszorkányos esték*), de mivel a novellista Kosztolányi a harmincas évekre érik tökéletessé: prózai epikájáról később beszélünk.

Nem maradhatnak említetlenül viszont hírlapi cikkei, bírálati, könyvismertetései. Olvastuk már - többek között - *Az Isten rabjairól* írott kegyetlenül gunyoros sorait, és Ady lelkes üdvözlését. Gyakran fogunk még hivatkozni Kosztolányi bírálataira. De a tudósításai is remeklések. Most két halotról írott soraival mutatjuk be az irodalmi esszé színvonalára emelt tudósításait. Az egyik halott a jóbarát: Cholnoky Viktor. *A Hét* 1912. június 9-i számában írja:

„Ma reggel láttam őt viszont, a Szvetenay utcai halottasházban, holtan. A halottak liftje lassú zörgéssel hozta szemeim elé a mélyből, a jeges pincéből Viktort. Azon a bádgravatalon feküdt, amely a magyar zseninek kijut. Szelíd, finom fejét még egyszer megnéztem. A júniusi fény

rettengő világosságában feküdt, karjai birkózó pózban emelkedtek ki a lepedőből, minthogyha még mindig a láthatatlan ellenséggel küzdene, haragos száján egy néma és tragikus kiáltás, amelyet az én füleim már nem hallanak. Meg kell rajzolnom halotti maszkját. Drága teste, amely a zseni és a végtelen vágyában emésztődött el, az utolsó pillanatban - az örökkévalóság számára - egy tragikus szoborművé fagyott. Aki látta, keményen, könny nélkül nézte, s azt mondta, hogy itt egy modern hős esett el...”

Olvastam a fejcéduláját. Négy pontos latin szó megmondta, mi volt a halála okozója. Nekem azonban úgy tetszik, hogy a vágya ragadta el közülünk. Tammuz, a gyümölcsérlelő és hervasztó, a jóságos és szörnyű keleti isten, a tűz, az ölte meg.”

A másik halott: Ady Endre. (*Pesti Napló*, 1919. január 29.)

„Nézem a halott fejét, melyen - hirtelen és érthetetlenül - egyszerre megfagyott az élet...”

Ha valaki sohase látja őt, és csak a költeményei után képzelel el, akkor is szükségképpen csak ilyen lehetett, a fantáziában is, dióbarna szemű, hatalmas fürtű, barnás arcbőrű, egész mivoltában a szenvedély és szenvedés titkával. Halála előtt két hónappal szomorúan mutatta lábszárait, melyek vékonyak és finomak voltak, akár egy négyéves gyermekéi, de a feje akkor is hatalmasan trónolt a testén, a szeme akkor is valami barbár tűzzel lángolt. Majdnem külön életet élt ez a szép oroszlánfej, mely életében, de most halálában különösen hasonlított Beethoven fejéhez. Az Ady-maszkot össze lehet majd tévesztetni a Beethoven-maszkkal.

Délután a Nemzeti Múzeum ravatalához megyek. Légmentesen elzárt érckoporsóját már leólmozták, és a kálvinista hagyományhoz megfelelően tölgyfa koporsóba tették. Még nem jöhet be a gyászoló közönség. Hangosan beszélnek, létrákat cepelnek, az ívlámpákat gyászfátyollal vonják be. Egyik gyászhuszár a sarokban cigarettázik. A koporsón ezüst betűkkel ez áll; *Ady Endre, élt 41 évet*. Ami itt befejeződött, az gyors és tragikus volt. De ami itt kezdődik, az hosszú, nagyon hosszú. Olyan hosszú, mint a legenda és a halhatatlanság.”

Tudósítás és költészet ilyen bonthatatlan egységét azóta se teremtette meg író tökéletesebben.

„HARCOM A HARCOD FOLYTATÁSA”

BABITS MIHÁLY (1881-1941) középiskolai tanár, Szegedről küldözgette első verseit a fővárosi lapokhoz, Ady *Új Verseinek* évében. Megjelent a *Holnap*-kötetben, és alapításának első esztendejétől a *Nyugatban*. Hogy az irodalmi világ már (viszonylag későn) 1909-ben megjelent kötete előtt ismerte: elsősorban Osvát Ernőnek köszönhető, aki felismerve Babits tehetségét, foglalkoztatta. Babits 1919-ig tanár maradt, iskoláról-iskolára hányódott. Bajától Szegeden és Fogarason át Újpestig és a X. kerületi tisztviselőtelepi gimnáziumig. Híres *Divina Commedia*-fordításába fogarasi magányában kezdett. Tán még Adynál is nagyobb tudatossággal megszerkesztett első kötetének versei nagyrészt már 1906-ban készen állottak. „A *Levelek Irisz koszorújából* (1909) szigorúan megkomponált kötet... szerkezete egy világrend tükörképe, nyitánya van és befejezése” - állapítja meg Rába György. (*Babits Mihály költészete*, 1981.) Babits látszólag nem lázad, nem tör be se Dévénynél, se másutt, kötetének beköszöntő verse Berzsenyi nagy példaképét: Horatiust idézi olyan korszerűtlenül, hogy az már önmagában *újító vakmerőség*; viszont, mint a prologus utolsó sorai mondják: „a változás százszínű, kusza, kerek koszorúját fonja” e kötetével. S valóban, a változó élet tökéletesen benne forog Iris tarka koszorújában. Meghökkenően tanulságos, hogy Horatius, Arany János és Kiss József verseinek humuszából is micsoda máig és még sokáig érvényes, élvezetes modern költészet születhet; mert Babits, bár kétségkívül szimbolista (legalábbis első kötetében), belőlük merít; mutatja ezt *Tüzek* című verse éppúgy, mint a Kiss Józsefről a *Szeged és vidéke* című lap 1907-es évfolyamába írott tanulmánya.

Itália és a szülőföld képei váltakoznak az ellentétek harmóniájával. *Iris koszorújában* az 1908-as Fogarason írt *Zrínyi Velencében* és az *Itália* után a cséplőgépek dohogásától hangos Tolna megyei határ jó két esztendővel korábban megénekelt verse következik, az *Aestati hiems* - amit mi *Nyárra télnek* fordítanánk.

A gép a búzát álmosan hadarja,
szíján suhogva vaskerék forog;
unt hó az égből lankatag csorog,
s a földet már az őszi érc kaparja.

Szinte még át se éltük a rekkenő, „unt” hőségben portkavaró cséplőgép látványát, már itt az ős és pár sorral alább, a vers végén, a tél:

Mul a szüret, fonnyad a róna tarja;
tanyában járja alsós és tarokk;
s az élet emlékét hó takarja.

Versről-versre haladva új meg új meglepetés éri az olvasót, tapasztalván, hogy ez a horatiusi hang és ezek a berzsenyis sorok-képek a modern nagyvárosi élet milyen jellegzetes tájaiba tudják belevetíteni a költő lelki tájait. Emlékeznek Kosztolányi 1909-es vicéné-versére? Ennek szinte párja *A világosság udvara*. Nem egyebet rejt ez a cím, mint a *Lichthóf*-ot. Azt a fürdőszobák és vécék ablakai mögött sötétlő szűk kis nyílást, amelyben mindent tapasztalhat az óvatlan letekintő, csak világosságot nem.

Ismeritek a bérházak fonákját,
mely valamely üres telekre hátall...

...

Ismeritek a négyszög-mélyedést
a hosszú, keskeny, apró ablakokkal,
melynek barna, szűk keretjéi
egymás fölé ritkásan sorakoznak?

S felbukkan a söprögető házmesterné, kinek „nyelve is lapátként hánya piszkot”, s megnyílik előttünk a *Lichthóf mélye* - (ez a német szó „be sem megy versembe”) - a lakók és az emberiség száználmas piszkával, mint egy dantei bugyor:

Mélyén tojáshéj, váza cserepe,
csont, konyharongy, üvegnyak, toll, szemét...

Rába György szavaival: „a szemtől bizonytalan időre rejtett szemét az elnyomottan erjesztő élmények lelkiismeret-ébresztő képzetét keltik”. S valóban, a kérdőjellel kicsengő befejezés ezt a szorongást érezteti:

Mi van benne? Mi bánt úgy engem benne?

Az emberiségnek ez az elhányt szemete, mely annyira bántja a költőt, hogy megénekli, ez a látszólag közönséges témában fogant magasztos gondolat, a létezés *etikai* átélése, teszi hitelessé - és nem csak modorra - az annyiszor elemzett, idézett, félreértett, félremagyarázott, bátor és nagy morális felelősségről tanúskodó epilógust:

a mindenséget vágyom versbe venni,
de még tovább magamnál nem jutottam.
(*A lírikus epilógja*)

Nem mondhatnánk, hogy ezt az első kötetet kitörő ünneplés fogadta. A szakma jóindulatúlag tudomásul vette az új poéta jelentkezését; Ady két verseskötete között, a mindig legújabbra várva, Babitsnak legfőbb vállonveregetés járt.

Mégis, 1911-ben, a második kötet zavartalanul folytatja az elsőben megkezdett gondolatépítkezést (*Herceg, hátha megjön a tél is!*) A kor és a költő ismerői tudják, hogy közben azért nem lebecsülendő irodalmi csetepaté zajlott Babits körül - részben Ady ürügyén -, lényeges változást azonban az első kötet után rokonszenvre hangolódott olvasó még nem érez, hacsak azt nem, hogy a költő hálistennek nem ismétli önmagát, s van új mondandója; - végül is „a mindenséget” kívánja „versbe venni”. S hogy „magánál tovább nem jutott”? Kerülhet-e ember egyáltalán kívül önmagán?

Az természetesen megfigyelhető, hogy Babits a maga költői egyéniségének védelmében, illetve azt körülhatárolandó, az előző kötethez képest nyíltabb megfogalmazásokat keres és talál; de ennek is örvendhetünk. Ilyen például a *Szonettek* unos-untalan félremagyarázott szemérmes vallomása. - „Ezek hideg szonettek. Mind ügyesség, (és szenvtelen, csak virtuozitás...) ez nem költészet; de aranyművesség!... ki vérigéket, pongyolán szeret, (az verseimet ezentúl ne olvassa)” - vagy az *Arany Jánoshoz - egy megzavart verselő a XX. században*. (Megjelent a *Nyugat* 1910. januári számában.) Miért ne szerethetné Babits Adyt, miért ne tekinthetné példának - amiképpen miért ne unhatná Vajda János vagy Ady Aranyt, netán Petőfit, ha egyszer ők másban lelnek örömet s követendő példát? Elég nagy a magyar költészet, unalmas lenne, ha „egy húron pendülne”.

Különben 1911 novemberében szép versben köszöntötte Adyt, kifejtve *ars poeticájuk* különbözőségét is. E vers pusztá tényéből következik, hogy mindketten tudták már: költőfejedelmek és vezéregyéniségek ők, a magyar irodalom más-más úton, de egyazon cél felé törekvő kétféle karaktere:

neked egyfelé győzni kellett,
nekem harcolni kétfelé.

...

ki mellé csúful emlegettek,
kinek nem tudtam lenni társa,
de egy anyánk volt: Magyarország

...

harcom a harcód folytatása
(*Ady Endrének*)

Ami igazán új hangot adott Babitsnak, az a háború. Undor, megvetés, kétségbeesés, lázadás stációin átjut el a háború etikai tagadásáig, s ebben a kor háborút ellenző, a szociális haladásért küzdő író-politikusainak is társa, mint például Szabó Erviné.

Már az 1912. május huszonharmadikán, a nagy munkástüntetés után írott kétrészes költeménye is érezteti: nem maradt közömbös az országot izgató kérdések és problémák iránt.

Pest utcái között rohanó nép, puskalövések,
rendőr, tört üvegek, népszava, forradalom.

...

...míg írom ezt, Magyarország nagy betegágyán
vér és kínok közt megszületett a Jövő.
(*Május huszonhárom Rákospalotán*)

Aztán a háború.

Az első stáció: a hadbavonulók látványa:

Még élni sem érte az életet,
egy bátor pillantást ha vetett

...

nem élhet, aminek született,
mert ölni kell neki, ölni.

...

s győzünk-e, meg sem tudja soha,
mert halni kell neki, halni.
(*Fiatal Katona*, 1914. augusztus)

Aztán:

...sok halottnak már külön koporsó
sok élőknek már külön élet nem jut...
(*Magamról/S e zord napokban...*)

Aztán: a falusi kocsmá Kossuth-, Petőfi- s Hungária-nyomatait nézve:

Múl az év, múlik a
láz is,
szent ügyünk már csupa
frázis.

...

Ádázabb viadal
buzdul,
ó, mennyi fiatal
pusztul!

Raj jön a tavalyi
rajra,
új kép a falusi
falra.

Azt is majd por keni
jócskán
s búsan fog csüggeni
ócskán.
(*Kép egy falusi csárdában*)

Aztán:

Nem volna jobb-e, magyarok,

...

...vigyázva lesni hol derül,
és szólni: „Kösd ki a hajót!”
ha partot látnánk messziről?

...

Ők amíg vérük vére hull
úgy védik itthon a hazát
hogyan szívbe fojtják zsarnokul
a gyermekeknek igazát.
(*Alkalmi vers*, 1916. március)

Így jutunk el az 1916. tavaszi *Húsvét előtthöz*, ehhez a Vörösmarty legnagyszerűbb verseihez hasonlítható, halál után feltámadást váró lelki lázadáshoz, az először Bornemisza Péter által megfogalmazott indulathoz - „egyfelől féltem, másfelől égett a szívem, és talán az oldalomon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna” - melyhez még tudnunk kell, hogy Rákosi Jenő már egy 1915-ös verse miatt - „nagyobb örömmel ontanám kisujjáért a csobogó vért, mint száz királyért, hazáért!”, - („Játszottam a kezével”) - megtámadta, és a háború hívei erősen figyelték őt.

Én nem a győztest énekelem,
nem a nép-gépet, a vak hőst,
kinek minden lépése halál,
tekintetétől ájul a szó,
kéznyomása szolgaság,
hanem azt, aki lesz, akárki,

ki először mondja ki azt a szót,
ki először el meri mondani,
kiáltani, bátor, bátor
azt a varázsszót, százezrek
várta, lélekzetadó, szent,

embermegváltó, visszaadó,
nemzetmegmentő, kapunyitó
szabadító drága szót,
hogyan elég! hogyan elég! elég volt!

hogyan béke! béke!
béke! béke már!
Legyen vége már!

Figyeljük meg, ahogyan visszatartja nemcsak az olvasót, hanem önmagát is az „elég volt” kimondásáig, ahogyan újra meg újra nekifut, ahogyan olvasója szinte érezve, hogy a költővel együtt alkotja a verset, valósággal biztatja: mondd ki már! - és ezzel tényleg mintha az a Dumesnil által meghatározott, ritmusteremtő izommozgás lüktetne a költeményben, amelyet Rába György is egy soha nem ismétlődő lelkiállapot folytán a tökéletes költői megfogalmazás ismérvének tart.

És ezzel még nincs vége! Mert jön a *Fortissimo*, Isten őrzöngő számonkérése: meddig még?

Haragszik és dül-fül az Isten
vagy csak talán alszik az égben,
aluszik vagy halott is épen -
ki költi őt föl, emberek?

...

Mért van, ha nincs? Miért nincs, ha van?
Tagadjuk őt, talán fölébred!

A *Fortissimo* 1917 márciusában jelent meg a *Nyugat*ban; elkobozták, a költőt perbe fogták, egyik folytatásos regényének (*Kártyavár*) közlését abbahagyták: hol van még költő a nagy háborúból, aki ilyen nyíltan, ennyire nem elefántcsont-toronyból, hanem szinte az utcáról kiáltotta volna világgá véleményét (igazán nagy) versben? Tényleg egy Vörösmarty lelke szólalt meg Babitsban.

A MOZGÓKÉP BABITS KÖLTÉSZETÉBEN

Babits, a szegedi tanár egy helyi lapban Kiss Józsefről írván, ezt mondja; Kiss József egy lélek képe, *mint a kinematográf*. Már az első kötetében „mozgóképes” versek szerepelnek.

Például az újabban egyre gyakrabban idézett, szavalt *Mozgófénykép*.

„A gép sugarát kereken veti, képköre fénylik a sík lepedőn...”

Ez az 1906-ban keletkezett szegedi verse az első olyan magyar költemény, mely nemcsak említi a filmet, hanem *vers általi filmet alkot*. Még azt sem restelljük megkockáztatni, hogy

kész filmesztétikát ad, felismerve a mozgókép művészetének ama sajátosságait, amelyeket később montázsnek neveztek el. A gyors jelenéseket a néző „összecsodálja”: vagyis a képek egymásutánja új, más tartalmi összefüggéseket teremt. Látjuk magunk előtt a filmet peregni: „És tűnik a gépkocsi. Mind kicsinyebb-kicsinyebb.” - „Nyargalnak az útközi fák növekedve szemünkbe” - „Két kocsi, két pont.” - „És fordul a kép... Nőnek az arcok.” - „S elpattan a kép, valamint hab a sima vízen. Jön az új. Csupa álom.” - „Nyargalnak az út jegenyéi.” Világos: Babits nemcsak az egyes felvételeket kapcsolja össze - ilyen sora is van: „újul a kép” -, hanem lelkének kamerája a szereplőkkel együtt száguld, egyfajta „belső vágást” érvényesítve, ahogy azt szaknyelven mondják. Nem egy látott film emlékét írja le; forgatókönyv ez, a látott filmek elemeiből építve. Ily módon ez az eredeti vers-forgatókönyv egyben ironikus kritikája is a látott filmeknek. „A hőszerű lányszoba villanymécsese zöld” sor is arra utal, hogy ez Babits „saját filmje”, hiszen akkor még nem volt színes film, bár azért vigyázzunk az elhamarkodott ítélettel: voltak színezett filmek és a gyermekszobák akkor már gyakori játékszerei: az üvegekre festett vetíthető állóképek is színesek voltak. Ezek is fantasztikus történeteket meséltek el.

Gyanúsán filmszerű „*A halál automobilon. Egy képhez*” című vers is. „Fekete éjszaka, hajnal előtt gépkocsi vág tova házunk előtt.” Még mintha egy hajdan népszerű ének dallama is benne muzsikálna ebben: „hajnalban, hajnal előtt, rózsafa nyílik a háza előtt...”

Kétségtelen, hogy az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* második „illusztrációja”, a *Detektívregény* is versbe írott mozgókép:

Egy mozipark, egy pompás mozipark...

...

sík vászonégen végig szinte hallszik
a tücsök...

Itt van aztán a *Detektívhistória*, ez az 1917-ben keletkezett, háború alatti mozi-látvány. Mert ez már nem „eredeti vers-forgatókönyv”, ez: egy mozidarab rekonstrukciója. Miközben pereg a film, - („lassankint minden csak mozi lesz” - „mind, mind mozi csak”) - a nézők így biztatják egymást: „Kacagj hát! Mit remegsz? *Jobb volna talán a fronton?* - Őlik egymást, millió bolond”.

Az élet fokozatosan maga is mozgóképpé válik, az események ellenőrzésünktől és beavatkozásunktól függetlenül, arra módot se hagyva peregnek-száguldanak valami katasztrófa felé, mint Pirandello ugyanekkor keletkezett *Forog a film* című regényében. Véletlen-e, hogy a *Gólyakalifa* című regényéből (folytatásokban 1913-tól, könyv: 1916) oly sikeres filmet rendezett Korda Sándor (1917), s hogy a regény megírásakor - amint arról Rába György is beszámol - vagy közvetlenül előtte megtekintette a *Der Student von Prag* (A prágai diák) című, 1913-ban készült, nevezetes filmet, Hans Heinz Ewers forgatókönyvéből, mely szintén a R. L. Stevenson által megírt dr. Jekyll-re megy vissza?

Mi több: a *Kártyavár* (félbeszakadt folytatásokban 1915-től, könyv: 1920) is filmszerűen pergő történet, mint azt maga az író közli is. Nem lehetetlen, hogy afféle forgatókönyv-lehetőségnek szánta. Egyébként a *Kártyavár* ettől a vonatkozásától függetlenül is újfelfedezésre váró, fontos regény: talán fontosabb, mint a *Gólyakalifa*. A mai olvasót Sinclair Lewis ugyanekkortájt keletkezett, bár magyarul csak később ismertté vált regényeire emlékezteti.

Babits személyében a kor legjelesebb magyar költőinek egyike építette bele a mozgókép művészetét életművébe.

A PRÓZAÍRÓ ÉS MŰFORDÍTÓ BABITS

A *Kártyaváron*, a *Gólyakalifán* és novelláin kívül tanulmányai emelik Babitsot a tízes évek prózájának jelesei közé. Tanárként elsősorban irodalomtörténeti esszéket ír, mintegy ösöket keresve, s önmaga költői igazolását kutatva az irodalmi múltban. Arany óta Babitsig költő nem foglalkozott ilyen filológusi elmélyedéssel a magyar irodalom történetének alakjaival. Ő nem elégszik meg nyilatkozatokkal, lírai megfogalmazásokkal. Vörösmartyról két dolgozat is szól (1911), melyből kiderül, hogy kísérletképpen latinra fordítgatta Vörösmartyt! A *Magyar irodalom* (1913) irodalomtörténetünk áttekintése, abból a szempontból, hogy hol és milyen helyünk van Európában; tudnak-e rólunk, mit és miért? A *Ma, holnap és irodalom. Ars poetica forradalmár költők használatára* (1916) először érzékeli a nem irányzatok, hanem nemzedékek szerinti szervezkedést. „A nemzedékek is szervezkednek: egymás mögött... és egymás ellen.” Keserűen állapítja meg, hogy „a hazafias és nemzeti »kritika« hosszú és makacs harcaival elérte legalább azt a végtelenül gyászos eredményt, hogy elvette kedvüket a magyar ifjoknak a nemzeti irodalomtól, minden magyarságot lelkükben a korlátolt maradisággal asszociálván”. Megérteni igyekszik Kassákékat, s e pusztá gesztus figyelemre méltó.

Van Dante-tanulmánya is, fordításáról. A *Pokol* 1913-ban jelent meg. Ennél nagyobb jelentőségű fordítás igen kevés akad; mint tudjuk, a dantei terzinákat más nyelvre nem sikerült oly tökélyvel átültetni, mint Babitsnak magyarra. „Elcsügged bennem a költő. Az irodalom csüggesztette el. Most Dante szikláiból várat építék lelkem köré.” S ennek haszna? „A műfordítást sokkal nagyobb és fontosabb dolognak tartom, mint amilyennek látszik. Az emberek lelki életét semmi sem választja el egymástól annyira, mint a nyelv. Hisz csupán a nyelv segítségével vagyunk képesek gondolkodni... jóformán csak annyit vagyunk képesek elgondolni, amennyit nyelvünk enged. A műfordítás tehát, amely a nyelvet a gondolat után hajlani kényszeríti, a nemzetek finomabb gondolati közösülésének jóformán egyetlen eszköze.” Rába György, Babits költőkutatója 1961-ben a filológus pontosságával mutatta ki a Dante-fordítás örök érdemeit. E sorok írója Pier Paolo Pasolinit hallotta, amint - nem tudván magyarul - Babits fordítását olvasta hangosan, tagoltan, Kardos Tibor lakásán, 1964-ben, mintegy ellenőrizve: tényleg jók-e a terzinák... Örömet, mosolyát látva, azok a sorok jutottak eszembe, melyeket fentebb idéztünk Babitstól a nyelv és a fordítás jelentőségéről.

Vajda János, az első negyvennyolc utáni *modern* költő 1897-ben halt meg. A nála is modernebb Reviczky akkor már kilenc éve, a Reviczky-nél is modernebb Komjáthy két éve halott volt. Vajda halálának jószerint másnapján, mintha a stafétabotot venné át tőle, 1899-ben jelenik meg Debrecenben Ady Endre első verseskötete.

A *halottak élénig*, a *Magyar nyárig*, a *Fortissimóig* alig húsz év telik el! A magyar líra micsoda pazar gazdagsága van ebbe a két évtizedbe sűrítve! Szinte zsúfolódnak a nagy versek, amelyeket más korszakokban negyven-ötven évre széthúzza leltünk.

Már idéztük Babitsot, aki ezt mondja a *Régi magyar költőkben*:

Szellemem a koré, anyagom tiétek
S bárha silány viskót, bárha csupán vázat
magyar égett kővel épitem e házat.

Ez a vers a *Nagyváradi Napló*ban jelent meg, 1908 októberében.

Azóta sincs rá példa, hogy az igazi, a nagy költészet a fővároson kívül, debreceni (Tóth Árpád), váradi (Ady, Juhász, Babits), szegedi (Juhász, Babits), szabadkai (Kosztolányi), kolozsvári, pécsi lapokban lásson napvilágot. Az úgynevezett „vidéken”. Akkor még nem csak születni illett falun, vidéki város „magyar tájában”, akkor nagy költővé is lehetett válni ottan.

Szellemük a koré, de anyaguk az a téglá, melyet még Balassi és Csokonai égettek kővé.

A PRÓZA A HUSZADIK SZÁZAD ELEJÉN

A FORRADALOM ELŐKÉSZÍTŐJE

Pergessük vissza most képzeletünk filmjét ahhoz az oly távolinak tetsző pillanathoz, amikor Váradon Ady Endre, Bíró Lajos és Nagy Endre a század legelején nyilatkozatban határolják el magukat a konzervatív irodalomfelfogástól.

Hogy Ady Endre hogyan s miképpen valósította meg terveit - láttuk.

Mit tett BÍRÓ LAJOS (1880-1948)?

Mint látni fogjuk, folytatta és befejezte, amit Ady elkezdett: előkészítette és - (sok között egyikként) - megvívta az 1918-as őszi forradalmat. A magyar irodalom történetében már csak azért is külön fejezetet érdemelne; e könyvben most igyekszünk számára a tőle eddig megtagadott díszhelyet a magunk szerény módján biztosítani. Hátha előrébb rukkol az irodalmi ranglistán.

Bíró a csattanós, tömör novellaforma mestere. Kortársaitól egyebek között szókimondó közéleti indulatában különbözik. Ezt a közéleti indulatot gyakran önti a bűnügyi jellegű elbeszélés formájába. Első novelláskönyve még Váradon jelent meg 1901-ben; 1906-ban már Budapesten adják ki elbeszéléskötetét. 1910 körül ismert, becsült és az olvasóközönség által is kedvelt író, akinek műveit harmadik kiadásban a nagypéldányszámú, rotációs nyomású, filléres irodalmi füzetekben is elkapkodják. (*Modern könyvtár, Milliók könyve.*)

Hősei lázadók, akik a maguk erejéből, nem egyszer önbíráskodással igyekeznek szabadulni a társadalom fojtogató béklyóiból. Kortársai közül talán egy prózaíró sem érzi oly azonnal megváltoztatandónak, oly tűrhetetlenül igazságtalannak a társadalom helyzetét, mint Bíró.

Immár klasszikus példája ennek *Szolgák országa* című, 1911-es elbeszélése.

Egy Marosvárnak nevezett erdélyi városban kínos feltűnést kelt az ottani huszárezredhez rövid időre beosztott Sándor Habsburg főherceg. Törve-zúzva, lármásan mulatozik, akivel csak érintkezésbe kerül, azt megalázza, egyetlen asszony sincs tőle biztonságban. Egy mulatozásakor részegen kardot ránt a kocsmárosra, mire az éppen ott tartózkodó városi orvos, dr. Császy Jenő megfékezi a garázda főhercegi katonatisztet. Sándor főherceg bosszút esküszik; az orvost hamis ürüggyel eltávolítva - beteghez hívják - rátámad annak hűgára. A kocsis azonban elárulja az orvosnak, hogy őt fölbérelték; Császy hazavágtat; keresztülhatol a huszárokból toborzott alkalmi őrségen és lelövi a betolakodó főherceget. A sajtó a kínos esetet eltusolja. A főhercegi család parancsára azt a hírt terjesztik, hogy az erőszakos huszártisztet fegyverének tisztogatása közben érte a halál. A hűgával a fővárosba menekült orvost azonban cselvetéssel elfogják, hogy az igazságszolgáltatás kikerülésével állhassanak bosszút rajta. Hűgát pedig kitoloncolják a fővárosból és egy kisvárosi bordélyházba viszik. Császynek sikerül külföldre szöknie - leütve őreit, kiveti magát a vonatból -, hogy rövid idő múlva mint anarchista merénylő térjen haza. Behatol a képviselőházba, ahol éppen azt a férfit ünneplik, aki neki bántatlanságot, illetve ügyének igazságos elintézését és a főherceg halála hátterének feltárását ígerte. Császy bombát dob a terembe és önmagával együtt elpusztítja a kormányt is, miközben ezt kiáltozza: Szolgák országa, szolgák országa...

Az így röviden összefoglalt történetnek e szándékosan túltömörített váza mintha egy szélsőségesen romantikus író sejtetne. Szereleméhes, ármányos, gonosz főherceg; bosszúálló főhercegi család; megvesztegethető és csak az uralkodó osztálynak hízogó igazságszolgáltatás; lelkes

naivitással kitervelt, értelmetlen viszont-háború; bordélyházba toloncolt tisztaéletű lány, sunyin hallgató ismerősök... Akár egy Dumas-regény cselekmény-sűrítője is lehetne mindez. A szűkszavúan tárgyilagos, szinte hírlapi tudósításként fogalmazott szöveg, a találó jellemzések, a lélektanilag indokolt helyzetek, a vidéki város, a kaszárnyaélet, a pénzért mindenre kapható fővárosi rendőrség leírása azonban hitelesíti a vérfagyasztó történetet, és a társadalmi változás igényét ébreszti fel az olvasóban.

Itt van például *A borsvári mandátum* című novella. Az eseményeket első személyben mesélő hős csudálkozva tapasztalja, hogy egy kisváros cukrászdája előtt, a járdán hatalmas véreb akadályozza a forgalmat.

Mindenki kitér a kutya elől és inkább lelép a sáros-pocsolyás kocsútra. Az eb egy gögös báróé, aki élvezettel figyeli a járókelők zavarát. Így megy ez már évek óta. A novella hőse nyugodtan tovább sétál a járdán, mire a kutya rátámad; ő védekezésül lelövi. Őrjöngve ront ki a tulajdonosa, rikácsolva fenyegetőzik. Ámde a fenyegetőzésnél tovább nem jut; még a rendőrkapitány is boldog:

„Ezt jól csináltad öcsém! Megszabadítottad a várost Leonidásztól. De még, úgy látszik, a bárótól is. Hiszen ez gyáva. Mind féltünk tőle. Mink meg elhittük neki, hogy vakmerő. Mind féltünk tőle öcsém, mind!”

Kétségtelen, hogy Bíró Lajos ezekkel a novelláival előkészíteni segített az 1918-as őszi forradalmat. Hiszen világos a történet áttetsző jelképisége: csak merni kell nekitámadni a nagy kutyának, egy kis bátorság csupán, mint ahogyan az a népmesékben a legkisebb fiúban támad, s máris megszűnik a gonosz varázslat.

Bíró igen sok novellájának hőse a függetlenségre és egyenrangúságra vágyó asszony, aki hosszú, türelmes várakozás, néha évek tovasuhanó sokasága után látszólag váratlanul és nem egyszer erőszakosan határoz sorsa felől. Jellemző, hogy *Budapestiek* című, 1918-as elbeszéléskötetének tizenhat novellája közül hét címében is női nevet visel - *Lola, Teca, Tili és Lili, Magda, Lili, Gusztáv és Mici, Karolinka* -, sőt a más című novellák is mind asszonyi lázadásokat ábrázolnak. A Szántó Lajos tervezte címlap is egy üres körüti kávéházi teraszon álló, magányos nőt ábrázol. De ha többi novelláskötetének címeit és hősnőjét is összeszámlálnánk, meglepő statisztikai eredményként azt az adatot kapnánk, hogy a Bíró-novellák háromnegyed részének asszony a hőse.

A *Matt* címűben például egy közepszerűen rendezett és viharmentes házasság két csöndesen vegetáló szereplője, a férj és a feleség elhatározzák, hogy unalmas estéiket sakkozással töltik. Nincs már mit mondaniok egymásnak. Az asszony lassacskán belejön a sakkozásba és kezd győzni. Egyre többször nyer. A férj ekkor abbahagyja a sakkozást, mert férfigöggjét sérti, hogy felesége fölülkerekedett. Később mégis újra próbálkoznak. A férj ekkor gúnyolódva oktatja a megszeppent feleséget; gúnyolódása egyre vérlázítóbb; s mikor a zavart asszonynak mattot ad, az felkap az asztalról egy súlyos fémtárgyat és agyonveri vele a férjét. A szinte légüres térben lezajló történés nagy csendjei, unalmi alig-alig sejtetik, mégis az olvasóban szorongást ébresztve jelzik a váratlanul kirobbanó tragédiát.

Bíró Lajos 1906-tól kezdve fővárosi hírlapíró lett. A *Budapesti Napló* felelős szerkesztője, az általános választójog szenvedélyes harcosa. Később más lapoknál dolgozott, 1913 őszétől kezdve főképpen a *Világ* című haladó polgári újság cikkei írt. 1914-ben alapító szerepet játszott a *Polgári Radikális Párt* létrehozásában. Az első világháború alatt rendíthetetlenül támogatta a háborúért felelős kormányt, békekötést sürgetett.

Szinte természetes, hogy Károlyi Mihály meghívta 1918 őszén kormányába; rövid ideig ő volt a külügyi államtitkár. A Tanácsköztársaság idején pedig az írók szakszervezetének elnöke és az írói direktórium tagja lett. Remélte, hogy mindazt a társadalmi változást, amit íróként annyira sürgetett, politikusként segíthet végrehajtani.

Bíró vezércikkeinek népszerűségére jellemző, hogy az Athenaeum által 1915-ig kiadott, számonként húsz fillérért árusított *Modern Könyvtárban* Anatole France, Thomas Mann, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Ibsen művei mellett Bíró hat újságcikkét is kiadták *A Jövő országútján* címen. Milyen jellemző, hogy ebben is három foglalkozik a nők helyzetével. Ennél is fontosabb azonban néhány másik cikke; vegyük például ebből *A jövő országútján* címen kiadott füzetből a legprófétikusabbat, azt, amely századunk második évtizedének legelején a faji kérdést tárgyalja. Bíró tisztánlátása, józan ítélete és szinte jövőbe látó tekintete éppoly meghökkentő, mint amennyire becsülhetjük világos, pontos, tárgyilagos és mégis mozgósító indulatú stílusát. Címe: *Fehérek és feketék*.

„Ölik még az Egyesült-Államokban a feketéket azért, mert a fekete boxoló legyőzte a fehéret? Már nem. Az első düh lecsillapodott; vagy harminc négyet fölakasztottak; a néger megtanulhatta, hogy - boxverseny ide, boxverseny oda - mégis a fehér az úr; ez egyelőre elég. Már nem ölik a négereket; a jövő szempontjából azonban ezt a mondatot így is lehet, sőt így kell megformálni: *még* nem ölik a négereket. Még nem ölik. Tudniillik várnak a következő alkalomra.

A gyűlölet tehát megvan és számolni kell vele.

Azt jelenti ez, hogy az emberiségnek el kell készülnie arra a minden eddigi háborúnál rettenetesebb faji háborúra, amelyet valamikor a kétezeregy századik évben az erőszakkal civilizált színes emberek vívnak meg a föld uralmáért a föld eddigi uraival: a fehérekkel?

Jön tehát a nagy összeomlás, a kultúra nagy pusztulása, a káosz? Aki akarja, ezt is hiheti. Egy-két regény van is már, amely ezt a nagy kataklizmát, a vérben és lángban való nagy elpusztulást írja le. A távol jövő képét azonban a tudományosan csak egy kevéssé iskolázott gondolkozás másképpen látja. A faji erők nagyon hatalmasak, pusztító szenvedélyek lobognak föl néha belőlük. A faji erőknél azonban még hatalmasabbak a gazdasági erők, a hatásuk állandóbb, egyre növekedőbb, önnönmagát megsokszorozóbb, egyre érezhetőbb, annyira, hogy sokan a fajgyűlölet föllobbanásai mögött is csak gazdasági okokat hajlandók látni. De ha a faji érzéseket meg is hagyjuk önnönmagukban is ható erőknek: a gazdasági erők náluk is hatalmasabbak. A gazdasági erők értékelése, az emberiségnek szemmel látható és sok valószínűséggel előre megjelölhető fejlődése pedig mást jósol: nem az óriási világösszeecsapást fehérek és színesek között, hanem kisebb-nagyobb összeecsapások után egy lassan az egész földtekére kiterjedő megbékülést, előbb fehér és színes államok egysúlyába helyezkedését a fegyveres béke révén...”

Az 1915 októberétől decemberéig írott és kötetben 1918-ban kiadott háborús riportjaiban - *A haldokló ország* - a háborús vérontástól irtózó író a szerb nép iránti rokonszenvét fejezi ki. Remeklés, ahogyan megfigyel és leír egy fogathajtó bakát, amint türelmes nyugalommal igazítja egy véletlenül arravetődött másik kocsioszlop lovain a hámot, hogy a lovakat kímélje; mikor pedig Fröhlich úrral, a prágai fiákeressel találkozunk, a szemünket dörzsöljük; Hašek és Rejtő Jenő írta meg ezt a figurát - Bírónál később!

„Fröhlich békeidőben prágai fiákeres volt. Amikor kitört a háború és kezdődött a mozgósítás, akkor egyszerűen csatlakozott az elvonuló csapatokhoz. A hadtestparancsnokságnak szüksége volt hintóra, hintóhoz, lóhoz kocsisra; hintót és lovat bízta Fröhlichre és Fröhlich így járja már vagy másfél éve hintóval, lóval a legkülönbözőbb hadi színtereket. A jókedve egy percre se hagyta el. Egypár-szor kísérletet tett rá, hogy a háborúnak amúgy is olyan komikus hatását még túlozza. Valami temetési vállalkozótól egyszer szerzett egy hosszú fekete gyász kabátot és egy fekete fátyolos cilindert és amikor legközelebb elő kellett állnia, hogy a parancsnokságtól valakit elszállíttson, akkor katonaruha és katonasipka helyett hosszú fekete gyász kabátban és gyászfátyolos cylinderben jelent meg. A felsőbbség egy-két szigorú büntetéssel elvette a Fröhlich kedvét az ilyen tréfáktól, és

Fröhlichnek így most már meg kell elégednie azzal, hogy a háborún mint olyanon mulasson, anélkül, hogy maga is hozzájárulna a háború komikus hatásaihoz.”

A magyar irodalomkritika és irodalomtörténetírás általában egyetért abban, hogy Bíró Lajos novelláit értéküket tekintve regényei fölé helyezi. Benedek Marcell 1927-ben kiadott Irodalmi Lexikonában - talán Schöpflin Aladár - meleg rokonszenvvel ír az akkor már kilencedik éve emigrációban élő íróról, ámde novelláinak méltatása után ezt állapítja meg:

„Regényei nem egyforma értékűek; *A diadalmas asszony* nemes előadása, finom lelki rajza nem ismétlődik meg az érdekfeszítésre, detektív- és moziszenzációkra épített regényekben, mint *A Serpolette*, *A Molitor-ház*, stb.”

Valóban érződik néhány regényén, hogy inkább novellák füzére, sem mint nagylélegzetű epika, lásd például az 1916-ban írt és 1917-ben megjelent *A mélység lakói* című, háborús tárgyú regényét; mégsem intézhetjük el ilyen könnyen Bíró regényírói talentumát, hiszen 1918 elején megjelent és azóta napjainkig többször kiadott regénye, *A Molitor-ház* egy-magában éppoly jelentős, mint kortörténetileg dokumentumszerűen hiteles mű.

A történet váza itt is, mint Bírónál annyiszor, bűnügyi jellegű esemény. De vajon Dickens és Dosztojevszkij nem élt-e gyakran hasonló fogással?

Egy gazdag budapesti gyárost 1917-18 telén holtan találják lakásán. A hatóság tessenék-lássék nyomozás után úgy találja, hogy az öregúr valamilyen nem világos körülmény miatt, például gázömlés következtében, erőszakos külső behatás nélkül hunyt el. Örököse, a cinikus élvhajász Zoltán, egyébként kormánypárti képviselő, folytatja felelőtlen életét: kártyázik, milliókat nyer és veszít, nőket csábít el, míg néhány hónap múlva őt is holtan találják. Semmi külső nyom. Most már erélyesebb a nyomozás, de ez is holtpontra jut. Legtürelmetlenebbül egy frontról hazatért unokaöccs, Géza nyomoz a saját szakállára, míg rá nem döbben, hogy Zoltánt egy éjszaka öntudatlan állapotában ő maga ölte meg, halántékon ütve őt egy súlyos és hegyes jégdarabokat tartalmazó zacskóval, melyet háborús sebesülése óta naponta használ kínzó fejfájásai ellen.

Feltárja ezt a döbbenetes gyanút orvos unokahúgának, Ágnesnek, aki hosszabb ideje kezeli a súlyos háborús traumával gyötrődő Gézát, többek között szuggesztíóval. Ágnes ekkor bevallja, hogy ő szuggerálta Gézának: ölje meg Zoltánt, mert megtudta, hogy ez a Zoltán tette el láb alól az öreg gyárost, hogy a vagyont örökölhesse. Géza fel akarja magát jelenteni, orvos barátja, Rappaport Albert azonban eltanácsolja ettől:

„- Két eshetőség van: vagy hisznek neked, vagy nem hisznek. Ha hisznek neked, megindul egy botorkáló bírósági eljárás, amely igazi bizonyítékok nélkül tapogatózik ide-oda, és végül is azzal végződik, hogy beszámíthatatlanság címén felmentenek és szanatóriumba küldenek. Vagy nem hisznek neked - ami sokkal valószínűbb -, akkor kerülgetés nélkül csuknak be... igen, a bolondokházába.”

Meghökkenítő, hogy ez az 1918 tavaszán megjelent regény milyen világos prófécia.

Bíró Lajos a regény egyik alakjában, Zoltánban bemutatja az uralkodó osztály fajvédő-nacionalista képviselőjét. Íme, Zoltán szavai:

„- Most engedd meg, hogy megmondjam, mi az én véleményem szerint a társadalmi rendünk igazi alapja. Igazi alapja társadalmi rendünknek az uralkodó rétegnek az az elszántsága, hogy a hatalmat a kezéből ki nem adja. Amíg ez az elszántság megvan -, pedig ez megvan - addig a társadalmi rendünk sziklára épült. Hogy az uralkodó réteg a maga uralmának milyen nevet ad, az mellékes. Az is mellékes, hogy a maga uralmának az igazi természetére nézve téved-e vagy nem. A fontos az, hogy *belül* érezze az uralomhoz való jogosultságának azt az elszántságát, amelyet csak a faji öntudat adhat meg.

- A faji öntudat? - kérdezte Géza bámulva.

- Az. Te talán kételkedel benne, hogy Európában, sőt az egész fehér emberiségen belül két faj van és csak kettő van; az uralkodó faj az egyik, a szolgáló - ha úgy tetszik: elnyomott - a másik... Az uralkodó faj számára az uralkodás eszközei közé tartozik néha az engedékenység és a szelídség is: humanizmus, szociálpolitika és amit akarsz; de minthogy ez csak eszköz, természetesen abban a percben félrelökődik, amelyben más világtörténelmi szellő fúj, és amelyben más eszközre van szükség. Szociálpolitika a munkásnak és a parasztnak: amíg lehet. Gépfegyver: amikor kell. Hidd el nekem, hogy a gépfegyvert sokkal könnyebb lesz alkalmazni, egyszerűbb, világosabb, kellemesebb.”

Döbbenetes, hogy Bíró Lajos hőségnek, Gézának szavaival, 1918 tavaszán megjósolja a fél év múlva bekövetkező forradalmat:

„- Hatalmat kell szerezni, minden eszközzel. Meg kell ölni azokat, akiknek a konok rosszakarátát nem tudjuk legyőzni. Ha a kis olasz katonákat meg tudtuk ölni, miért ne tudnók azokat, akik igazán gonosz ellenségeink? A háború után hazatérő katonákból ligát alakítok, és mi vesszük a kezünkbe az uralmat. És mi boldogabbá tesszük az országot és a világot, mint azok, akik az utunkban álltak.”

Hasonló gondolatok forrnak drámáiban is. Bíró Lajos már a tízes években kedvelt színpadi szerző. A legnagyobb sikert a *Szolgák országa* című elbeszélésének motívumaiból írott *Sárga lilium* című darabja érte el. Külföldön viszont *A mélység lakói* című 1917-es regényéből írott *Hotel Imperial* aratta; ebből öt alkalommal készült film a világon, már 1918-ban Magyarországon, majd Németországban és többször Amerikában. A *Hotel Imperial* az első világháborúban játszódik; egy város és szállodája többször cserél gazdát, ámde ha az egyenruhák változnak is, az emberi magatartás mindkét oldalon változatlan.

Bíró színművei ugyanazt a változtatni akaró társadalmi indulatot sugározzák, mint már novellái és hírlapi cikkei is. „A *Hotel Imperial*ban tolsztoji eszmék öltenek sardoui formát” - írja róla egy 1927-es lexikoni cikk; az „1913” című, egy évvel a nagy háború kitörése előtt a Monarchia pusztulását jósló darabját pedig, melyet a nagy sikerre való tekintettel, a Singer és Wolfner cég *Milliók könyve* című rotációs füzetében is kiadtak, úgy minősíti a tudós kritikus, hogy „Az 1913 nem is akar más lenni, mint mozdídarab”.

Valóban a képek-jelenetek filmszerűen peregve váltják egymást ezekben a színművekben. A dialógusok sem annyira művészién kidolgozottak, mint inkább agitatív erejűek, szinte már politikai nyilatkozatok. De színműveinek hatása éppen e nyílt és indulatos társadalombírálat miatt nagy, bár kisebb, mint novelláié és regényeié.

Bíró Lajost, aki pedig nemcsak Adynak volt harcostársa és jóbarátja, hanem a *Nyugat* íróinak köréhez is odaszámított: az ellenforradalmi Magyarország hivatalos irodalompolitikája száműzte a közvéleményből, ítéletet is hoztak ellene. Ideje lenne már az őt megillető megbecsülésben részesíteni.

A PÁL-UTCAI FIÚKTÓL A VILÁG SZÍNPADÁIG

Kezdjük mindjárt azzal, hogy bármily kelletlenül vesszük is sokan tudomásul: Molnár Ferenc az első és máig egyetlen igazán és tényszerűen világsikeres magyar író. Ebben őt sem Jókai, se senki más nem múlja felül. Ezen bánkódhatunk, mélázhatunk vagy örvendhetünk: tény.

MOLNÁR FERENC (1878-1952), egy orvos gondosan iskoláztatott fia - Genfben volt joghallgató - 1898-tól publikált. Kicsit Bródy Sándoros novellái és regényei egy rokonszenves, de különösebben nem jelentős íróként ígértek a századfordulón. Mint színműíró, Bródyval azonos esztendőben jelentkezett; zajos sikerét ügyes színpadi hatáskeltésének köszönhetette. (A *doktor úr*, 1902.; *Józsi*, 1904.)

Világsikeressé és figyelemreméltóan jelentős, értékes íróvá az úgy látszik bűvöletes 1906-1907-es évek tették - Ady, Kosztolányi, Babits jelentkezésének ideje ez! -: ekkor készült és jelent meg *A Pál-utcai fiúk* regénye és *Az ördög* című színműve (mindkettő: 1907). „Az ördög lélektani alaprajza a társadalmi erkölchöz és világbeli pozíciókhoz ragaszkodó nő tudatos akaratanak a súrlódása az ördög szerepébe kivetített tudatalatti érzéki vágyakkal, amelyek a szerelmi ballépés felé szorítják”: Schöpflin Aladár tömör témaösszefoglalásához nincs mit hozzáfűzni. A darab megtetszett a bemutatásakor éppen Budapesten vendégszereplő nagy olasz színésznek, Ermete Zacconinak, aki világsikerre vitte. Molnár színművét élvezve egy közép-európai Oscar Wilde-nak örvendett a világ: szellemes párbeszéddek, váratlan fordulatok, mindenkin ott fészkelődő titkos vágyak megszemélyesítése; de ezek a vágyak is társaságképesek, estélyi-ruhások, pusztá kimondásuk révén és által már úrrá is lettünk rajtuk. Két évre rá a *Liliom* (1909): - „A célom az volt, hogy egy pesti kültelki históriát vigyek a színpadra, olyan primitíven, olyan naivul, ahogy az ilyen meséket az öregasszonyok a külső Józsefvárosban mesélni szokták” (Molnár Ferenc szavai a *Pesti Naplóban*). Aztán *A testőr* (1910), melyhez fogható vígjátékot keveset írt Molnár - mondja Nagy Péter, hiszen „az általa legjobban ismert *művi* világban, a színház világában, a színész lélektanában dolgozhatott... rajta kívül senki ilyen pontosan és érzékletesen még nem kottázta le, mit jelent a színésznek önmagát szerepek közt szétoztani, a saját érzelmei szavai helyett öntudatlanul is szerepet mondani; de azt sem, milyen örvény a szerep, amelyért minden veszélyt vállalni érdemes”. (Nagy Péter: *Drámai arcélek*, 1978.)

Mindjárt e kezdeti diadalmas években Ady (*Nyugat*, 1910), Lukács György (*Magyar Salon*), Hauser Arnold (*Temesvári Hírlap*) írnak róla, bírálva méltatják és méltatva bírálják - tagadhatatlan, hogy akkor újat és, ma már tudjuk, máig nem évülőt, mert a világszínpadon máig jelenlévőt hozott az európai drámairodalomba. Hogy ez mennyiben művészi érték, hogy az önmaga belső vágyait végre színpadon látó, s ezáltal a világban végérvényesen diadalmaskodni vélő művelt, vagy magát annak képzelő polgár öröme-szórakozása meddig s milyen értelemben biztosítja valamely műalkotás műbecsét: voltaképpen elméleti kérdés. Úgy tűnik, Molnár - ez általunk most leírt, a nagy háború végéig terjedő korszakban - egy Oscar Wilde és Somerset Maugham közötti szerencsés, szükségszerű láncszem, idősebb kortársának: Shaw-nak természetes kiegészítője. „Kényelmetlen emberismerő, frappáns megfogalmazó és kárörvendően elmés” - mondja róla Ignótus a *Nyugatban*, s e találó meghatározásban legföljebb a „kényelmetlen” jelző vitatható, hiszen Molnár sikerének egyik titka talán éppen az, hogy bár kárörvendően elmés - de nagyon is kényelmes, olyannyira, mintha Lukács György „kellemesség” elméletének eleven példáját óhajtotta volna szolgáltatni. Színművei nézésekor jól érezzük magunkat, élvezzük a létezés örömét, s a kételkedés ebbe vegyülő csipetnyi sója csak az ízt adja hozzá. De bűn-e ez? Gyanítjuk, hogy aki egyértelműen, *ab ovo* elítélendőnek, művészetén kívülinek tartja az örömrzést, *horribile dictu*: kellemességet árasztó művet, mint olyant, az kívül áll az igazi művészetén, s elutasítja Botticellit vagy Rossinit is... Mindez nem jelenti persze, hogy Molnár nem szabja magát túlságosan is készségesen az általa igen jól elképzelt színpadi néző igényeihez, ezáltal önként önmaga lehetőségei alatt maradva.

Egyértelműbben ítéli meg a közfelfogás ifjúsági regényét, *A Pál-utcai fiúkat*. A szerkesztő, iskolaigazgató, Gaál Mózes kérésére írta, és megjelent folytatásokban a *Tanulók Lapja* 1905-1906-os évfolyamában; könyv; 1907. Kétség nem férhet hozzá, hogy a maga nemében remeklés. Világsikerét pedig az is magyarázza, hogy ez a múlt század végére általánosan megerősödött polgári társadalomnak első gyerekregénye, s mint ilyen a Mark Twain által megkezdett út (*Tom Sawyer*, 1876., *Huckleberry Finn*, 1884.) folytatása. Majd csak Erich Kästner fogja tudni ilyen pompásan folytatni a nagyvárosi gyerekek harcát, s abban kifejezni egy, akkor már antifasiszta humanizmus eszméit az *Emil és a detektívekben*.

A Pál-utcai fiúk: álom a köztársaságról. Álom egy olyan hazáról, melyben a lakosok egyenlők, s mindenki közös akarattal cselekszik; ahol választójog van; ahol egyedül a teljesítmény az érdem. Ahol le kell győzni az erőszakosakat, akik *einstandot* csinálnak. Mert az *einstand* „az erőszaknak, az ököljognak és a kalózsuralomnak rövid, de velős kijelentése”. Ahol a tanítás után az utcára kiszaladó gyerek felháborodik, hogy a cukorkaárus felveri az árakat. Akkor keletkezett ez a regény, amikor a világ agyonolvasott gyerekkönyv-eszménye Frances Eliza Burnett *A kis lord* című regénye (*Little Lord Fauntleroy*, 1886) és a belőle készült színdarab (1888) volt - nem szólva most a történelmi regényekről (De Amicis: *Szív*, 1886.; Rákosi Viktor: *Korhadt fakeresztek*, 1899., *Hős fiúk*, 1900.). Akkor keletkezett, amikor Ferenc József ismét hadsereget akart küldeni a választójogot követelő Magyarország ellen; Ady dicsőségének első káprázata idején. Mikszáth a *Nosztalgia-fiún* dolgozik, Bródy a *Tanítónőn*, Gárdonyi az *Isten rabjain*. És akkor játszódik, amikor Molnár gyermek volt a papának a Körút és a Pál utca sarkán épült *ma is álló* házában. Tehát az 1889. év Budapestjén, vagyis megírásakor egy kicsit már a történelmi múltban. Mert akkor még voltak remények, voltak eszmények. A nagy csata 1890-ben zajlik. A regény folytatásos megjelenésekor, 1905-ben a Pál utca már beépült, már nem grund. Az álom tehát a múlté, az ifjúságé. És mennyire budapesti ez a regény! Milyen tévedhetetlenül az! Molnár a református gimnáziumba járt, ez az épület ma is megvan, ma is iskolaépület, vöröstégla fal mellett a 15-ös busz megállója van. A tanítás után a gyerekek kiszaladnak a mai Lónyai-Erkel utca sarokra; az Erkel utcát akkor Pipa utcának hívták. Itt ácsorog az édességárus. (Ma csak a Csarnok mögötti része maradt meg a Pipa utcának. Görbült ez az utca, derékszögben, mint a régi pipák.) Aztán a gyerekek átszelik a mai Ráday - (akkor Soroksári) - utcát. Köztelek utca, Üllői út sarok: itt volt a dohánygyár. Pontos leírása Pestnek, minden útvonalnak, amerre a gyerekek jártak. Aztán a klinikák, aztán a fűvészkert... A Múzeum-kert... Akkor még itt volt a parlament, a mai Olasz Kultúrintézet épületében. Ez akkor, a millennium előtt, szolid környéknek számított, igen szép házakkal. A Baross utcáig főúri paloták, az Üllői út és a Fővám-palota között (a Csarnok még nem épült fel!) kényelmes polgári bérházak sorakoztak. Az iskola tantermének ablakából, mint olvashatjuk, a gyerekek a Kálvin téri templom tornyára láthattak. Ebben az évben épül a kapitalista Európa büszke jelképe, a párizsi Eiffel-torony. Egy szebb, jobb, egy demokratikus világ részegítő reménye. És a vereség. De nem a harc következménye ez a vereség; nem. A vereség kettős; egyik, hogy ház épül a grundra, másik, hogy Némecsek meghal. Aki ennyire csak az eszményekért képes élni, aki nem ismeri a kompromisszumokat, aki nem alkalmazkodik: belepusztul.

Molnár nagyon komolyan készült erre a regényére. Bizonyítja ezt néhány olyan előtanulmánya, mint: *Gyerekek*; *Gitt-egylet*; *Két krajcár füge* című novellái. (Közölve: 1906.) Az sem közömbös, hogy egy egy diáklap felkérésére írta; a lapot egykori tanára, Rupp Kornél alapította.

Hogy hírlapírónak is milyen felkészült volt, arra *Egy haditudósító emlékei* című könyve (1916) a példa. Lapozzuk fel első mondatait:

„Budapest. 1914. július 23. Délután három óra. Rettenetes hőség. Valaki azt mondja: Ez nem az a jó, száraz, égető meleg, ami jólesik, hanem valami fülledt tudjaistenmicsoda. A kávéház előtt ülünk és minden tűrhetetlen. A pincér, a kávé, az újság, a kocsik, minden. A szomszéd asztalnál uszodáról beszélnek. A meleg az embernek a fejét nyomja, mint egy kalap. Ha az ember leveszi a szalmakalapját, úgy érzi, hogy egy másik kalap van a fején, melegebb, nehezebb, szűkebb. Körülöttem mindenki gombolkozik...”

Aztán kitör a vihar. Pusztít. Az író tudósítói éberséggel kezdi számbavenni a viharhárokat. Vele együtt sajnáljuk, micsoda pusztítást végzett. „Emberek haltak meg.” És aztán:

„Fél tizenkettő. Egy nagy automobil áll meg a kávéház előtt. Az újságírói asztalnál már áll mindenki. A kávéház zsúfolva van. Hirtelen csönd áll be, némely asztalnál fölugrálunk. Feltűnően kevés nő van ma a kávéházban. Egy úr berohan, a következő pillanatban üres a hosszú asztal. Ahogy a

publikum utánuk tódul, csak azt látja, hogy valamennyien fölkapaszkodnak az automobilra, állnak benne, lógnak rajta. A gép bődül egyet és elrohan fekete rakományával. Egy szó marad utána az utcán hirtelen összeverődött tömeg közt... Háború!”

Herczeg Ferenc is leírta ezt a katasztrófát hozó vihart *Az aranyhegedűben*. Érdemes összehasonlítani ezekkel a Molnár-sorokkal. Herczeg túlszimbolizál, az ég haragjáról ír, egyébként kemény, tiszta mondatokkal. De ez más. Ez nagy írás, éppen dermesztő objektivitása miatt. A viharkárokat őszinte megrendüléssel, kötelességtudóan összeszámláló író helyett az olvasó döbben rá: mi ez a háborúhoz képest, melynek hírének most hozták. És ahogy a háború szó elhangzik. Ezt a szót egy emberekkel rakott fekete gépkocsi *hagyta ott az utcán*.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a prózaíró Molnárt tanácsos lenne tüzetesen megvizsgálni és értékelni (vagy bírálni). Nagy regényével, amit határtalan becsvággyal írt: az *Andorral* (1918) is rosszul bántak. Lukács György kritikája (*Huszedik század*, 1918. november) túl hamar skatulyázta be az általa akkor legmegfelelőbbnek vélt dobozba. „Molnár regényének tartalma: az átlagos pesti ember életének, az élet belső tartalmatlanságának és ürességének szentimentális glorifikálása. Itt függenek össze legmélyebb gyökerükben cinizmus és szentimentalizmus...” Az *Andor* egyébként kétségkívül egyenetlen mű, remek részletekre következnek lapos fejezetek, de ez sem azt nem jelenti, hogy nem jelentős társadalmi regény, sem pedig azt, hogy ne gyökerezne benne annyi későbbi felszínes siker, például a *Halálos tavasz* sikere; mert a két történet erősen hasonlít egymásra... Az *Andor* írója nem színpadi fogásokra épít; a színi hatásokat valósággal önmarcangoló fegyelmezettséggel kerüli. Hősét például íróasztalával jellemzi:

„Szomorú íróasztal volt, a munkátlan, jómódú pesti fiatalember asztala. Az itatóson nem volt tintanyom, csak rajzok voltak a szögleteiben, ceruzával rajzolt unalmai csigavonalak és kockarendszerek. Elegáns levélpapírosdoboz, domború arany felírással, ezzel a buta szóval: Papyroleum. Fénylő tintatartókészlet, belvárosi papírkereskedő-stílből, csupa sárgaréz és csiszolt üveg, soha gyertyát nem látott két »hozzátartozó« gyertyatartó, néhány felvágatlan jogi könyv, levélnyomó vadászkutya döglött madárral a szájában, marienbádi üvegfélgömb, az üvegbe olvasztott tarka kis bokrétaival, kínos, üres rendben mindez, s az egészet unottan nézte egy állónaptár, amely másfél hónapot késett. A naptárak is tudnak késni, mint az órák.”

Ezután ismerkedünk meg Andorral, aki, mint *Az éjszaka* című Antonioni-film hőse, kibámul az ablakon:

„Fölkelt, kiment az ebédlőbe, hogy kibámuljon az ablakon, mert ott sem volt leeresztve a redőny. A budai utca még félhomályos, csöndes és üres volt. Szemben a házmeister a gyalogjárót öntözte és söpörte. Szemetet is hoztak ott a kapu elé, egy csinos kis ládát, meg egy rongyos, dülledt kosarat. Sok, szép szemét volt, búbozva volt a láda is, a kosár is, a fiú bágyadtan meresztette rá a tekintetét. A szeme így meg-megállt fáradtan, a jelentéktelen tárgyakra függeszkedve, az esze is fáradt volt, ment a szeme után, meredten pihenni valami semmin. Aztán, mint a sirály a hullámról, megint felszállt a gondolkozása, ilyenkor elmozdította a fejét, hogy elszakadjon a szeme attól, amihez oda ragadt volt.”

Andor egy magával mit kezdeni nem tudó, jobb sorsra érdemes, művelt, lézengő férfi, asszonyok vadásza és vadja. Igen jó leírások, rajzok, szavakkal írott mozgóképfelvételek a századeleji Pestről. Andor válsága és tragédiája: a nagy háború előtti fővárosi polgár, végső fokozaton a magyar értelmiség csődjének felismerése. Zsákutca, nincs tovább. Újra kellene kezdeni, ha lehetne, de hogyan?

Lapozzuk fel bármelyik irodalomtörténetünket: az *Andorról* szó sem esik. A prózaíró Molnárról is csak annyi, hogy barackot nyomunk a fejére, mert írt néhány szép novelltet (ilyenkor a *Széntolvajokat* szokás említeni) és hát, istenem, *A Pál utcai fiúkat*. Igen, az kétségkívül...

Elképzelhető, hogy egy alapos elemzés több fogyatékoságot lelne az *Andorban*, mint értéket; csakhogy ezek a fogyatékoságok kísértetiesen tovább öröklődtek a húszas-harmincas évek regényirodalmába. Gazdátlan kincs lett akkorra a Molnár prózája, lehetett belőle markolni.

Végeredményben persze Adynak van igaza, aki 1910-ben ezt írta Molnárról:

„Varázsos, nagyszerű ember... nyolcvan író lakik benne, [de] nyolcvanszor többet adhatna, mint ad.”

És Ady írta azt is, hogy „megterhelt és megviselt lelkéből egy se ide, se oda társadalom bontakozott ki”. Ez a se ide, se oda társadalom azonban „esetleg roppant energiákat rejteget”.

De hát akkor Molnár az igazat írta meg, mert a társadalom akkor ilyen volt...

SZINDBÁD ELINDUL

KRÚDY GYULA (1878-1933) gyerekfejjel kezdett írogatni, s miután teleírta a *Szabolcsi Szabad Sajtó*, a *Képes Családi Lapok*, a *Magyarország*, a *Debrecen*, az *Ellenőr*, az *Ugocsa*, az *Orsova*, az *Orsova és Vidéke*, a *Fővárosi Lapok* (ebben első regénye folytatásokban: *Szeretlek*, 1897), a *Tolna Vármegye*, az *Ország-Világ*, a *Pesti Hírlap*, a *Művészvilág* (ebben folytatásos regény: *Pál apostol*), a *Budapesti Hírlap*, az *Új Idők*, a *Magyar Szemle*, a *Szabad Szó*, az *Egyetértés* és ki tudja, még hány újság hasábjait, hol Mikszáth, hol Herczeg Ferenc stílusát utánozgatva, s miután Budapesten megjelent első kötete, az *Üres fészek* (1897), még mindig alig figyeltek rá, még mindig kezdőnek számított. Hát persze, mert nem is volt ez még igazi könyv, az *Ország-Világ* című lap mellékletei voltak összefűzve és borítólappal ellátva. (*Gordonkázás*, 93. lap.)

Kései induló volt, mint Mikszáth. Ezért hát őt is a jeles 1906-os évek tájától kezdve számíthatjuk ismert, kedvelt, forgatott írónak. A fiatal Kosztolányi is ekkor ír róla (*A Hét*, 1907), de akkor már úgy, ahogyan mindmáig szokás: Krúdy Gyula, „illatos, finom, álmokból és párából szőtt” novellákat ír. „Mintha ódon, drága poharak csendülését hallanám... mintha ábrándok aranyos pókhálószálaí ragyognának szemembe halvány, áttetsző aranyködben.” Megjelenik a *Nyíri csend* (1909) és a *Hét szilvafa*. De már készülődik nagy útjára Szindbád (*Szindbád ifjúsága*, 1911), s hogy Krúdy vele tényleg beérkezett, mutatja az 1917-es második kiadás. Ehhez előszóul e sorokat írta a szerző, fiatal olvasóinak: „Menj, hajós, vitorláidra szívek vannak hímezve!” Krúdy 1911-től kezdve sikeres szerző, szinte csoda, hogy emiatt nem száműzetett a magyar parnasszusról. A *vörös postakocsi* 1913-ban közli folytatásokban *A Hét*, ugyanebben az évben már könyvként is megjelenik Singer és Wolfner-nál, Mühlbeck mester illusztrációival; három újabb kiadása pedig 1914-ben!

A század eleji magyar próza az erősi-aramú, cselekményes elbeszélést kedvelte. Mikszáth, Bródy éppúgy ezt művelte, mint Herczeg, Bíró, Molnár. De még Babits *Kártyavára* is ide sorolható.

Milyen meglepetés hát ehhez képest a Krúdy prózája, mely úgy érdekes, sőt, érdekfeszítő, szinte letehetetlen, hogy semmiféle cselekményszála nincsen. Ehelyett érdekessége, hogy az író úgy kalandoztatja hőseit a jelenben, mintha az múlt lenne és viszont: a múltat valósággal tapinthatón jelenünknek érezzük. Amikor *A vörös postakocsi* elején, virágvasárnap táján, a budapesti Pattantyús utcában feltűnedezik a két vidéki színésznő, Horváth Klára és Fátyol Szilvia, az az érzésünk: valami réges-régi, levendulaillatú történetbe csöppentünk, ide vitt bennünket a vörös postakocsi. Holott Fátyol Szilvia Kaposvárott és Makón már meglehetősen sikereket aratott a *János vitéz*ben, amit köztudomásúlag 1904-ben adtak először, következés-

képp a történet, ha ugyan annak nevezhető, a jelenben játszódik. És mégis, valami nagyon régi, visszahozhatatlanul tovatűnt emlék varázsa lebegi őket körül. Krúdy időjátéka sok tekintetben megelőzi a nyugat-európai irodalom prousti időélményét, Krúdy, a magyar Proust, a francia mesterrel legalábbis egyidőben (*Du côté de chez Swann*, 1913; de ez a szerző költségén jelent meg, miután több kiadó undorral visszadobta!), de tőle függetlenül „találta fel” a nagy újítást, a bennünk magunkban élő saját időnk és a külvilági idő viszonylagosságának drámáját. *Kánaán könyve* című, 1919-ben kinyomtatott, de már 1918-ban összeállított novelláskötete úgy beszél a négy-öt év előtti dolgokról, mint amelyek „a messzi történelmi időkben, a háború előtt” történtek. (*Fogadó a régi világhoz.*)

„Az egykori Griff helyén épült vendégfogadóban évekkel ezelőtt - háború előtt - a vidéki vendégeket már a második, harmadik pohár sernél találta a déli harangszó; mire a József-utcai verestorony harangjainak hangjai a háztetők felett összeölelkeztek a ferenci barátok harangjaiéval, a vendég gallerjába gyömöszölte az asztalkendőt és nagyon csodálkozott volna, ha nem hozzák vala a konyha felől a párolgó húsleves. Esztendőig jártunk ide ebédelni, de sohasem érkezhettünk eléggé korán, hogy a konyha jobb falatjait el ne fogyasztották volna a reggel óta strázsáló vidékiek... Még a fogadóban lakó Szemere Miklós is úgy védelmezte mindennapi levesben-főtt marhahúsát (paradicsom-mártással), hogy féltizenkét órakeréket intézkedett, midőn a provincia már türelmetlenül verte a késheggyel a pohár oldalát az ebédlőben.” (*A vendég az ebédlőben*)

Ez a hírneves Szemere Miklós *A vörös postakocsi* Alvinczy Eduárdja...

De nem csupán az időjáték Krúdy nagy találmánya: stílusa is félreismerhetetlenül egyéni; a szimbolista líra hasonlat-világát menti át hangulatprózájába:

„A Belváros szűk sikátoraiban a varróműhelyek, kalaposboltok cérna- és leányruhaillata keveredett a kapualatti kis serházak hordó- és virsli-szagával, midőn eljött a kánikula és a Rákoson elaludtak a szelek, mint henyélő szolgalegények. Minden bolt, minden ház, sőt talán külön mindegyik pesti lakás vándorolni küldte az utcákra a szagát, mint kisgyermeket kergetnek el a háztól gonosz szülők.” (*Pest aranykora*)

Aztán kezd megszólalni, váratlanul és mégis vártan, mint a bolti csengettyűszó, a háború miatti ingerültség, majd dac és lázadás, éppúgy, mint Babitsban vagy mint Szép Ernőben:

„A régi kedves Pestet el kell temetnünk lassan a háború halottaival. Pest hősi halált halt a világ-háborúban.”

„Mi lenne, ha már letennék a fegyvereket a katonák; ha mindenki megkapná jutalmát az elmúlt három esztendőért, amely kínosabb volt, mint a gályához láncolt rabok élete; ha az újság többé nem írna offenzíváról, csatáról, tengeralatti harcokról; ha nem remegne többé millió szív a holnaptól; ha felemelhetné fejét a gödörbe zárt gondolat...” (*Az álmólátók*)

És csakugyan felemeli fejét a gödörbe zárt gondolat:

„Budapesten minden második embert bezárnak, ha még soká tart a háború. Mily arcátlan tévedéseket hozott ez az időszak. Majdnem a szószékről prédikálták, hogy nem kell búsulni a háború viszontagságai miatt, mert a kiállott szenvedésekből fakad az emberiség megváltása.

A háború olyan fertőt zúdított az emberiség nyakába, hogy nagyon sokáig kell tanítani az iskolákban a mosakodást. Posvánnyá változott a világ, rablók, hamispénzverők országa lett a föld.” (*Szüreti dal*)

És megint megszólal a szimbolista költő, egy prózaíró Ady:

„Miért piros az őszi reggel?

Szüretelnek Magyarországon, veres bort és habos vért. Az egyiknek öt-hat korona az ára literenkint, a másikat úgy adják, mint hajdan a bort, ingyen, jószívvel, papnak, csősznek, vándorlegénynek. Ez a véres szüret eltart már negyedik esztendeje. Harmadszor szedik meg a szőlőt a gazdák, mióta ömleni kezdett az emberi must. Azóta a tőke is kedvet kapott. Az idén termett ugyanannyi bor az

országban, mint amennyi vér kiömlött. De tudja-e pótolni a bor a vért, a bor megnövekedett értéke a vér drágaságát? Van-e annyi vidámság, mámor, nótázó habzás a legjobb borunkban is, amely el tudná felejteni a testvér szenvedéseit, a magyar vér felhőszakadását?” (*Szüreti dal*)

És ez még „csak” a negyvenéves, a fiatal Krúdy - még előtte vannak a húszas években írott nagy regényei.

MENEKÜLÉS EGY ÁLOMVILÁGBA

Krúdy nyírségi nemesek származéka: álombéli hangulatait bizonyára meghatározta szülőföldje is, ez az annyi hiedelmet, legendát, rejtélyes történetet őrző világ, ahol a török kori Fekete Ember óta, aki fegyvertelenül támadt a törökre és fegyverrel saját földesuraira, a *hiszem* annyiszor látszott azonosnak lenni a *tudom*-mal. Innen ered SZINI GYULA (1876-1932) is, bár ő maga a fővárosban született. Az ártatlannak tetsző dolgok mögött is ott sunyító szorongást keltő félelem úgy leselkedik ábrándvilágában a gyanútlan emberre, mint Krúdynál a libbenő függönyök mögött a leszakításra váró engedékeny kisasszonyok. Ami Krúdynál ábránd, az Szininél balsejtelem. A *Magyar Könyvtár* egyik füzetében kiadott novelláit szívesen fogadták *Trilibi és egyéb történetek* (1907), s ettől kezdve ezt a szorgalmas hírlapírót kedvelt elbeszélőként tartotta nyilván a közvélemény. Van azonban novelláiban valami idegenszerű, talán azért, mert nem egy témáját a kor népszerű históriáiból merítette. Így például a *Trilibi* eredetije Charles Nodier rémtörténete (*Trilby ou le lutrin d'Argail*, 1822), melyet a tízes évektől kezdve vagy féltucatszor vittek mozivásznonra a legkülönbözőbb országokban, még Bécsben is. (Lásd még: *Egy lord* című novelláját az *Egyetemes Regénytár* 1910. évi almanachjában, ez is átvétel idegen fordításból.)

Hogy az elbeszélő próza mennyire tudatosan választja helyszínéül a képzeletet, tényleg mintegy menekülésként, arra tanulságos példa CHOLNOKY VIKTOR két novelláskötete. Ez az éber, józan, nagyműveltségű hírlapíró, aki, mint emlékezhetünk rá, a rádiumról, a gépkocsiról, a repülésről cikkezik, aki már 1906-ban könyörtelen logikával megjósolta a világháborút: első budapesti elbeszélésköteteiben (*Tammúz*, 1909; *Az Alerion-madár vére*, 1911), melyek rövid élete végén nyitották s egyszersmind zárták kurta életművét: ábrándvilágba varázsolja olvasóit és önmagát. Tammúz egy keleti istenség, aki egy akkád lovasnak jelenik meg az ősidőkben; az Alerion-madarat egy francia keresztes vitéz öli meg, s emiatt utódai erőszakos halállal hálnak meg. Még a kortárs Magyarországon játszódó történetei is tele vannak halottakkal, kísértetekkel, elképesztő helyzetekkel. A *szürke emberben* egy vándor állatseregletből megszökött gorilla gyilkolássza halomra a komáromi vár katonáit; egy másik történetben Laád Bulcsú doktor, „az európai hírű fiziológus”, önmaga képzeletének életrekelt alakjaival vitatkozik egy körúti kávéházban, s azon tűnődik, hogy „ami most az én pszichémet mozgatja... semmit sem különbözik attól a momentumtól, amely vagy százötven esztendővel ezelőtt Petőfi Sándort rábírta arra, hogy felkapaszkodjék a múzeum lépcsőjének nehezen megközelíthető párkányára és onnan kiabálja bele egy éppen ilyen kellemetlen márciusba a magyar talpokról szóló közvéleményét.” A történet tehát - kétezer táján játszódik, vagyis a messze jövőben... (*Az emberke*). Elindul az író szép hétköznapi az olvasóval együtt a Nagykörúton - „a város legkávéházasabb, éjjel is legtükrösebb részéről indultam hazafelé” -, és kivel találkozik az első kocsmában, mint Dumas három testőrével (*Az arany sarkantyú*). Chólnoky voltaképpen az irodalmi színvonalú „science fiction”, a tudományos indíttatású mese egyik legelső művelője és feltalálója.

Kosztolányi Dezső unokaöccse, CSÁTH GÉZA (1887-1919) ideg orvos, aki Kosztolányival egyidőben lépett fel novellistaként (*A varázsló kertje*, 1908), szintén messzi tájakra kalando-

zik a gyötrelmes valóságból: ő azonban nem a múltba, hanem lelki bajoktól gyötört emberek lelkébe. (Ő maga is erőszakkal vetett véget életének.) Elbeszéléseinek indításai akár egy orvosi kézikönyv részletei is lehetnének. „Ha szép és egészséges gyermekeknek korán meghal az apjuk, ebből rendesen baj származik” (*Anyagyilkosság*). „Még egyszer végigmosták szivaccsal a bőrt, és a véres vizet lecsurgatták az asztalon levő vízvezeték-szájba, majd megragadták a vállain, fölültették [a hullát] és lemosták a hájas, fehér hátát is” (*Trepov a boncolóasztalon*). Hanem aztán az ilyen és hasonló helyszín- és helyzet rögzítések után meglódul a történet száguld egészen a tudatalattiba. „Álmukban együtt jártak végig nagy mezőket, óriási fehér lovak hátán, veszett vágatásban. Szédítően magas hegycsúcsokról repültek lefelé és meleg, véres tengereket úsztak át. Ami fájdalom és szenvedés csak lehetett a földön, mind ott vonaglott, sikoltott és üvöltött a lovak patái alatt” (*Anyagyilkosság*). Ebből a tudatalattiból rendszerint egy rémületes esemény rántja vissza az olvasót az irgalmatlan valóságba, mint e most idézett *Anyagyilkosságban* - két fiú megöli anyját, majd tettük után iskolába indulnak: „Az előadáson pontosan ott kell lenni. Hogyne, ma különösen”.

Csáth jeles zenébíró volt. Újabb színműveit is kiadták. (*Hamvazószerda*, 1974.) Közülük kettő (*Janika*, *Hamvazószerda*) még életében megjelent, és be is mutatták a Magyar Színházban (1911), a többi kéziratból publikálták.

Csáthban van valami kortársából, Franz Kafkából, nála azonban a betegesen különös nem tud mindig annyira általánossá emelkedni, mint Franz Kafkánál. Pompás állapotrajzai tényleg egy orvos irgalmatlan tárgyilagosságú megfigyelései. Thurzó Gábor fedezte fel újból ezt az álomvilágba menekült írónemzedéket, ezeket a „ködlovagokat”. (*Ködlovagok*, 1942. Márai Sándor előszavával.)

A STÍLUS MINT ÖNCÉL

Már Cholnoky Viktornál megfigyelhettük, hogy ez az élet realitásaiban eligazodó, de az életet az általa tapasztalt formában éppen ezért elutasító író az esztétikumhoz menekül (voltaképpen Krúdy is!) a szépet a jóvá eszményítve. A szecesszió is kedvezett ennek a fölfogásnak, s amiképpen a *Jugendstil* grafikáiban az indák, úgy kanyarodnak önmagukból önmagukba a mondatok. Ilyen stílművész elbeszéléseiben és színdarabjaiban SZOMORY DEZSŐ (1869-1944), aki hosszú párizsi tartózkodása után, a tízes évek elején kapcsolódott be a magyar irodalmi életbe (*Az isteni kert*, 1910, novellák; *A nagyasszony*, 1910, színmű). „Széles, pompázó, nagy hatást keltő környezetrajzokat ad, kifinomult, szecessziósán túldíszített, szinte fülledt drámai nyelvet használ” - írja színműveiről Osvát Béla. Uralkodók személye köré csoportosított drámai életképeiben (*II. József császár*, 1918) nyelve, stílusa, dialógusai teremtik meg a varázslatot, adnak hitelt az ábrázolt helyzeteknek. Nyelve: szavai, fordulatai miatt a konzervatív kritika erősen bírálta is. Az 1917-ben írt és az *Eszendő* 1918. januári számában megjelent *Incidens az Ingeborg-hangversenyen* című egyfelvonásosában nyelvezete a pokoli gúny, tragikomikus szituációk kifejezésére és elfogadtatására hivatott. Figyelemreméltó, hogy szerzői utasításai is irodalmi igényű szövegek, akár el tudja játszani ezeket a színész, akár nem:

„A Bösendorfer előtt Ole Ingeborg ül.

Ole Ingeborg egyike ama zongorázó sasmadaraknak a Liszt tradíciókból, borzasztó és éterikus és frenetikus mikor kell, jelenleg elveszve a világ számára egy fehér-fekete billentyűsor előtt, mint egy szédítő dominójátékban, ami végleg elbűvölte.

Beethovent játszik, a Mondschein szonátát!

Zord és vonagló elmélyedéssel, kapkodással és habozásokkal a legfinomabb árnyalatokért, az ön-élvezettől eltorzult arckifejezéssel, szinte szenvedve a kéjtől, amit ez az interpretáció, a nagy szellem átható és áhítatos fölértékével okoz, kitekert nyakkal, vállal s kanyargó fejmozdulatokkal követi a ritmusokat és szellemül át a hanghullámokban, mint egy szent fuldokló egy keserves tengerben. És hosszú fehér haja mintegy a felszínen lobog.

Nagy csend és áhítat van előtte s körülötte. Közele és távoli arcok ragyognak a mélyben. A zenei kéj mint egy impalpábilis mótely, áterjed a hallgatóság minden érzékére.

Némán vibrál minden hölgy, halott mozdulatlanul.

De íme itt az incidens.

Amint ugyanis a művész, nedves önkívülettel teljes szemgolyóit, egészen öntudatlan, a gyönyöre kék végtelenéből a közönség felé sodorja, hirtelen megdöbben és megremeg egy hangtalan sikolyban, szinte megdermedve valami lehetetlen vízió előtt, két nagy kezével a billentyűre fagyva.

Ez az első stádium. Aztán hirtelen, a két karja lehull, szárnyszegetten. S mint egy báb dől neki a zongorának, lehanyatlott fejjel, borzongva, sírva, a lábait rángatva, a művészlélek túlzott szenzibilitásának már-már epilepsziyszerű krízisében.”

Ezekből az évekből legjobb „nagy” színműve az öniróniát egy pesti belvárosi életképbe oldó *Hermelin* (1916). Nevetünk is az „illatos rothadást” árasztó író-főhősön, de el is fogadjuk, hogy „a szélsőségeknek ez a virága, ez a beteg zseniális” valóban „legbriliánsabb irodalmi zenészünk”.

Szomory igazán nagy és e korszakból halhatatlan műve háborús (és háborúellenes) regénye, a *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről* (*Nyugat*, folytatásokban, 1914 októberétől; könyv: 1918). Valóban kár, hogy nem ismerték külföldön: megelőzi Remarque-ot és sok mindenki mást; Barbusse *Tűzével* egyszerre íródott. (*Lefeu*, 1917.) És valóban kár, hogy a magyar olvasó sem ismeri; nincsen újabb kiadása. Szomory nem vett részt a háborúban (kitörésekor negyvenöt éves volt), tehát amit egy angol tiszt szemével, első személyben leír, azt értesülései, régebbi utazásai és képzelete alapján írja. Hitelessé mégsem a fantázia, hanem a háborút elítélő etikus magatartás teszi. És persze írásművészete, ez a kicsit körülményeskedő és mégis megejtő stílus:

„Egy nagy teret tessék elképzelni, egy végtelen nagy teret csonka kéményekkel, mint a római Fórum tört oszlopai és még füstölgőn, büzlőn, nyirkosan és nedvesen, a patakozó szurok és sárga enyv folydogáló masszáival, egy nagy teret, mely egy egész városrész volt, utcákkal, sétányokkal, kertekkel, gyárakkal és templomokkal s ahol most az utcák nyomai is eltűntek a leomlott falak s bedőlt tetők alatt. Színes-cserepes tornyok hevernek, tört harangok bronz-sisakjaival kis szatócsüzletek faportáléi mellett s kitépett fák és rózsabokrok lombja zöldell helyenként a közökben, elgurult s elgázolt narancsok ezreivel. Egy hallatlan, sőt mondhatnám egy halhatatlan szemétdomb az egész s amint a reggeli napfény bevilágítja, ott látok az egyik köcsücsön vagy körakáson, kiválva s kiemelkedve s csillogón is a reggelben, egy kedves kis madárkalitkát, piros szalagbóbitával. Mint egy apró, ragyogó tündérkastély egy hegyszirten, olyan a kalitka. Közeledem, vizsgálom, megilletődve. Egy kanári fekszik benne a sarokban, hanyatt fordulva, a két vékony lábával a levegőben s fekete konttyal a fején.

Távolabb a romok között, egy csomó leszaggatott és elsodort cégtábla hever, a neveknek úgyszólván túlvilági jelentőségével, mint a koporsófedeleken. S egy-egy ilyen cégtábla, mint a fapadló hajlik át az egyik romhalmazról a másikra. Cégtábla? Nem mind. Mert amint végigmegyek az egyikken, hirtelen megrecseg s beszakad alattam s rögtön fel is zúg, harsogva. Egy zongora hangszekrényébe léptem.

Néhány jámbor házi tyúkot is jegyeztem fel itten abban az ősi kápirgatásban, amit semmi sem zavar. Egy holt ló körül vannak mind és falánkan a szemét csipkedik.”

A regény végén a főhős mintha az egész világtól és a létezés értelmétől búcsúzna:

„Az egész nagy, vérszagú világ, úgy tűnik, mögöttünk van e percben, távoli örvények fenekén. Baráti szívünk, múlt életünk, ezerféle emlékeink a maguk mámorító anyagiságával szinte elbódítják a lelkünket s mintha nagyszerű szárnyakon repülnénk, ott vagyunk fönn, egyedül mi ketten, micsoda magaslatokon, nem is tudom! Egyéni kiválóságunk, elfinomultságaink és nagyszerű érzékenységeink az emberi öntudat legszélsőbb fokára emelnek s van bennünk valami gyönyörűséges gőg, hogy ilyen jól születünk, s ilyen mennyeeien föl tudtuk szítani magunkban, micsoda fergeteg! az élet nyomorult hevét. S remegő meghatottságunkat, nem tudni hogyan és honnan, a karácsonyi hangulat boldog nyugalma árnyékolja be, mint egy fiatal majompárt az afrikai sivatagon, egy rengeteg cédrus lombteteje. Holott csak itt vagyunk ebben a szomorú kis diák-kávéházban, egy alacsony mennyezet alatt, ahol füst száll, egy kopott biliárd körül, egy márványasztal előtt, amelyen két csorba pohár, a szódás whisky gyöngyeivel, mintha a nosztalgiánk üvegbutorzata volna.

- Valamikor három királyok mentek - mondja D. hadnagy - három királyok mentek a pusztában, egy magányos csillag után.”

A harctérre vezényelt ifjú író, Tersánszky Jenő a fronton olvasta ezt a Szomory-könyvet, s mint Réz Pál idézi Szomory-életrajzában, így morfondírozott: „Ugyan, minek kellett nekem idejönni a harctérre, mikor valaki Pestről, az íróasztala mellől különbül látja meg a háborút, mint én innen, a kellős közepéből?”

Szomory öregkorában novelláival remekelt; ezekről a következő fejezetben szólunk.

Szomorynál kisebb tehetségű a jelentős stílusművészként Kaffka Margittal csaknem egyszerre indult TORMAY CÉCILE (1876-1937). Feltűnést 1911-ben keltett *Ember a kövek között* című regényével, egy horvátországi karsztvidéki félvad hegyi lány meg egy jámbor bakter tragikus kapcsolatáról. Legjobb regénye *A régi ház* (1915), melyet Batthyány Gyula rajzai képzőművészetiileg is érdekessé tettek. Tormay ebben egy pesti német kereskedőcsalád életregényét adja, Krúdy hangulataira emlékeztető, de mesevezetésebb stílusban.

„Este volt. A tél fehéren hullott a földre. A havazáson át nagy jegenyék jöttek a kocsi elé. Kísértetiesen, lombtalanul jöttek a mozdulatlan síkon. Mögöttük hegyek keltek föl a hóban. Kicsiny templomtornyok, háztetők torlódtak egymás fölé. Elszórt, apró négyszögek gyulladtak meg.”

Közhely voltaképpen ez a kezdés, ahogy azonban a döcögve rázkódó batár a város felé ballag, mozgóképre emlékeztető módon mozdítva meg a világot, s ahogy ez a megmozdult világ a regény folyamán nemcsak a hősök lelkét, lelkiállapotát, hanem mindig a jövőt is bejósoló tájjá változik: mégiscsak eredeti hang.

Tormay Cécile igen hamar kezdett elhíresedni Európában. A háború előtt németül és franciául publikálták, esélyei voltak, hogy egy Lagerlöf vagy Undset hírnevére vergődik.

LACZKÓ GÉZA (1884-1953) *Noémi fia* című önéletrajzi regényében (1917) és Zrínyi-könyvében (*Német maszlag, török áfium*, 1918) egy régi korszak, illetve egy társadalmi réteg nyelvét igyekszik aggályos gonddal rögzíteni s e nyelvvel egy tűnt világot feltámasztani; de éppen a kínos pontosság, a tudományosan bizonyítható nyelvi hitel fojtja el a mesét, az életet, s válik az olvasmány dicséretes kuriózzummá, amit szívesen magasztalunk, de amit szinte lehetetlenség ásítozás nélkül végigolvasni.

REALIZMUS MÓRICZ ELŐTT ÉS KÖRÜL

Ezzel a szimbolista lírának némiképpen megfelelő elbeszélő prózával párhuzamosan a tízes évek táján egyre határozottabban bontakoznak ki egy realista irányzat körvonalai, MÓRA FERENC (1879-1934) egy kiskunfélegyházi, földet művelő szücsmester fia, szegedi hírlapíró és 1904-től könyvtáros a Tömörkény-vágta csapáson halad tovább, s miközben *Az én*

újságomba százszámra ontja a színvonalas gyerekmeséket és versikéket, kialakít egy lírai hangú, szomorkás humorú, a Tömörkényénél lágyabb, de a társadalmi összefüggéseket és ellentmondásokat talán élesebb szemmel felismerő novellastílust (*Öreg diófák alatt*, 1906). Igazi nagy korszaka a húszas évektől számítódik; de cikkeivel, említett novelláival, gyerek-történeteivel már most jelen van az irodalmi életben. Mikor pedig „pár gyalogjáró szót” mondott „a szabadság lényegéről”, és kifejtette: „a forradalomból született szabadságnak csak egy tartalma lehet, amely azt megszenteli: szabad megtenni mindent, ami nem keveseknek jó, hanem sokaknak; szabad megtenni mindent, ami nem kiváltság, hanem megváltás” - akkor Móra Ady, Babits, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Bíró Lajos mellé sorakozott e vallomásával.

TÖRÖK GYULA (1888-1918) erdélyi, majd 1910-től budapesti újságíró 1908 óta publikál (*Kis Ferkó*, történelmi regény); ha nem Móricz árnyékában dolgozik s nem hal meg oly korán - egy második Móricz válhatott volna belőle. Török Gyula a mikszáthi hagyományt folytatja, főleg abban az értelemben, hogy a talaját veszített dzsentrit ábrázolja egy számára végérvényesen kedvezőtlen, polgárosulni igyekvő világban; folytatásokban közreadott regényei (*A porban*, *Magyar Hírlap* 1912; *A zöldköves gyűrű*, *Élet*; *Egon*, *Egyenlőség* 1917; *Ikek*, *Érdekes Újság* 1919) csak 1917-től kezdve, a háború kellős közepén jelennek meg könyv alakban, az se mind; így hát, mivel 1918 októberében Török Gyula már halott - voltaképpen nem saját korának, hanem *az őt felfedező utókornak az írója*, egészen napjainkig, hiszen az 1918-ban (vagy előbb?) írott és folytatásokban is csak halála után (1919) megjelent *Ikek* 1957-ben került könyv formájában az olvasók asztalára!

A porban hőse, amint azt Vargha Kálmán megállapította, egy magyar Oblomov, aki látja a bajokat, de alig mozdul, hogy tegyen valamit, öngyilkos lesz, mikor életének folytatása: gyermeke megszületik. *A zöldköves gyűrű* a kiegyezés előtti és körüli nemességet rajzolja, tehát Mikszáth világát, azonban már Mikszáth „fiaként”, az apákat is illető kritikával.

Török igen jó novellista. A sok félhomály, fellegektől borított hold, levendula meg női harisnyakötő után felüdülés kalauzolásával a magyar „porban” körülnézni; a *Forró mezők* lehetét érezzük. Itt van például a *12752* című novella (1916). Egy vasúti fülke száma ez, melyben az anyjával utazó kisfiú egy számára ismeretlen utassal találkozik. Elkapott fél-szavakból megsejthető, hogy a véletlenül ott utazó férfi a mama hajdani kérője, aki, miután az asszony most is kereken elutasítja, a *12752-es* fülkében föbe lövi magát. A kicsit hatás-vadászónak tűnő mesét visszafogottan, mondhatni halkan, keserűen adja elő Török Gyula; a kisfiú úgy tekintet széjjel a rejtélyes és ellenséges világban, melyet a két nem közötti vágyak és feszültségek láthatatlan fonalai szönek át meg át, mint később Graham Greene gyerekei (például a *Basement Roomban*).

Bródy ízei, színei, dühei újulnak meg egy pesti cselédlány házasságon kívül született fiának novelláiban: NAGY LAJOS (1883-1954) azonban a visszafogott higgadtság köntösében fogalmazza meg indulatait, írásainak fehér izzása ezért első pillantásra a szenvtelen tárgyilagosság látszatát kelti. 1908 óta publikál, mégis sokáig alig ismerték, s akik tudtak róla, azok is csak vállvonogatva ismerték el; régebbi lexikonokban vagy nem is szerepel, vagy csak tessék-lássék közölnek róla egy-két pontatlan adatot. Pedig őt is közölte a *Nyugat*... Elég egyetlen példán bizonyítani már-már szófukar tömörségét s az ebben elrejtett gondolati robbanótöltetet:

„Csendörök! - mondta a gulyásné, és tekintetével a messze országúton baktató két lovasra meredt.

A gulyás is arrafelé bámult, már ő is észrevette a figurákat.

...

Ott pihentek a ház előtt, mert vasárnap délután volt. A gulyás, pödörített kisbajuszú, csinos ember, egy fölfordított dézsa fenekén ült, a felesége a gyalogszéken, az öregasszony, a béresné, a földre összehajtogatva letett hamvason. A gulyás piros, nyers cseréppipából pipázott. Eddig lassan, vontatva beszélgettek, de most, amióta a csendőrök felbukkantak, éppencsak, hogy megtárgyalták őket, hogy látszanak, gyönnek, valahová mennek, azután nem jött több szó az ajkukra.

...

A csendőröket most nem lehetett látni, elfödte az istálló.

Az országút, amelyen haladtak, a tanyától félórányi járásra, a határon vezet el. Két távoli községet köt össze nagyívű kanyarodással, Dunavecset és Soltot, az egyik a tanyától északnyugatra, a másik délkeletre fekszik. Vecse felől jöttek a csendőrök, Solt felé mennek, ha ugyan odamennek. Az országúttól keskeny kocsitút fut a tanyáig, ennek túlsó végét nem látni, a ház előtt ezt is elfödi az istálló.

A kis Jóska már elszaladt a kúthoz, mert onnan láthatta a csendőröket. Ha néha-néha elléptetnek is az országúton, mégis szűkösen adódó látvány ez a szemnek. Legtöbbször üres az országút, ha egy-egy vándort vagy magányos parasztembert látni rajta meg porzó kis parasztkocsit, csak néha akad valami, egyszer négyfogatú hintó, másszor cifra cigányok, nemrégiben sok-sok marhát, ökröket, kisborjúkat is hajtottak; az is szép, mikor a gabonát szállítják Nagyútról négyökrös szekerekkel, öt, hat, nyolc szekér is megy egymás után, vagy ha cséplőgépet húznak. Egyszer, nagyon régen, talán már van két esztendeje is, egy csoport huszárt látott vonulni, akkor lélekszakadva szaladt az országút felé, de már nem érte el őket. Most csendőröket látni, lóháton; a csendőr a legnagyobb úr a világon, kardja van, puskája van, sok hosszú kakastoll a kalapjánál, a nadrágja belül szürke bőr, zsinóros a ruhája, bojtja is van, mindenféle fényes szíjak és csillogó csatok, nyáron is csizmában jár, sarkantyús csizmában. A csendőr csodálat és irigység tárgya, nem verhetik meg, nem győzhetik le, ő veri a rablókat és a nagy, erős legényeket, sok ilyesmit hallott már, hallotta, hogy két szál csendőr szétugrasztotta a falu egész legénységét, zuhogtak a pofonok, és a puskatussal is odavágtak. És, ó, a diadal, a boldogság, a csendőr le is löhet embereket, zsványokat, a kardjával is agyonvághatja azt, aki nem adja meg magát.

- Ide gyönnek! Ide gyönnek a csendőrök! - kiáltotta vad örömmel a gyerek, és futott a ház felé.

- Ide gyönnek? - kérdezte a fiatalasszony, és felélénkült, kigyúlt a szeme, felugrott, és indult a kút felé.

- Csak nem ette meg őket a fene! - ijedezett a béresné, és ránézett a gulyásra, aki nyugodtnak látszott. Hogy vajon mit szól ehhez.

A gulyás erőltetett, dacos nemtörődomséggel ült, és a felesége után sandított gonoszkodó szemmel, mert észrevette az asszony nekivadását."

Ugye, érzékeljük az elbírhatatlanná növekvő feszültséget: életképpel indulunk, csendőrök tűnnek fel a látóhatáron, mennek valahová, hol látszanak, hol meg eltakarja őket valami; aztán egyre nyugtalanabbul kínozni kezdi az embert a gondolat, hogy ezek mégis a novella hőiséhez igyekeznek... És aztán, ahogy „csak” faggatóznak, tulajdonképpen nem történik semmi baj, mégis... A novella tárgya - és eszmei mondandója - nem is a csendőrök valami égbekiáltó gáztette, hanem majdnem ellenkezőleg: „mindössze” kérdezgetik a tanyasiakat, nem láttak-e erre felé disznótolvajokat. De ahogy kérdezgetnek! Lázító írás ez, egy nagy író jegyzőkönyvszerű ténymegállapítása: ez így nem mehet tovább. (*Tanyai történet*, 1917.)

A hírlapírás egy addig nálunk ismeretlen irodalmi változatát teremtette meg útikönyveivel PÁSZTOR ÁRPÁD (1877-1940). Ezek voltaképpen szociológiai indíttatású elbeszélések. 1897 óta publikál ez az Ady-kortárs, aki Molnár Ferencsel járt együtt iskolába - (tehát ő is egy „Pál-utcai-fiú”) -, és aki 1917-ben az első magyar nyelvű verset írta Leninről. Ez persze nem érdem, de több azért, mint pusztán kuriózum. Regényt is írt, mégpedig a külföldre exportált magyar utcalányokról (*Vengerkák*, 1915), mely elsőprő sikert aratott és filmre is vitték.

Igazi érdeme azonban, mely miatt sohasem lenne szabad őt felednünk, a szociológiai riport-novella. Kortársai e műfaját annyira becsülték, hogy egyik kötetét (*Budapesttől a föld körül Budapestig*, 1911) a *Nyugat* adta ki, és Ignotus és Schöpflin Aladár méltatta. Sajnos, Schöpflin 1937-es irodalomtörténetében már csak melleleg említi. Kár. Támasszuk fel őt újra. Első ilyen jellegű kötete, a *Tengeren, tengeren túl* (1909) magyar kivándorlókat követ, figyel, tanulmányoz. A kitántorgott parasztok között sikkasztó, szerelem csalódottja, kártya-adósság elől menekülő arisztokrata huszártiszt támolyog-tévelyeg a New York-i kikötőben. Lenyűgözően érdekes, amit a munkássá vedlett pittsburghi magyar zsellérekről ír:

„Hogy élnek itt a magyarok? - Rosszul és csúnyán. Szombat és vasárnap minden *saloon* velük van tele, és keresetük nagy részét elisszák. Nem törődnek a lakással, tízen, tizenöten laknak egy lakásban és inkább bort, pálinkát vesznek a pénzükön, mint tiszta ruhát. Isznak és kártyáznak. - Mi lehet ennek az oka? - Többet keresnek, mint eddig és több alkalmuk van költekezni. - Szomorú szociológiai igazság. Eddig lehetetlen kis bérért a testüket, a lelküket adták oda, húst alig ettek egy héten, most napibérük legkevesebb egy dollár tizenhét cent s egy fejlettebb emberi közösségben élnek, mely több örömet és jólétet nyújt nekik. Mint a primitív emberek általában, ők sem ismernek átmenetet s innen van dorbézolásuk.”

Aztán benyit egy lakásba. Boarding-house, amit a magyarok burdos-háznak hívnak. A főnök-asszony: a burdosné.

„Ez a legkülönösebb közösség. A legfurcsább köztársaság, amelynek elnöke a kosztos asszony, kinek alattvalói - (a férj szemeláttára és tudtával) - teljesen egyenlő jogokat élvezhetnek. Legnagyobb tekintélye a legidősebb burdosnak van, aki már legrégebben lakik ott. Attól még a férj is fél. Tízen, tizenöten laknak egy kis lakásban. Akinek nincs munkája, a többiek tartják el, míg akad dolog. Itt már több a gyerek. De hogy melyik kié, bajos volna megmondani. A nagy távolság otthonról, az egymásra utaltság és nyomorúság új közösségi formát fejlesztett ki: a burdos családot.

Legújabban erősen fejlődik a szocializmus. Külföldi munkások, különösen olaszok és orosz zsidók a legerősebb agitátorai.

A harmadik ház, amelybe betértem, jó módú magyar munkásé. Harminc éve dolgozik itt és annyit takarított meg, hogy kis házat vett...

Bámulatos, hogy az a nép, mely eddig minden idejét a mezőn, szántás-vetés mellett töltötte el, mily ügyesen dolgozik az acélgyárakban, hogyan kapja el az izzó acélrudakat, hogy áll a zúgó gépek, szikrázó tüzek közepette. Földműves nép vagyunk, de főképpen azért, mert nincs iparunk.”

„Pennsylvania állam a magyarok egyik legerősebb fogyasztója. Ide jön a legtöbb magyar munkás, holott ennek az államnak a törvényei a legembertelenebbek, itt minden és mindenki a tőke, Carnegie kezében van, az ügyész, a bíró, az ügyvéd, a bankár, a közjegyző, a tanár és tanító és ez mind egyetlen hatalmas láncot alkot, amely elfogja, többé nem ereszti ki és legutolsó csöpp vérig kizsákmányolja a tudatlan, magával tehetetlen magyar munkást... Soha törvényszék előtt ebben az államban munkásnak nem lehet és nem volt igaza, mert minden bíró és minden paragrafus meg van vásárolva... Óva kell inteni népünket, mielőtt hajóra száll, Pennsylvaniától...”

Pásztor Oroszországban is járt. Ő készítette Tolsztojjal az utolsó interjút. Irodalmi remeklés: szellemes, öngúnnal teli, ugyanakkor tárgyilagos, pontos tudósítás. És, Tolsztojtól függetlenül, Oroszország, anno 1910. (*Budapesttől a föld körül Budapestig*, 1911.)

„Oroszország végleg felébred és a forradalom levegője sivitva és zengve tódul ki a cári és papi Oroszország szelepein. És ez meg fog történni, nem azért, mert a szabad eszméknek győzni kell, vagy mert elcsépelet frázisok mindig diadalt aratnak, hanem mert az emberek élni akarnak és a szükség kényszeríti majd őket erre a haladásra.”

KÖTÉLTÁNC REALITÁS ÉS FANTASZTIKUM HATÁRÁN. A HUMORBA OLDOTT TRAGIKUM: KARINTHY FRIGYES

1916-ban, a háború közepén mintha Bokával, Nemecekkel, meg a többiekkel találkozánk újra: vagyis inkább az 1890 táján tíz egynéhány éves Bokák gyerekeivel. Ilyen gyerek például Steinmann, a grófnő, meg a többiek. Ezt a találkozást KARINTHY FRIGYES (1887-1938) tollának köszönhetjük: *Tanár úr, kérem* (1916). Ungvári Tamás írja: „A könyv alapötlete az, hogy az iskoláskor utáni esztendők, maga a felnőtt élet: álom. Még hozzá rossz álom, s nem úgy alakul, ahogy azt a gyermeki képzelet megrajzolta. Karinthy fordít egyet a histórián s így sugallja olvasójának, hogy az egyetlen valóság: a gyermeki képzelet által benépesített vidék, amikor... játék enyhíti a szorongást.”

Elgondolkoztató, hogy tíz éven belül két világraszólóan remek gyerekkönyv került kiadásra Magyarországon; s elgondolkoztató az is, hogy nemigen tűnődünk rajta: ez a két könyv, *A Pál utcai fiúk* meg a *Tanár úr kérem* valahogy szorosan összefügg, szinte egymásból következik, s így együtt mélyebb és keserűbb kritikái a kornak, mint sok nagy regény. Karinthy Frigyes úgyszólván akkor született, amikor *A Pál-utcai fiúk* játszódik és akkor volt egyetemi hallgató, amikor a Molnár-regény megjelent.

Karinthy gyerekei ártatlanabbak, gyanútlanabbak, mint a maguk harcát felnőtt tudatossággal vívó Pál utcaiak; de éppen ezért kiszolgáltatottabbak is, és ebből következőleg nem a grundon vívnak nagyon is igazi csatát, hanem apró tréfákba, fantáziálásba menekülnek - mint e korszak írói közül is annyian. Kényre-kegyre ki vannak szolgáltatva a tanárnak, aki elől csak képzeletük tájaira, a gúnyba, a nevetés elidegeníthetetlen szabadságába, a humor senki földjére menekülhetnek.

Ide menekül Karinthy maga is, amikor felnőttekhez szól: az *Utazás Faremidóba* (1916) egy gulliveriáda formájában fitorog az önmagára oly büszke huszadik századi ember miatt...

Író-kortársainak irodalmi arcképcsarnokát is humoreszkek sorozatában rajzolja meg, nagyon is tudatosan bizonyítva ezzel a magyar irodalom szinte már kápráztató sokrétűségét (*Így írtok ti*, 1912).

Néhány novellája napjainkra úgyszólván szállóige lett: például a *Krisztus vagy Barabbás* (1918), melyben külön-külön mindenki Krisztus felmentésére szavaz, együtt azonban mégis Barabbás szabadon bocsátását követeli a tömeg hangja...

A *Legenda az ezerarcú lélekről* háborúellenes, a haladásban hívő bölcséletet fogalmaz meg: „mindannak, amit a természet produkál itt a földön, itt a földön vannak meg az eszközei, s nem lehet akadálya annak,” hogy az ember megtalálja ezeket az eszközöket”.

Persze, a gyakorlatban mindez nehéz. Karinthynek szinte minden írása ezt a nehézséget ábrázolja. Már ifjúkori költeménye (1906) is, a *Martinovics*:

De ifjú voltam, és sötét agyamban
Ködös, riasztó víziók lobogtak.
Egyetlen szívnek láttam a világot.
Melyben nehéz, sötét eszmék dobognak...

S hogy az *Így írtok ti* minden telibetaláló viccessége mellett milyen jelentős műalkotás, azt bizonyítsa a *Petőfi-féle* e néhány sora:

De hogyha szived csak a vágy viszi
E szentelt csarnok oltárképihez
Hogy a dicsőség myrtus ágait
Rakják fejedre embertársaid
Akkor maradj közöttük és alant

Akkor dalolj vakondokéneket
Kimérve, és tökéletes rimek
Igája mellett; és dalold nekik
Üres szívvél álérményeid...
(*Számadás a tálentomról.* 1957)

Ez már nem csak szeretetteljes gúny: ez Petőfi modorában szemérmes-egyetértő újrafogalmazása Petőfi mindig érvényes gondolatainak...

Ausztria-Magyarország népeinek irodalma a szétesés pillanataiban a birodalomnak szinte valamennyi nyelvén a képtelen fekete humor jegyeit öltötte magára. Franz Kafka németül, Jaroslav Hašek csehül, Karinthy Frigyes magyarul fejezte ki a közös élményt, az előre tudott és mégis tétlenül nézett bomlás ríkatóan kacagtató, undorítóan örvendetes látványát.

A MAGYAR TÁRSADALOM A MAGYAR SZÍNPADON

Molnár Ferenc, Szomory Dezső, a kései Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Bíró Lajos és mások bemutatásakor már szóba került az század eleji magyar dráma. Akikről a kép teljessége végett még szólnunk kell, a maguk idejében nagy hatású, mégsem igazán maradandó szerzők. Hogy egy nem csupán nagy hatású, hanem talán valóban jó színjelőadás és az előadott mű között micsoda különbség lehet, arra meghökkentő példa Ferenczy Ferenc, akiről több hitelt érdemlő jeles kortársa írja, hogy megteremteni segítette a magyar lélektani drámát; ha azonban *Rablélek* című drámáját (1901, *Várszínház*) ma elolvassuk, amelyből pedig film is készült, tehát tényleg jelentékeny hatása lehetett - csak hüledezni tudunk a csudálkozástól, mennyi sületlenség van abban összehordva. „Kissé zavaros az, amit s ahogy beszél hozzánk a színpadról. De ügyes ember, s az epizódok átsegítik a folyón, melyet megárasztani tudott, de meghidalni nem.” Ady ítélete ez egy 1905-ös Ferenczy-bemutatóról (*A nagy érzés*); hihetünk neki. A polgári forradalmat a közvéleményben tényleg előkészíteni segítő Földes Imre (1881-1958) darabjai sem igazán jók - ugyanazt hirdeti, mint amit Bíró Lajos (*A császár katonái; Hivatalnok urak*, 1908). Fényes Samu (1863-1937) kassai ügyvéd, majd a tudomány lelkes fővárosi népszerűsítője újszerű és korszerű történelmi drámákat írt (*Kuruc Féja Dávid*, 1902; *Bacsányi*, 1903) és egy rengeteget játszott, filmre is vitt társadalmi játékot (*Csöppség*, 1905).

Valójában Ady Endre váradi barátjának, Nagy Endrének (1877-1938) kabarészervezői és szövegmondói-csevegői tudását is csak az méltányolhatná igazán, aki ezeket látta-hallotta; színművei (*A miniszterelnök*, 1912) nem haladják meg Herczeg Ferenc drámáinak színvonalát. E korszakbeli önmagáról a háború után remek emlékező regényeket írt, ezekről később ejtünk szót. Őszintén szólva, Lengyel Menyhért e korszakbeli drámaíró tevékenysége sem igazán maradandó; egyet kell ebben értenünk Nagy Péter véleményével. Tagadhatatlan viszont, hogy első darabja, *A nagy fejedelem* (1907) igen jó hangütésű társadalombíráló színmű (a *Thália Társaság* mutatta be), valamint, hogy a *Tájfúnnak* (1909) talán a Molnár Ferenc darabjainál is nagyobb világsikere volt. Amerikában már 1912-ben filmre vitték; ennek azonban a téma inkább a magyarázata, mint a kidolgozás. Hiszen *A pillangókisasszony* korában vagyunk! (*A csodálatos mandarint* már korábban említettük.) Elképzelhető viszont, hogy a *Hálás utókor* (1908) című Lengyel Menyhért-darab netáni felújításakor újra kell értékelnünk tevékenységét; nem ártana, ha sor kerülhetne rá. (Hőse öngyilkosság hírért keltve külföldre menekül, mire itthon utólag ünneplik...) Gárdonyi Géza, Heltai Jenő színművei sem jelentenek a mai olvasónak igazi olvasmányélményt - színi működésük megtárgyalása a színháztörténet feladata.

Mindenképpen érték viszont BARTA LAJOS (1878-1964) *Szerelem* című színműve (1916). Még a szerelemben is az okosan számító, mérlegelő, jövőjüket a házasságban és a házasság által építő emberek diadalmaskodnak; így hát a darab ironikus „szerencsés befejezése” volta-képpen egy tragédia körvonalait sejteti, hiszen az őszinte érzelmekért hevülő lányok hoppon maradnak. *Parasztok* címen (1911) a földosztás fontosságáról is írt egy darabot Barta Lajos kassai lapszerkesztő, majd 1911-től a *Világ* hírlapírója - ezt azonban két előadás után leparancsolták a Magyar Színház színpadáról, a kézirat elveszett. Barta a szocializmus eszméit hirdető novelláival és regényeivel (*Az ige terjedése*, 1916) szerepet játszott a forradalom előkészítésében is. 1917-ben Ady Endre méltatta működését.

AZ IRODALOM MINT TUDOMÁNY

Az irodalomtörténetírás és az irodalomnak mint művészetnek tudományos értékelése: ez lenne a pontosabb cím. Jelzi, hogy a tényeket rögzítő és az utókorra hagyományozó, az irodalomtörténetet írói életrajzok összegéből egybedolgozó munkák után egy átfogóbb, tudományosabb szemlélet van kialakulóban: minden magyar mű szervesen összefügg nemcsak a maga korával, e kor társadalmával, hanem a múlttal is. Ekkor jelennek meg a régi magyar irodalom első jelentős forráskiadványai (*Régi Magyar Költők Tára*; *Régi Magyar Könyvtár*), s ennek folytán ekkor kezd komolyabban érdeklődni Ady, Babits, Kosztolányi a régi magyar irodalom iránt (Ady - Mikesről; Babits: *Régi magyar költők*), ekkor hat Riedl Frigyes (1856-1921), 1905 óta Gyulai Pál utóda a budapesti egyetemi katedrán; a fiatal Horváth János, az Eötvös kollégium tanára; a történettudomány is ekkor kezd az irodalom iránt érdeklődni, az irodalmat, társadalmi jelenség lévén, forrásként is, korjellemzőként is felhasználni (Szekfü Gyula; Takács Sándor).

A hírlapi bírálatok egy része is egyre feltűnőbben tolódik el a bölcselet és a társadalomtudományok irányába, nem csekély mértékben az egyre inkább terjedő marxizmus hatására. Művelőik egyelőre és ekkor még nem marxisták, de a társadalmi-gazdasági mozgások és a művészetek kölcsönhatásai egyre nagyobb tért hódítanak vizsgálódásaikban. Schöpfung Aladár (1872-1950), 1898 óta a *Vasárnapi Újság* főmunkatársa, a *Nyugat* munkatársa az akkor születő irodalomtudomány jegyében összegzi szerkesztői, lektori és kritikusi tapasztalatait (*A haladás útján*, 1911; *Magyar írók*, 1917); fordításai is ezt a célt szolgálják (Rousseau: *Emil*, 1910; Bölsche: *A természettudomány fejlődéstörténete*, 1911; Strachey: *A francia irodalom főirányai*, 1914; Eucken; *Az élet értelme és értéke*, 1915).

Figyelemreméltó, hogy a két háború közötti (részben marxista) irodalomelmélet későbbi világnagyságai itt és ekkor, az 1914 előtti Magyarországon kezdik meg írói pályafutásukat. Lukács György (1885-1971), mint láttuk, hiszen hivatkoztunk már rá, a század eleje óta publikál; a *Nyugat*-ban 1909-ben közreadott *Esztétikai kultúra* című tanulmánya (könyv: 1913) a modern esztétika egyik alapvetése. Megírta *A modern dráma fejlődésének történetét* is (1911). Lukács 1912-től 1918-ig Heidelbergben élt, megismerkedett a korszak hegeli indíttatású német filozófiájával. Baráti köréhez tartozott Hauser Arnold (1892-1978) temesvári művészettörténész (*Az esztétikai rendszerezés problémája*, 1918) és Mannheim Károly is - később mindketten jelentős angol és német nyelvű művészetelméleti írók. Nem tartozott körükhöz, de hazánkban indult a temesvári születésű Fülöp René, aki René Fülöp-Miller néven vált világhíressé. Őket azonban akkor, így Lukács Györgyöt is, csak az értő kevesek ismerték, a tágabb értelmű szakmai közvélemény éppúgy nem figyelt fel még rájuk, mint természetesen a széles olvasóközönség sem - hiszen pályájuk elején állottak valamennyien.

ELVÉGEZTETETT: DE SEMMI SEM TISZTÁZTATOTT

Még élt Mikszáth Kálmán, még az öregedés jeleit nem mutató jó regényeket írt, Bródy Sándor ötvenéves sem volt, s ha mutatkozott is rajta a kifáradás, éppen most írta meg *A villamost*, virágzott Gárdonyi és Tömörkény, Herczeg és Bíró és Török Gyula és Krúdy, már bemutatkozott Nagy Lajos és Csáth, amikor egy harmincéves hírlapíró. Az újság gyerekrovatának egyik napszámosa és pót-nagyapója ujjongásra készítette az irodalmi berkeket a *Nyugatban* megjelent egyik rövid kis novellájával (*Hét krajcár*, 1908), két évvel később pedig, éppen Mikszáth halálának évében, kirobbanó országos sikert aratott *Sárarany* című regényével. Csak 1919-ig hét új kiadásban fogyott el ez a könyv!

MÓRICZ ZSIGMOND (1879-1942), egy felsőtiszavidéki parasztnak és egy református pap lányának fia, üstökösként tűnt fel a magyar prózában. Ady úgy üdvözölte, mint Petőfi Aranyt - (1913-ban verset is írt hozzá, egy irodalmi est beköszöntőjeként: *Levélféle Móricz Zsigmondhoz*) -, a közönség pedig tényleg kapkodta a könyveit. A lapok is kényeztettek: a *Sárarany* és *Az Isten háta mögött* előbb a *Nyugatban* jelent meg folytatásokban (1910 és 1911), *A galamb papné* a *Vasárnapi Újságban* (1911), a *Harmatos rózsá* az *Életben* (1910), a *Világ* pedig kétszer is hajlandó nekirugaszkodni egy minduntalan abbamaradó regény közlésének, először 1910-ben, majd 1913-ban (*Lobogó szövétnék*, a későbbi *Fáklya*). Mikor aztán a művek könyv alakban is megjelennek, a közvélemény már elő van készítve, s a legtöbb kötetből azonnal új kiadásokat kell nyomni. *Az Isten háta mögött* még a folyóirat-közlés évében megjelenik; *A galamb papné* 1912-ben, a *Harmatos rózsá* szintén 1912-ben, a *Fáklya* pedig, miután a *Világ* után a *Nyugat* is átvette a folytatásokat, 1917 karácsonyára. És ezen kívül vagy tíz novelláskötet - 1918-ig -, színdarabok (*Sári bíró*, 1909, Nemzeti Színház), cikkek...

Azért soroltuk fel Móricz kortársai közül a legnagyobbakat, hogy átélhessük, micsoda nagy dolog volt betoppanása az éppen a század elején nagyon erős magyar elbeszélő prózába. De azért is, hogy eltűnődhessünk: mi volt ebben az emberben új, más, jobb?

Ha nem a mából tekintünk vissza jó hetven év távolába, ismervén, mit írt *később* Móricz és megrögzödvén bennünk iskolában is tanított nagyságának képe, hanem vállalt kötelességünkhöz híven a magyar próza fejlődés folyamatában nézzük Móriczt; akkor Mikszáth és Bródy és Tömörkény és Gárdonyi után nem is olyan könnyű felfedezni legelső írásaiban azt a mást, amit pedig kortársai kétségkívül és vitathatatlanul észrevettek, nemcsak a *Nyugat* (egymás ünneplésére nagyon is hajlamos) köre, hanem a legszélesebb olvasóközönség is. 1919-ig megjelent regényeiben nem tud még úgy szerkeszteni, mint Mikszáth; ő még nem tudja az adomák látszólag kusza szövevényében a cél felé kalandoztatni az olvasót, hanem bizony hol innen, hol onnan villant fel éppen kapóra jövő részleteket. Novelláiban fegyelmezettebb, erős, pontos. De hát nem egyedül ő ilyen.

Hogy hol helyezkedett ő el akkor az irodalmi közéletben, milyen *helyiértéke* volt egy ezerkilencszáztízese műveit olvasó, illetve ezt az olvasót irányító könyvkiadók szemében, arra korabeli antológiákból következtethetünk. Az irányzatokhoz nem kapcsolódó, sőt, a kiadó: a *Singer és Wolfner* révén inkább konzervatív *Egyetemes Regénytár Almanachjának* utolsó Mikszáth-szerkesztette, 1910-es kötetében (összeállították 1909-ben) a következő írók szerepelnek, az alábbi sorrendben: Gárdonyi Géza, Bíró Lajos, Bársony István, Lőrinczy György, Ambrus Zoltán, Szini Gyula, Scossa Dezső, Lovik Károly, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Pékár Gyula, Farkas Pál, Herczeg Ferenc, Szomaházy István, Sas Ede, Mikszáth Kálmán.

Ebben a névsorban az *egyetlen* újnak számító jelenség Móricz Zsigmond. A *kotlás* című novellája falusi életkép, s mint ilyen, szintén úgyszólván az egyetlen. Azért úgyszólván, mert Gárdonyi novellájának is a falu a helyszíne (*Szeretem az igazságot*), de az valahogy felülről közelít parasztlányhőséhez. Jól látni tehát, miben különbözik Móricz Gárdonyitól, s hogy

miért új a témavilága író társaiéhoz képest. Itt foghatjuk meg az ő sikerének titkát, meg a nagy és önzetlen felfedező: Mikszáth előszavában, aki ugyan nem írja le Móríczt nevét (másét se), viszont így tűnődik:

„Az úgynevezett kabátos ember nyelvére ezer ragály ülepszik éppen a műveltség megszerzésével. Magyarul jóformán csak a nép tud. S innen van, hogy mikor a nyelv pallérozása felülről indul, olyanforma képet nyújt, mintha a cilinderkalapot a szőrével szemben kefélik. Minélfogva semmi sem nyilvánvalóbb, mint hogy lent kell keresni az arkanumot. Lent, lent a legelején...” (Mikszáth Kálmán: *A fantázia és a mesék.*)

Móríczt újdonsága tehát egyfelől témaválasztásaiban, másfelől problémaérzékenységében és népi szóhasználatában keresendő. A parasztot, a falu világát ábrázolja. Mégpedig alulról, olyan távlatból, olyan „alsó felvevőgéppállásból”, amilyenből még senki. Amint arra többen - Nagy Péter, Czine Mihály, Király István, Vargha Kálmán - rámutattak: Móríczt Ady programját valósítja meg az elbeszélő prózában; novellái prózába tett Ady-versek, már ami mondandójukat illeti. Ezért üdvözölte őt olyan széles közvélemény. Még azok is, akik számára Ady lírája akkor idegen vagy szokatlan volt: Móríczt keresztül jobban megértették üzenetét. Parasztabrázolásának - ezekben az első években - kétségkívül van némi „Túri Danis”-tájszólásos erőltetettsége; a mai olvasónak, aki ismeri Karinthy mórícziádáját, sokszor önkéntelenül is mosolyra rándul az ajka, ha ilyesmikre bukkan: „Tuggyajé? hogy Illaván is ültem én már! emberölésért! de fogok mégeccer!” Ilyesmiben Tömörkény, de még Gárdonyi is jobb, természetesebb. Hanem *amit* megír! A *Sárarany*ban azt, hogy Túri Dani a nagybirtok ellen indul harcba, mihez képest Justh Zsigmond regényei ábrándos tanmesék.

„A magyar Ugar, a nagybirtok az igazi oka Túri Dani bukásának: az építésre hivatott, szép néperő elfecsérelődésének, sőt rombolásba fordulásának... A *Sárarany* azt mondja prózában, amit a magyar Ugar költője versben: »Ki magyar földön nagy sorsra vágyik... rokkánva ér el az éjszakáig.« Így volt, a századeleji paraszti mozgalom szintén ezt az utat járta.” (Czine Mihály: *Móríczt Zsigmond, az Irodalomtörténeti Kézikönyv 5. kötetében*, 1965.)

A háború végéig tartó első alkotói korszakának legnagyobb vállalkozása, az 1910-től 1917-ig, csaknem nyolc éven át írt *Fáklya* is egy társadalmi lázadás története. Hőse, Matolcsy Miklós református lelkész rádöbben, hogy maga is éppoly rabszolgája a földesúrnak, mint a legszegényebb zsellér. De mit a földesúrnak! Még a sunyi, jómódú paraszt is markában tartja, anyagiilag zsarolja, amiért megvásárolta. Egyházi előjárójának feleségétől kinyáiban pénzt fogad el, de a forgalomba került aranyak a képviselő-földesúr kezébe kerülnek s kiderül, hogy azokat ő fölismerte, mert a papné valaha szeretője volt, s gyermeküknek küldözgette ezeket a pénzeket... A történet végén kigyullad a pajta, amelyben nyári mulatság folyt - bereteszelték az ajtókat, nehogy valaki fizetés nélkül bekerülhessen -, és a fiatal pap utánahal sok bennégett hívének.

Matolcsy Miklós arra döbben rá, hogy ő mint lelkész nem Isten szolgája, hanem amiképpen „a pásztor a barmokat őrzi, s a fizetést a barmok gazdájától kapja. Hát a lelkek pásztora? Az maguktól a barmoktól várja a fizetést? De hisz akkor ő barmainak alkalmazottja...”

De ha mindez így van elrendezve, akkor mindenütt, amíg a szeme ellát, minden és mindenki a tétlen és here földesurat szolgálja:

„Ha Tisza Kálmán és Tisza István szerették volna ezt a magyar úri rendet, akkor ki kellett volna állaniok elébük és profétálni nekik, hogy tanuljatok meg dolgozni, mert én nem tarthatlak el benneteket örökké.”

A *Fáklya* nem csekély része nagyon okos hírlapi cikk szöveg, ami azonban mivel így egy regényben, egy regényalak szájába adva olvassuk, megmozdul, kilép a zsurnalisztikából és emberi hangon szólal meg; vagyis a vezércikk megszemélyesítődik:

- „Itt a pap az uraság cselédje, az orvos az uraság cselédje... az orvos a grófnak a tanyáira jár, kör-orvos és ő látja el az összes betegeket a gróf minden tanyáján: kap érte fizetésül százötven forintot egy esztendőre!... Ezért meg kell neki tenni legalább száz utat, kocsin, télen, nyáron, esőbe, hóba... Hát kérlek, ez az orvos nem szólt semmit, végezte a dolgát, de elkezdett olyanokat mondani, hogy a cselédlakásokat fedni kell, mert behull az eső, dohos a fal, penészes, virágzik a tüdővész, hogy építeni kellene új házakat, patikát kellene felállítani, járványkórházat követelt... Micsoda! kikiáltották cucilistának... Az ő politikájuk az egyetlen hazafias és nemzeti politika, az ő klikk-érdekük után igazodik a falusi, a városi, a megyei vagy a vidéknek s az egész országnak a politikája... Hű, az a kereskedő vagy iparos, akivel kezet szorít egy úr: arról azt nem lehet lemosni, azt a boldogságot, a zsidó ügyvéd, aki tarokkozhat az asztaluknál, a fiatal lateiner orvos, aki ingyen gyógyíthatja őket, a lapszerkesztő, aki az ő dolgaikról dicsőítmuszokat írhat: az mind meg van dicsőítve, hogy ő abban a boldogságban részesülhet, hogy... A bankigazgató, akit választás előtt ebédre híznak meg, és az asszonyok, ennek mindnek az asszonya, akikkel a dzsenteri hölgyek néha közös jótékonytárgyat csinálnak, persze a letelekezés és a vizit-visszaadás kellemetlen formaságainak mellőzésével... Van itt, fiam, valami nagyszerű dolog, ami tulajdonképpen imponáló... ezek az urak: ezek tudnak urak lenni. Ha nem tudnak gazdálkodni, ha nem tudnak okszerűen földet művelni (ezer esztendő óta egyébből nem élnek s még ezt az egy mesterséget se tudják. Akárki, aki elfogulatlan fejjel nekimegy a gazdálkodásnak, három esztendő alatt szebb eredményt produkál, mint ezek az évezredes gazdák...) Hanem ahhoz az egyhez értenek, hogy kell úrnak lenni...”

A *Fáklyában* a regényírás minden műfogását ismerő Móricz is készen áll. Az első könyv harmadik fejezetének indítása például remeklés. A fiatal papot álmából verik fel a kurátorék; ő azt hiszi, a pénzt hozták; holott éppen ellenkezőleg: a neki járó pénzt korteskedés címén megtartották maguknak, s a pap most csak a nyugtát írhatja alá, hogy ő azt a pénzt rendben fölvette. A szégyenletesen kisszerű kiszolgáltatottság állapota ez:

„Harmadnap hajnalban felébredt a csordás trombitájára; a nap pirosan süttött be az ablakon, sietett lehunyni a szemét, hogy tovább aludjon. Rendkívül fáradt volt.

Mosolygott egyet, mint a gyermek az anyja kebelén és édesen aludt el az önálló férfi élet boldogja: a tegnapi beiktatás lázálma futott át emlékéen s mindjárt utána álmokképek következtek.

- Jó reggelt, tiszteletes uram! Fényes déli napsütésben riadt fel.

Előbb a mély álom kábultságából alig tudott tájékozódni, csak lassan jött rá, s már ismét mosolyogva, hogy maga gazdája, a maga házában, maga fészkében: ember.

Kiugrott, úgy mezítláb, fehérben, sietett ajtót nyitni. Mint egy gyerek, nem merte volna várakoztatni a kurátort.

Azt már nem szerette, hogy a két gazda, akik az ajtó előtt állottak a tornácon, minden teketória nélkül utánamentek a hálósobájába.

Lassanként aztán kiderül, miről van szó:

- Hát mondom, együttünk a pénztáros úrral, számozkodni.

- Pénzt hozott, kurátor úr? - örült meg s kiáltott fel naívnak a pap. Már megint egész gyerek volt, aki mindjárt szégyellte is ezt a hirtelenséget. - Ej, de derék ember - tette hozzá - éppen jókor, mert már egy fillérem sincs.

- Hát igen, pízrül vóna a beszéd... - óvakodott a kurátor.

- Látja kérem, - mondta a fiatalember - hát hogyne volna a papnak kötelessége mindent elvégezni a falujáért. A nép maga összerakott filléreivel biztosítja a papjának az életét: a pap... hogy az, biztosítsa az ő számukra a minden pillanatban segítségre kész lelkiatyát... No, de hát ki avval a pízszel, - tette hozzá s azt hitte igen tréfás és igen közvetlen e pillanatban.

- Ej a macska vigye el - szólt a kurátor. - Píz! Minek a píz falun. Hászé itt még ha akarna se tudna kötni tiszteletes úr.

- Nono, azon nem búsulok, - szólt sóhajtván a pap. - Lásd, ez mind hitelbe van, ez a bútor. Én meg idáig diák voltam, de hát ide nem jöhettek ugyebizony, a nép közé üresen, semmi nélkül... No, nem baj, majd kifizetjük. Nekem igényeim nincsenek, se bor, se kártya, se szórakozás: csak egy: a munka... Ezt a kis befektetést meg kellett csinálnom s első kötelességem lesz letörleszteni.

- Egén, hát úgyis kell azt. Az a rendes.

Itt egy kis szünet lett.

- Hát pénztáros úr, nyúccsa be a nyugtákat.

- Igen, - mondta a nagyorrú.

Avval elővett két árku papírt.

A pap átvette és elolvasta:

- Mit? - szólott - ez nagyon jól van. Amint ebből látom, most egyszerre kiegyenlítik az egész összeget újesztendeig. Úgy, hogy a község nem fog tartozni sem a földárendával, sem a banki tőke kamataival.

- Igen.

- Hát ezt most egyszerre mind megfizetik.

- Igenis. Vagyis hogy *megfizettük*.

- No igen, majd ha átveszem: megfizették.

- Hát má át tetszett venni.

- Én?

- Egen.

- Én!!...

- Hát a választás! tiszteletes úr... Krisztus koporsóját se őrizték ingyen.”

Móricz, akárcsak hőse, nem lel kiutat az általa felismert helyzetből. Tudja, hogy a helyzet kétségbeejtő; hogy változtatni kell; de hogyan fogjon hozzá? S lehet-e egyáltalán?

A regény utolsó mondata így hangzik:

„Elvégeztetett, de semmi sem tisztázott.”

Ebben az állapotban érte a magyar országlakosságot is a háború vége.

HÁBORÚ, FORRADALMAK

HÁBORÚ ÉS IRODALOM

Az 1914 nyarán megindult szerbiai háborútól gyors sikert vártak a központi hatalmak (Ausztria-Magyarország, Németország és néhány szövetségesük), bár számítottak az orosz cár beavatkozására. Amíg a kétfrontos háború folyt (a felosztott Lengyelország területén és a Balkánon), az irodalomban se tükröződik valami végzeteszerű katasztrófa érzése, sok a lelkesítő harci dal, buzdítás, „essünk túl rajta minél hamarabb”-érzés. Bródy Sándor újra-indított *Fehér Könyve* (1914 decemberétől) a leglehangolóbb példája annak, mit rombolt a rég várt és szinte áhított háború véres mámora az írók legjavában is. A lelkesedéstől szinte dadogva áradozik Tisza Istvánról, Conrad von Hötzendorf vezérkari főnökről, a királyról. „Fiam, ki türelmetlenkedve várod a parancsot, hogy töretlen válladra puskát vethess és indulj a harcok harcába: irigykedve nézek rád, vágyam kísér és nem könnyűm.” - „Titkos örömem van a háborúban... annak, aki férfinak született, mámorító gondolat a harc... nézzünk vissza a romlott, de kényelmes múltba és előre, az ugyancsak erős levegőjű, de tiszta jövőndőbe... erre a grandiózus vérontásra szükség volt, egészségesebbek, frissebbek, igazabbak leszünk utána.”

De idézhetnénk Móricztól, Ignotustól is lelkes hangokat 1914-ből. Most sok haladnivágyó író is „milyen állatian ordítja a vért” - írja keserűen Ady Hatvány Lajosnak.

Képzeltethetjük, hogyan írtak a náluk kisebbek, a butábbak, az olcsóbbak... Róluk Babits: *Háborús anthológiák* című verse (1916) mondott ítéletet.

Aztán feladta semlegességét Itália és Románia (a Román Királyságnak Erdélyt ígérték Párizsban, ha megtámadja Ausztria-Magyarországot), beavatkozott az Amerikai Egyesült Államok (1917), a csaták egyre véresebbek, a győzelem egyre kilátástalanabb; 1916-17-től kezdve szólalnak meg az írók mind ingerültebben, mind türelmetlenebbül. Láttuk ezt Babitsról, Juhászáról, másokról szólván.

Az irodalomnak is sok a halottja. Mivel az 1914-re naggyá nőtteket a háború nem érintette, a közvélemény ezt alig érzékelte. De sok induló tehetség esett el a legkülönbözőbb frontokon. Soha nem hallott nevekkéll vannak tele az újságok lelkifurdalástól is gyötört baráti nekrológjai; sohasem fogjuk megtudni, mire vitték volna ezek a férfiak, ha nincs háború; így csak puszta nevek... Jelképesen, valamennyiükért említsünk mégis kettőt. Békássy Ferenc (1893-1915) Cambridge-ben végzett, költőnek és esszéírónak indult, egyik angol nyelvű verseskötetét Virginia Woolf rendezte sajtó alá; saját kezűleg nyomtatta ki - (lásd Gál István: *Békássy Ferenc hagyatéka, Magyar Nemzet*, 1979. 9. 30.) -, Babits nagyra becsülte, Tóth Árpád pedig így emlékezett meg róla (*Nyugat*, 1916): „A magyar líra kétségkívül kiváló értékeket veszített Békássy elnémult költészetében. Ez a huszonkétéves ifjú meglepő komolyságával, bölcselkedő elmélyülésre való hajlamával már e zsenge kötetben is egyénien ható vonásokat tudott felmutatni.” Idézi néhány sorát:

Mikor lesz ott aratás elég?
Arató katonák! Mikor lesz elég?

„Mivé fejlődhetett volna a nagyrahivatott ifjú, ki tudja? Békássy Ferenc 1915. június 25-én 22 éves korában hősi halált halt a királyért és a hazáért.”

Pedig Tóth Árpád még nem tudta, hogy Békássy hátrahagyott angol verseit Virginia Woolf fogja saját kezűleg kinyomtatni... Rupert Brook, Lytton Strachey, Bertrand Russell, Ford Madox Ford barátja, ismerőse, kollégája, kortársa volt.

A másik név, akit a tanulmányírók és hírlapírók köréből emeltünk ki: Sztrakoniczky Károly. Művészettörténeti cikkeiben képzőművészet-irodalom-egyetemes kultúra összefüggéseit vizsgálta; így jutott el többek között a filmművészethez, melyről világviszonylatban új és jelentős tanulmányban fejtette ki azt a később elterjedt nézetet, hogy miért új kifejezési forma, s mint ilyen, a nyelv egyik „helyettesítője”...

A nagy háború áldozatai közül egyedül Gyóni Géza (1884-1917), a *Bácskai Hírlap* segéd-szerkesztője nem maradt pusztán név; ő az egyetlen, a háborúban (orosz hadifogságban) meghalt költő, akinek költészete megmaradt és hatott. A körülzárt Przemyśl várából katonai repülőgépen hazaküldött verseit (*Lengyel mezőkön, tábortűz mellett*, 1914) Rákosi Jenő próbálta uszításra felhasználni és Ady ellen kijátszani; maguk a versek azonban egy háborútól megkeseredett, a vérontást elítélő férfi forradalmakat váró hangulatát fejezik ki. A krasznajarszki fogolytáborból versben üdvözölte a februári orosz forradalmat, mint egy „távoli nép bús keserű fia”.

Csak egy éjszakára... című verse a frontokon értelmetlenül vérző katona üzenete az ő harcából élősködő hazafiaszkodó nagyhangúaknak:

Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
A pártoskodókat, a vitézkedőket...

...

Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
Hosszú csahos nyelvvvel hazaszeretőket...

...

Küldjétek el őket csak egy éjszakára
Hogy emlékezzenek az anyjuk kínjára.

Csak egy éjszakára:
Hogy bújnának össze megrémülve, fázva;
Hogy fetrengne mind-mind, hogy meakulpázna...

Otthon - vagy itthon, kérdés, a frontról nézünk-e haza vagy hazulról ki a frontra? - pedig tovább fejlődött az irodalom a maga természetes növekedési törvényei szerint.

Most, a háború alatt válik korábbi első könyvek után az irodalom *universitas*-ába befogadott, ahogy akkoriban mondogatták: „beérkezett” íróvá az erdélyi Bánffy Miklós gróf (1873-1950), aki Kisbán Miklós néven 1906 óta publikál érdeklődéssel fogadott színműveket (*Naplegenda*, 1906; *A nagyúr*, 1913), s most *Az erősebb*-bel (1918) grófból végleg íróvá „lép elő”; Benedek Marcell (1885-1969), Elek fia. *Vulkán* című, a század eleji ifjúság életét ábrázoló regényével (1918); Cholnoky László (1879-1929), Viktor öccse, novelláskötetével (*Bertalan éjszakája*, 1918; *Piroska*, 1919, regény); Csathó Kálmán (1881-1964) színházi rendező Herczeg Ferencet követő anekdotáival a vidéki életből (*Varjú a toronyórán*, regény, 1916; *Te csak pipálj, Ladányi*, 1917. stb.); Gábor Andor (1884-1953), Péterfy Jenő iskolai tanítványa, kabarészerző, Mistral: *Mirèio*-jának a Kisfaludy Társaság díjával kitüntetett fordítója, regényeivel (*Untauglich úr, regény az itthonmaradtakról*, 1915; *Doktor Senki*, 1918), színdarabjával (*Dollár-papa, a pénz komédiája 4 felvonásban*, 1917) és - a *Csárdáskirálynő* magyar szövegével; Hatvány Lajos báró (1880-1961), a *Nyugat* egyik alapítója, akit a háború szele fűjt haza Berlinből és aki 1917-ben átveszi a *Pesti Napló* szerkesztését, mellyel előkészíteni segít a polgári forradalmat, 1918-ban megalapítja az *Esztendőt*, feldolgozza Petőfi és Szendrey Júlia kapcsolatát (*Feleségek felesége*, 1919); Kárpáti Aurél (1884-1963) *A Hét* munkatársa, a *Kritika* című folyóirat alapítója (1910), aki több verses- és novelláskötet után *Kőműves Kelemen* című darabjával (1916), melyet Vajda Lászlóval írt, nagy sikert aratott; Király György (1887-1922) tanulmányaival a filológia új útjait mutatta meg - mi is több ízben hivatkozunk rá; Révay József (1881-1970) gimnáziumi igazgató a latin kultúrát népszerűsítő

regényes írásaival (*Nero fáklái*, 1915); Sík Sándor (1889-1963) piarista szerzetes, 1910 óta publikáló költő költeményeinek összegyűjtött kötetével (1916); az erdélyi Tabéry Géza (1890-1958) regényeivel, novelláival, színműveivel (*Át a Golgotán*, 1917; *Helén vágyai*, 1914., bemutatta a nagyváradi színház); és főleg *Forradalmi versek az elnyomás négy esztendejéből 1914-1918* (Békéscsaba, 1918) című kötetével, és Turóczi-Trostler József (1888-1962) temesvári tanár műfordításaival, versesköteteivel és a *Bánk bán* újszerű megvilágításával (*A Bánk-bán német tárgy történetéhez*, 1917)...

Szándékosan soroltuk fel e tizenhárom író és költőt az ábécé sorrendjében, ezzel is jelezve, hogy hány felől, honnan, milyen témákkal gyűlt össze az a csapat, melynek tagjai nemsokára, már az 1918-19-es forradalmak idején fontos szerepet fognak játszani, illetve ha nem: a későbbi korszakban kiemelkedő szerepük lesz az irodalmi életben. De az ábécérend természetesen nem jelenti azt, hogy teljességre törekedtünk; a háborús években ennél sokkal többen léptek fel, s az említetlenek közül nem egy később, az olcsóbb szórakoztatás terén nem csekély sikereket ért el - ez azonban nem könyvünk tárgyköre.

S még nem is említettük azokat, akik éppen jelentkeznek-kopogtatnak, s ha első kötetükkel is, de már itt vannak, már számolni keli velük, jelenlétükkel, s ők is meghatározzák majd valamilyen módon az 1920-tól kezdődő korszak irodalmi életét, mely korszakban ők már a korábban, az „1919 előtt indultak” gyűjtőfogalma alá fognak esni, s ezt már most hangsúlyozzuk, mert születhetett valaki ugyanabban az évben, tehát például 1898-ban, mint egy, már 1919 előtt bemutatkozott író: ha ő csak 1920 után lépett fel, egészen más megítélések és főleg elvárások jegyében, kedvezőtlenebb körülmények között kellett indulnia! És viszont: volt közöttük, akit egyetlen publikációja hosszú időre száműzött!

Íme tehát a háború alatt jelentkezett fiatalok, ahogy ma mondogatják: „elsőkönyvesek”, s közülük is a jelentősek:

Bibó Lajos (1890-1972) a *Szegedi Napló* és a *Szegedi Híradó* munkatársa, a *Tűz* című szegedi forradalmi lap alapító-szerkesztője (1918); Déry Tibor (1894-1977), a *Lia* című kisregény írója (*Nyugat*, 1917), akit emiatt szemérmertlenség címén perbe fognak. Kállay Miklós (1885-1955) mint kormánypárti lapszerkesztő tűnik föl; Földi Mihály (1894-1943) orvos-író, a *Sötétség* (1918) című novelláskötet szerzője; Harsányi Zsolt (1887-1943), aki *Rechnitzer halála* című hexameteres tragikomikus hőskölteményében (*Esztendő*, 1918. január) az „otthonmaradt” kisemberek nélkülözéseit, kálváriáját írja le, lázítón mutatván be, hogy pusztul a család és az ember „e rettentő hindenburgi időkben”, s hogy miképpen hal hősi halált Budapesten „egy elnyűtt Rechnitzer Andor.” Illés Béla (1895-1974) frissen doktorált ügyvéd, akinek a *Nyugat* 1916-os számában jelentek meg első írásai, a fronton harcolt, mikor önéletrajzi elemekben gazdag regénye: *Dr. Utrius Pál honvédbaka feljegyzései* (1911) megjelent. Az Ormánságban, Baranya megyében élő Kodolányi János (1899-1969) *Kitárt lélekkel* címen közli első verseskötetét (1918). Komáromi János (1890-1937) hírlapíró a harctéren megsebesült, s hazakerülve adta ki első novelláskötetét: *Mit búsulsz, kenyeres?* (1915); Komlós Aladár (1892-1980) 1910-ben adta ki első verseskötetét Losoncon (*Bontakozó szárnyak*), és most harctéri szolgálata után egy elfelejtett Vajda-kortársról írott tanulmányával hívja fel magára a figyelmet (*Dömötör János*, 1918); Kós Károly (1883-1977), a század eleje óta ismert építész most kezd íróként ismertté válni (első költői műve: *Attila királyról ének*, 1909, saját linóleummetszeteivel); az 1912 óta publikálgató Lakatos László (1881-1944) a *Világ* szerkesztője sikeres, „Molnár Ferences” színdarabjai, regényei után *Utazás Prágába* című beszámoló-tanulmányával kelt feltűnést (*Esztendő*, 1918. január) - az első sajnos kései lépés egy cseh-magyar megbékélés felé, már a vesztes háború biztos tudatában. Makkai Sándor (1890-1951) református lelkész, teológiai tanár *Számadás* című verseskötete után (1912) *Az út* címen folyóiratot szerkeszt, tanulmányokat ír; Márai Sándor (1900-) kassai diák

verseskötettel jelentkezik (*Emlékkönyv*, Kassa, 1918); Reményik Sándor (1890-1941) az *Erdélyi Szemlében* megjelent verseit gyűjti össze (*Fagyöngyök*, Kolozsvár, 1918); Surányi Miklós (1882-1936) 1917-1918 között négy regényét adja közre; Tersánszky Jenő (1888-1969) harctéri élményei alapján írja meg a legszebb magyar háborús regényt: *Viszontlátásra, drága*, 1917; Zilahy Lajos (1891-1974) harctéri sebesüléséből gyógyulva írja *Versek* című kötetét (1916); Zsolt Béla (1895-1949) nagyváradi hírlapíró verseskötete után (1915) *Lohengrin bukása* címen írt regényt (1918). Berde Mária (1889-1944) tanárnő a női emancipáció regényét írta meg: *Az örök film* (1917).

Ez a névsor is, a nevekhez tudatunkban kapcsolódó későbbi sorsok ismeretében, hányféle utat, irányzatot, egyéniséget tartalmaz! Déry Tibor, Illés Béla, Harsányi Zsolt 1918-ban még mintha egy utat járt volna... És Bibó Lajos polgári forradalmárként indul, és éppen Szegeden!

Ők ekkor még, természetesen, nem határoztak meg irányzatokat, legfeljebb csatlakoztak valamelyikhez. De legtöbbjük még azt sem tette; örült, hogy életben maradt, hogy végre megjelenhet...

„*Irányzat*” egy indult a háború alatt; a minden régebbi „iskolát” megkérdőjelező, Kassák Lajos köré csoportosuló *A tett* című folyóirat. Kik tekinthetők az „új lázadók”, azaz Kassákék elődeinek?

HARSÁNYI KÁLMÁN (1876-1929) államhivatalnok említésével kell kezdenünk. Az államhivatalnok szót itt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a legtöbb hírlapíró vagy tanár poétához képest őt biztos állása meg is védte, el is szigetelte a szokásos kiszolgáltatottságoktól és irodalmi csoportosulásoktól (mint Vargha Gyulát is). Ady kortársa, Adyval egyidőben lépett fel, először ő is vidéken adott ki két kötetet (*Besztercebányán*, 1902 és 1903); aztán 1906-ban ő is *Új Versekkel* jelentkezett; aztán kezdtek kijátszani Ady ellen, lévén Harsányi egy Arany-„vonat” folytatója; aztán emiatt visszavonult, kicsit sértett magányba zárkozott; lapok ritkán közölték, s nem volt körülötte a pályatársak (vagy a klikk) dicsérő kórusa. Rákosiékat elutasította, Adyhoz nem fűzte lelki kapcsolatot; „Harsányi a két egymással szemben álló tábor közé került ütközőnek, amelyen időnkint innen is, onnan is ütöttek egyet, vagy, még gyakrabban, sem itt, sem ott nem akarták észrevenni” (Schöpflin Aladár).

Én nem vagyok az élet tagadója
Tudom, hogy szép, hogy édes s nagyszerű;
S tudom: a legkülönb is maga tehet róla
Ha szájaíze mégis keserű -
Én nem vagyok az élet tagadója.

De az életet ököllel akarni
S a pálmaágot büszkén kicsavarni
Mégoly méltatlan kézből sem tudom;
Enyém az árokpárt a szent uton.

1914 márciusában megjelent és 1913 januárjának közepén történő, egy hosszú hét eseménysorát elmesélő regénye, *A kristálynézők*, a megújulni vágyó magyar prózaköltészet mérföldköve. Hősei „kristálynézők”, a múltat jelenné álmódó, mert a jelennel elégedetlen, ámde cselekvésképtelen értelmiségiek, Asbóth János álmainak újraálmódói. „Különös módja a lelki öngyilkosságnak” - írja Harsányi. A tudósok a gondolat szatócsai. „Gondolatfelvágottakat csomagolnak apró papírzacskókba a nyájas vevők számára” - a művészek ügyes szélhámosok, a társadalmi élet klikkharcok sorozata, a középosztály bénult tehetetlenségében homokba dugja a fejét és csak egy váltóigazító munkásgyerek olvas elszántan a körüli lámpák fényében. Benne talán reménykedhetünk, mert egyébként „egy nemzetet ölnek és nem ordít föl kínjában senki.” Woolf és Huxley későbbi stílusát előlegezi ez az elfelejtett, különös és

jelentős regény. Mikor Harsányi Kálmán hazatért a háborúból, nem sikerült újrakezdenie, bár *Ellák* című színművét (1923) elismerés fogadta.

Folytassuk a másik Ady-ellenpólussal; OLÁH GÁBOR (1881-1942) debreceni tanár, akit szintén kijátszottak Ady ellen, el is hitte a maga egyedülálló zseni-mivoltát; Komlós Aladár mondja róla, hogy „megjelent és kiadatlan műveinek roppant tömege egy óriási vállalkozás hajótörésének látványát nyújtja.” Mivel tehetséges költő, és mert ő is magányos. *Nyugathoz* nem tartozó, a vele nem rokonszenvezőkben is ébresztette a vágyat: kikerülni a megszokott, a biztonságot adó költői csoportosulásokból. Ehhez járult, hogy az elsők között jelentkezett prózai küllemű, időmértékes, de mégsem kötött folyamú versekkel (*Gondolatok felhőfutása*, 1909), s ezzel előkészítette a talajt Kassákéknak.

Úgynevezett szabadversekkel jelentkezett FÜST MILÁN is (1888-1967), akit azonban éppen ezért tolt félre türelmetlenül úgyszólván mindkét tábor. Mutatja ezt Kárpáti Aurélnak a *Kritika* című lap 1910-es évfolyamában olvasható elutasító bírálata. Füst kötete azonban (*Változtatnod nem lehet*, 1913) - éppen ezért a *Nyugat* utáni, annak szinte a sarkában fellépő nemzedéknek és költői irányzatnak egyik előfutára.

Politikai indulat az eddig említett költőkben alig van, legfeljebb Harsányiban és Oláhban egy más-más töltésű nemzeti öntudat, Füstben pedig a politika „negatívuma”, az elzárkózó visszahúzóódással jelzett elutasítás a maga korával szemben.

Lépünk tovább. A *Népszava* körül a tízes évekre kialakul egy szocializmust valló és hirdető, közéleti elkötelezettségű, a napi politikát is szívesen megéneklő líra. Ennek egyik kezdeményezője Csizmadia Sándor, folytatói Farkas Antal és Madarász Emil. A legjobb színvonalat Lányi Sarolta tanárnő és Várnai Zseni jelentette. Lányi Sarolta első kötete (*Ajándék*, 1912) még csendesebb vizekre kalauzolja olvasóját. Várnai Zseni azonban már ekkor, 1912-ben megírja sokáig szívesen szavalt nagy versét:

Vörösbe fordult itthon a világ.
Most készülünk a döntő, nagy csatára,
s ti lesztek ellenünk majd a sereg,
ha ráuszítnak önnön véreidre:
ne löjj, fiam, mert én is ott leszek!
(*Katonafiarnak!*, 1912)

Szocialisták, szabadgondolkodók és a haladás politikai párthoz nem kötődő hívei 1908-tól kezdve a budapesti egyetem hallgatói által szervezett *Galilei-körben* gyűltek össze. Eredetileg főiskolai „fiókja” volt a korábban említett Fényes Samu által szervezett szabadgondolkodók egyesületének. Később önállósult. Ezt a kört a szocializmus szervezett hívei közül elsősorban Szabó Ervin támogatta. Ady több ízben üdvözölte a kört, melynek előadásait többek között Lukács György és Varga Jenő tartotta.

Ilyen előzmények után került sor 1915-ben *A tett* című, kétheti folyóirat megalapítására. Szerkesztője Kassák Lajos, munkatársai között ott van Komját Aladár és Szabó Dezső, Moholy Nagy László és Uitz Béla.

A tett programja a következő:

„A másfél éves világborzalom, amely már eddig is mélyre sajgó sebekkel túrt meg a vénhedt Európa testét, s amely nyilván majd csak az önmaga teljes felemésztésében fog véget érni - tagadhatatlanul sok olyan fizikai, technikai és pszichológiai problémát vitt előbbre és oldott meg, amely a rendes evolucionáris folyamatban csak hosszú tudományos kutatások révén jutott volna a mai stádiumba. S bárha a kulturált emberiség ennyire csupasz állatiasságban még soha nem mutatta meg magát gondolkodói előtt - csodálatsképpen gondolkodói még soha nem vártak több erkölcsi és karakterbeli megtisztulást az emberiségtől, mint a mai leálcázottsága után.”

A továbbiakban a szerkesztőség irodalmi álláspontját fejt ki: a magyar művészet „még mindig a meddő nemzeti önérték és a vitézi romantika frázisdzsungelében tetszeleg ön-magának... Az irodalom nem elégedhetik meg többé dekadens magára-dicsőüléssel: tudatos akarattal, mint a haladás legfanatikusabb szószólójának, szerepet kell kieroszakolnia az alapozó és irányító fórumokon... Az új irodalomnak... állandó kontaktust kell tartania minden progresszív gazdasági és politikai mozgalommal.”

A *tettet* hamar betiltották; követte a *Ma* (1916-tól). Ebben Kassák még részletesebben nyilatkozik, közölve a Galilei-körben 1916. december harmadikán tartott előadásának szövegét. Kassák e cikkében felméri és minősíti az egész kortárs magyar irodalmat.

„Két érdemes csoportról kell megemlékeznünk. A megfigyelők és az analitikusok csoportjáról. Sorrendben elsők a megfigyelő írók voltak, akik egész máig tartó életükkel, szerintem, Molnár Ferencben érték el módszerük nincstovábbját. Mondanivalójukat nem megírták, hanem leírták. Életesnek lenni, ezt úgy értelmezték, hogy minél hüebben, azaz minél ismertebben papírra ragasztani azt, aki vagy ami véletlenül az író szeme elé botlott. Ez az elmélet vitte a céljuk felé, és minél közelebb jutottak a céljukhoz, annál szimplábbak, átlátszóbbak lettek.

Az analitikusok módszere tartalmasabb, tudatosabb és művészetre törekvőbb, mint a megfigyelőké, de igazán művészi eredményhez ők sem tudtak eljutni. A megfigyelők beérhetetlen végcélnak tekintették a típust, ők egy fix pontnak fogadták el, s ezt nem tovább fejlesztették (ezt nem is tehették volna meg), hanem egy helyben tipegve az olvasó előtt millió részre vágták, faragták, nyúzták a delikvensét, hogy aztán művészi eredményül ugyancsak az olvasó előtt verítékezzék össze olyanná, ahogyan azt az életből kikapták. Elődeik véletlenülre bízott ráhibázásai mellett ők a bányászok nehéz munkáját végezték, s ami az olvasók figyelmét rájuk irányította, nagy részben, ez a becsületes munka volt. S bárha abszolút eredményt ők sem értek el, nagyszerű értéknek kell elismernünk, hogy elődeik helyzetvéletlenei és a mindenkor rutinból eredő szellemeskedései helyett ők egy biztos alapon dolgoztak, tudatossággal indították el a témájukat, és egy pontos pszichikai és logikai elgondolás megoldásával zárták le mondanivalójukat.

Az analitikus irány legtisztább, de nem a legartisztikusabb képviselője *Ambrus Zoltán*. Ő volt az első, aki a pszichológiai módszerrel komoly hatást ért el nálunk, ő lett az analitikus iskola atyamestere, de tisztán művészi szempontból már cizelláltabb, artisztikusabb egyéniségeket is látunk nálánál.

Több nevet is elsorolhatnék, de elégedjünk meg eggyel, a többit is igazoló *Kaffka Margittal*.

Ambrus filozofikus ereje mellett ő a művészi nobilitást is elhozta, ő vitte bele íásaiba a legtöbb artisztikumot, de az olvasók egyre nagyobb közömbösségét ő sem tudta tovább érdeklődéssé dolgozni. Akik pedig több-kevesebb tehetséggel és komolysággal utána és körülötte jöttek, azok, minden famulusok példájára, már csak az eluntság felé tudták segíteni az analitikus irodalmat. Úgyannyira, hogy a mai embernek fárasztó, sőt már tarthatatlan is ez a szinte laboratóriumi módszer.

Hogy gondolatvezetésem ugrás nélkül kapcsolódhasson további fejtegetéseimhez, legalább csak névleg a naturalizmust, az impresszionizmust és a szimbolizmust is fel kell említenem. Ezek az irányok semmi fejlődésbeli hatással nem voltak irodalmunkra. A legtöbb értéket az impresszionista *Kosztolányi* hozta. A másik két iránynak is, vagyis a naturalizmusnak és szimbolizmusnak is megvannak a Kosztolányihoz hasonló képviselői, például: *Barta Lajos* és *Tóth Árpád*. De szép munkáik, mint mondtam, fontos lényegbeli fejlődést nem jelentenek.”

Tehát: Molnár, Ambrus, Kaffka, Kosztolányi, Barta, Tóth. Ennyien és ezek. Tanulságos és mehökkentő, de nem logika nélküli lista. Móriczot a két irányzat között érzékeli Kassák:

„A két irány közti ürt kitöltő író: *Móricz Zsigmond*ot kell felemlítenem. Móricz írói egyéniségében csakúgy megtalálhatjuk a megfigyelő, mint az analitikus iskola jellemző vonásait. Mint iskolai példa azonban egyik irányt sem reprezentálja. És ezt a pontosan sehova nem tartozást itt nem mint hibát szögezem le. Sőt, ha előadásom kerete megengedné, könnyen kimutatható lenne, hogy éppen ez az iskolai skatulyázhatatlansága hozta meg könyvei osztatlan sikerét.”

És kik az eszményképek, ha vannak?

„Mozgalmunk első hírnökeinek valljuk: versekben Ady Endrét, prózában Révész Bélát.

Ez a két ember messze, bent az analitikusoknál kezdte meg az irodalmát, de intuíciójukkal már túlnőtték az iskola legkitoltabb kereteit is. Munkáikban itt-ott már a szintetikus világszemléletet sejtették.

Révésznel példa erre a *Vonagló falvak* című regénye, Ady versei közül pedig a *Fekete zongora*.”

Nem tudunk esetet a magyar irodalom sokszáz éves történetéből, hogy egy új nemzedék ilyen világosan, neveket felsorolva minősítette volna programnyilatkozatában közvetlen elődeit. (Babitsot meg sem említik.) Ez a bizonyítványosztogató agresszivitás önmagában is egy irodalmi forradalom előjele. Ami előttük volt, kevés kivétellel nem számít. Példaképük Ady, prózában Révész Béla (1876-1944), aki a *Vonagló falvakban* (1914) a kivándorolt férfiak nélkül maradt falvak asszonyait, sorsukat ábrázolja.

Ki ez az öntudatosan erőszakos irodalmi vezér?

KASSÁK LAJOS (1887-1967) vasmunkás 1908 óta publikál különböző lapokban; első szabadversei a *Renaissance* 1912-es évfolyamában jelentek meg. Versein Walt Whitman hatása érződik. (*Eposz Wagner maszkjában*, 1915.) 1909-ben Párizsig gyalogolt, onnan hazatoloncolták.

Bámulatosan újszerű verseket ír, nemhogy Ady után, hanem *Adyval párhuzamosan*. Tényleg viharosan felgyorsult az irodalom fejlődése, és ebben szerepe van a háborúnak.

Kassák ez első korszakának talán legjobb, de mindenesetre legjellemzőbb verse a *Mesteremberek* (A *Tett*, 1915. december):

Mi nem vagyunk tudósok, se méla, aranyszájú papok
és hősök sem vagyunk, kiket vad csinadratta kísért a csatába
s akik most ájultan hevernek a tengerek fenekén, napos hegyeken
és a ménkövert mezőkön szerte, szerte az egész világban.
A kék firmamentum alatt most bitang vérben fürdenek az órák...
De mi már távol vagyunk mindentől. Ülünk a sötét bérkaszárnnyák alján;
szótlatlanul és teljesen, mint maga a megbontatlan anyag.
Tegnap még sírtunk, és holnap, holnap talán a mi dolgunkat csodálja a század.
Igen! Mert a mi csúnya tömpe ujjainkból már zsendül a friss erő,
s holnap már áldomást tartunk az új falakon.
Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet dobunk a romokra
s félre az álomdekorációkkal! a holdvilággal! és az orfeumokkal!
Hatalmas felhőkarcolókat építünk majd és játéknak az Eiffel-torony mását.
Bazalt talpú hidakat. A terekre új jeleket zengő acélból
s a döglött sínekre üvöltő, tüzes lokomotívokat lökünk,
hogy ragyogjanak és fussák be a pályát, mint az ég szédületes meteorjai.
Új színeket keverünk, a tenger alá új kábeleket húzunk
és megejtjük az érett, pártalan asszonyokat, hogy új fajtát dajkáljon a föld
és örüljenek az új költők, akik az idők új arcát éneklük előttünk:
RÓMÁBAN, PÁRISBAN, MOSZKVÁBAN, BERLINBEN, LONDONBAN ÉS BUDAPESTEN.

A vers lenyűgöző monumentalitását prózáinak álcázott egyszerűsége, a kijelentő mondatok sodró ereje, a tényszerűséget időnként ellenpontként oldó, bár szintén megállapításként közölt hasonlatok - „bitang vérben fürdenek az órák” - adják. És a végén az internacionalizmus himnikus megfogalmazása hat városnév pusztasorsolásával...

Kassák verseinek döbbenetes újszerűségét akkor érezhetjük igazán, ha ezeket - mint a kortársak is, akkor, 1915-ben! - Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád költeményeivel együtt olvassuk.

Kassák egyik legaktívabb munkatársa SZABÓ DEZSŐ(1879-1945) ungvári, majd lőcsei tanár, a *Nyugat* munkatársa, akinek első regénye (*Nincs menekvés*; Ungvár) 1917-ben jelent meg. Nézeteit folytonosan változtató, izgó-mozgó szellem, kiváló stílusművész, aki 1911-ben Tisza Istvánhoz címzett nyílt levelével országos rokonszenvet keltett.

Kassák két lapjában mutatkoztak be az első magyar kommunista költők, azok, akik 1917 novemberében, az oroszországi októberi szocialista forradalom után, kiváltak a *Mábol* és egy kommunista írócsoportot szerveztek: György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József, Révai József... Ők négyen két közös kötetben is bemutatkoztak: az *Új költők könyvében* (1917) György Mátyás, Kassák Lajos, Lengyel József szerepel együtt, az „1918. Szabadulás” című kötetben pedig György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József és Révai József (Kassák nem iratkozott be a kommunista pártba, ő fontosnak hitte a művész számára a pártonkívüliséget.) A *Tettben* jelent meg Sinkó Ervin (1898-1967) is.

Közülük legrégebben Komját Aladár (1891-1937) szerepel: 1910-ben jelent meg első verse a *Renaissance*-ban (*Élet-unalom*); a *Népszavában* 1913-ban közölt Dózsa-verse miatt a lapot elkobozták. György Mátyás nevét a magyar érdeklődők alig ismerik, mert a forradalmak után Jugoszláviában telepedett le; Lengyel József napjaink jeles prózaíró-mestere (*Igéző*) és Révai József, az ötvenes évek népművelési minisztere még igen fiatal, verseikben több a szándék, mint a megvalósulás.

Így érik az idő. Lassan közeledik az 1918-as őszi forradalom.

Lakatos László - Hatvány Lajos biztatására és kicsit az egész magyar íróársadalom nevében - 1917 decemberében Prágába utazik s erről be is számol: *Utazás Prágába* (*Eszendő*, 1918. január):

„Hideg, fűtetlen, hihetetlen, egyenesen a magyar arányokra emlékeztető késésekkel lassított gyorsvonaton hagyjuk el Bécsét, amely a háborúban egyenesen elviselhetetlen. A hadinélkülözések kivetkőztették a császárvárost nemcsak egykori bőségéből, de ezzel egykori kedvességéből és grációzitásából is. Nem maradt meg más, csak embereink szimplasága, gyakran az együgyűségig menő naivitása. A háborúban önmagából kikopott Bécs egy óriási kisváros, a világ legnagyobb kisvárosa.

Gmündnél, az utolsó alsóausztriai állomáson cseh kalauz száll a vonatra. Innét kezdve az állomások felírása dupla, német és cseh, mint Horvátországban volt a háború előtt, magyar és horvát. A külső impressziók, a nyelvi és politikai állapotok egyáltalában sokban emlékeztetnek Horvátországra, de míg ott elhagyott tanyák, útszéli árva fasorok, bitangoló tehenek között vágat a vonat, addig itt jobbra és balra gyárkémények, füst, munka, gazdagság. Ez az ország, Csehország, a monarchia Belgiuma. És míg kupéablakból szemléljük ezt a serény gazdagságot, magunkban revideáljuk azt a jóhiszemű és tisztességes szándékunkat, amely bennünket cseh földre utaztatott. A monarchiának a háborúban legérdekesebb népe a cseh volt, egyikkel sem foglalkoztak annyit, egyik ellen sem írtak annyit itthon, egyiket se dicsérte annyira az ellenség külföldön, mint a csehet. Hátha szenvedély és elfogultság túlnőtt az igazi célon? A világbéke hajnalán minek tovább fűteni a nemzeti gyűlölködést, az agresszív hazafiságot. Hátha a magyar-cseh ellentétek kiegyenlíthetők.

A tizenhárom felvidéki vármegyére való aspiráció, ez a cseh-tót irredentizmus teljesen újkeletű. Alig egy félesztendő előtt kergették bele a köztudatba, mégis ez foglalkoztatja egész Prágát. Ma már nincs cseh lapszerkesztőség, ahol nem ülne egy vagy két magyarul tudó ember, aki Pozsonyban vagy Nyitrán végezte a gimnáziumot. Pesten járt egyetemre, tót származású és most úgy került Prágába, mint annakidején Goga Octavian rándult át Bukarestbe. Ezekkel az emberekkel lehet legkevésbé beszélni. Fülük burkolóznak a magyarellenos frázisokba, vad szenvedéllyel küzdenek a magyar »sovinizmus« ellen, mihelyt azonban az ember tőlük követeli, hogy vetkezzenek ki nemzetiségi elvakultságukból, szánakozással, fölénnel tekintenek arra az emberre, mint valamilyen alsóbbrendű lényre, aki »nem tudja magát beleélni a nemzeti gondolatba.«”

Lakatos beszámolójában az a legfontosabb, hogy íme, két hírlapíró, ő meg a prágai dr. Rasin, a *Narodni Listy* egyik szerkesztője, már úgy beszélgetnek 1917 decemberében a jövőről, Ausztria-Magyarország megszűnéséről, mint befejezett tényről! És fontos az is, hogy a két fél a legjobb szándékkal sem képes közel kerülni egymáshoz; valamint, hogy a cseh újságíró retteg az orosz forradalom következményeitől, a magyar viszont rokonszenvezik a bolsevik forradalommal. Döbbenetes az is, hogy mindkét fél leszögezi: amennyiben a beszélgetés során felvázolt tervek megvalósulnának: „*ez a béke magában hordaná egy új világháború veszedelmét*”.

A végén csüggedő reménnyel írja Lakatos: „Elég volt a gyilkos birkózásokból... mi a sovinizmus bukását, a munka, tisztesség és békesség győzelmét reméljük.”

ÍRÓK A FORRADALOMBAN

1918 októberében Ausztriában és Magyarországon forradalom tört ki; a császár és király lemondott, a hatalmat a Magyarországon élő Habsburg főhercegre ruházta, aki kormányátalakítással bízta meg a közismerten békepartí Károlyi Mihály grófot. Ugyanekkor a katonatanácsok diadalra vitték a forradalmat. Magyarországból köztársaság lett, s mikor a győztes hatalmak katonai lépéseiből kiderült, hogy a fegyverszüneti vonalat a megkötendő béke utáni határoknak tekintik s emiatt kormányválság tört ki: 1919 tavaszán egy újabb forradalomban győzött a kommunista párt vezette munkásság és a katonatanácsok.

A Kun Béla vezette Tanácsköztársaság kezdeményezői, szervezői és hívei javarészt az oroszországi forradalmat átélte egykori hadifoglyok voltak. Figyelemre méltó, különös tekintettel az 1920-as békekötésre, hogy a felbomlott Habsburg birodalom országai-népei közül csak Magyarországon diadalmaskodott a kommunista forradalom, a többi utódállam polgári köztársasággá alakult, a császár mundérját viselt egykori K.u.K. cseh és osztrák katonák java része a fehérek oldalán harcolt. Ugyanakkor a magyarországi lakosokból toborzódott vöröskatonák a lenini forradalom híveivé váltak.

Annyi év véres háborúja után ismét védelmi harc kezdődött az ország függetlenségéért. A *Vörös Hadsereg* egy ideig sikerrel küzdött, de a túlerejű antant hadigépezet legyőzte. 1919 őszén a győztes hatalmak által az ország élére állított tengernagy, Ferenc József egykori hadsége: Horthy Miklós tudomásul vette a kijelölt új országhatárokat - miközben Budapesten a román királyi hadsereg parancsolt -, és véres terrorral üldözni kezdte a forradalom híveit.

A Szent István által alapított Magyar Királyság, az alig huszonöt évvel korábban (1896) mámorosan ünnepelt határaival végérvényesen megszűnt.

A leghaladottabb írók, a halálosan beteg Adytól Tóth Árpádig, feltétel nélkül a forradalom szolgálatába állították tollukat.

1918. december elsején, szemben az addigi irodalmi társaságokkal, megalakult a Vörösmarty Akadémia. Ennek valamennyi progresszív író tagja lett, sőt, Herczeg Ferenc is. Magyar olvasókönyv kiadását határozták el, s ennek összeállításában jelentős szerepet vállalt Molnár Ferenc. 1919 tavaszán az akadémia megszűnt, szerepét - annak egy részét - az *Írói Direktórium* és az írók szakszervezete vette át. A tizenegy tagú direktórium névsora:

Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Bíró Lajos, Kassák Lajos, Komját Aladár, Lukács György népbiztos, Móricz Zsigmond, Révész Béla, Szini Gyula. Elnök: Osvát Ernő.

Az írók szakszervezetének vezetősége:

Bíró Lajos elnök; Babits Mihály, Osvát Ernő, Révész Béla alelnökök; Barta Lajos titkár; végrehajtó bizottság: Elek Artúr, Heltai Jenő, Kassák Lajos, Komját Aladár, Schöpflin Aladár, Szini Gyula, Szomory Dezső.

Babits Mihály, Benedek Marcell, Király György, Révay József, Turóczi-Trostler József egyetemi tanári kinevezést kapott.

Uj isten szól hozzátok, emberek!

...

A véres földnek vére szülte Őt,
A sok kiomlott, sűrű, keserű
Vér összeállt a fájó földeken,

...

Emelj minket roppant tenyereidre
És a magad képére gyúrj át minket!
(Az új isten)

Tóth Árpád énekelt így; Juhász Gyula *A munkásotthon homlokára* írt verses „feliratot”:

Ki itt belépsz, hozd el magaddal
Piros zászlónak a reményt...

...

Hirdessük: itt nem boldogul más,
Csak aki alkot, aki munkás!

Új folyóiratok indultak, mint a *Vörös lobogó* és mint az *Internationale*.

Krúdy Gyula beszámolt *A kápolnai földosztásról* (Károlyi-Könyvtár IV., szerkeszti Apor Dezső, Kultúra Könyvkiadó); Móricz Zsigmond megírta *A földtörvény kiskatéját*. „Az 1919. XVIII. néptörvény magyarázata és utasítása a földműves nép földhözjuttatásáról. A Néplap kiadása, 1919. március.” A *Pallasnál* megjelent *Népszavazás a földreformról* című kiadványa, a Közoktatásügyi Népbiztosság kiadásában pedig *A somogymegyei földművesszövetkezetek*.

Nagy élvezet Krúdy Gyula szövegét olvasni. Nyoma sincs benne a „muszájból írtam”-hangulatnak. Ahogy a különvonaton a vasútállomások felől elmélkedik, felidézve korábbi utazásait, leírva az elsuhanó vonatból látott ácsorgókat; ahogy leplezetlen pátosszal megörökíti a földosztás nagy pillanatát:

„Egy történelmi csoda folyik itt a szemünk láttára. Szeretnék megnézni, elfelejthetetlenül megőrizni minden arcot. Még a Károlyi körül testőrködő politikus urakét is, pedig azok csak urak, s úgy tudják változtatni az arckifejezésüket, ahogyan akarják. Ámde odalent, ahonnan a visszhang adja vissza Károlyi hangját, a magyar nép áll. Többé nem az a nép, amelyet régi népszínművekből és a Víg cimborá kalendáriumokból ismerünk. Nem a futóbetyárokért rajongó, virtuskodó, regényeskedő nép a múlt századból. Egy vesztett háború szenvedéseitől megtört és kipusztított, halálosan szenvedett és ismét felemelkedő nép áll odalent a síkon. Ennek a felragyogó, tavaszi nap sugaraiban tüzelő [Károlyi beszéde alatt kisütött a nap a fellegek mögül, a borulat eloszlott], önmagára talált, megtért és jövőjében most már bízva bizakodó népnek az alakjait, szemeit, arculatait óhajtanám úgy az emlékezetembe vésni, hogy soha többé egy pillanatig se kételkedjem nemzetem jövőjében.

Ott állnak félkörben az emelvény alatt, beláthatatlanul sokan. A szemem nem győzi sorra venni őket.

Az a fekete, vasárnapi ruhás férfi vajjon miért csüggesztette le eddig fejét oly szomorúan varjúbajszával? Háborút látott, s még eddig nem tudta elfelejteni a retteneteket, amelyeken négy esztendő alatt keresztülvonszolta magát, a krisztusi kálvárián.

De most kezdi felemelni fejét, amint Károlyi szól hozzá, éppen úgy, mint a többihez. Megtört tekintete, fakó arca mind nagyobb figyelemmel fordult a szónok felé. Mintha már simulnának is a mély barázdák az arcról! Mintha már éledezne az életnek valamely lángja a halott szemekben. Mintha már nyiladozna a lélek kunyhója, amelynek ajtaját a lezuhanó romok végleg elzárták. Ember, dolgozó, munkás, gazdag ember lesz még ebből az elcsüggedtből. Most még nem is tudja azt az áldást fölfogni, amely a szónok szavainak májusi esőjével hull lelkére, de hazamegy s gondolkodik a hallottakon. Ha még van benne egy cseppnyi magyar és ép lélek: ráeszmél, hogy Károlyi a megváltás földjére, az ígéret országába akarja őt kivezetni a szenvedések és nyomorúságok világából. Az lesz csak a gyönyörű reggel, az lesz csak a diadalmas tavasz, amikor ez a szomorú, csüggedt magyar magához tér a keserves kábulatából, a bánatból, a szegénységből: a maga földjén. Az lesz csak a paradicsomi nap, amikor a saját szerszámain találja a kezében. Övé a pacsirta a barázdán, övé a felhő a feje fölött, övé a verejtékes munka, de annak a munkának aranyló haszna is.”

Móricz, aki közelebb állt a paraszti életformához, már borongósabb, balsejtelmesebb. Intelmét akkor nem sikerült megfogadni. *A földtörvény kiskátéja* e szavakkal végződik:

„Magyarország eddig koldusok országa volt, most lett szabad emberek földjévé. Vigyázzatok, hogy megint koldussá ne legyen, koldusabbá, mint a kihalt, a nyári aszályban kiégett legelő.”

BÉKLYÓZOTT ESZTENDŐK 1920-1945

Jaj, merre menjek?
Jaj, merre nézzek?
Jaj, mit rebegjek?
Jaj, mit hazudjak?

(Kosztolányi Dezső: *A magyar romokon*)

A MAGYAR ROMOKON

EGY ÁTMENETI KORSZAK

1920. június negyedikén a Párizstól húsz kilométerre délnyugatra fekvő Versailles város parkjának *Grand-Trianon* nevű kastélyában Magyarország sorshúzás által kijelölt megbízottai, dr. Benárd Ágoston orvos, munkügyi és népjóléti miniszter és dr. Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, népszerű szórakoztató regényíró, a győztes hatalmak képviselői által szabott feltételek alapján békeszerződést írtak alá.

A Magyar Királyság, mely Európa hatodik legnagyobb állama volt (nagyobb, mint Nagybritannia vagy mint Olaszország), elveszítette területének 71 százalékát (Horvátországot is beleértve) és magyarul beszélő, magát magyarnak valló lakosságából három és fél millió főt. Az ország területén az előző háborúban velünk hadban álló országok közül a Román Királyság, a húszas években Jugoszlávia néven megalakult királyság és Olaszország (Fiume) osztozott; Ausztria-Magyarország országai közül, tehát az 1918-ig közös Habsburg uralkodó által kormányzott, közös hadseregben együtt harcoló népek-nemzetek közül pedig az 1918-ban létesült Csehszlovák Köztársaság és, egy évvel a trianoni békeszerződés után, 1921-ben Ausztria, mely megszállta a nyugati határvidéket (Burgenland), sőt magának követelte Sopron városát is, ezt azonban az 1921. december 14-én tartott népszavazás alapján a győztes hatalmak mégis Magyarországnak ítélték. (Dél-Magyarországon Pécs városa és Baranya megye maradt egy ideig, 1920 júniusa után is Szerbia kezén.)

A történelemben így soha elő nem fordult helyzettel kellett az akkori magyar társadalomnak szembenéznie. A magyar írók nagy része külföldi állampolgárrá vált. Az új területi viszonyok, a megváltozott gazdasági, kereskedelmi és egyéb körülmények (milliónyi menekült) újabb belső feszültségeket okoztak.

A győztes hatalmaknak ez a békének nevezett határozata valóban sajátságos volt. 1914-ben egy Ausztria-Magyarország nevű állam, melynek uralkodója Habsburg Ferenc József császár és király volt, háborút indított a Szerb Királyság ellen, mert egy szerb merénylő megölte a trónörököst. Ismert és itt nem részletezendő módokon és sorrendben Európa sok állama, sőt az Amerikai Egyesült Államok is belekeveredett ebbe a háborúba. A háború végén, forradalmak következtében, az 1867 óta Ausztria-Magyarország elnevezésű Habsburg birodalom megszűnt, felbomlott. A Habsburg-dinasztia száműzetett (nem csak Magyarországról, hanem Ausztriából, Csehországból és a birodalom más részeiből is). Egy többé nem létező birodalom képviselőit az utódállamok közül éppen Magyarországot vonták felelősségre, s ugyanennek a megszűnt birodalomnak más országai, például a szintén, kényszerűen, hadat viselő Csehország győztesként kerültek ki a zűrzavarból, Ausztria pedig, melynek Ferenc József és Károly császára volt, bár Dél-Tirolt és Szlovéniát át kellett adnia Olaszországnak illetve Jugoszláviának, még kapott is egy darabot a történelmi Magyarországból, sőt Sopron városára is igényt tartott, méghozzá a békeszerződés megkötése után! És ezt a békehatározatot egy olyan államban hozták, melynek katonáival Magyarország nem állt közvetlen harcban, hiszen a háború Szerbia ellen indult és a magyar katonák a szerb, orosz, majd később a román és olasz frontokon harcoltak. De ez inkább csak alaki probléma, mert Franciaország Szerbia szövetségeseként, azt védelmezve vonult be katonáival Dél-Magyarországra. Itt viszont nem elégedett meg szerb szövetségeseinek képviselőivel és katonai védelmével, hanem Magyarország belügyeibe avatkozva, fellépett a Tanácsköztársasággal szemben is.

A békeszerződés tartalmát a győztes hatalmak már 1919 tavaszára megfogalmazták; az USA kongresszusa azonban nem ratifikálta a békeszerződést, és a Magyarországgal 1921 augusztusában megkötött amerikai különbékében nem is esett szó a trianoni határokról. Ugyanígy nem ismerte el ezt a békét a Szovjetunió sem.

A kor haladó értelmisége, írók, művészek, sőt minden józanul gondolkozó ember tudta, hogy a millennium táján felszított Tisza Kálmán-i és Tisza István-i nacionalista politika meg fogja magát bosszulni. Számoltak azzal, hogy a történelmi Magyarország nemzetiségei jogokat kapnak és szereznek, sőt, hogy a birodalom mindenki által várt felbomlása után önálló, független államokat alapítanak. (Emlékezzünk Lakatos László 1917. decemberi cikkére.) Kelet-Magyarország románok, németek, rutének, Észak-Magyarország szlovákok, németek, Dél-Magyarország horvátok, szerbek, németek lakta területeinek nem magyarajkú lakossága joggal törekedhetett a magyar királyságtól elszakadásra, a teljes függetlenségre. Hogy azonban magyarok lakta területek erőszakkal elszakíttassanak hazájuktól; erre senki sem számított. Illetve, amikor ez 1919 januárjától mégis kezdett bizonyossá válni, a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege nemzeti önvédelmi harcot vívott nem csak saját hatalmáért, hanem a magyarok lakta területekért is.

Egy harmadára zsugorított ország, melynek lakosságából három és fél millió ember kisebbségi sorsra jutott, s ennek folytán szomszédaival várhatóan állandó súrlódásban (és katonai bizonytalanságban) kell élnie - veszélytelenné, jelentéktelenné vált. Magyarországot katonailag is megbénították: jelentéktelen létszámú hadsereget tarthatott, a hadkötelezettség megszűnt, a tisztképzést korlátozták. Mindezt egy nemzetközi bizottság folyamatosan ellenőrizte.

Ezek a külső körülmények.

Ehhez járulnak a belső zavarok.

Mindjárt alkotmányjogilag is volt egy bökkenő: Magyarország, kiválván a Habsburg birodalomból, köztársaság (majd Tanácsköztársaság) lett. A győztes hatalmak által hatalomra segített Horthy tengernagy és a vele szövetkező nagyipar, nagytőke és nagybirtokosság - egyedül az utódállamok közül! - azonban visszaállította a királyságot mint államformát. De nem tudtak megegyezni a király személyében. Így Horthy tengernagyot a majdan megválasztandó király helyetteseként kormányzóvá kiáltották ki. Ez önmagában is az ideiglenesség beismerése és szentesítése.

Ennek a király nélküli királyságnak az erőszak-gépezete - szinte törvényszerűen - egy belső politikai rendezés helyett erőszakos „rendteremtéshez” fogott. Üldözte, börtönözte, büntette a köztársaság és a Tanácsköztársaság híveit, tisztségviselőit, katonáit. A trianoni békeszerződésre hivatkozva erősítette a nacionalizmust és az antiszemitizmust. Elképesztő méretű emigráció indult meg, nagyobb, mint annak idején Világos után. Írók, művészek, politikusok, kommunista munkások és katonák tömegei menekültek el az országból, és a sors gúnyfintora, hogy abban a Bécsben találtak menedéket, messzebb vezető útukon első, megértő fogadtatást, mely Bécs 1867-ig minden magyar haladó gondolat elnyomója volt, most pedig mint egy szociáldemokraták által kormányzott köztársaság fővárosa, nem szenvedvén az országukat béklyózó béke szorítása miatt, befogadták a hazájukból elüldözött magyarokat, kiknek országából ők is lecsíptek egy kis darabot...

A radikális rendteremtés után, mint akkor mondogatták, *konszolidálódott* a helyzet; a kommunistákat azonban változatlanul üldözték, a választójog és a földreform ügye rendezetlen maradt, a szenvedélyességig fokozott antiszemitizmus pedig 1938-ban a zsidótörvényben került szégyenletes megfogalmazásra. Ennek baljós előzménye volt már 1920-ban a 25. törvénycikk, mely korlátozta a zsidók és a nők (!) egyetemi tanulmányait. (Erről lásd: Nagyné

Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*, doktori értekezés, kézirat, 1981.)

Ilyen körülmények között mondhatni szükségszerű volt, hogy a Tanácsköztársaság ellen fellépett Horthy kormányzó részt vegyen egy kommunistaellenesnek nyilvánított háborúban, ami 1941 júniusában, amikor Németország hadüzenet nélkül rátámadt a Szovjetunióra, be is következett. Horthy előzőleg német (és olasz) segítséggel kisebb-nagyobb területeket kapott az 1939-ben megszűnt Csehszlovák Köztársaság magyarlakta részeiből (Franciaország és Nagy-Britannia jóváhagyásával), majd Erdélyből és a Bácskából. Ez utóbbi „visszaszerzések” azonban már a politikai tárgyalások látszatát sem őrizték meg; mikor Németország lerohanta Jugoszláviát, Magyarország, melynek kormánya pedig napokkal előbb kötött Jugoszláviával örök barátsági szerződést, katonailag részt vett a megszállásban.

Jugoszlávia megszállása és a szovjetellenes háború a mindössze huszonöt évig fennállott átmeneti korszak végét, illetve a vég kezdetét jelentette.

A Tanácsköztársaság ellen katonailag fellépő győztes hatalmak erőszaka, majd az általuk hatalomra segített Horthy tengernagy szinte lehetetlenné tette, hogy a békeszerződés miatt amúgyis zavart magyar országlakosság jövőbe néző, okosan mérlegelő, a nemzet érdekeit szem előtt tartó, higgadt politikusokat „neveljen ki”. A békeszerződés kétségbevonhatatlan igazságtalansága ellen értelmesen, józanul fellépő, a szomszédos országokkal tárgyalni hajlandó, a problémákat politikai úton megoldani igyekvő kormány vagy kormányok, a demokratikus jogokat, földreformot követelő tömegek kívánságainak ésszerű meghallgatása és teljesítése, a nemzetközi helyzet tárgyilagos felmérése lehetővé tehetné volna, hogy Magyarország kedvezőbb körülmények között kerülhessen ki abból az ideiglenes állapotból, melyről már 1920 táján tudni lehetett, hogy annak újabb háború fog véget vetni. Nem voltak ilyen kormányaink. A jelentékeny államfői és fővezéri hatalommal rendelkező Horthy legkésőbb 1938-tól, Ausztria németek által megszállásától kezdve egyetlen lapra tett: a német birodalom feltétlennek vélt győzelmére. Feledte azt is, hogy az angol-francia-szerb-román-csehszlovák szövetség szívesen látta uralomra jutását, s ezek, hátuk mögött az Amerikai Egyesült Államokkal, túrik és titokban biztatják ugyan szovjetellenes magatartását, baloldali, radikális-polgári vagy kommunista irányzatokkal könnyörtelen leszámolását, azt is megértik, hogy a földrajzi tények kényszerű szorításában Mussolini Itáliájával és Hitler Németországgal barátkozgat; de már a nyílt zsidóüldözést, nemzetiségi és faji uszítást, a Németországgal kötött katonai együttműködést, a nyílt háborúban, Jugoszlávia fegyveres megszállásában, majd a Szovjetunió elleni hadjáratban való részvételt nem tűrik. Ezt ismerte fel, későn, Teleki Pál gróf miniszterelnök, ezért lőtte föbe magát, s ezért írta le utolsó soraiként, hogy a legpocékabb nemzetté züllöttünk. Igaz ugyan, hogy az ország 1939-től kezdve fokozatosan a magyarországinál is szélsőségesebben németbarát, nyíltan fasiszta államok gyűrűjébe került, (Szlovákia, Horvátország, Antonescu Romániája), igaz ugyan, hogy ezekhez képest hazánk még mindig „a béke szigetének” tűnt, de ezt a gyűrűt Horthy politikusai saját maguk fonták Magyarország köré! Hiszen a magyar közreműködéssel (bár Anglia és Franciaország szemhunyorító tudomásával) megszületett Csehszlovák Köztársaságban olyan demokrácia volt, amiről nálunk álmodni se mertek, haladóbb szellemű magyar szépirodalom virágzott, mint Budapesten, és az Antonescu előtti Romániában is fejlődhetett a magyar irodalom. És hiába segítettük a hozzánk menekült lengyeleket, franciákat, hiába jelentek meg még 1943-44-ben is haladó külföldi írók színvonalas könyvei Budapesten, olyanok, hogy e kiadványok az egész akkori Európában, Svájcot és Svédországot kivéve, kuriózumszámba mentek; hiába írta le vitéz Faragho Gábor vezérezredes egy háború alatt megjelent könyvében, hogy aki azt képzei, hogy a Szovjetunió katonailag legyőzhető, az bűnösen ostoba: mindez nem változtat a tényen, hogy a képzelt király helyett ideiglenesen kormányzó Horthy és politikusai még a kevés mozgási lehetőséget kínáló adott földrajzi-politikai helyzetben is a legrosszabb utat

választották, s így ők maguk véglegesítették azt az 1920-as állapotot, amiért pedig a győztes hatalmaknak is lelkipurdalásuk volt.

A kortárs és szemtanú Schöpflin Aladár így jellemzi ezt a korszakot 1937-ben kiadott könyvében:

„Pozitív eszméje az ellenforradalomnak nem volt a romantikus nacionalizmuson és szintúgy romantikus irredenta-gondolaton kívül. A régi vezetőket nem engedte vissza a hatalomba, vezetésre alkalmas új nagy tehetségek nem emelkedtek ki belőle, a megzavart társadalmi egyensúly, a folytonos ingadozás állapotába került közélet, a folyton fokozódó infláció napról-napra mérgezte a társadalmat, a nemzet már-már olyan állapotban volt, mint az iránytű és térkép nélküli hajó. Végre Bethlen István kapta kezébe a hatalmat, megszabott célokkal és szervezőképességgel. Nagy erőfeszítéssel visszaállította a háború előtti hatalmi rendet, azoknak kezébe adta a vezetést, akiké a háború előtt is volt. Nem is tehetett mást, mert a forradalom és ellenforradalom megmutatta, hogy ezeken kívül nincs más vezetésre alkalmas réteg a nemzetben.

Az irodalom ebben a zűrzavarban nehéz helyzetbe került. Az általános izgatott politizálásban, a forradalmi hangorkánban alig hallatszott meg az író halk szava. Sokan közülük, éppen a politikai érzék hiánya miatt, nem is látták tisztán, ami körülöttük történt, nem érezték teljesen a különbséget a forradalmi kormányzat és egy normális úton létrejött kormányzat között. Az ellenforradalom mindent egyszerű formulákra visszavezető szelleme őket is bevonta a baloldal elleni általános gyűlölködésbe, az ellenforradalmi sajtó pergőtüzébe kerültek, akik irodalmi társaságok tagjai voltak, azokat onnan kiközösítették, volt olyan pillanat, amikor attól kellett tartani, lehetetlenné válik számukra a munka. Szerencsére a szellemi energiák elég erősek voltak, a magyar közönség liberális hagyományából élt még annyi, hogy nem fosztották meg teljes szabadságától a sajtót és a könyvet.”

HANGOK A MÚLTBÓL

Bródy Sándor így ír 1921-ben barátjának, Gárdonyi Gézának, akivel a század elején együtt szerkesztette a *Jövendő*:

„Hogy én nem kellek, az nem baj. Én megcsináltam a magam dolgát. Az újmódi magyar írásnak, az új földnek talán mégiscsak én voltam a megtermékenyítője, ganéja; - ahogy tetszik.”

Bródy 1921 januárjában Itáliából írott levele szomorú szakítás Gárdonyival, az egykori szerkesztő-társsal (*Jövendő*), mert

„összeállottál egy társasággal, akik kimondták, hogy én most már nem vagyok a barátod, a testvéred a mi ékes, erős és gyengéd nyelvünkben, amelyben születtem. Engem kirúgtak és te is segítettél, amikor legfőbb díszüket, cím- és cégtáblájukat vállaltad... Isten veled, Géza, elbúcsúzom tőled, erre a rövid életre, nem barátkozunk többet.”

Ide jutott hát a század elején reményekben pezsgő magyar irodalmi élet... Megkezdődött a szimatolás, irodaion kívüli szempontok nyomozása: ki mikor, mitől, hogyan, mért, mennyiben magyar? Szívfacsaró levél. Mi is kérdezhetnők Bródyval együtt: a Zieglerből lett Gárdonyi miért magyarabb a zsidónak született Bródynál? Hiszen egy nyelven írnak, beszélnek mindketten...

Bródy Itáliából keveredett haza, betegen; Olaszországba a forradalmaktól megzavartan, a fehér terror túlkapásai elől és a megújulás vágyával utazott; hitegette magát, hogy orvosi tanulmányokat fog folytatni... Itthon viszont elfeledték, vállat vonva mentek el mellette.

Gárdonyi, a címzett, Egerben remetéskedik. Ami megjelenik tőle, meglepetést keltőn gyenge: az 1913-ban írt *Szunyoghy miatyánkja* irodalmiaskodó bűnügyi regény. Halála után egész sereg kézirat került elő asztalfiókjából - például a máig sikeres *Ida regénye* (1918-1920). Bár a színdarabot mások írták belőle...

Mindketten egykorúak, és ijesztő belegondolni, hogy ezek az öregek, a múltnak ezek a kövületei még nincsenek hatvanévesek! Rokkantak mégis, testileg megfáradtak; Gárdonyi 1922 októberében, Bródy 1924 augusztusában hal meg. Hihetetlenül felgyorsult az idő, forgószele száguldva temeti maga alá a tegnap még új, még lelkesítő könyveket írókat...

Bródy utolsó műve, a *Rembrandt*, remeklés, pályája koronája.

„Egyszer a nyavalyás magánzóra, Rembrandt régi, nevezetes műfestőre rájött a vágy, hogy cselekedjék: elment, elindult előpénzt kérni, ebben folyt le ügyis egész élete, különben beteg volt azért, mert már régen nem uzoválta. Festett alattomban egy kis képet valami maradék vászondarabra: sötétben villogó asztrálestet, ő maga sem tudta, mit, és azt se, hogy polgári származásra kicsoda az illető. Érezte csak. És érezte, hogy el kell adni, de csak úgy, hogy majd visszaváltja, ha jobb kerül. Hogy ezt a festett rongyot végérvényesen megvegyék, valóban nem remélte...

A kereskedőt a rendes képirók, bár a pénznek a mai természetrajza már ki volt fejlődve, hacsak nem kellett, nem is keresték föl. De kellett Rembrandtnak legfőképpen és legsürgősebben.

Oldalvást, hogy az egyensúlyt el ne veszítse, tántorgott a palotasorra, mert hol lakott volna másutt Mosusz, mint itt, szemben a muzsikaházzal, amelynek csúcsívelt ablakai tisztelettel néztek bárány-szemet az uzsorás ablakaival.

Az előlegkérő betántorgott a kapun, amely pont úgy csengett, mint harmincöt esztendővel ezelőtt.

Mi sem változott! - szólt magához Rembrandt, és kínjában röhögött. Remélte, hogy nem találja otthon, vagy elköltözött. Esetleg el is takarították, egy-két öllel alább, ahová leköltözködött az utolsó időben csaknem minden ismerőse.”

A kereskedőnek nem kell a kép, mire Rembrandt felkínálja saját holttestét, s előleg fejében eladja, hogy az uzsorás orvos fia tudjon min kísérletezni. Nyugtát is ad:

„Eladom a testemet, és lelkemet a dicsőséges Leyden város kegyelmébe ajánlom.

- És az Istennek is! Ezt tedd bele, hogy az ekléziával baj ne legyen.

- Csak a temetést megfizessék. Van porzód itthon, aranyporzód, mert az ilyen írásra az kell.

Mosusz odanyújtotta a valóságos katarinaaranyból készült porzót. Rembrandt az írást szépen behintette, és a másik markát odatartotta.

Gyöngén potyogott a Karolinen-Gulden, végre is az eladó kéz fáradt ki, megelégte a nem nagy, de teljesen kicsi summát.

És akkor, amikor kitámolypogott a műárustól, Rembrandt némi megelégedéssel szólt magához:

- Ingyen kaptam tőle pénzt! Ingyen daraboltat föl, ingyen takarított el, és ingyér nem temetnek el élve. Milyen gazember vagyok én - becsaptam!”

Bródy, aki mióta felépült öngyilkosságából, forgatta fejében Rembrandt alakját - 1906-ban Amszterdamba utazott a jubileumi kiállításra -, önmagát írta bele a nagy hollandus alakjába. Kiárúsítja önmagát, hogy még egy kicsit dolgozhasson.

Valójában és igazában ekkor már Molnár is a múlté. Nem csupán mert darabjai gyengébbek, vagy „csak” olyan jók, mint az 1920 előtt írtak, hanem, mert őt is kivetette magából az ellenforradalmi világ, ha formailag azért ünneplik is bemutatóin, melyek egyébként már csak pótpremierek, mert Berlinben meg imitt meg amott zajlanak az igaziak. Molnár a maga fél-emigrációjával elegáns fürdőhelyek szállodáiban él, s Maughamot meg korábbi önmagát utánozva novelláit is mintha szmokingban írná, melyek hetilapokban és évkönyvekben

jelennek meg, s legtöbbször estélyi öltönyös férfiakról szólnak, amint Cannes-ban, Monte-Carlóban vagy Párizsban valami érdekes történik velük. Remekül megírt, színvonalasan szórakoztató, igen jó szereplehetőségeket adó és ilyen értelemben úgyszólván örökérvényű darabjait (az 1926-os *Játék a kastélyban* egy 1974 májusi frankfurti előadáson, Gustav Fröhlich rendezésében és főszereplésével, éppoly tévedhetetlenül hatott, mint megírásakor, s jellemző, hogy ugyanakkor ugyanott Giorgio Strehler *Lear király-rendezése*: vonzott csak táblás házat!) nyegleség lenne lebecsülni; a *Színház* három egyfelvonásosa (1921), az *Olympia* (1928), az *Egy, kettő, három* (1929) minden percükben élvezetes játékok; de a magyar irodalom sokévszázados történetében nem múlják felül az első Molnár-színművek vagy *A Pál utcai fiúk* eredetiségét és tökélyét. Viszont *Az üvegcipőben* (1925) még tényleg a hamisítatlan Józsefváros szólal meg, a maga más nyelvekre lefordíthatatlan iparos-zsargonjával; ez tényleg - és Molnárnál utoljára - a hamisítatlan, a mással be nem helyettesíthető Budapest.

A szellemes, okos Lakatos László, akitől oly előrelátó cikket olvashattunk az *Eszkendőben*: Molnár Ferenc árnyékában írja nagy sikerű darabjait (*Helyet az ifjúságnak*, 1934., Fodor Lászlóval) és írja szellemes hírlapi cikkeit. Ő Nizzaig menekült a fasiszmus elől, s amíg a Vichy székhelyű csonkácska Franciaország őrizni tudta látszatfüggetlenségét, nem is érte bántódás; 1944-ben azonban őt is utolérte a halál.

Pásztor Árpád, a jeles utazó-riporter, ifjúsági regények és hírlapszerkesztési hétköznapiak rejtekébe menekült; itt ugyan békén hagyták, de egyetlen, figyelemre mindenképpen méltó könyve, a Vajda János életének mozaikdarabjait hírlaptudósítói nyomozással összeállító dokumentumregénye (*Gina és Rozamunda*, 1927) alig keltett feltűnést, pedig műfajilag is újítás.

És furcsa, de még a nagy győztes, a Nobel-díj jelöltje, még Herczeg Ferenc is befejezte írói pályafutását, legalábbis az utókor által nyilvántartott magyar irodalomtörténet szempontjából. A Bródyval egy évben született, 1923-ban tehát ötvenéves Herczeg ugyan tevékeny maradt, színdarabokat, regényeket írt, szerkesztett, politizált és emberileg elismerésre méltó tisztelességgel tiltakozott a zsidóüldözések, a német megszállás ellen; 1920 után írott művei azonban nem haladják meg korábbi legjobb írásainak színvonalát. Megpróbálta kifejezni az új korszak társadalmi ellentéteit - *Két ember a bányában*, egyfelvonásos (1924; 1936: hangosfilm; a *Szenzáció* című összeállítás első része) -, maradandónak azonban csak kétrészes emlékirata bizonyul, ez az elegáns, okos, helyenként száraz humorral fűszerezett visszapillantás a háború előtti korszakra. (*A várhegy*, 1933; *A gótikus ház*, 1939.) Elég fellapozni kései színdarabjait (*Fecske és denevér*; *Arany szárnyak*) vagy társadalmi regényeit (*A Lánszky-motor*), hogy kétségbevonhatatlanul kiderüljön: vénája kiapadt, önmagát ismétli. Életműve összességében mégis kimagasló. A Herczeg Ferenc 80. születésnapjára kiadott emlékkönyvben (1943) többek között Márai Sándor, Schöpflin Aladár, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc méltatta jelentőségét. „A szellemi helytállás magasiskolájának lovagi szabályait őrzik kötetei... a személyes kiállás tiszta és erős pillantásával néz farkasszemet kora jelenségeivel.” Ezek Márai Sándor szavai.

A HÁBORÚ MÁR A TEGNAPÉ

Tanulmányozásra méltó, hogy a máig olvasott nagy háborús regények a húszas évek végén keletkeztek. A *Vossische Zeitung* 1928-ban közli folytatásokban Remarque: *Nyugaton a helyzet változatlan* című regényét (könyv: 1929); és 1929-ben jelenik meg Hemingway-től a *Búcsú a fegyverektől*. Nálunk is ekkortájt kerül az olvasók kezébe két nagy háborús

hadifogoly-élményregény, Markovics Rodion: *Szibériai garnizon* (1927) és Kuncz Aladár: *Fekete kolostor* (1931).

MARKOVICS RODION (1888-1948), ahhoz képest, hogy ez a temesvári hírlapíró a szovjet Vörös Hadsereg komisszára volt és könyve nyolc nyelven milliós példányszámban járta be a világot (kínaiul is!), meglehetősen elfeledett író. Pedig a londoni *Daily Mail* folytatásokban közölte, Berlinben az Ullstein-cég adta ki. De ez nem változtat a tényen, hogy a világirodalom egyik legjobb hadifogoly-regénye; epizódjait többek között Renoir: *A nagy ábránd* című hírneves filmjében látjuk viszont, a rendező vagy a forgatókönyv írója bizonyára olvasta Markovics könyvét, mely a film forgatása előtt jelent meg franciául. A temesvári szerző, aki ott is halt meg, bár 1922-től Szatmárban (ahol ügyvédi irodát nyitott) és a húszas évek végén Budapesten is élt - itt jelent meg a könyve a *Genius* kiadásában (előzőleg Kolozsvárott folytatásokban egy napilapban és ott kétezzer példányban könyv alakban is) - egy kelet-szibériai hadifogolytábor életét mutatja be, mint az alcím mondja „kollektív riportregényben”. Kellér Andor irodalomtörténeti elemzéssel felérő elbeszélésében (*Tökász*) állít neki emléket.

Az Usszuri folyó partján, a táborban újraszerveződik a társadalom; kereskedelmi tevékenység indul meg, tartalékos tiszt egyetemi tanárok előadásokat tartanak, színelőadások folynak - Gábor Andor: *Ciklámenét*, Lengyel Menyhért: *Tájjunját* és Zalka Máté: *Jeruzsálem* című passiójátékát adják -, s egyfelől fokozatosan kialakul egy olyan értékrend, ahol mindenki azt csinálja, amire legjobban képes - (őrnagyok cipőt talpalnak, tisztiszolgák bankot nyitnak) -, másfelől ezzel párhuzamosan egyre esztelenebbül szerveződik a régi rend, hogy a pétervári forradalom híre fenekestül felfordítson mindent... Újraolvasva a könyvet, ma, megjelenése után több, mint ötven évvel, nemcsak érdekes, friss, hanem vitathatatlanul kiváló írói teljesítmény is. Mivel a könyv antikváriumokban is csak ritkán kapható, fejezeteket kellene idéznünk belőle, hogy valamennyire visszahozzuk a könyvet és szerzőjét az irodalmi köztudatba. Ez lehetetlen.

Markovics humora a Hašekével és Karinthyével vetekedik. Bölcs, humánus, összefüggésekre ébresztő. Mosolygunk és megértünk valamit.

Félelmetes az a fejezet, amikor a Vörös Hadsereg oltalmában hazafelé készülő hadifoglyokra rátámadnak a fehérek, Kolcsak csapatai.

„Úgy kezdődött, mint más rendes nap. Friss süteményt hordtak lisztes péksegédek, csájavízért rohant egy huszárfőhadnagy. Egy tiszteletbeli szolgabíró, meg egy hadapród ügyvéd hónuk alá vették a fejszét, Korzer bácsi a ceruzáját hegyezte, Görög kapitány nyakába vette a faládikót a krumpli-lángosokkal, Szamek szivarra gyújtott és a Nemalah felé tartott, Reisznál zártak és az ittas vendégeket most dobálták kifelé. Ébredt a tábor.

Lövések hangzottak. Géppuska kezdett kattogni és fütyülő, zümmögő golyók csapódtak be itt is, ott is a tábori épületek falaiba. A tábor felett gránát sikoltott, harci zaj fejlődött.

Kozák csapatok vágattak és üvöltve kancsokázták be a zárt helyiségekbe a hadifoglyokat. Élete veszélyeztetésével is csakhamar megint felbukkant itt is, ott is újfent egy hadifogoly.

A harci zaj egyre erősödött. A becsapódások sűrűbbek lettek. A legénységi földbevéjt barakk tetejéről véresen és élettelenül bukott le egy kíváncsi. Egy másik bámész alól kirepült a jobb lába, ez is elterült...

Kétezzer törbecsált fiatal legénykét korbácsoltak a börtönné átalakított kávéházban. Levetkeztetik őket. Közéjük mennek a megtorlók. Összekötözik a véresszemű suhancokat. Aki ellenáll, nem él tovább. Lövések és kard munka zaja szűrődik ki az ablakon.

És egész nap és egész éjjel csattog a kard. Suhog a korbács.

A kerítés mellé az árokba embereket hajigálnak. Eltorzult arcú, kifolyt szemű, levágott fülű, kezetlen vagy lábatlan embereket, elnyisszantott torkú embereket. Emberpalántákat, akik még tegnap szibériai lövészek voltak.

Még nem lehet temetni. Még lesznek. Még szaporodni fognak.

Még magasodni fog a hulladomb.

Már működik a rögtönítelő törvényszék.

A táboron kívül történnek az események, de a hadifogolytábor pár lépésre van, a hadifoglyok mindent látnak. Hadd lássák. Tanulhatnak belőle. Csak lássák. Csak lássák, hogy viszik a lázadókat párosával a mezőre. Hármásával. Négyesével.

Aki halálraítélt, az fehér alsóruhát visel. Könnyű megismerni. Arról is meg lehet ismerni, hogy aki lázadó, azt hátulról pár lépés után lelövik.”

A *Csillagosok*, katonák képsorai peregnek le szemünk előtt...

Egy másfajta fogoly-sorsot ír meg Kuncz Aladár a *Fekete Kolostorban*. A francia kultúráért lelkesülő tanár a háború kitörésekor Franciaországban tartózkodott; mint ellenséget, internálták. Elhagyott kolostorban, erődökben tartották fogva többedmagával. Talán itt kapta betegségét, melybe 1931 nyarán belehalt. (Betegágyán még kézbe foghatta könyve első példányait.) Már akkor, a harmincas években nagy élmény volt ez a könyv, egy rabságban tartott lélek fejlődésregénye; most azonban, a második világháború után, a haláltáborok nyomasztó előjeleit látjuk ebben a voltaképpen kisszerű rosszindulattal berendezett francia börtönben, ahonnan elhelyeznek egy sokgyerekes pékmesterből lett őrmestert, mert barátkozik a foglyokkal, az új főnök viszont kiélheti szadista vágyait.

Fogoly-beszámolónak tetszhet a könyv, pedig ennél több, tényleg regény. A jelzett új főnököt például így mutatja be az író:

„A feje felül egészen elkeskenyedett, az arca lent szétpuffadt. Ha sipkáját levette, izzadt, petyhüdt bőré körtearc tűnt elő... Soha szembe nem nézett, még velünk sem, pedig teljesen ki voltunk szolgáltatva neki. Elhízott arcán nem volt semmi határozott vonás, csak valamely titkolt, letagadott, vörös árnyalat, amely gyér hajszálain és különösen angolosan nyírt, tömött bajuszán azután nyilvánvalóbban kiütközött...”

Ez már regényhős, íróformálta alak, hiszen a fogolytárs Németh Andortól tudjuk, hogy még az eseménysor is másképpen alakult a valóságban.

De éppen ez a művészi általánosítás teszi ezt a könyvet nagy regénnyé. Érdemes összehasonlítani első szövegváltozatait (*Fogsági feljegyzések, Nyugat*, 1920) a végső formával. A francia kiadás egyik kritikusa, D. de Rougemont így írt a könyvről 1937-ben: „Kuncz könyvének valódi tragikuma éppen abban rejlik, hogy olyan állapotról ad jelképesen konkrét rajzot, mely nem csupán egy valóságos fogoly helyzete, hanem többé-kevésbé mindenkié, aki *valamely őrzőngő kollektivitás áldozata*.”

Valóban így van; amikor például a háború kitörésének hírére a párizsi osztrák-magyar követség előtt szorongva türelmetlenkedő tömeg között gyászosan távozik a konzul, mintha a végzet jelenne meg:

„A konzulátus kapuja újra megnyílt. Hamuszín arccal a kis, feketeruhás osztrák-magyar konzul lépett ki rajta. Átvonult köztünk. Senki szót nem ejtett. Felült autójára, s lassan-lassabban, mint a gyászkocsi, útnak indult. Kimeredt szemmel bámultunk utána. Elment az utolsó ember, aki hozzánk, országunkhoz tartozott, s most ebben az idegen, ellenséges világban magunkra maradtunk. Nem messze tőlünk a téren vidám muzsikaszó mellett dragonyosok vonultak el. Az ablakokból kendőt lobogtattak feléjük, virágokat szórtak rájuk. A magas, szép szál legények kényesen ültek ficáncoló lovaikon. A nép éljenezte őket. Ó, szép férfisors, ha százszor is a halálba visz! Csendbe fagyva álltunk s ott néztük őket. Az alkonyati nap fényt szórt rájuk, míg a mi utcánkon úrrá lett az

esti árnyék. A konzulátus épületén becsukták az ablakokat, a kaput. Rendőrök között, egymáshoz szorítva, szörnyű árvaságban, megvetve, kitaszítva és eldobva álltunk ott, mint az utcára öntött moszlék.”

Nálunk is voltak hadifoglyok. Oroszok, szerbek, akiket ki-kiadogattak munkára a parasztokhoz. És voltak hazatérő magyar hadifoglyok is. Velük hogyan bántak itthon? Ezt a kétféle, de összefüggő témát dolgozza fel Móra Ferenc. A *Hannibál föltámasztása* (1924; hírlapi folytatásokban: *Magyar Nemzet*, 1949; könyv: 1955) keserű satíra: az orosz fogságból orosz feleségével hazatérő katona örömében „akkorát cuppant az első finác képére, hogy beletántorodott”, ámde mégis gyanakodva vallatni kezdik:

„- Tiltott írások, propagandanyomtatványok, izgató rölapok vannak-e önnél?

- Azok sincsenek.

- János, motozni.

Nem vagyok csiklandós, nyugodtan álltam, hogy János kicsipcsipcsókázza magát rajtam. Csakhogy a vak varjúcska még hátra volt.

- Vetköztesse le!”

Persze hogy találnak valamit, s bár az tudományos szenzáció, annál a pusztá lénynél fogva, hogy írás - gyanús, mert ami írás, az eleve forradalmi.

Nem is jelenhetett meg a kézirat, mint láttuk, vagy harminc hosszú esztendőn át. Találva érezte magát a fehérterror. Különben Móra ugyanekkor írott cikkeiben is keményen és gunyorosan kifejezi nézeteit az állapotokról. „Nem azt mondom én, hogy nincs királykérdés, csak azt kérdem, hogy kinek fontos az ma ebben az országban, amelynek annyi sebe van, hogy azt se tudja, melyikhez kapjon? Több lesz-e vele a kenyér, kevesebb-e a szegénység, gyorsabb-e a gazdasági megerősödés, őszintébb-e a lelkek összebékülése?” (*Királykérdés*, 1927.) Az orosz fogoly ugyan látszólag mellékszereplő Móra nagy regényében: *Ének a búzamezőkről* (1927), mégis a háború és a forradalmak nagy kérdéseivel foglalkozik. Ezért is lett akkora siker. És mert kiérlelte a Gárdonyitól némiképp öröklött stílusát. Vargha Kálmán írja:

„Móra írói stílusában egy nagyon tiszta, világos intellektuális társalgási nyelv művészi változata valósult meg, amely a legfinomabb célzások és a legapróbb érzelmi árnyalatok kifejezésére is alkalmas. Az élő beszéd fordulatai elevenen élnek tovább mondataiban, elegáns, hajlékony stílusában. A népies szólásokat, beszédfordulatokat színező elemként használja fel...”

Az *Ének a búzamezőkről* eltemetni igyekszik a háborút, feledve a szenvedést és remélve, hogy az emberiség ezentúl csak az új termésért, a búzamezőkért fog békés áldozatokat hozni. Az egymáshoz időben igen közeli négy könyv: Markovics, Kuncz, Móra regényei egyazon vágy más-más hangszerezen megszólaltatott kifejeződései.

S ha már Móránál tartunk, említsük meg, hogy méltán sikeres történelmi regénye (*Aranykoporsó*, 1933) és szellemes fordulatos tárcái mellett, Molnár Ferenc óta először, halhatatlan érdeme a magas színvonalú ifjúsági irodalom művelése. Többekkel együttműködve elemi iskolai olvasókönyveket írt (*Betűország Virágoskertjei*, 1926); ezek az olvasókönyvek irodalmi értékek. A *Dióbél királyfi* (1922), egy korábbi novelláskötetének ifjúsági változata, máig legjobb gyerekkönyveink közé tartozik. Keresetlenül, gügyögés nélkül, önmaga iránti kíméletlen stilisztikai igényességgel szól a gyerekekhez, történelmi hagyományainkat (negyvennyolc), a paraszti életet becsülni tanítja.

A háború az élménye Heltai Jenő legszebb regényének is. Az *Álmokháza* (1929) mintha Bíró Lajos *Molitor házának* lenne a tudatos folytatása, továbbgondolása. „Benne van egy város és egy emberi sors időszakai válságának látletele, egy kor dicstelen letűnte s egy szegény lélek

vergődése a kései büntudat s a kései megigazulás között” - írja róla Gyergyai Albert. Ismét Gyergyai állapítja meg, hogy a frontról 1917 őszén hazatért Kármel Péter álmvilága egyfajta menekülés „az örök mentséggként emlegetett történelmi körülmények”-ből. Heltai a háborút átélte, ott becsapott, itthon hűtlenül feledett férfinemzedék önvizsgálata; keserű is, gunyoros is, bölcselkedő is. De nincsen benne önfelmentés. Tovább kellene lépnünk, ha tudnánk merre, s ha hagynának... Kármel Péter repülőtiszt volt. Lelőtték, fél karja odaveszett, s álmaiban még azért is lelkifurdalást érez, mert nem egyenértékű a többi emberrel. „Kármel, már megint nem hoztad el a balkarodat” - dorgálja időnként, álmában egykori osztályfőnöke. A jó regény legkevésbé időtálló, mégis szép részletei a bölcselkedések. Mintha Proustot olvasnánk, mikor ilyen sorokkal találkozunk: „életünk egy napja fölmérhetetlenül nagy anyag, egy órája, egy perce ugyanakkora. Ami velünk történik, semmi. Ami bennünk történik, kifogyhatatlan és végtelen, mint az örökkévalóság, amelyen átsuhanunk...” Heltai szellemes, méltán sikeres színdarabjai (*A néma levente*, 1936; *Egy fillér*, 1940: a költő-főhős olcsó sikerekért mulasztja el élete nagy remekművének megírását), szórakoztató regényei eltörpülnek az *Álmokháza* maradandó, kort kifejező értékei mellett.

DE A HÁBORÚT A JÖVŐ IS REJTI

Elgondolkoztató, hogy ennek a kortársak által is átmenetinek érzett és nevezett kornak a társadalmi milyen végzettszerűen biztosnak tudta az újabb, minden addiginál borzalmasabb háborút. Hírlapi cikkek, évkönyvek, kalendáriumok nem győznek jóslgatni a jövő háborújáról. A jövő - azonos a háborúval. Angliában (Wells), Amerikában, Németországban, mindenütt születtek ilyen művek. De hogy nálunk, ebben a csöpp országban is ilyen félelem fészkelte az emberekben, a nem is bizonytalan: hanem biztos, nagyon is tragikus jövőnek ilyen sejtésnél erősebb szorongó várása tartott mindenkit feszültségben: ez ijesztő.

Hegedűs Lóránt (1872-1943) bankigazgató, rövid ideig pénzügyminiszter, ez a rokonszenves író-politikus, aki keményen kiállt Ady mellett, nem tűrte szervezett üldözését, és aki többek között egy érdekes Széchenyi-életrajzt írt, még csak megpendítette a háború gondolatát 1970-71-ben játszódó satirikus regényében (*Mikor a háború meghal*, 1926), de már neki sincsenek illúziói a jövőt illetően. A nép legkésőbb 1948 körül, írja, fel fog lázadni és kiharcolja magának a földosztást és a választójogot, de a választási megvesztegetések változatlanul tovább folynak és a világon pattanásig nő a feszültség, mert az 1970-es évekre „egyrészt a mohamedán mozgalom, másrészt a kínai kérdés irtózatossá erőtlen zúdul az emberiségre, Európa ugyanis nemcsak saját fiait, de az arabokat és kínaiakat is megtanította a tömeges embergyilkolás eszközeire”. Német-lengyel háború veszélye fenyeget, amit úgy sikerül elhárítani, hogy az USA női elnököt választ, akinek véletlenül Washington-Árpád lévén a neve, a magyarok trónörökössé teszik, majd királlyá koronázzák. (Célsz Jókai: *A jövő század regényére*.) Hegedűs szellemesen, élvezetesen, jeles írói kvalitásokkal meséli el történetét, mely bár a húszas évek magyar társadalmának jövőbe vetített gúnyképe, mégis benne van a baljós jövő rémképe.

Szathmári Sándor ugyan nem háborútól retteg, de sivár képet fest Kazahánia képelt társadalmáról (*Gulliver utazása Kazahániában*, 1941). Az emberiség évtizedek alatt kialakult agresszív ösztönei miatt nem lesz képes megnyugodni, mindig egymást fogja irtani. E két időpont: 1926 és 1941 között (amikor már zajlott a háború!) számos más könyv bukkan fel hasonló témával. Még egy ifjúsági regény is (Orbán Dezső: *F. D. 6438, a Könyvbarátok Kis Könyvei* sorozat 1939 nyári kötete, melyben először olvasunk baráti szavakat a Szovjetunióról, mely a távoli jövőben sem készül háborúra, sőt az író bemutatja az artyeki úttörőtábort)

és, például Aszlányi Károly: *Özöngáz* című, 1936-os regénye. „Leírom az európai Második Nagy Háború történetét, a nyugat-európai civilizáció pusztulását; ezt a példátlanul egyszerű és példátlanul bonyolult történetet.” Az esemény 1957-ben folyik, a háború előbb volt.

„Európa megérett a pusztulásra - mondták és azt hiszem, nem azért mondták, mert valóban megérett, hanem azért érett meg, mert mondták.”

Figyeljük csak, szemünket dörzsölve, mint írt Aszlányi 1935-ben:

„Borzalmas erővel indultak meg a hadműveletek Német- és Oroszország között a Balti-tengeren és a közbeeső kis államok területén. Senki se hitte az utolsó pillanatig, hogy mégis bekövetkezik az, amittől évtizedek óta rettegett a kontinens...”

De miért írunk minderről? Figyelemre méltó kultúrtörténeti dokumentumok, de van-e közülük az irodalomhoz? S még inkább a magyar irodalom e csupán legfontosabb művészeit felsoroló történetéhez?

A magyar irodalom ezzel a sohasem emlegetett „mellékágával” bekapcsolódott az európai és amerikai jelzőrendszerbe. Valósággal ijesztő, milyen erővel rángatták a vészcsengőket az írók szerte a világon, s erre mennyire nem szívesen emlékezünk még ma sem. Elég Róbert Sherwood: *Idiot's Delight* (Hülyék kedvtelése) című drámájára emlékeztetni. A jeles drámaíró, Roosevelt elnök barátja és cikkírója, 1936-ban Pulitzer-díjat nyert az év márciusában Washingtonban bemutatott darabjával, melyből 1939-ben parádés szereposztásban film is készült. (Magyarországon is bemutatták a filmet *Az élet komédiásai* címen.) Cselekménye: az olasz Dolomitok üdülőhelyén szórakozó társaság - francia hadiiparos, német rákkutató, amerikai színházi vállalkozó revüögrlőjeivel, angol nászutas pár és egy marxista forradalmár, valamint egy színésznő - megtudja, hogy az olasz légiflotta hadüzenet nélkül bombázza Párizst; kitör a háború. Általános tömegpusztulás; a szálloda, a „béke szigete” is elpusztul, a háború ellen szót emelő szereplőket pedig kivégzik. Az egész darabon annak kétségtelen bizonyossága árad el, hogy a háború elkerülhetetlen. Ugyanígyen H. G. Wells *Things to come* (Mi lesz holnap?) című könyve és az abból készült Korda Sándor-film, melynek légitámadás-jelenetei hátborzongató pontosságú előjelzése annak, amit később átéltünk. Irodalmilag legértékesebb, mehökkentő dokumentuma ennek a „háborút előre tudásnak”, Orwell *Coming up for air* című regénye (1939). De már 1936-ban is ijesztő pontossággal „jósol” (*Keep the Aspidistra Flying*).

Nem csupán azért fontos tárgykör ez tehát, mert rávilágít e szorongó korra, mely tényleg annyira várta a legrosszabbat, hogy talán ezért sem védekezett hevesebben, amikor végül is rászakadt - „azért érett meg az idő, mert mondták” -, hanem azért is, mert a műfajt nálunk nem kisebb egyéniség, mint Babits Mihály hitelesítette. Babits 1931 óta kész, 1933-ban megjelent *Elza pilóta, vagy a tökéletes társadalom* című, máig szemérmesen elhallgatott regénye, ez az amekkora ambícióval írott, annyira egyenetlen mű többszörösen tanulságos. Babits, bár - és ez sincs tanulság híján! - a számára idegen műfajban bizonytalanul tájékozódik és könyve nem jobb, mint Hegedűsé vagy Aszlányié, nagyon is komolyan vette ezt az üzenetnek szánt regényét, figyelmeztetésnek, egy szórakoztató prózába oltott *Jónás könyvének*. A regény röviden arról szól, hogy egy állandósult, örökös világháborúban fanatizált pilótánok elpusztítják a földet, kiirtanak minden életet. „A haditechnika óriásit fejlődött. Így nem eshetek abba a gyanúba, hogy a valóságot plagizáltam. Akkor még senki sem tudott a francia határ föld alatti aknavárosairól... szédületesen haladó korunkban a képzelet nem röpködhet olyan messze, hogy a fejlődés pár év alatt túl ne röpködjön. Megvalósulhat az örök harc világa is, rövidebb idő alatt, mintsem hinnők. De ez a könyv nem jóslat, hanem intés” - írja Babits utószavában.

Hát ha már ez az ezoterikusnak tartott, elefántcsonttoronyba képzelt, verseivel bíbelődő költő is itt tart - akkor itt most tényleg rátapinthatunk e korszak egyik jellegzetességére.

Az egyre pusztítóbb bombák elől egyre mélyebben ássa bele magát a földbe az ember, s közben, szabad idejében, a könyveket égeti, pusztítja.

„A legszörnyűbb, hogy a technika fejlődése nem tart lépést a harc fejlődésével. Alig vájunk négy-öt emeletet egymás alá, kimerevítőlemezeink már nem bizonyulnak elégségeseknek, úgy fulladunk meg. Agyon nyom a föld. És mindig csak ezeket a nedves, undok földfalakat látjuk magunk körül... folyton érezzük magunkban, hogy fognak majd hidegen, puhán összelapítani...”

Az Örök háború korában a hatóságok arra ügyelnek leginkább, hogy elég gyerek szülessen, utánpótlásul... Ezért gazdag családok vagyonokért megcsonkíttatják csecsemőiket, akik így felmentést kapnak a háborús szolgálat alól, minek folytán az uralkodó körök fokozatosan nyomorékokból kerülnek ki, ők az arisztokrácia. „Egy mesterséges gerincgörbület, melyet senki sem különböztethet meg a velünk születettől, nem válik javára a szépségnek, de meghagyja az élet élvezésének minden képességét... ezek az apró műtétek különösebb feltűnés nélkül végrehajthatók” - mondja a regény egyik alakja, Schulberg professzor. Végeredményben Hegedűs Lóránt is ugyanezt mondja, csattanósabban: „Inkább öt percig legyek gyáva, mint egy egész életen át halott” (*Mikor a háború meghal*).

Az *Elza pilóta* utolsó sorai egy végpusztulás szörnylátomását vetítik elénk:

„Egy puhazöld hegyre hajtom fejemet, már nagyon gyenge vagyok. Bordám alatt valami kemény és éles törmelék gyötör - talán egy város fellegrkarcolóinak betonromjai -, de annyi erőm sincs, hogy fekvésemet változtassam. Vajon él-e még valaki a mikroszkopikus lények közül, akik ezt a csöpp planétát benépesítették?... Egyedül vagyok a sivár, végtelen űrben...”

Milyen szomorú, milyen végtelenül szomorú, hogy ez a kor nem tudott örvendeni a jövőnek, a jelen sivárságában nem vigasztalhatták magukat, hogy „*jőni fog, mert jőni kell, egy jobb kor*”, melyben a költő „*a huszadik századot képzelte*” - mert hiszen, és ez is mennyire tragikus: igazuk volt, jóslatuk bevált, a jövő - a második világháború - rosszabb lett, mint amilyenek fogvacogva elképzelték.

BÚS FÉRFIAK PANASZAI

Az Adyval egy évtizedben fellépett század eleji költők 1920 után hangot váltanak. Ezért is jó költők: változik a kor, vele változnak ők is. Egyéniségüket azonban nem adják fel, sőt, most ismeri csak fel igazán az olvasó, hogy ez Tóth Árpád-vers, ez meg Kosztolányi. A leglíraibb alkatok is vállukon hordozzák verseik által a keresztet, amelyet koruk rájuk rakott.

Juhász Gyula ezt szó szerint ki is fejezi *A tápai Krisztusban*. Az országútszéli Krisztus-kép szelíden nézi az arra járókat, „Az ősi népet, mely az ősi föld / zsellére csak és várja az időt / mikor saját portáján úr leszen / mikor az élet néki is terem.”

Jelképrendszere tétován mozdul, képei egy remélt és mégsem várt, bizonytalan jövőbe futnak

Az országút elindul bandukolva
Az éjszakában, tornyokat keresve,
Fáradt utast és aranypénzt a porba
S egyszer csak eltűnik a végtelenbe.
(*Este az Alföldön*)

Az eszével lemondó, reményeiben mégis jót váró költő lázadó belenyugvása érzelmi feszültséget teremt a szelíd, borongós képek és a versben bujkáló türelmetlen vágy között: lehetetlen, hogy nem sikerült a forradalom, tűrhetetlen, hogy tűrnünk kell. És közben, ahogy csendes,

egyhangú zúgással áradnak a verssorok, elő-előbukkan egy-egy máig, Weöres Sándorig mutató groteszk fintor:

Mert benne élsz te minden félrecsúszott
Nyakkendőmben és elvétett szavamban
És minden eltévesztett köszönésben...
(*Anna örök*)

Hogy Anna, akit Juhász első korszakában egy Vajda János ünnepélyességével emlegetett, most félrecsúszott nyakkendőiben is ott él - s hogy ezen halványan és örömmel el is mosolyodunk, de ugyanakkor nagyon komolyan is vesszük: ez a kästneri hangütés annak jele, hogy Juhász túllépett Adyn, de másokon is, és a maga hangszerével muzsikál a huszadik század 1920 táján ismét megújuló költészetének zenekarában. Egyszersmind Freud egyre erősödő hatását is mutatja a vers, mint majd Kosztolányi munkássága is.

Juhász Gyulát, aki hosszan és kitartón küzdött idegbetegségével s aki nem mozdult Szegedről, szívesen képzeljük széphanjú, de egyhúrú költőnek, aki komoran és némileg sértődötten üldögélt elfeledettségének fekete trónusán. Tényleg, utolsó kötetének címe szemrehányásként is felfogható: *Fiatalok, még itt vagyok!* (1935) - de önérzetes intésnek is. Kötetei egyébként rendszeresen jelentek meg: *Nefelejcs*, 1921., *Testamentom*, 1935., *Hárfa*, 1929.; ezenkívül prózai darabjai *Szögedi Színház*, 1926., *Holmi*, 1929. Nincs ő távolabb a magyar irodalmi élettől, mint Szeged Budapesttől. Hogy még Szerb Antalnak is csak néhány közhelyes sor jut eszébe róla, az inkább annak tudható be, hogy kívül maradt a *Nyugat* meg a pesti kávéházaknak az irodalmi halhatatlanság ügyeit magabiztosan és egymás között elintéző társaságán. Nem volt bennfentes, és ez megbocsáthatatlan. Persze azért tisztelték, becsülték, de valahogy többször hivatkoztak - és hivatkoznak - búskomor magányára, mint illik egy olyan országban, ahol a legtöbb valamirevaló költő magányos, búskomor vagy különc volt, Berzsenyitől Petőfin át Adyig.

Tóth Árpád, aki kortársai közül leghamarabb ment el (1928 novemberében halt meg), a húszas években már Budapesten újságíróskodott, s így a közfigyelem jobban ráterelődött. Az ő hangja is más, mint a forradalmak előtt; ő is keserűen veszi tudomásul a helyzetet

Meghalt az Élet és elmúlt a Harc -
Figyelsz-e még e tespedt, tompa csendre?
A sír mélyéből, büszke, dacos arc,
Figyelsz-e még ránk, harcos Ady Endre?
(*Nézz ránk, Ady Endre!*)

- de, mint látható, ez azért lázadás is, legalábbis nem beletörődés. A pesti nyüzsgés szelíd kiszolgáltatottjait vizsgálja, fényképezgeti verseiben, s eljut a bravúrnak arra a fokára, hogy a leghétköznapiabb tárgyat is magasrendű eszmei általánosításokig vezeti. Egy lány ül a villamoson, valami ócska ponyvaregényt olvasgat, s olvasás közben a vigasztalódás öröme árad el arcán;

Egy rossz író is így érhet föl tisztelt
Rendű és rangú harminchat minisztert!

És ebből már magától következik a tanulság, hogy
írók kicsinyje, s nagyjá rajta csak!

...

Hű könyveinkben daloljon a lélek
Vigaszos daccal: mégis szép az élet!
(*Egy lány a villamoson*)

A Körúti hajnal ugyanez a hangulat:

Vak volt a hajnal, szennyes, szürke. Még
Üveges szemmel aludtak a boltok,

mikor egy tűzfal mögül az első napfény rásütött az utcára és

Egy kirakatban lila dalra kelt
Egy nyakkendő...

A moziért mindig is rajongó Tóth Árpád - ebben Mátyás Iván boldog öse - D. W. Griffith egyik filmjének hatására is ezt a könnyes meghatottságát sem szégyelli, mert abban egy embertelen kor büszke és dacos emberi megnyilvánulását látja, bánatos mosolyt villantja fel:

Míg a szellősodró képek zizegnek,
Bennük fájón és mégis édesen
Testvérbúja kél távoli szíveknek.

...

S amíg a halk zenét s fényt szívetek
Szelíden visszafényli s visszazengi,
S arcotokon a könnycsepp lepereg,
E tiszta gyöngyöt ne szégyelje senki.
(A „Letört bimbók” című filmhez)

Tóth Árpádra magára is vonatkozik az a megállapítása, amit Kosztolányiról mond egyik recenziójában: „Aki kötetét végiglapozgatja, olyasvalamit érez, mint az ingyenc borkóstolók egyazon fajta nemes nedű különböző évjáratainak vizsgálgatása közben. Egyiknél tüzesebb a szín, másiknál gazdagabb a zamat, de mindannyin megérzik a termőtalaj közössége.”

Kosztolányi *Dezső* kötetében valóban „megérzik a termőtalaj közössége” - a szüret után azonban ő is súlyosabb zamatú borokat mutat fel. Milyen jellemző, hogy *A szegény kisgyermek panaszait* *A bús férfi panaszai* (1924) követik. Ezt már az a költő írta, akit az események kilendítettek oly szívesen vállalt fennkölt magányából:

Jaj, merre menjek?
Jaj, merre nézzek?
Jaj, mit rebegjek?
Jaj, mit hazudjak?

...

Jaj, hol az arcom?
Jaj, hol a múltam?
Jaj, hol az ágyam?
Jaj, hol a sírom?
(A magyar romokon)

Ugyanezt a keservet tárgyiasabban-tényszerűbben fogalmazta meg *A bús férfi panaszai*ban a „Beírtak engem mindenféle könyvbe / És minden módon számontartanak” kezdetű strófában. Kortársaival együtt olvasgatva a Kosztolányi-verseket, témaválasztásai és hangütései meglepően emlékeztetnek a Tóth Árpádéra. Ugyanakkor, amikor Tóth a körúti hajnalt és a villamosozó lányt éneklé meg, Kosztolányi a Külső-Józsefvárosban sétálgató vasárnapi népet figyelő ábrándosan. A „bús pesti nép mozi-reklámokra néz tunyán”, s ez a málázva megfigyelt kép vezeti az általánosítás felé, mint Tóth Árpádot (de persze mondhatnók, hogy Tóth Árpádot, akár csak Kosztolányit - egyazon kor fiai):

Ki nézte meg, mit rejt szobájuk árnya?
Ki leste meg, van-e ágyukba párna?
Ki látta, hogy mi bús, pesti nép?

Én láttam a munkást és lázra bujtott
sápadt arcát...
Én láttam a föld vérező szivét

...

Mert bánatkővel van utcád kirakva
Szemed a bánat végtelen patakja
S jaj ez a föld, e bús föld a hazám.

De (*A bús férfi panaszaiból*) *A kalauz*, vagy egy későbbi kötetből az *Özvegy a villamosban* is ugyanez a témakör.

A hencegve nemzetieskedő Papp-Váry Elemérné *Magyar Hiszekegyét* imamalomként duruzsoló verselők korában maga is szükségét érzi, hogy magyarságát újrafogalmazza, faji fellengzősködéseken innen és túl:

Magyar vagyok, minthogy magyarul írok
magyarul mondom ámuldozva: tej,
s magyarul mondom a halálos Áment,
Ha ingadozva hátradől e fej,

s az elomló test végső reszketéssel
a levegőbe rázza vézna öklét,
s egy mozdulattal és egy bús igével
egy lesz vele a rejtélyes öröklét.
(*Magyar vagyok, minthogy magyarul írok*)

Ennek a szép költői vallomásnak prózai változata a *Nyugat* 1930-as évfolyamában közölt nyílt levele egy francia tudóshoz, aki kétségbe vonta nyelvünk létjogosultságát (*A magyar nyelv helye a földgolyón*).

Aztán a húszas-harmincas évek fordulóján mintha hangot váltana, csiszoltsága bámulatos, mégis van verseiben már valami keresettség, modorosság. Természetesen változatlanul vannak nagy költeményei a *Számadás* kötetnek is (1935) mint a *Hajnali részegség* vagy mint a *Halotti beszéd* - mégis, fokozhatatlan formai tökélye némi modorosságba merevedik, érezzük, hogy ezzel akarja elhárítani magától a kor újabb kibírhatatlan inzultusait, Hitlert és egész jelenségét. Ha tovább él (1936 novemberében halt meg), talán ő is megírja a maga *Jónás könyvét*, mint Babits, bár kétséges. Ilyenkor nem győzzük hangoztatni, nem ítélet, vagy szemrehányás ez, csupán *megfigyelés*; a sok lehetséges költői magatartás egyike és nagyon is érthető. Egyszerűen a lírikus Kosztolányi magánéletének falait emeli önmaga és a külvilág közé, amint azt a *Költő a huszadik században* oly világosan mutatja:

Az önimádat büszke heverőjén
Fekszem nyugodtan...

...

mivel a dolgom, végzetem csak annyi,
hogy élek.

...

Én önmagammat önmagammal
mérem.
Szavam, ha hull, tömör aranyból
érem.
Mindegyiken képmásom, mint királyé.
S a peremén
a gőgös írás:
én.

Prózája ugyanekkor tovább érlelődik, s ekkortájt, a húszas-harmincas években születik meg a Kosztolányi-novella, hosszú ideig, máig és talán még tovább a klasszikus, csattanós rövid elbeszélés felülmúlhatatlan formája.

Ottlik Géza, aki 1978-ban *Boldogság* címen válogatást adott közre Kosztolányi általa leginkább kedvelt novelláiból, ezt a nagy dicséretet mondja rá:

„...*segít élni*. Nem úgy, hogy gyakorlati vagy elméleti jótanácsokat ad vagy erkölcsi útbaigazítást; még kevésbé úgy, hogy eltereli figyelmünket a valóságról, mint a jó detektívregény, vagy éppen-séggel álomvilágba ringat, mint a rossz irodalom. Kosztolányi a durván leegyszerűsített látszatvilágból segít visszatérni a saját életünkbe, a mindennapjaink eredeti teljességébe, ahol a mérhető adatoknak, megfogalmazható tényeknek, vagyis mindannak, amiről azt hisszük, hogy e világban történik, velünk vagy körülöttünk, igen csekély a fontossága. Megmutatja, segít felfedezni, felismertetni velünk, hogy életünk folytonossága mennyivel valóságosabb dolgokkal van tele. Miként a novellái is, a történeten messze túl: fénnel, színnel, ízzel, áhítattal, szépséggel, regényességgel. A boldogság mindenféle járatával, szintjével, lehetőségével...”

Elég ha két híres novellájára gondolunk: valamennyi megtárgyalásához külön kötet kéne. A *kulcsra* és a *Fürdésre*.

A *kulcs* úgy kezdődik, ahogyan Csehov tanácsolta a tőle levélben érdeklődő Gorkijnek, miként kell jó novellát írni: szófukarul, lehetőleg jelzők nélkül, vagy ha jelzőkkel, hát azok jelzők legyenek, és főleg: *in medias res*.

„Egy tízéves kisfiú odalépett a kapushoz.

- Hol van kérem, az illetékosztály,

- Harmadik emelet 578.

- Köszönöm szépen - mondta a kisfiú.

Nekivágott a rengeteg épületnek, mely kongó folyosóival, zord, penészes boltozataival úgy terjengett körülötte, mint ismeretlen világ. Iramodott a különböző lépcsőkön, hármásával hágva a fokokat. Fölért a harmadik emeletre.”

Tehát: a kisfiú tízéves - ez fontos tényközlés. Mást nem tudunk meg róla, fölösleges. Milyen kapushoz, hol, mikor lépett? Ez fontos, de nem most. Majd később. Azt is szükségtelen magyarázatni, hogy ő tette fel a kérdést az illetékosztály holléte felől. Viszont most aztán jön az épület. Ebben bolyong a gyermek, akiről még mindig csak azt tudjuk, hogy tízéves, de lám, *az épület jellemzi őt és önmagát: halmozódnak a jelzők.*

„*Rengeteg, kongó, zord, penészes, ismeretlen.*” Ez az öt szó elég ahhoz, hogy a kisfiúval együtt mi is megiramodjunk: el ezekről a folyosókról, csak el, minél hamarabb. De hová? Egyelőre csupán arról vagyunk értesülve, hogy az 578-as szobába. De hogy mi van ott, ki van ott...? Nahát, akkor jön a Szász bácsi, „testes, őszbecsavarodott öregúr, iratokkal”: neki megmondja a fiú, immár neve is van, Takács Pista, hogy édesapját keresi. A többit tudjuk. A kurta novella végig ilyen *gazdagon szófukar*. És takarékosan gazdag. Mert a végén, amikor a gyerek elsírja magát, hiszen átélte apja megalázottságát, a kapus egyszeriben, mintegy pótlólag, jelzőt kap: aranypaszományos sapkája van. Ez az aranypaszomány néz a gyerek után, amíg el nem tűnik előlünk.

Vagy nézzük a *Fürdést*. (Megjelent a *Pesti Hírlap* 1925. november 28-i számában. Akkor még ilyen novellákat közöltek az újságok.)

Ez nem a szereplőkkel kezdődik, főleg nem a főhőssel, aki a párlapos kis beszély végén meghal. Hanem a tájjal, mert ez lesz a tragédia tanúja. Tehát:

„Fehéren sütött a nap.

Mint amikor éjjel fényképeznek, és villanóport gyűjtanak, úgy izzott a balatoni fürdőhely a verőfényben. A meszelt kunyhók, a kukoricagörék, a homok keretében minden fehérnek látszott. Még az ég is. Az akácfák poros lombja pedig olyan fehér volt, akár az írópapír.

Fél háromra járt.”

Egy fehéren izzó táj. Nincsenek színek. Pedig nyár van. Ez a fehér izzás nem a nyaralás öröme; ez baljós jelenség. Annál baljósabb, mert furcsa módon állandóan jelen van a fehér ellentéte, a fekete, az éjszaka ebben a nyári verőfényben. A fekete szó nincs leírva, de: „mint amikor éjjel fényképeznek...” A táj után időmeghatározás. Az utolsó mondat is az: „Még három se volt.” Tehát az esemény fél óra alatt zajlott le.

Most lépnek be a szereplők. Csak nevek, látszólag csak nevek. Suhajda, Suhajdáné, és ő. Egyelőre így: ő. Mindegy, hogy ki az a Suhajda, ezt majd a gyerekhez intézett ingerült kérdéseiből fogjuk megtudni-megsejteni. Tehát ennek a Suhajdának azt mondja a Suhajdáné, aki „a törökszekfűk között horgolt”, hogy:

„- Ugyan, vidd el őt is!

- Nem.

- Miért?

- Mert rossz - felelte Suhajda. - Mert haszontalan - felelte, és szünetet tartott. - Nem tanul.”

Ez az ő fog majd belefulladni a vízbe. Azáltal, hogy egyelőre csak ő: még az olvasót is bűnrésszé teszi az író.

A többi szintén tudjuk.

Kosztolányi a cselekménytelen pillanatfelvételen is remekelni tud. Ilyen remeklés például a *Délután fél hal és hét között*. (Ez is fél óra, akár a *Fürdés*.) Összesen ötven sor. Az író koratavasszal megy az utcán, és egy váratlan fényjelenség átalakítja a várost, a tájat s a tájjal az ő lelkét.

„Gyönyörű is ez a sok minden: a járókelők szeszélyes összevisszasága, az ismeretlenek, akik máról holnapra ismerősökké, barátokká és szeretőkké lehetnek, a tárgyak, az áruk a kirakatokban, az ételek, a sonkák és fügek halma, a nyakkendők kolibriszíne, ez a piros meg ez a kék meg ez a lila, mely ide-oda száll és csicsereg, mint a madár a kalitkában, a fények, a hirdető-tüzek csillagai s a könyvek, melyek megtanítanak majd bennünket olyasmire, amit eddig még nem tudtunk és szigorú rejtélyes zártságukban talán boldogságunk hétpecsétetes titkát őrzik. Jaj, élni, élni, megismerni minden embert, szívünkre ölelni minden tárgyat, végigízlelni minden ételt, felkötni, megpróbálni minden nyakkendőt, imádni minden fényt, elolvasni minden könyvet, bírni és szeretni az egész világot. Egy sötét és kétségbeesett tél után, amikor szárnyaid megtépázták és lenyesték, dalolj lelkem és röpjél.”

Ez az a pillanat, amikor az olvasóban, anélkül, hogy erre tudatosan gondolna, egybemosódik líra és próza, amikor a szöveg él és hat, és mindegy, hogy vers-e (mert az) vagy próza (mert az), a műfaj nem számít, egy költő szólt hozzánk. Szól, és *segít élni*, ahogyan Ottlik Géza mondotta.

Kosztolányi a húszas évektől regényeket is írt. Ezeket máig kedveli az olvasó, minden új kiadásuk elfogy. Az elsőre: *Néró, a véres költő* (1922) maga Thomas Mann nyomta rá az irodalmi ötvös-céh kitüntető karátjelzését: „ez a munka több, mint a műveltség és egy nemzeti, vagy akár európai színvonal terméke... fáj, annyira igaz.” A *Nérót* a kortársak azért élvezték, mert az elviharzott forradalmak alakjait látták a regényben ágálni, tógában, jelmezben. Ha erre nem gondolunk, a könyv nem jobb (és nem rosszabb) mint Kosztolányi kortársainak számos jó beszélye. Két másik regénye, a *Pacsirta* (a *Nyugatban* 1923; könyv: 1924) és az

Aranyárhány (1925) a társadalom kényszerzubbonyát önként magára öltött vidéki értelmiség csüggeteg világát örökíti meg mélabús rokonszenvvel. Gyerekkorának Szabadkája mozdul meg ezekben a regényekben. Izgatón mai viszont az *Édes Anna* (1926), egy cselédlány tragédiája. Százszor megírt tényt dolgoz fel: egy munkaadói által a végletekig szekírozott cselédlány megöli kínzóit. A kizsákmányoltak lázadása. Kosztolányi ebbe a történetbe bele-rejti az ellenforradalmi korszak első, véres éveinek sötét titkait - Vízgyék buta, de nagyhangú ellenforradalmárok -, melyekről annyian tudtak, de senki se beszélt; saját szégyenét, amiért eleinte ő is együtt üvöltött a farkasokkal - „*Jaj, mit hazudjak?*” - és viselkedésének indokait; a városba települt középosztály rosszat hozó tudatlan fontoskodását - és ezt azzal éri el, hogy, amint arra Bálint György rámutatott, voltaképpen minderről alig mond megfogható tényeket, balladisztikus előadása az olvasóra bízta, hogy a szándékos félhomályba, ha kedve van, bevilágítson. Az *Édes Anna* még annyiban is új jelenség, hogy benne mutatkozik meg leg-teljesebben a freudista lélekelemzés irodalmi hatása. Freudnak a húszas évektől kezdve vannak Magyarországon lelkes hívei és követői; ekkor már nemcsak orvosok és szakemberek, hanem írók, festők, sőt történettudósok. Később sokan utánozzák a freudi módszert követő Kosztolányit, a lélek titkait nemegyszer a nemi élet különösségeivel tévesztve össze. Kosztolá-nyi azonban mesterien mutatja meg elnyomottság, szerelem és kínzás furcsa-torz szövevényét.

Érdekesen szemlélte Kosztolányi a közelgő háborút. Több tárcájában foglalkozik vele. Korábban láttuk: mennyire izgatta kortársait ez a veszedelem. Kosztolányit untatja az örökös ijesztgetés, bár nincs az iránt kétsége, hogy baj lesz. „Soha, mióta világ a világ, nem vitatkoztak ennyit háborúról... Az emberiségnek a szörnyű vérontás után módja volna kissé aludni és pihenni, de nem bír, lidérces álma van...” Ő azonban így vélekedik:

„Mielőtt nem voltam, nem akartam lenni, és vagyok. Most pedig, hogy élek, nem akarok meghalni, és meg fogok halni. De mi történhetik velem? Ebben a pillanatban még élek. Ez több a semminél, a legnagyobb jó. Aztán meghalok, öntudatom kilobban, s minthogy mindent ezzel veszek észre, bizonyára azt a semmit se veszem majd észre. Az én ügyem mindenképpen a legnagyobb rendben van.” (*Pesti Hírlap*, 1935. március 3.)

Szól, és másfél év múlva meghalt.

Karinthy Frigyes két évvel élte túl Kosztolányit. Ő nyugtalanabban figyelte a világ dolgait. Versei, regényei, tanulmányai, cikkei tanúskodnak erről.

Mert hisz a mai Európa nem élni, hanem mindenáron megdöglenni óhajt. (*Számadás a talentomról*)

Mit tehet ilyen helyzetben a költő, azon kívül, hogy

Este az Üllői-úton ha várni kell a gyéren járó ötösré
Magamat mulattatom holmi elméleti kérdés egyenletével.

Alig többet, mint hogy üzenetet küld az utókornak:

Most ezt a pár kusza sort
bedugaszolom az üres borospalackba
s a palackot lehajítom. Kockavetés!
Tetves gyöngyhalász, ha találja, dobja szemétre törtívű kagylót,
De betütláló tengerész kezébe ha kerül
im általa üzenem:
Itt vagyok, az Elhagyatottság Harmincadik
Szélességi, a Szégyen
Századik Hosszúsági
s a fogatösszeszorító Dac
Végső Magassági Fokán, valahol messze vidéken
és kíváncsi vagyok, lehet-e még jutni előbbre.
(*Üzenet a palackban*, 1930 szilveszter)

Ez a kíváncsiság vezérelte egész munkásságában. Akkor is, amikor nevezetes műtétjét megfigyelte és megírta (*Utazás a koponyám körül*. 1937).

Karinthy, a humorista, írja Schöpflin, egyike legkomolyabb íróinknak. Hogy ez tényleg így van, üssük fel cikkeinek 1980-as gyűjteményét: *Címszavak a nagy enciklopédiához*. Ebben olvashatjuk:

„Az író becsülete...
Ott keresd, a művében.”

Aztán, roppant ártatlanul, derűsen, két lovasszobor ürügyén, megcsipkedi a nagy magyar naturalizmust művészetben és félrevitt politikában:

„A millenáris emlékmű előtt újból két lovas szobor bukkant fel - első pillanatban közlekedési lovas rendőrnek véltem őket, még csodálkoztam, minek kellene ide, az aránylag kis forgalom színhelyére. Közelebről kiderült, hogy Álmós és Előd vezérek halhatatlanságát hirdetik.

A hét vezér hét lovas szobra lassanként elkészült. Meglehetősen egyformák - egyik jobbra néz, másik balra, harmadik a kantárszárat fogja, negyedik előredől.

Nem értek szobrászathoz. A pesti szobroknál meg különben is pechem van; egyik se tetszik, vagyis hát ők se értenek hozzám. Mindegy, hiszen mondom, hogy nem értek a képfaragáshoz.

Nem hét ember, hét ló halhatatlanságát hirdetik ezek a szobrok. De a szobrászok makacsul ragaszkodnak ezekhez az óriási lovakhoz, mihelyt arról van szó, hogy hős hazafiaknak kell emlékművet állítani. Ló nélkül nem ér az egész - nem is hős, aki nem lóhátról nézi a világot, közben nem is veszik észre, hogy inkább a lói hősiségnek emeltek emlékművet, mivelhogy testi értelemben a ló csakugyan bátrabb és erősebb, mint az ember. Különben nem az ember ülne védekezésből az ő hátára, hanem megfordítva. A hatást még fokozza, hogy a ló rendesen prüsszöl, toporzékol, nyerít, tüzet lövell orrlíkain, iszonyú mérges és bátor: az egész figyelmet magára vonja.”

A kor kétségbeesése:

„Ismertem egy embert, aki pillanatnyi elmezavarában nem lőtte föbe magát, hanem életben maradt.”

Más érzés így együtt olvasni Karinthy maximáit, mint négyesével-ötösével, egyéb írások között, eredeti közlési helyükön. Így együtt világosabban kiderül, hogy Karinthy tudatosan teremtett új műfajt, illetve újíttotta fel a francia tizenharmadik század kedvelt műfaját. Ne keressük hát benne a soha meg nem írt nagy regény erejét szanaszét tékozló íróját - „istenem, mekkora tehetség volt, kár, hogy elaprózta magát” -, mert nincs benne. Regénynek nevezett írásai sem azok, azok is hosszabbra fogott maximák, elmélkedések, oktatások, moralitások, olyasmik, mint a Kölcsey *Parainézise*. Ez érdeme, ez nagysága. Ugyanakkor kevesebb több lenne, mint minden maximából. Olcsó viccek kergetik egymást néhány mélyenszántó gondolat között. Regényben ilyesmit kevésbé venni észre, mert az üresjáratokat ott vagy észrevétlenné teszi vagy kitölti az, hogy a könyvet letesszük, föl vesszük, napok múlva újrakezdjük; a maximát viszont azonnal felfogjuk, megértjük, tudomásul vesszük.

És térjünk vissza még egyszer az *Így írtok ti*-re, mint egy szerző életművére. Mert az. Az *Így írtok ti* voltaképpen *verses-prózai irodalomtörténet*. Számtalan olvasó azért fogott hozzá X vagy Y könyvéhez, mert Karinthyból ismerte. Látni akarta, *van-e olyan jó az eredeti*, mint amilyen jó Karinthy azt gúnyoló verse, prózája. A helyzet az, hogy nem mindig. Karinthy néha jobb. Ez olyan, mint amikor az irodalomtörténész túlértékeli kedvencét. Az *Így írtok ti* tehát túláradó önzetlenség, a szeretet magas foka: Karinthy önversével másokat tett híressé, így gazdagítva a magyar irodalmat...

Az 1914-es háború előtt vagy alatt indult, az életben most csalódottan tapogatózó, kiábrándult költőnemzedék emlékezetünkre méltó képviselői közé tartozik még sok közül *Bányai Kornél*, aki első verseit Taskentben írta, ahol volt hadifogolyként települt meg s ahonnan aztán

hazatért (*Örök arc*, 1920). A korán meghalt Bányai (1897-1934) egy Szolnok megyei falucska tanítója, „az ég ostromlétráin” küzd, ahogyan Németh László írta róla. Lírája, mindenképpen megőrzendő és feltámasztandó érték; az Alföld Juhász Gyula-i mozdulatlan csendjét árasztó verseiből évezredek már nem is történelmi: geológiai fejlődését érezzük, az anyag öröklését a múlt emberi élet viszonylagosságával szemben, s ugyanakkor egy végtelenül keserű társadalombírálatot is:

Szép szigetünk: Alföld
lobbant népek álmát
eges tereid nyugalját
ezt a minden mindegy eleven
vallását a földnek Ázsiából
hoztam magammal, ahol évekig
ültem a porban, nyugalmas isten
csöndjével szívemben, végtelen
terekbe zárva...

...

Öles szarvú szent állatok:
örök vonulnak csendesen:
szomorú gyászmenet valami ó
halotti szertartás szerint.
Mellöttük vén ezüstfejű magyar
ballag sötéten és rejtelmesen,
Ázsia csókjával homlokán
nagynéha szól, beszél az állatokhoz
s velük együtt párolgó porba vész...

...

Kivül nyugalom
bévül mély gyötrem.
Ég partjain
mozgó levegőben
szélmalmok verdesik
a végtelen
alföldi táj
egyetlen és rémítő ritmusát.
(*Alföld*)

Egy másik költőt, a csendes hangú *Nagy Zoltánt* kortársai nagyra becsülték. Kiábrándultsága kortünetnek is felfogható:

Hol hagytam el? Folytassam? Érdemes?
Miért e vers? S miért a vers?...
(*Levél Tóth Árpádhoz*)

Ugyanez a fásult kiábrándultság szólal meg őszinte lírai hitellel *Reichard Pirooska* lírájában; sóhaját az elkövetkező évek igazolták - 1943-ban öngyilkos lett a faji törvények miatt:

Szivedre hajtva fáradt fejemet
szeretném magam elfeledni
s mint örök vándor, ki megérkezett,
múlt éveim súlyát levetni...
(*Sóhaj*)

Oláh Gábor, debreceni tanár a népi írók köréhez tartozott távolról; Móricz, Németh László nagyra értékelték; örökös sértődöttséget árasztó, dühösen vagdalkozó verseitől ma már mégis nehéz élményt kapni.

Amikor Szabó Dezső *Elsodort falu* című regénye 1919 májusában megjelent, az események viharzó kavargásában eleinte senki se figyelt rá, arra pedig még ismerősei se gondoltak volna, hogy ez a regény az ellenforradalmi korszak fajmagyarjainak szent könyvévé fog válni. A kolozsvári Szabó Dezső (1879-1945) a tízes években keltett feltűnést, mint nagy Ady-hívő, „a tanári sérelmek és követelések legradikálisabb megfogalmazója” (Nagy Péter). Nekitámad Tisza Kálmánnak, nosza erre tárt karokkal fogadja a *Nyugat*, sőt Kassák is *A Tettben*. Írt egy gyenge lélekébúvárlati regényt (*Nincs menekvés*, 1917). Tehát haladt a maga útján ez az úgy látszik a regényírásnál hírlapírónak alkalmasabb tanár, amikor elzúgnak a forradalmak és ott áll egy új Szabó Dezső *Az elsodort faluval* és hajmeresztő, de akkor hihetetlenül népszerűvé gomolyodott elméleteivel. Talán emlékezünk, hogy Kassák mily ellentmondást nem tűrően nevezte meg Révész Béla *Vonagló falvakját* mint a nemzedéke által szinte egyedül vállalt nagy magyar regényt - nos, Szabó Dezső tanult ebből, aztán Tolnai Lajos dühétől és a kávéházakban kotló művészekről undorodó Harsányi Kálmán *Kristálynézőkjéből*. *Az elsodort faluból* meg Szabó Dezső későbbi regényeiből-novelláiból kiderül, hogy a magyarnak két nagy ellensége van: a fránya német meg a fránya zsidó. A németek elnyomnak, háborús kalandokba visznek, telecsöpögtetik a fejünket azzal a dekadens filozófiájukkal, Goethével, miegymással, meg előre küldik a magyar bakát, rohamozzon ő, pusztuljon ő helyettük, s közben éhesen tátogatják szájukat, hogy a *Drang nach Osten* elvét alkalmazva elnyeljenek bennünket; a zsidók meg kitalálták a kapitalizmust, elszedik a szegény magyartól az utolsó fillérjét, de amilyen ravaszok, kitalálták a kapitalizmus ellentétét, a szocializmust is, hogy ha fordul a kocka, megint ők lehessenek felül, pedig hogy a szocializmus is hova visz, láthattuk tizenkilencben...

Szabó tanításai azért fejezik ki ijesztő pontossággal ezt a két háború közti szerencsétlen korszakot, mert kétfelé bírálván, úgy tűnhetett, mintha neki lenne igaza. Bonyolítja a dolgot, hogy amikor 1933 után tényleges veszedelemmé kezdett válni a német terjeszkedés: ez Szabó Dezsőt látszott igazolni, s hívei száma nőtt. Ugyanakkor néhány valóban maradandó értékű szatírában az ellenforradalmi korszakot is leleplezte, mert csalódott benne (*Feltámadás Makucskán*, 1932). Pokoli humora, tehetsége tárgyilagos ellenfeleit is arra készítette, hogy elismerjék Szabó Dezső írói talentumát, amihez egyébiránt soha nem férhetett kétség. Komlós Aladár mutatott rá már akkor nagyon pontosan a Szabó Dezső tulajdonságaira;

„Egy asszonyt csapás csapás után ér, s a plébános hidegen, köteles vigasztalással mondja egyre neki: Az Isten jó, ő tudja, mit cselekszik. Erre a kutya - Szabó Dezső költői igazságszolgáltatása - a pap torkába harap. A pogány Bors vezért leverik, fiát s vitézeit megölik István úr idegen katonái. Erre Bors vitéz daimonionja útján Szabó azt ajánlja a pogány magyarnak, hogy látszólag térjen meg kereszténnyé, de aztán orozva álljon bosszút a német papokon, s koponyájukból csináltasson boroskupát magának. Szabó Dezső legbensőbb erkölcsi elégtétele duzzad a kacagásban, amellyel Bors vitéz és szintén csak mázolt kereszténységű jó pajtása, Both nagyúr diskurálnak a dologról. Kannibál iskolakönyvekbe az elbeszélés melegen ajánlható.

Milyen hangszere és milyen ébresztője ennek a muzsikának a Szabó Dezső művészete? Szabó még zsidóvérbe mártotta a tollát, mikor e sorok írója a legnagyobb tisztelettel emelt kalapot rendkívüli talentuma előtt. Szeretném, ha ez elfogulatlansági betét kamatjaképpen ma elhinnék a tárgyilagos-ságomat...

Különböztessünk: Szabó Dezső műveiben kétségtelenül egy hatalmas lángú élet lobog. De ez nem az ábrázolt világok tulajdon erős élete, csak a költőjük élete lángjának mélységi dimenzió nélküli visszfénye, egy elvetélt lírikus fantáziájának csalfa laterna magicája” (Recenzió a *Jaj* című kötetéről, *Kassai Napló*, 1924).

Ha az olvasó tán terjedelmesnek ítélné is ezt az idézetet Komlós Aladártól, mégis kénytelenek vagyunk Szabó Dezső más, tekintélyes kortársait idézni. Azért szükséges ez, mert a mából visszanézve könnyű a tehetségét pazarló Szabó Dezső düheir, fogvicsorításait, lihegéseit

kinevetni, félelmetes tehetsége, az élet legszélsőbb fogalmi ellentéteit párosítani tudó képzelete annyi kárt volt képes okozni, és viszont: mivel ma alig emlegetjük, oly könnyű lehet a vád, hogy agyonhallgatjuk ezt a jeles hazafit, nácik és nagyurak pellengérezőjét, hogy mindenképpen meg kell hallgatnunk a bölcsen türelmes, de tévedhetetlenül haladó Juhász Gyulát, a már 1922 végén halott Király Györgyöt, valamint az *akkor* legifjabb nemzedéket képviselő Németh Lászlót.

Juhász Gyula:

„Szabó Dezső a magyar tájon talán sohasem lett volna se zászló, melynek rúdjaival végig lehet vágni másokon, se harsona, melynek hangjára fölhorkannak a különféle politikai istállókban, ha megmarad csak írónak, csak költőnek, csak annak, aki volt és akinek indult: művészek. A temperamentuma ragadta el, a nagy akarata, amely a nietzschei *Wille zur Macht* rokona benne...”
(*Magyar Jövendő*, 1922. április 25.)

Király György:

„A *Csodálatos élet* mindenáron regény akar lenni, magára erőlteti az epikus nyugalmat, a mesélő kedvet, s míg ez sikerül... vannak gyönyörű részek benne. De aztán kitör az íróból az elfojtott indulat és aktualitás, szavalni kell és egy kissé megrugdosni a pesti írókat, s akkor fölborul a mese, mint döcögős úton a rossz szekér... Hiába, tájékozódó szájjal nem lehet mesét mondani.” (*Független Szemle*, 1922. 2. sz.)

Németh László, aki pedig eleinte lelkes híve volt:

„Évente berúgtam tőle és évente kijózanodtam. A tömeg durva ízlését lázította föl a versenytársak ellen... Csak csöcseléket tudott nevelni, mely gyűl, s olvad, mint a hajdani kuruc hadak.” (*Homályból homályba*, 1979.)

Élete utolsó tíz esztendejében emlékiratán dolgozott. Emellett 1934-től kezdve *Ludas Máttyás Füzetek* címen havi közlőnyt adott ki, és budai kocsmákban pénzért előadásokat tartott a bámuló hallgatóságoknak.

„A történelem groteszk, de nem logikátlan fintora volt, hogy a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején, amikor Szabó Dezső a legszenvedélyesebb filippikáit írta a német imperializmus és itthoni nyilas szálláscsinálók ellen, saját jelszavait, gondolatait és formulázásait pontosan arról az oldalról hallhatta vissza újra meg újra” (Nagy Péter).

Most, halála után kis híján ötven esztendővel - (1945 telén halt meg, a Rákóczi térre temették, 1957-ig ott is volt a sírja a villamosmegállónál, egy szobrocska helyén) - könyveit újra-olvasva, 1944-ben kiadott (előszó kelte: 1943. október, utóhang: 1944. április) utolsó könyve, emlékiratainak első kötete tűnik vitathatatlanul maradandó értéknek. (*A bölcsőtől Budapestig. Életeim, születéseim, halálaim, feltámadásaim.*)

Korrajznak is kitűnő (atyja 1848-ban 15 éves legényke volt), regénynek is érték, stílusa pedig, ezek az 1943-ban régesrég elsüllyedt múltat visszahozó, ittfelejtett szecessziós kacskaringók, élvezetesekek:

„Mama és a lányok nekem estek, csókoltak és a jó kacagás meleg hullámaiban fürdettek meg. Még éjjel is, az alvó ajkáról fel-felrebbent egy-egy fióka nevelés, mint éjszakába riadó kismadár a meg-rázott bokorról.”

Az elemi iskola:

„Életem a legkülönbözőbb kárpótlásokat teremte meg ezeken a végtelenbe húzódó órákon. Legtöbbször beleveszttem valami ösztönösen előteremtő mese sodrába és voltam hős, király vagy dús jószágú gyermek, a belőlem kilombosodó mese pazarsága szerint. Ilyenkor széttűntek az osztály falai. A számológép és a fekete tábla beleájultak a végtelenség túlsó örvényeibe...”

A regény végén sejthetjük, hogy a kedves kisfiúból, akit megismertünk, furcsa lázadó lesz:

„Mikor reggel hat óra tájt a vonat belihegett egyik budapest-vidéki pályaudvarra: a felkelő nyárvégi nap mint egy roppant, véres fej gurult a távolabbi sinekre.”

Adynak a század elején indult kortársai közül a többi szerző pályája nem mutat ilyen Szabó Dezső-i kacskaringókat, CHOLNOKY LÁSZLÓnak (1879-1929) csak bátyja halála után, a háború elmúltával sikerült kötetekbe gyűjtenie elbeszéléseit (1918: *Bertalan éjszakája*; 1919: *Piroska*; 1923: *Ingovány* stb.). Krúdy szerint „a lélek, a mámor, az emberfölöttség detektív-regényeivel bajlódott”, Vargha Kálmán pedig úgy jellemzi, hogy „valamennyi hőse bizarr és magányos, nyugtalan és vívódó, boldogtalan és boldogságra vágyó, valamennyiben küzdelmet vív a Jó és a Rossz, a megálmodott és a kiábrándítóan valóságos, a tiszta és a förtelmes.” Krúdy és Szomory környezetében azonban ezek az olvasmányok kicsit megfakultak, valahol ott lebegnek végképp a múltba vészett, de azért a mának is üzenő regények-novellák között, ahol a Szini Gyula, vagy a Kóbor Tamás írásai is várják a feltámadás trombitaharsanását.

NAGY ENDRE (1878-1938), aki annak idején Adyval és Bíróval együtt szánta rá magát kis világunk megváltására. Nagyváradon: a harmincas években, élete végén két kis remekművel búcsúzott: *A kabaré regénye* (1935) és *Egy város regénye* (1936). Az első címében rejtő témáját, a másik a század eleji váradi évekről szól. Mikszáth legjobb hagyományai folytatódnak benne, csudálatosan tud anekdotákat mesélni s azokhoz mélyebb értelmet keríteni. Például, amikor Kossuth Lajos fia, a császár hűségére tért Kossuth Ferenc megérkezik falusi választóihoz, akik egy mokány magyart várnak, ellenben kikászálódik a vonatból egy kövérkés, energikus úr, kurtára szabott sárga felöltőben, „amely alól arasznnyira kifityegett a fekete redingote. Kétségtelenül mintapéldánya volt annak a dandytípusnak, amely akkor VII. Edwardot vallotta vezérének; de ott, Bárádon csökönyösen megismétlődő fekete-sárga színeivel úgy hatott, mint egy begöngyölt császári lobogó.”

Nagy Endre a harmincas években a *Nyugat* irodalmi estjeit szervezte; így vezetett egy beszélgetést is a filmművészetről, melyben - Fejős Pált méltatva - időtállóan fogalmazta meg a film kifejezési eszköz voltát. (*Nyugat*, 1932.)

Krúdy Gyula, akit Nagy Endre sokszor emleget, mert vele is együtt újságíróskodtak, az *Egy város regénye* írásakor már nem élt. 1933 májusában halt meg, hátrahagyva egy máig feldolgozatlan kézirat tömeget, hírlapokba rejtett folytatásos regényeket, máig elő nem került cikkek százait, talán ezreit is. Éppen ezért sokan napjainkig, mikor némelyik, módszeres kutatások alapján kiadott regénye változtatott a róla kialakult egyoldalú képen: a Vörös Postakocsi utasának tekintették, s nem nézték volna ki belőle azt a szigorú ítéletű társadalombírált, aki pedig benne rejlett. Pedig sejthető volt ez már a földosztásról 1919-ben kiadott füzetéből.

A mohácsi csata szomorú évfordulójára ő is megírta a maga trilógiáját, akaratlanul is versenyezve Gulácsy Irénnel. A *Három király* 1926 szeptembere és 1930 júliusa között két nappaliban folytatásokban jelent meg, majd könyvként 1926-ban és 1930-ban, együttesen 1943-ban, de teljes egészében csak 1958-ban. Már ez is jellemző, milyen kelletlenül fogadtak egy „új” Krúdyt a kiadók. Még érdekesebb, hogy 1923-1926 között írott hat másik regénye közül három nem is jelent meg életében. (*Repülj, fecském*; *Jockey Club*; *Primadonna*; valamennyi először: 1980.) De a legérdekesebb *A tisztaeszlezi Solymosi Eszter* sorsa. 1931 februárjában kezdte közölni a *Magyarország*. 101 folytatásban jelent meg. Krúdy ezek után több kiadónak is felajánlotta közlésre. A gazdasági válságra hivatkozva valamennyien megtagadták a kiadását. Így hát 44 év múlva, 1975-ben láthatott napvilágot a *Magvető* kiadásában. A húszas évek Krúdyja tehát, aki már nem a gálánsán udvarló Rezeda Kázmér, hanem a történelemben búvárkodó és kortársainak kellemetlen igazságokat mondó író: nem kellett; nem is ismerték, hacsak valaki meg nem őrizte magának a lapkivágásokat.

Ez a Krúdy tehát voltaképpen a mai olvasóközönség írója, mai szerző abban az értelemben, hogy ma olvassák, ma hat. Krúdy a *Solymosi Eszter*-ben újra felelevenítette azt az 1880-as évek elején világszenzációt ébresztett esetet, amelyet már Eötvös Károly is megírt. Krúdy az újraéledő antiszemitizmus, a mindinkább uralomra törekvő fasizmus és náciizmus légkörében kötelességének érezte nemzetét ismét figyelmeztetni. Mesterien jellemzi azt a talaját vesztett dzsentri-réteget, melynek érdekében állt a várvád elhíttetése a közvéleménnyel. Ónody Gézát bútoraival jellemzi:

„Ónody Géza házában csupa olyan bútor volt, amelyről már messziről látszott, hogy sokszor szerepelt végrehajtók jegyzőkönyvében. A régi Magyarországon meg lehetett ismerni alakjukról, formájukról, kopottságukról, »mázukról« ezeket a bútorokat, amelyeket a végrehajtók sokszor kihordattak az udvar közepére, majd a dobos megütötte felettük hangszerét, a végrehajtó megkérdezte; ki ad többet értük, aztán a bútorok valamely végzetnél fogva visszaköltöztek régi helyükre. Voltak zárjuk veszített, kulcstalan, sovány szekrények, összehajtogatható, úgynevezett táboriágyak, lefogyott, lószőrüket veszített diványok, nádfonatú hintaszékek, keserves görbelábú íróasztalok, amelyek olyan tintapecsétesek voltak, mintha Magyarország összes pöriratait rajtuk írták volna: amelyek sohasem hagyták el régi gazdájukat, mert más nem tudta volna hasznukat venni. Egy ócska kalap vagy lábbeli mindig talál megfelelő viselőjére, de mit csináljon egy háromlábú kanapé, amely kiálló rugóival, sovány méhével már csak a régi gazdája oldalbordáit tudja kielégíteni? Ónody Gézának csupa olyan bútorai voltak, amelyek az ő elégedetlen, elsavanyodott, elkedvetlenedett egyéniségéhez páaszoltak. Volt egy tükre, benne szobapisztoly golyójának a nyoma, amelynek sebesült részeiben csak ő láthatta meg magát. Volt egy mosdóasztala, amelyen csupa apró bajuszpedrös skatulyák száradtak, persze kiürített állapotban. Az egyik skatulyácskán a bécsi udvari patikárius neve volt; abból az időből, amikor Ónody testőrnök jelentkezett. A fiatakkori álmok, illúziók emléke volt minden egyes bajuszpedrös doboz, tán emlékeztek is még a hölgyekre, akiket valaha kiszolgáltak. - Áporodott pipafüst öregemberes szaga terjengett a levegőben, mintha sohase jött volna ide senki, akinek a kedvéért szellőztetni érdemes volna.”

Mi mindent tudott ez az ember! A bohém, akiről szólván jóízű ebédét, kalandjait, Rezeda-Kázméros udvarlásait szokás emlegetni. Micsoda iratanyagot kellett áttanulmányoznia. Embereket, eseményeket figyelnie. És még hányszor, hányféleképpen fog színeződni a kép erről a különös mesterről, akinek valahányszor előbukkan egy-egy műve a hírlaptemetőből, irigykedő sóhajtozásokra készteti a halála után negyven-ötven évvel működő írókat...

Felfedezésszámba megy *Szomory Dezső* háború utáni pályafutásának áttekintése is. Ekkor írja az újabban ismét játszott *II. Lajos királyt*, ő is Mohács közelgő évfordulójának bűvöletében (1922); *A párizsi regényt* (1929), múlt század végi kalandjait; és, pályája koronájaként, novelláiból, az összefüggő, regényszerű olvasmányt nyújtó *Emberi kis képeskönyvet* (1936). Még kilenc évet él ezután, hogy 1945-ben üldözötként, számkivettként haljon meg. *A párizsi regény*, a *II. Lajos király* egyértelműen elismert munkái; szóljunk ezért inkább, az *Emberi kis képeskönyvről*, erről a hol félreértett, hol nem is ismert remeklésről, annál is inkább, mert ezzel Kellér Andor remekbe sikerült Szomory-portréja (*Író a toronyban*) sem foglalkozik.

A magyar falu gyöngéd-émlékező szeretettel festett képe bontakozik ki előttünk, olyan színekben, olyan hangulatokban, olyan népi ízekkel, hogy azok még Móricz, Kodolányi, Németh László, Tamási és Nyíró akkor egymással párhuzamosan ható könyvei mellett is újdonságok.

„Gyermekszívem bánatával álltam meg a kertben, - ez volt itt utolsó napom. A túlsó partról, a Szamoson át, harangszó kondult, dél volt. A komondor a harangszóra megindult a pitvar felé, a kandúr is jött méltóságteljesen és rezgettette a farkát, sűrű vibrációkkal, ahogy érezte az ebédet. Borcsa megjelent a konyha küszöbén és kinézett a napvilágba. A fény derűjében az ősz kísértett. Maga Borcsa is idősebbnek rémlett. A fecskék is úgy repültek már, fokozott iramlással, körforgással és zuhanásokkal, ahogy a hosszú útra gyakorolták be magukat. Már úgy repültek, mint akik elrepülnek. Villogó szárnyaik, a nyár nyomán, egy új nyárra készültek, más egek alatt, más világban.”
(*Nyár vége*)

„Egy kis szobám van itten ebben a régi házban, ez az én régi kis szobám fehér függönnyel az ablakon s a régi ágyammal diófából s amely ma már rövidebb, mint én. Még mint lírai költő aludtam benne tizenötéves koromban s most már kívül lóg a lábam belőle. Most mint sorsüldözött ember fekszem benne, de sértődés nélkül és harag nélkül is a világgal. Nincs villany a szobában, s mint régen, csak egy szál gyertya ég a hálószekevényen, egy szál fehér gyertya a fehér falak között....Oh boldog idők, egy eszményi Magyarországon, ezekkel a drága nagyszülőkkel! Fekszem az ágyban, múlt ifjúság matracán és párnáin és elnézek utánuk a gyertyám lángjánál, mint egy halotti mécs világánál.” (*Odahaza Szamosligeten.*)

Szomory azon a tájon gyerekeskedett, ahol Móricz Zsigmond is. Azzal a szeretettel szerette ezt a tájat, mint Móricz. És azon a nyelven. Miért mégis, hogy Szomoryról senkinek se jut eszébe a falu, a szamosmenti táj, pedig annyiszor írt róla, s íme búcsúkötetében milyen szép csokorba szedte emlékeit. Nem jól van ez így, bajosan jön rendbe a dolgunk, ha mást is nézünk, mint a művet, melyet olvasunk.

Rendkívül érdekes a Szomory-kötet kompozíciója. A más-más időben írott, itt-ott megjelent novellákat úgy fűzte csokorba - és nyilván már a megírásakor is úgy szerkesztette -, hogy lírai önéletrajzot adnak ki. Háromféle témátípus váltakozik zenei ritmusban - erről is kellene valakinek egy szakdolgozatot írnia, Szomory már-már kottázható mondatairól, szerkesztésmódjáról, a novellák zenei egymásra következéséről! - a falu; a találkozások; (ezek a felnőtt férfi találkozásai a városban) és Hlatyi Barna morfondírozgatásai. Ez a Hlatyi Barna a Szomory Esti Kornélja. A három témacsoportból a falusi történetek és a találkozások stílusa tervezetten különbözik: a találkozások szecessziós-modoros mondatait a falusi képek természetesen folyó beszéde váltja. Ezzel a tagadhatatlanul kicsit ómódi tudatossággal senki sem írt már akkor. (Talán Krúdy, de ő se mérícskélte ennyire a mondatok zenéjét, a mondatokban a szavak helyiértékét.) Szomory számára a próza is költészet, tanítani kéne. Ebből a szempontból legszívesebben ideiktatnánk *Hajnaltájt a pusztán* című novelláját, de persze nem tehetjük; ebben minden mondat bravúr, ahogy az író, a főhős, hajnalban álomittasan kisurran a tornácra, végignézi a napkeltét, a madarak ébredését, hogy aztán a fennkölt áhítat a nevelőnő kacagásában oldódjon, amint leoson fürdeni. A szavak, jelzők, határozók tényleg mintha kottázva lennének.

A század eleji Ady-kortársak közül - Babitsot és Móriczot kivéve - eddig azokat soroltuk fel, akiknek élete a korszakkal együtt lezárult.

Maradnak azok, akiket hosszú élettel áldott vagy sújtott a gondviselés, és életük átnyúlt szinte napjainkba. Ilyen az Adyval együtt indult Szép Ernő; ilyen a tízes években megszólalt Bánffy Miklós, Nagy Lajos, Tersánszky Jenő, Füst Milán, Sík Sándor, Kassák Lajos.

Közülük Szép és Bánffy életműve a háború végére befejezettnek tekinthető.

A háború utáni *Szép Ernő* legalább akkora meglepetés, mint Krúdy. Század eleji versei nyomán elkönyvelték őt aranyos felnőtt csecsemőnek. Ma is hány méltán becsült író, tudóst hallani, aki csak legyint. Szép Ernő nevét hallván. Még hogy klasszikus! A konzervatív Kállay Miklóst még csak megértenénk, hogy - pedig jószemű szerkesztő volt, akár Tormay Cécile oldalán, akár Zilahy mellett - azt írja: „A lemaradottság, a céltalan ödöngés, a csetlő-botló gyámoltalanság vékony sípon sírdogáló, nyögdecslő költészete ez.” (*A magyar irodalom története.*) De még Schöpflin is, Babits is, sőt Szerb Antal is csak egy biztató barackot nyomnak a buksi fejére, bár Szerb Antal azért ráérezett jelentőségére: „A meglepő az, hogy mindenki érezte, és senki sem mondta ki” Szép megfigyeléseit, akit ő Francis Jammes-hez hasonlít, nem is tévesen.

Még hogy céltalan ödöngés. Még hogy gyámoltalanság. Az a gyanúnk, nem olvastak Szép Ernőt. Vagy abbahagyták *A Hét* 1905-ös évfolyamánál. Ezt a mulasztást sürgősen pótolni kell. Pedig Ady már 1914-ben megírta: „Unom mindenkinek már azt az ötletét, magyarázatát, hogy

Szép Ernő megmaradt gyermeknek, holott mindenki megmarad titokban. Az én kedves Szép Ernőm egy túlonatult buzgó, becsületes, magyar s egyben rafinált poéta.”

Van azért Ady után is kivétel, akinek nincs pótolnivalója. Ez Kosztolányi, aki már Szép Ernő 1921-es bécsi kötetéről (*A világ*; - Szép vagy négy könyvet adott ki Bécsben tizenkilenc után, pár könyv erejéig őt is kiterelte a megfélemlítettség) így ír: „Úgy látszik, szakított a múlttal. Oka volt rá. Annyit élt át e szörnyű évek alatt, mint mi mindnyájan. A szépség vázája széttöredezett, s lábainál hever... Most a keresés ösvényén látjuk őt bolyongani...”

Az *Ádámcsutka* (1935) úgy indul, mint a legjobb Huxley-regények. (Nem az avulók, hanem mint például a *Point-counterpoint*.) Márai vette át Széptől ezt a hangot, vagy mondjuk inkább, tökéletesítette.

„Negyvenhat éves vagyok. El is múltam, két hónappal, olyan szép valami történt velem.

Regényt kéne belőle írni, halk, hű könyvet, amilyet olvasni szeretek.

Nem tudom, leülhetek-e még az életben, magamnak való könyvet írni.

Fáradt vagyok. Nem írok már olyan sebesen, mint ezelőtt.

Kéne egy tiszta hónap csak ahhoz, hogy végig gondoljam a közölnivalómat...”

Aztán leírja szeretőjét.

„Van egy szeretőm, akit nem szeretek. Az ura legelsőosztályú úriember.”

És következik egy Huxley módra fanyar és nagyon is társadalomkritikus leírás a férfiről, az asszonyról, akik koncertekre járnak, bár „Bartók Bélát már nem hordja a társaság”, a Grill Károly könyvesboltjában folyószámlájuk van; Hatvány Lilit, gróf Széchenyi Zsigmondot, a vadászt olvassák, Proustot, de csak „mikor beszélni kellett róla”, és természetesen Axel Munthét. De ne meséljük a regényt. Elég annyi, hogy Szép is változott a korral, változott és fejlődött, még azt is sejti és sejteti, hogy feszültség van a levegőben, baj közeleg.

Ezt a bajt írja meg páratlan naplóregényében: *Emberszag* (1945). 1944. október huszadikától november kilencedikéig meséli a vele történeteket, didergetőn és lelkifurdalást keltőn higgadt, szomorkás tárgyilagossággal. A későbbiek „leírni és azt elhinni érzésem szerint nem is szabad”.

A hatvanéves író, aki végigharcolta az első világháborút, nyilaspárti suhancok kiterelik az utcára, s árkot ásni viszik valahová Pest közelébe.

A könyvben az az írói remeklés, hogy nem panaszáradat. Miközben semmit nem hallgat el - helyenként percről percre meséli történetét -, nem önmaga szenvedéseire összpontosít, hanem az embereket figyeli. Vissza is pillant a nyár elejéig, amikor mint zsidót kitétték a lakásából. Leírja a lakást, sorstársait. A híreket, reményeket. A helyzet és az események abszurd képtelenségét és mégis, hogy mindez megtörtént. Ahogy figyeli őrjöit. „Ezek gyilkosok, *most érik a kezök.*” - „Végig gondolom a *Mégegyszer Lillához* című verset, meg még hálistennek megállás nélkül. Azután a de Musset *L'andalouse* című verse jön; úgy szeretném ezt a tüzes bolond verset hangosan szavalni! Aludni nem merek, nem, mert hátrabukom, vagy előre.” Tudniillik ülve alszanak a szabad ég alatt, novemberben. Csak azt tudjuk ismételni, hogy nem fekete krónika ez, hanem igazi költészet, az ember megértése és szeretete is ennek a borzalomnak a fenekén; *emberszag*.

Kár, hogy ezt a könyvet 1945 óta nem árulják könyvesboltban.

Bánffy Miklós gróf, akit Kisbán írói nevén is emlegetnek, és aki már a tízes években feltűnt színdarabjaival - lásd Karinthy szellemes paródiáját az *Így írtok tiben* -, miután 1921 áprilisától 1922 decemberéig Magyarország külügyminisztereként tevékenykedett: 1926-ban

hazatelepült erdélyi birtokára és irodalomszervezéssel foglalkozott. Mint már láttuk, neki - és Kemény János bárónak - köszönhető az erdélyi magyar irodalom újjáéledése. És tette ezt nagyhangúskodás nélkül, a román kormány elismerését kivíva. (Lásd erről Kállay Sándor Bánffyhoz intézett 1926. májusi levelét s ebben Octavian Goga miniszter és Averescu miniszterelnök véleményét Bánffyról: „*A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája*”, Bukarest, 1980.) *Erdélyi történet* címen nagyszabású regénysorozatba fogott, melyben Ausztria-Magyarország összeomlásának okait ábrázolja egy erdélyi politikus-főnemes szemével. Első kötete 1934-ben jelent meg: „*Megszámláltattál...*”; 1937-ben az „*És híjával találtattál*”; 1940-ben pedig a harmadik és befejező rész, a „*Darabokra szaggattatol*”. Ez a nagyszabású trilógia, melynek egyes részei is több kötetesek, az 1904-1914 közötti időket foglalja keretbe. Egy magyar *Thibault-család*, melyből a kései olvasók megtanulhatják, hogyan indult el a szekér a lejtőn... (A *Megszámláltattál...* 1983-ban ismét megjelent.) Egyetlen mondatát sem érezzük ma korrigálásra szorulóknak; egy Ady indulatával ábrázolja a század eleji eseményeket, hűvösebb eleganciával ugyan, de nem kevésbé szemléltetőn. Az Adynál négy évvel idősebb író a harmincas éveiben járt, amikor az általa leírt események történtek. Politikus volt, hiteles tanú. Művének a korrajzon túl az is jelentősége, hogy mindezt a harmincas évek végén, egy újabb háborús kaland küszöbén írja - azért is választá ezeket a fellengzősnek ható meneteket-igéket könyve címéül. „Most elpusztul ez az ország és vele ez a nemzedék. Elpusztul ebben a háborúban, hol azok a szavak, amiket annyit használtak: immár emberölő szörnyű valóságot jelentenek.” Ezekkel a mondatokkal végződik a trilógia; megjelenésekor is időszerű intés volt. Ám ne higgyük, hogy Bánffy regényfolyama csak történelmi érdekességű, bár forrástanulmánynak se az utolsó. Bánffy olyan írói kvalitásokat mutat fel, amelyeket csak Móricz: a szélesen áradó, hömpölyögve mesélő nagy regény e korszak magyar prózájából hiányzik. Ezt teremti meg Bánffy. A nyitó fejezete: szünni nem akaró kocsisor ügetése-vágtája a poros nyári országúton, a kocsikban, lovakon az egymáshoz átintegető-átkiabáló megyei urak és asszonyságok; a repülőgépet falusi magányában feltaláló östehetség, Jópál András; a főhős Abády Bálint a politikusvadászaton; a muzsikusz tehetség Gyerőffy László a kaszinó kártyaszobáiban; Ázbéj Kristóf jószágigazgató a havasokban; doktor Timisán, román képviselő beszélgetése a vonaton Abádyval; a feleségét kínozza szerető Uzdy Pál lövöldözései - mindez olyan jelenet, hogy beszélgetésekben kellene hivatkozni rájuk, mint ahogy annak idején Dickens alakjai váltak közprédává, Heep Uriastól Ágnesig és Pickwick úrig. Bánffy Móricz mellett a magyar nagyregény betetőzője; Mikszáth legjobb folytatója; mivel azt a világot ábrázolja, amelyet Móricz nem ismert és így le sem írt, de amely az összeomlásért felelős volt: Móricznak nélkülözhetetlen kiegészítője. Szabó Dezső szerette volna azt megírni, amit Bánffy végül is elvégzett.

Bánffy (és Móricz, Babits) mellett e háború előtt vagy alatt bemutatkozott nemzedékből Berde Mária, Nagy Lajos, Tersánszky Jenő, Kassák Lajos és Füst Milán képviselik a próza (és költészet) különböző színeit.

Berde Mária marosvásárhelyi tanárnő, aki 1917-ben *Az örök film* című regényével tűnt fel, s aki lapokban már 1906 óta publikált, nagy szerepet vitt az erdélyi magyar irodalmi életben. 1920-21-ben egy *Zord Idők* című folyóiratot is szerkesztett - ennek pályázatán tűnt fel a díjnyertes Gulácsy Irén. Berlinben erdélyi versantológiát is kiadott. Regényeinek jelentősége, hogy az erdélyi társadalom háború előtti és utáni problémáit tárja fel kendőzetlen elemzéssel, könyörtelen igazmondással és egy női lélekbe oltott Móricz környezetfestő erejével. Tézisközpontúsága ma már kicsit erőltetett, így például, amikor a lányanyaság problémáit tárgyalja (*Szent szégyen*, 1925). De a *Haláltánc* (1924); a *Földindulás* (1924; könyv: 1931); a *Szentségvivők* (1935) és a *Tüzes kemence* (1936) így is a korszak nagy realista regényei közé tartoznak. Egyike Stefan George első tudományos méltatóinak: *Stefan George és a német szimbolizmus*. (Egyetemes Philológiai Közlöny, 1918.)

NAGY LAJOS (1883-1954) irodalomtörténeti szerepe, hogy ő alkalmazta először és sikerrel, tehát nem másolásként, hanem eredeti módon azt a stílust, mely már világosan a mozgókép hatását tükrözi s amit az amerikai próza „talált fel” a húszas években (Dos Passos). E módszerével radikálisan baloldali társadalomszemlélet párosul, mely sok helyen találkozik a marxista tanok igazával. Páratlanul tökéletes műve e nemben a *Kiskunhalom* (1934), egy alföldi községnek, szülőfalujának bemutatása hajnaltól hajnalig. Hogy a száraz, úgyszólván statisztikusi felsorolásnak tűnő tényfelvételi jegyzőkönyvnek álcázott adathalmazból mint bontakozott ki egy vérlázító állapot, s hogy az olvasó, ezt felismerve, maga is a változtatás milyen türelmetlen igényével teszi le a könyvet, az már az író titka. Mert ez a látszólagos egykedvűség költészetté magasztosul; nemhiába tartotta a *Kiskunhalom* fejezeteit József Attila költeményeknek. Kevésbé ismert Nagy Lajos másik, e nemben jeles műve, a *Kiskunhalom* városi pandanja, a *Budapest nagykávéház* (1936). A tényszerűsége törekvő tettetett szárazság itt már humorral, iróniával elegyül. Mintha a magasból egy filmfelvevőgéppel közelítenénk a naprendszerből a Földre, a Földön Magyarországra, ezen belül Budapestre, Budapesten egy körúti kávéházra. A kávéházban alakok. Pincérek, vendégek, tulajdonos. Tárgyak: hírlapok, evőeszközök, edények, terítők. A pincérről néha nem tudni: tárgy-e vagy ember? Itt kezdődik Nagy Lajos vérlázító agitációja. És attól hiteles és nemcsak agitáció, hanem művészet, hogy aki a kávéházban elkezd székírozni a pincért, az maga is egy szerencsétlen, állástalan ifjú, aki véletlenül jutott pénzhez, és most továbbadja az elszenvedett bántalmakat, kiéli agresszióit. A dialógus szinte közhely, megint szinte jegyzőkönyv; ámde ott állunk mi olvasók is a pincér mögött, dehogy, maga a pincér vagyunk, aki alig szólal meg, s ettől a dialógus szándékos lapossága egy tragédia feszültsége felé mozdul:

„Egy állástalan fiatalember, aki hónapok óta apróbb összegeket kéreget az ismerőseitől, váratlanul nagyobb pénzt, tíz pengőt kapott egy könnyelmű gazdagembertől. Bejött a *Budapest*-be reggelizni. Leült az asztalhoz, szétnézett a kávéházban, kinézett az ablakon, tapsolt a kezével s így kiabált:

- Pincér! Halló pincér! Jöjjön már ide, a teremtsit.

A pincér odament:

- Tessék parancsolni.

- Miért nem jön, ha hívom? Már negyedórája ülök itt.

- Tessék parancsolni.

A fiatalember reszket az izgalomtól, nem szól, vár, amíg lecsillapodik.

- Tessék parancsolni.

- Kérem. Hozzon nekem egy félbarna langyos kávé, csészében, szűrve habbal, de külön legyen a hab.

Kis szünet, a pincér indul, a fiatalember szinte felsír utána:

- Várjon kérem!

A pincér visszalép:

- Tessék parancsolni.

- Miért rohan el, amikor még be sem fejeztem a rendelést? Olyan sürgős magának?

- Tessék parancsolni.

- Mégis csak abszurdum!

- Tessék parancsolni.

- Vaját is kérek. És... mondja, milyen dzsemjük van?

- Barack, eper, málna, meggy, sárgadinnye, szilva, ribizli és narancs.

- Ananász-dzsemjük nincs?

- Ananással nem szolgálhatok.

- Különös. Miért nincs ananász-dzsemjük? Ilyen drága kávéház és nem tartanak ananász-dzsemet. Érthetetlen. Az embernek igazán elmegy a kedve az egész reggelitől. Na, ma vagyok itt utoljára...”

TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ (1888-1969) 1922-től kezdve (*Kakuk Marci ifjúsága*) egész korszakunkon át (*Kakuk Marci kortesúton*, 1937) egy kóperegény fejezeteit írta nagy gyönyörűséggel és az olvasóknak is nagy gyönyörűségére. Kakuk Marci társadalmon kívüli lény, aki ugyan beleszületett ebbe az állapotba, ámde öntudatosan vállalja is azt. Túljár a falusi nagyzolók, a vidéki politikusok, a kuporgató gazdagodni vágyók eszén, belefekszik minden kínálkozó ágyba, számárfület mutatva az egész emberiségnek. Nem sokat kell magyarázni, hogy Tersánszky ezzel a társadalmi állapotok képtelenségét és vállalhatatlanságát ábrázolja. Jobb utat ő nem tud, hát ezt műveli. Kakuk Marci a hetvenes évek hippijeinek őse és Till Eulenspiegel utóda. Móricz írta róla 1922-ben: „Sohasem volt magyar író, aki ezt a legmélyebb réteget, a koldusok, csavargók, hülyék, sárlakók világát oly közről és oly édes otthoni-sággal ismerte volna, mint Tersánszky.” Ezek a Kakuk Marci-történetek, de Tersánszky egyéb művei is, a laza, kötetlen élőbeszéd így azóta sem kottázott szimfóniai. Ady Endre, aki 1916-ban szeretettel üdvözölte Tersánszky első regényét, mintha megsejtette volna, merre visz majd az író útja; de azt az idővel együtt változó Tersánszky talán maga sem gondolta, hanem a körülmények hatására történt vele, hogy nekivágott a magyar kóperegénynek. Tersánszkyban minden kópésága mellett van egy mély és őszinte érzelmesség. Néha már az érzelgősség határán jár, de ettől az menti meg, hogy érzelmes hőseinek számárfület mutat az élet, a környezete. Ilyen szempontból egyik legszebb és leghibátlanabb alkotása *A havasi selyemfiú* (1925). Egy román pásztorlegényt szeretőjéül szemel ki egy idősebb asszony. Jól megvolnának egymással, de a falu kaján vigyorgása megkeseríti életüket. A pásztorlegényt sérti, hogy ő jópénzű asszony kitartottja, aki csak kötelességből szereti gazdasszonyát, és visszamegy a havasokba. Ugyanakkor a fiú végeredményben tényleg az, aminek mondják; hozzáillő leányokkal is elcicáz, mely miatt az asszony szidogatja. Tersánszky ezt az amerikai farmer-filmekre veszélyesen hasonlító témát azzal fogadtatja el, hogy - miközben az érzelmes regények kifeszített kötelén egyensúlyozik - egyik mondatával a következőt szinte cáfolva marad meg a hiteles valóság talaján.

„- Nem való vagyok én hozzád, nagysága - szólt. - Az imént köpött szembe egyik fiad. Én nem akarom, hogy még egyszer szembeköpjének. Inkább elmegyek.”

„- Minek kelljen neked szégyellni magad miattam, és kitől félnél? Hazug vagy te, hazug... Tudom, miért nem kellek én neked. Láttalak, amint csókolóztatok, és beszéltem a kedveseddel. De nem tudtad te előbb megmondani nekem, és hogy szegyenbe hagyjál előbb az egész falu előtt? Ezt nem érdemeltem meg tetőled! De nem baj!

A vénasszonynak egész más forgott a nyelvén, mint ezek a szemrehányások. De szavai közben egyszerre oly mélységes keserűség fogta el, nem bírt beilleszteni holmi alkudozást. Hiszen inkább így esengett volna a pakulárnak: kedvesem, szánd meg öreg vívódásaimat, maradj velem, ahogy akarsz, csak ne hagyj el!

De a vénasszony egyszerre csak elfordult, és két szeméből két nagy könnycsepp csordult alá kemény arcán. Letörölte őket bujkája ujjával és nem szólt többet.”

„A vénasszony megint maga hajtotta csikóit, csak terhelni vitte magával a kocsisa suhanc fiát. És megint ott lehetett látni Krizsánnét mindig a többi szekeressel, pipával a szájában, a kocsmában egy pohár pálinka mellett. Még az öregség sem babrált ki ezzel a marcona ravasz vénasszonnyal. Úgy fordult le egyszer az országúton szekere ülésdeszkájáról. Szívszélhűdés érte. A fiai még a halotti toron befakasztották egymás fejét baltával az örökség miatt.”

Itt van először a dialógus. „De nem tudtad te előbb megmondani nekem, és hogy szégyenbe hagyjál előbb az egész falu előtt”: ez nyelvtanilag pontatlan mondat, érzelmileg viszont hiteles; a valóságból „átvéve”. Más író, egy Kosztolányi például, ilyen fegyelmezetlenséget nem engedett volna meg magának. Aztán a helyzet: a síró öregasszony. Aztán ennek feloldása: a megvető „vénasszony” minősítés; aztán ahogy kocsmázik, meg ahogyan meghal, meg a fiai a temetés után...

Tersánszky bőséges terméséből nem mindegyik műve maradandó. Néha túlhajtotta elvét, hogy a való beszédet kottázza. De ez nem változtat sem úttörő érdemein, sem azon, hogy Kakuk Marci fogalommal vált, mint valami ellen-János vitéz.

Kassák Lajos (1887-1967) a forradalmak után Bécsbe emigrált, itt szerkesztette a *Mát*. Négy-öt művészetet élt meg, mint aki egymaga szeretné a magyar nyelvű irodalmat a húszas évek tomboló „izmusai” felé, a szocializmushoz és a nyugati kultúrához egyaránt elvezetni: lázas tevékenységgel levelez, beszélget, ír, s barátai között ott vannak a francia képzőművészet legnagyobbjai, Picassótól Léger-ig. Hazatéréseig, 1926-ig ez a szertelen „magyar majakovszkij-ság” jellemzi. 1920 és 1923 között négy verseskötete jelenik meg (*Máglyák énekelnek*, 1920; *Világanyám: Összes versei*, 1921; *Ma*, 1922; *Új versek*, 1923). 1923 után viszont egy szabadverset és prózát tartalmazó kötetten kívül (*Tisztaság könyve*, 1926) majd csak 1931-ben jelenik meg költeménykötete (*Harmincöt vers*, 1931).

Esténként lehajtjuk zászlóinkat, egyedül vagyunk, a sötétség betakar
Bennünket.
Ó, kiszakadtság és kirekesztettség!
Fekete vaspántokon forognak a csillagok...

Mintha Ady fel-feldobott kövének ellenpárját akarná megfogalmazni, és az is, ellenpár, ellentét: sehol sem találja hazáját, önmagát:

Követ dobtam a magasba és nem tért vissza a földre...

A háború és a levert forradalmak emléke itthon se hagyja nyugodni, még - és már - 1937-es kötetében is a háború didergető szelét érzi:

A tél, a tél, a tél
vad ebeink már behúzódtak vackaikba,
de a halott katona még ott van az árokban
s a szél véres pengékkel csörömpöl.
(*Fehér valóság*)

Aztán az igazi háború, újra.

Ugy adom ki kezemből ezt a könyvet
mint aki félelemmel remeg magában
s meg szeretne szabadulni nyomasztó terheitől.
(*Kibontott zászló*, 1942)

Hitler diadalra jutása, a spanyol polgárháború vége és végzete, a sztálini évek sok ártatlan halottja, majd az újabb háború megfárasztja és elcsüggeszti. Visszavonul az „izmusos” (és politikai) aktivitástól, csendben és csalódottan festékei és vásznai meg kollázsok való papírai közé húzódik

Íme bezárom versem nehéz kapuit.
(*Két vers az útszéléről*)

A költészet különben, ha egyáltalán illik ilyet mondani, itthoni éveinek csak mellékterméke. 1928 és 1939 között nagy regényének, az *Egy ember életének* írása köti le. Még a *Nyugatban* kezdte közölni. Emellett lapot szerkeszt (*Munka*, 1928 szeptemberéből 1939-ig), ebben Déry

Tibor, József Attila, Illyés Gyula, Radnóti Miklós szerepelnek. Regényei jelennek meg, köztük az *Angyalföld* (1929) a gazdasági válság pesti munkásságának nehéz életéről; máig a legszebb és leghitelesebb munkásregény negyvenöt előtti időkről.

Nagy műve, az *Egy ember élete* Bánffy trilógiájának másik oldalú megfelelője. Amit Bánffy egy főrangú politikus szemével néz, ugyanazt látja és ábrázolja Kassák, pontosan ugyanabból az időszakból, egy munkás szemével.

Kassák, mintha sose írt volna aktivista verseket, szinte már a Gárdonyi Géza vegyiszta tömörségével és célratörésével ír. Mesél, felszabadultan, kicsit hetykén, sok öngúnnyal és keserű humorral, jóízűen. Egy élet tapasztalatai kellene az ilyen stílushoz. Amikor a leírtak történetek: biztosan göcsörtösebben, nagyobb nekibuzdulásokkal írta volna, amilyenek akkori cikkei. (Bár már a *Misilló királysága* is más, mint versei.) Ahogy a kamaszfiú először próbálja férfivá cicomázni magát:

„A kis bajuszkámat, aminek világosbarna színe volt, vizes korommal naponta kétszer feketére festettem és elől kisütöttem a hajam. Később bajuszkefét is vettem, s reggelenként azt is bekormoztam, hogy napközben rendbehozzam vele a bajuszom, amiről, ha megszáradt, a levegőbe szállt a korom, csak éppen a szőrszálak között maradt meg némi piszok, mintha hetek óta nem mostam volna meg az orrom alatt...”

Aztán az első találkozás az „igazi” költőkkel; Kosztolányi, amint felolvass „a szabók egyik csoportjának a matinéján”; a pillanat, amikor megérkezik a *Renaissance*-folyóirat kedvező válasza, hogy elfogadták cikkét, Zigány Árpád aláírásával, miközben Jolán egy rosszul sikerült vetélés következményeivel a heverőn kínlódik, mely alá nagy bolyongások után sikerült két téglát szerezni az orvos tanácsára, hogy a lába magasabban feküdjön, mint a feje; és a *Vasárnapi Újság* szerkesztősége, benne a rettegett Schöpflin Aladárral:

„Lassan nekibátorodtam s nemsokára fölmentem Schöpflinhez a *Vasárnapi Újság* szerkesztőségébe. Nem ismertem ezt az embert, de így láthatlanban is féltem tőle. A fiatal költők irodalmi örömszertnek nevezték a háta mögött. De nem tartották rossz embernek, csak a nevetségesség szigorúnak. Száraz, kemény dió, de akinek sikerült föltörnie, az egy-egy verséért kivetheti belőle a tíz-tizenöt koronát. Mindjárt elolvassa a kéziratot és mindjárt fizet is. Mikor fölmentem, még nem volt bent a hivatalban. Kis szoba íróasztallal és nagy bördívánnyal. A díványon már üldögéltek költők, akiket a kávéházakból ismertem. Cinikusan rám röhögtek. Kösd fel a nyakkendőt, mondták, mindjárt jön az öreg és letöröl a tábláról.

Nemsokára jött és csakugyan olyan sovány és egyenes, mint a Bukovinszki tanár úr gyermekkoromban, aki tökéletes latin tudósokat akart belőlünk nevelni.

- Alászolgája - mondta. Kalapját nagy ívben leemelte a fejéről és beült a székbe az íróasztal elé. A fiókból egy skatulya cigarettát tett az asztalra, rágyújtott és gyors stukkókkal eregette a füstöt. Egyenesen ült, mi a háta mögött láttuk a figuráját, olyan volt, mintha valami barna deszkából fűrészelték volna ki. Megpödrötte a bajuszát és mondta:

- Tessék kérem, sorjában.

Megindult a karaván, az első odaállt elé és átadta a kéziratot. Schöpflin cigarettázott és olvasott. Figyeltem rá, s nagyon reménytelennek láttam a helyzetet. Egyik verset a másik után nyelte le s az arcizma se mozdult...

Odaálltam elé és bemutatkoztam.

Felém fordult s mintha kicsit föl is figyelt volna az egyenességéből.

- Úgy? Akinek a *Renaissance*-ban jött az az öt verse. Nagyon tetszettek nekem. Ha jól emlékezem rá, vasmunkás.

Egyszerre rosszul éreztem magam.

- Engem, kérem, nagyon bánt, hogy odaírták azt a verseim elé.

- No-o-o, miért? Gorkij csavargó volt és ma egy világhírű író. No, majd mindjárt meglátjuk, hogy mit hozott.

Egy verset adtam át. Egyetlen mozdulattal a szeme elé emelte és pillanatok alatt végzett vele.

- Elég szép vers. Mindjárt ki is fizetem.”

A nagylélegzetű magyar elbeszélő próza határközhöz ért az *Egy ember életével*. Aki utána próbálkozott ilyesmivel, hát még első személyben: Kassák árnyékát kellett átugrania és ez keveseknek sikerült.

Füst Milán (1888-1967) természetesen egészen más ember. Zárkózott, töprengő alkat, sértődékeny is, mint minden gögös művész. Évekig, sőt, ha igaz, évtizedekig pepecselt soraival, bekezdéseivel. Kéziratcsomókat tüzel el, újrakezdi. És leginkább magának! A közönség nagyon sokára ismerte meg és fogadta el Füst Milánt. A *feleségem története* (1942) című regényével sikerült meghódítani az olvasókat, egy szerelmi féltékenység bizarr históriájával. E könyvét több mint húsz év választja el első nagy regényétől; *Ádvent* (1920; megjelent: 1923), mely az angol vallási küzdelmek korába vetíti vissza az ellenforradalmi terror éveinek hangulatát.

Verseit általában szabad versekként emlegetik, de már Kosztolányi felfigyelt rá, hogy „sorai sötét biztonsággal, végtelenül hömpölyögnek előre. A szavaknak nincs külső támasztékuk, metrum és rím, mégis határozottan és végzetesen törnek a cél felé, mintha acélsínen gördülénének.”

Füst világa: bevallottan és szándékosan képzelt világ. Talán a középkor. De ha látszólag napjainkban történik is a cselekmény (*A feleségem története*), a környezet akkor is a fantázia világa. Füst, talán a külvilág otrombasága elleni védekezésül, tudatosan teremti meg saját képzeletének univerzumát. Az esztétikumnak mint öncélnak ilyen nagyszabású képviselője rajta kívül nincs is a két háború közt.

Aki kezébe veszi *Összes Verseinek* 1958-as kiadását, egy vékony kötetet tart a kezében. Ennyi az egész költői életmű, *mennyiségre*. Tartalmában azonban egész korszakokat átölelőn sűrű és nehéz. Egyik versében Falstaffként ébred tudatára, hogy milyen groteszk is ittléte e világban:

Mint akit hordó tetején saját horkolása ébreszt,
Nem tudja, mint került oda.
Körötte pókok, dongafák s lábatlan bábok furcsa népe, s fázik is
Úgy ébredtem rá egykor én, hogy itt vagyok...
Ahonnan jöttem - jobb dolgom volt ennél, esküszöm.
(Köd előtttem, köd utánam...)

S mintha folytatná ezt a *Panasz*: a cselekvés is értelmetlen, legalábbis mintha erre tanítaná kora:

...Oh, végtelen e lét s tárgytalan!
S akármit mondanék, hatástalan! S ha átkozódom is, vagy ráznám ökleim,
Ordítanék, hogy megbomoljatok... mindez hiába van!

...

...Oh nagy világ!
Én bezzeg rosszul jártam itt.

Ezek a versek az öntudat mélyéről törnek fel, borongós világból. De nem idegen világból! Mintha emlékeznénk ilyen hangulatokra a magyar irodalmi múltból. S valóban. Dayka Gábor, s még régebbről: a magyar barokk mesterei: egy Rimay János, egy Nyéki Vörös Mátyás keservei törnek itt újra felszínre.

Oh, gondolataim, gazverte kert.
Hol minden nemes hajtást megtört, földrevert
A vad vihar és oly korán...

...

Csak árnyak vannak itt is, semmi más...
S oh mély homály föld el
S a karjaival itt is átölel
Az elmulás.
(Reménytelenül)

Az első három sor mintha Rimay egyik versét idézné:

Ez világ mint egy kert, kit köeső elvert
Napról-napra veszten vész...

Az utolsó három pedig - lásd az utolsó sort - a Daykától Kölcseyig terjedő korszak valamelyik poétájától, bármelyiktől származhatna. Így épül tégláról téglára nemzeti költészetünk. Mindig vannak korszakok, melyek *mutatis mutandis* megfelelnek valamelyik korábbiak és valamelyik jövőben homályló későbbiek...

SÍK SÁNDOR (1889-1963) már felleptekor, a tízes évek legelején különleges jelenség volt: szerzetes, katolikus pap és költő - erre igen rég volt példa a magyar irodalomban. Czuczor, talán; bár az ő költészete nem vallásos líra. Sík Sándoré pedig elkötelezetten az. Sík megbirkózott ezzel a különlegességgel, népszerű, kedvelt költő lett. 1930-tól a szegedi egyetem professzora. Középiskolásként Szerb Antal, egyetemi hallgatóként sok között például Radnóti Miklós volt kedves tanítványa. A cserkészmozgalom egyik irányítója. A háború alatt az antifasiszta szellemi ellenállás egyik fontos egyénisége.

Versei hol Ady, hol Kiss József hangján szólalnak meg (*Báránfelhők; Kőd Pilátuson*). A harmincas évek vége felé elkülönül papköltő-társai népszerűséget hajszólo hangjától:

Hadd fujja más a csatahívó kürtöt
Tartson a népnek bünt vallani tükröt:
Én csak a menták fejbúbját lássam,
Tücsök a társam.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem érzékeli korát. A háború első évében látja a közelgő tragédiát:

Éjfélben a főpap tornáca előtt
A kakas egyet vijjogott.

...

Élek, élek, de már nem én,
Nem az az én, aki voltam.
Belül, belül
Valamik elszakadtak észrevétlenül...
(Ó, milyen szabaddá...)

A fasizmus elleni kiáltás az *Embertelenül ember* és a *Mindazonáltal* is. Paptól, szerzetestől szinte lázadás ez a kétségbeesett hang:

Imhol törvényt ül a bárány felett
Vérbüzös ordas
S a bűn sárkánya mind a hét fején
Szentelt koronát hordoz.

Végképp benyelte az édes napot
A gyászos éjjel
S a szótalan csecsemők lágy fejét
A sziklán verik széjjel.

Nem értelek, Uram, nem értelek,
De ne is értsek:
Honnan venném az irdatlan erőt
Viselni Végezésed!
(Mindazonáltal)

Sík Sándor tudományos munkái is alapvető jelentőségűek: *Pázmány, az ember és az író* (1939); *A realista regény a magyar irodalomban* (1940); *Esztétika* (1943).

Így változik minden az ég alatt. Az Ady körül támadt szinte megszámlálhatatlan sok költő- és íróegyéniesség így változott 1920 előtti önmagához képest, egy egész embert kívánó keserves korban. Bánffy és Kassák, Tersánszky és Szép Ernő, Sík Sándor és Füst Milán, Krúdy, Szomory, Szabó Dezső, Tóth Árpád, Kosztolányi - hányféle szín, hang, indulat, érzelem, gondolat. Bródy, Herczeg, Molnár... A század eleji nagy felbuzdulás, egy páratlanul termékeny irodalmi korszak ekkortájt ér véget a szó biológiai értelmében is. Összegezõje pedig ennek a harmincegynéhány évnek: Babits Mihály és Móricz Zsigmond.

KRITIKA ÉS IRODALOM SZÖVETSÉGE

De mielőtt e két nagy összegezõre térnénk, át kell tekintenünk a velük egykorú, velük együtt indult kritikus-történetírói nemzedéket is. Ha visszagondolunk a Kassák által leírt mozzanatra, amikor tisztelettudó félelemmel vár Schöpfungre, s hajlandó bárminõ döntését megnyugvással fogadni: akkor képet kapunk arról, hogy a kritikus, a lapszerkesztõ természetes tekintély volt. Ritka eset. *Schöpfung Aladártól* mi is gyakran idéztünk: *A magyar irodalom története a huszadik században* címû, 1937-ben megjelent összefoglalása a mai olvasó számára is nélkülözhetetlen. Nem mintha ítéletei megfellebbezhetetlenek lennének - hanem mert egy *kortárs* ítéletei. Mikszáth-monográfiája is alapvetõ mû (1941). Maga is írt jól szerkesztett, nem érdektelen, ámde mégse jelentõs regényeket, színmûveket, sõt ifjúsági regényt (*Az ördögfiókák*, 1926) - amire azért térünk ki, mert lám, itt van egy fontos különbség elõzõ (Toldy) és késõbbi korok tudósaitól: Schöpfungnek maguk is kiálltak a pástra... Mint már Gyulai is. Kárpáti Aurél is ilyen egyéniesség; már 1909-ben jelentkezett verseivel, mégis tanulmányai maradandóak: *A kételkedõ kritikus* (1928); *A menekülõ lélek* (1935). *Benedek Marcell*, akit tizenkilences „múltja” sokáig a fordítások napszámosmunkájához számûzött - és szerencsénkre, mert számlálhatatlan sok fontos mûvet fordított -, regényes formájú népszerű irodalomtörténetet adott ki (*Délsziget*, 1928), de megírta a köztudatból akkor számûzött baloldali írók irodalmának bátor történetét is (*A modern magyar irodalom*, 1924). *Hamlet tanár úr* (1924) címû regényének fõhõsét Riedl Frigyesrõl mintázta. Ő szerkesztette az 1927-es *Irodalmi Lexikont* is. *Kállay Miklós* a konzervatív szemlélet híve; jó szerkesztõ (*Napkelet; Híd*). Ügyes népszerűsítõ; feledésbe merült munkája, *A magyar irodalom története* (év nélkül), azért is érdekes, mert a másik oldal (egyébiránt meggyõzõdésbõl fakadó, nem rosszindulatúan elfogult) hangja. Ő is írt regényeket és egy nagy sikerû színdarabot (*A Roninok kincse*, 1936). Igen jó mûfordító. A szerkesztõk és mûbírálok doyenje természetesen még mindig *Ignotus*, aki azonban Bécsbõl és Berlinbõl nehezebben tudott már kapcsolatot tartani az itthoni újabb jelenségekkel - lásd: *A Nyugat útja*, 1930, vitairat -, viszont mégis ő József Attila egyik felfedezõje. Kritikáinak kötete az *Olvasás közben*, az 1900-as években jelent meg Pesten. Folytatása a bécsi kötet (1922). Bizonyos fokig Ignotus folytatója *Hatvány Lajos*

(1880-1961) nagyiparos, vagyonából számos költő-tehetség támogatója (József Attila), aki baloldali elveiért az ellenforradalmi kormány börtönét is megjárta (1927). Nemrég jelent meg *Urak és emberek* címen (1980) önéletrajzi regénytrilógiája, Bánffy (a főnemes) és Kassák (a munkás) regényfolyamai mellett a nagypolgárság korrajza.

„Nappfényre fogunk vonszolni minden rendből és rangból való hajdani apákat, akik akarva, nem akarva, de kénytelenek voltak vállalni a harmadik rend forradalmának szabadságot, egyenlőséget, testvériséget inkább csak hirdető, mint jelentő s mégis az emberiség megjavítására messze kiható hagyatékát, amelyet mielőtt nagyszerű örökségül ránktestálhattak volna, ők a haladó polgári társadalom romjai között pusztultak el.”

A radikális baloldal marxista vagy a marxizmussal rokonszenvező kritikusai közül legjelentősebb a Szlovákiában élő *Fábry Zoltán* (1897-1970), aki 1936-ig a Csehszlovák Kommunista Párt magyar nyelvű lapját szerkesztette (*Az Út*). Kötetei: *Korparancs* (Pozsony, 1934) és *Fegyver s vitéz ellen* (Pozsony, 1937).

Komlós Aladár (1892-1980) tanár, kritikus, akit két évre felfüggesztettek állásából, mert a csehszlovákiai *Magyar Napnak* azt nyilatkozta, hogy ott nagyobb demokrácia van, mint Magyarországon. Versei és két ifjúsági regénye jelent meg, köztük a nagy sikerű *Néró és a VII/a* (1935), de folyóiratokban elszórt publikációi nemzedékének legszigorúbb, ugyanakkor mégis legmegértőbb bírálójává teszik. Szabó Dezsőről, Kassákról, Radnótiról, Maráiról kitűnő és megbízható bírálatai jelentek meg a kor haladó folyóirataiban. *Új magyar líra* című tanulmánykötetében (1927) az elsők között emlékezik meg József Attiláról.

A tudósok akkor külön kasztjára tekintve: *Horváth János* fénykora ez, bár ő ekkor már alig nyilatkozik a kortárs irodalomról; viszont megszületik a középkori magyar irodalom írókat is ihlető nagy szintézise, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931) és *Az irodalmi műveltség megoszlása* (1935). Hankiss János (1893-1959), a debreceni egyetem tanára *Európa és a magyar irodalom* (1943) című összehasonlító irodalomtörténetével hozott új szempontokat a kutatásba. *Túróczy-Trostler József* (1888-1962) 1919-ben a világirodalmi tanszék professzora, emiatt egy időre felfüggesztették, majd Szombathelyen tanárkodott, a régi magyar irodalom európai kapcsolatairól írt tanulmányokat (*A magyar nyelv felfedezése*, 1933) és a haladó német irodalmat népszerűsítette - fordítóként is - egy olyan korban, amikor a hivatalos Németország mindent elkövetett annak letagadására.

Révay József (1881-1910), akiről tizenkilencről szólván és, később, szerkesztőként (*Tükör*) már megemlékeztünk, a klasszikus latinságról írt ismeretterjesztő könyveket (*Petronius és kora*, 1927; *A költő és a császár*, 1937; *Séták a római Magyarországon*, 1943), melyek a már-már feledett római antikvitást hozták emberközelbe. *Király György* (1887-1922) korán meghalt, kutatásainak eredményei azonban máig érvényesek. Az első olyan kutató, aki a régi magyar irodalmat az olvasóközönség elé vitte (*Egy özvegyasszonyról és egy katonáról való história*, 1920; válogatás Heltai, Bornemisza, Haller, Pesti Gábor, Rosnyai, Prágai András, Szenei Molnár műveiből.)

György Lajos (1890-1951) kolozsvári tudós egy addig nem kutatott terület felfedezésével érte el, hogy tudományos munkája közönségsikert aratott: *Világjáró anekdoták*, 1938. Ráth-Végh István (1870-1959) bíró és ügyvéd széles közönségrétegeket hódított meg művelődéstörténeti kuriózumaival: *A könyv komédiája* (1937), *Az emberi butaság kultúrtörténete* (1938).

A történettudomány művelői közül írói talentuma révén kimagaslik *Szekfü Gyula* (1883-1955), a katolikus vallású, humanista elkötelezettségű tudós, aki nagyhatású történeti munkáin kívül (*Három nemzedék és ami utána következik*, 1934) hírlapi cikkekben is ébren tartotta a nemzet lelkiismeretét.

Amint tehát látható, a múlt század végén még szigorúan tudománnyá különülő irodalom- és művelődéstörténet kezd ismét a közönség felé pillantani, s ennek a mindennapok irodalmában is érződik hatása - amint azt Móricz Zsigmondról szólván látni fogjuk.

AZ IRODALMI SZÓRAKOZTATÓIPAR

Érdekes és meglepő jelenség, hogy ezekben az években fellendül és mondhatni szakipari tevékenységgé válik a színdarabírás. Szerepet játszhatott ebben a film is: sok magyar író adta el könyvét jó pénzért filmgyáraknak, Hollywoodba emigrált dramaturgok és rendezők pedig szívesen kértek szöveget, „anyagot” itthonról. Tény, hogy alig került bemutatásra egy színdarab Budapesten, néhány hónap múlva már Bécs, Berlin, New York előkelő színpadain játszották. És ez nem csak Molnár Ferencre vonatkozik. Összegyűjtésre vár annak a legalább húsz-harminc magyar színpadi szerzőnek többszáz műve, melyekből világsikeres előadások, filmek születtek.

Elemzésre vár az is: mi a magyarázata, hogy ezek a mélyebb irodalmi értéket nem rejtő művek ilyen világsikert arattak? Nyilván ráhibáztak a kor emberét foglalkoztató problémákra - a széles tömegek színvonalán; és nyilván azért is, mert önfeledt és nem is igénytelen szórakoztatást biztosítottak, ezen belül pedig jól megírt, jól játszható, hálás szerepeket. Békeffi István, Bús-Fekete László, Indig Ottó, László Miklós, Mihály István, Vadnai László, Nóti Károly, Török Rezső és mások színdarabjai-forgatókönyvei hasznot hajtó kulturális export-cikkek voltak. Az erdélyi *Indig Ottó: Torockói menyasszony* (1931) című, a zsidókérdést bátran tárgyaló, mélyen humanista darabját például a budapesti bemutató után már egy évvel Bécsben (Paula Wesselyvel) és New York-ban is előadták. Hunyadi Sándor: *Feketeszáru cseresznye és Bakaruhában* című színműveiből Hollywood szinte azonnal filmet forgatott...

Körmendi Ferenc, *A Hét* volt társszerkesztője nyugati átlagolvasók szemében még ma is „a” magyar író; egyébként *Budapesti kaland* (1932) című díjnyertes regénye több figyelmet érdemelne. Egy haladni vágyó és emiatt méltatlanul kínlódó polgár jól megírt, néhány maradandó részletértéket felmutató regénye ez. (Fellininek ma is Körmendi jut az eszébe, ha magyar írók felől kérdezik... Lásd: Simon Gy. Ferenc beszélgetését Federico Fellinivel, *Riportúton a filmtörténetben*, 1979.) A másik díjnyertes mű sem érdektelen. Földes Jolán: *A halászó macska utcája* című regénye (1936); ebben hazájukból elüldözött, Párizsba került emberek életéről ír helyenként jól, de szétesőn. Komlós Aladár írta róla a *Szép Szóban* (1936): „Ez a színes, kalandos gazdagság teszi igazán regénnyé... ebben ma igen kevés magyar versenytársa fogható hozzá.” *A halászó macska utcájából* fél év alatt öt nyelven egymillió példány fogyott el. Olyan számadat ez, amely mellett akkor sem szabad vállat vonva elmenünk, ha tudjuk, hogy mindez ügyes üzleti fogások, költséges hírverés következménye is. Itáliában az említettekén kívül Zilahy Lajos, Török Sándor és Török Rezső regényei váltak a mai napig közkedveletté; Németországban Vaszary Gábor humoros életképeit vásárolták. Ezen kívül se szeri, se száma a szerényebb feltűnést keltő, mégis nyugodt megélhetést biztosító külföldi írói sikereknek; ritkán emlegetett, de nem egyedüli példa erre *Meller Rózsi* (1902-1960), aki mint vegyész-mérnök a Magyar Tudományos Akadémia Genetikai Intézetének munkatársaként halt meg, s aki a harmincas években számos sikeres színdarabot és regényt írt (*Írja hadnagy; Én voltam; Egy bála rizs* stb.). Még 1947-ben is jelentek meg Svájcban regényei. Mindez azért is tanulságos, mert a két háború közti évek visszás helyzetében írói érték és siker között szélesre húzódó szakadék keletkezett. De ugyanilyen széles és mély volt a szakadék irodalmi érték és irodalompolitika között is. Horváth János, akkor már egyetemi tanár, 1925-ben Herczeg Ferenc számára próbálta az 1926-os Nobel-díjat kivívni. (Horváth

János: *Herczeg Ferenc*. Irodalomtörténeti Füzetek 1. sz., 1925. Császár Elemér, Horváth János, Négyesy László, Papp Ferenc és Tolnai Vilmos javaslata a Nobel-alapítvány kuratóriumának.) A díjat 1926-ban, megérdemelten, Grazia Deledda olasz író nő kapta.

Egy-egy irodalmi tömegsiker - mint láthattuk - a mű értékétől függetlenül képes kifejezni kora közhangulatát. Ebből a szempontból tanulságos *Mollinár Gizella* rövid ideig tartó, a háború idejére korlátozódó, de akkor rendkívüli és sokak számára kataritikus hatású regényciklusa: *Betévedt Európába; Betelt a föld hamissággal; Meddő szüret után; Vádoltuk egymást*, 1941-42. A jövőt sejtő, lelkifurdalásoktól gyötört, a háborút elutasító, az ígéretekben csalódott, megtisztulni vágyó átlagolvasó önleszámolását készítette elő.

A ponyvasikernek különleges, talán egyedülálló példája *Rejtő Jenő* („P. Howard”) sorsa és működése. Gyanítjuk, hogy Rejtő ponyvai írói munkássága is (részben) a belső emigráció egy fajtája. Tény mindenestre, hogy példányszámban ki sem fejezhető, máig tartó sikere nem egyszerűen a kalandregény izgalmanak és a fekete humor egy elmés változatának köszönhető. Rejtő olyan, szinte már profetikus ihlettel és fájdalmas, tragikus humorral írta meg előre mindazt, ami vele és sorstársaival néhány év múlva *tényleg megtörtént (Csontribrigád)* - Rejtő munkaszolgálatosként halt meg a Donnál -, hogy nincs jogunk kézlegyintéssel napirendre térni sikere fölött. Ideje, hogy „elfoglalja helyét a lebecsülés és a túlbecsülés között”, ahogyan Hegedűs Géza írta róla. Utolsó, töredékes műve egy tanulmány; „nyílt levél az utókorhoz csekélységem elhallgatása tárgyában”. Sejtjük ugyanis, hogy a korai utókor „egy jól megszervezett közöny tömegsírjába földeli” őt. (*Az utolsó szó jogán*, 1967.) Hát ez nem történt meg; közönyről szó sincs. Rejtőnek több a híve, mint valaha; viszont az is tagadhatatlan, hogy a remekbe sikerült részleteknek ez a tékozló kedvű megalkotója, ha akar, megírhatott volna egy végérvényesnek szánt munkát, túl a *Nova* kiadó filléres füzetein. S ez végeredményben rajta múlt. De másfelől az is tény, hogy humorával és kalandtörténeteivel százezreket vigasztalt és terelt az emberi tisztesség eszményei felé egy sivár és tömeggyilkos korban.

Sok közül két példát mondunk. *Aszlányi Károly* (1908-1938) a sértegetésig szokás szidni tudós irodalmi körökben, mint afféle könnyűműfajt művelőt; ámde vajon melyik író tette meg azt, amit ő, hogy *Előszó egy házassághoz* című regényében (1936) kizsól a könyvből:

„Tisztában vagyok vele, mennyire komoly a helyzet. Amennyiben nem lesz minden sorom vád, sikoly és jajkiáltás, - úgy magam is részesévé válok a hazudozás nagy szimfóniájának. Cinkosává a képmutatóknak, a bálványimádóknak, lélekgyilkosoknak, közönyösöknek, akik viszik, viszik egész Európát véres, csúfos vége felé. Vigyék. Az előttünk járt generáció embereinek helyzete könnyebb volt, mert szobáikban nem hallották Európa vezető politikusainak hangját s nem érezték nyomasztó tehetetlenségüket a végzetel szemben. Hittek saját szavuk erejében, mert nem hallották unos untilg a másokét. Hírszolgálatuk nem volt oly gyors, mint a miénk, rádiójuk se volt. Mi már nem áltathatjuk magunkat.”

Íme, egy „szórakoztató regényíró” anno 1936! És figyeljünk csak: évekkel a *Jónás könyve* előtt megfogalmazta a „bűnösök közt cinkos, aki néma” babitsi szállóigét.

Aszlányi azt is hangsúlyozza, hogy az *Aludni is tilost* és e mostani könyvét nem pusztán szórakoztatásból írta - egyben kiderül, hogy „más vidám és céltalan regényei” az emigráció egy fajtája:

„A kis lélekharang, amit Tóth Flóriánért megkongattam, amikor magára maradt az emberek között; nem keltett feltűnést. Semmiesetre sem akkorát, mint akármelyik tavalyi operett, vagy akármelyik más vidám és céltalan regényem. Ennek okát abban látom, hogy a szegény embert még mindig úgy viseli a társadalom, mint az egyes ember a szeméremrészeit: gondosan eltakarja s maga is csak akkor nézi meg őket, ha baj van velük.”

A másik példa *Tamás István*. Ő gyerekregényekbe menekült (Aszlányi is írt gyerekregényeket), s ezekben a francia megszállás és ezt követően a fehérterror Szegedét (*Szegedi pedellus*,

1934), a Jugoszláviához tartozó Szabadkát (*A szabadkai diákok*, 1933) olyan tisztességes hangon, a szerb nép iránti olyan szeretettel írta meg, hogy ebben párját ritkítja. Tamás István 1939-ben Amerikába költözött és ott is halt meg. Emlékeztetre méltó egy párizsi riportkönyve (*5 világrész a Szajna partján*, Subotica-Szabadka 1927), melynek 26 hőse közül egyik Verlaine fia, aki metrókalauzként halt meg; regényei sorából pedig az *Egy talpalatnyi föld* (1933) egy dalmát kalandor szabadkai viszontagságainak kicsit széthulló mesevezetésű, de jó hangulat-teremtő erejű előadása.

Aszlányi is, Tamás is ahhoz a nemzedékhez tartozik, mely már ha nem is beleszületett, de belenőtt az új korszakba: nekik, mint annak idején a Világos utáni fiataloknak, sokkal nehezebb lett az indulás; sokkal több megalkuvást, gondot, nemegyszer éhezést követelt.

IRODALMI ÉLET

Ilyen nem alkuvó ifjaknak támogatására hagyta vagyonát Baumgarten Ferenc (1880-1927) magyarul és németül író, 1909 óta Németországban élő irodalomtudós, aki már a *Nyugat* 1908-as első évfolyamában szerepelt egy tanulmányával. (Baumgarten Ferenc rejtélyes egyéniségéről és váratlan, különös haláláról Tóth Árpád számol be *Az Est* 1927. április 17-i számában.) Úgy rendelkezett, hogy halála után olyan írókat támogassanak, „akik meg nem alkuvó magatartásuk miatt anyagiakban szűkölködnek”. A díjat 1929-1949 között (1945-öt kivéve) évente osztották ki. A díj gondnoka Basch Lóránt ügyvéd és Babits Mihály volt. Babits nagy körültekintéssel, a végakarát szellemében osztotta a pénzt, mégis sok ellenséget szerzett magának, hiszen mindenki nem kaphatott. Babits ily módon akarva-akaratlan a fiatal írók felavatójává vált, s *Baumgarten-díjat* kapni egyszersmind írói-költői rangot is jelentett. Fölösleges kimerítő felsorolást adni; példaképpen említjük, hogy a többszörösen válságos 1933-as esztendőben Erdélyi József, Illyés Gyula, Tamási Áron, Török Sándor fiatal induló költők-írók, Gellért Oszkár, Szép Ernő költők, Gyergyai Albert irodalomtudós, Váczi Péter történettudós, Szabolcsi Bence zenetudós kapott fejenként háromezer, illetve ezer pengős díjat. Természetesen a kormánynak is volt irodalmi díja, afféle irodalmi főrendiház: a *Corvin-lánc* és a *Corvin-koszorú*. 1930 novemberében alapították azok számára, „akik az irodalom, tudomány és művészet kiváló képviselői”; 1930-ban 36-an kaptak koszorút, később már kevesebben.

Egyébként a kormányzat nem nagyon törődött az irodalommal, inkább büntetett, ha valami nem tetszett. Gömbös Gyula rövid, de áldatlan miniszterelnöksége idején történtek ugyan kísérletek az írók összefogására, aztán ismét, a háború alatt (Lillafüred), de ezek elszórt próbálkozások maradtak.

Móricz irodalmi pillanatfelvétele remekül rögzítette a Zilahy Lajos által jóhiszeműen előkészített nagy találkozót, mely az ő rózsadombi villájában zajlott le, s meghívottak voltak Féja Géza, Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Németh Imre, Németh László, Szabó Lőrinc, Tamási Áron:

„Azt mondja Gömbös:

- Én olvaslak benneteket! - s kinyújtva az ujját, és mint egy gladiátor, lehajtott fejjel, döfve Zilahy-ra mutat: - A te munkáid közül a... a... a *Süet nap* állott legközelebb a lelkemhez. A többiben csupa idegen utánzatot éreztem, amit ki kell belőled irtani...

Rábök Tamási felé:

- Téged is olvastalak. Az első kötet nagyszerű, azt nagyon szerettem, a másodikat el kell égetni...

Akkor rám néz:

- Veled is harcban vagyok... Veled szemben is állandóan van valami ellenséges érzésem...

...Elárulom nektek, hogy én kadétkoromban még nem olvastam magyar könyvet. Én úr voltam...

...De ezt az új társaságot csak tiszta vérségi alapon szabad összeállítani.

- Ha egy zsidó mérnök tehetséges, miért ne használjuk fel?

- Akkor én nem vagyok benne - mondta Gömbös."

(Móricz Virág: *Tíz év*. I. 1981.)

Hajmeresztő kép. Egy magyar királyi miniszterelnök, aki fiatal tiszt korában nem olvasott magyar könyvet, mert akkor ő (már? még?) úr volt, mutatójával bökdös tekintélyes magyar írókra és figyeljük meg szavajárását: „*kiirtani... elégetni... harcban vagyok... ellenséges érzés...*”

Irtottak és égettek.

Mikor Gömbös németországi gyógykezelésekor Münchenben meghalt, a rezesbanda a ravatalnál az *Ich hatt' einen Kameraden* játszott. Tényleg az ő bajtársuk volt.

Az irodalmi élet alakulására e rövid huszonöt év alatt - amennyi a millennium és 1920 között vagy 1955 és 1980 között eltelt - mindennél jellemzőbb a korszak elején és végefelé indult igényes folyóiratok programja.

Az 1921-ben indult (és, jellemző módon, mindössze 1923-ig fennállott) *Független Szemle*, haladó íróknak az új rezsimmel nem vitázó, de a régi tüzet őrizni igyekvő fóruma így jelentkezik:

„Félig agyonverve is új életre szökkenünk.” - „A magyarság jövője: kultúrája. Feltámasztás azonban nincs; a feltámadás csak az önnön erőmegfeszítés műve lehet. Ehhez az erőfeszítéshez azonban határozott célkitűzés, szilárd talaj, szabad mozgás, mindenekelőtt pedig egységes magyar összefogás kell. Éppen ezért indítunk politikai divattól és megtévesztő jelszavaktól független kultúr-szemlét. Az a meggyőződésünk, hogy a különböző irányokban indult, becsületes emberek erkölcsi törekvéseinek van közös magvuk, s mi ezt keressük... Egymás kölcsönös megértése és megbecsülése, nem ideiglenes kompromisszumok alapján... mennyi értékes törekvésnek adna szárnyat, mennyi kulturális nyereséggel járna s milyen benső békét teremtené!”

Indult folyóirat Pozsonyban, Kolozsvárt és Újvidéken is. A pozsonyi *Tűz* éppúgy a megbékélést hangsúlyozta - „sorakozót fújunk; de nem háborúra, nem harc elé, békességes és alkotó munka sorakozóját... mert békét kötni nem lehet, békét ültetni kell, öntözni kell, gondozni kell, növesztetni kell, ápolni kell” - mint az újvidéki *Híd*: „A haladó szellemű igazságért küzdő, magyar írás; a faji és nemzeti gyűlölséget elvető, megértést, szeretetet, testvériséget hirdető szellem zászlóvivői vagyunk.”

Legnagyobb és egyetemes hatású a kolozsvári *Erdélyi Helikon* lett, az *Erdélyi Szépműves Céh* folyóirata. (Erdélyben egyébként több folyóirat is volt: *Korunk*, *Pásztortűz*, *Zord Idők*; a *Cimbora* című gyerekújság stb.)

Ezt írta benne Kuncz Aladár:

„Az erdélyi magyar irodalom minden regionális jellege mellett is már történelmi rendeltetésénél fogva sem veszítheti el kapcsolatait az általános magyar és az európai irodalmakkal, mert hiszen legfőbb jellegzetessége az, hogy egy kisebbségi nép irodalma. Egy kisebbségi népnek pedig a többi néppel szemben egyetlen létezési formája a nyelve, műveltsége és irodalma. Öngyilkosságot követne el tehát, ha ezeket szeparatista elzárkózottságba fojtaná. Ez a gondolat a lefolyt tíz év alatt párhuzamosan erősödött, öntudatosodott a témákban kínálkozó regionalizmussal, annak anyagát átvilágította, könnyebbé tette, és szárnyakat kölcsönzött neki, amelyekkel a helyi kötöttségekből magasabb régiók felé tudott repülni.

A kisebbségi rendeltetés egészen új lelki élmény a magyar irodalomban. Természetes, hogy első állapotában csupa sajnálóból áll. Az elszakadás sebe még fáj, vére lüktetve hull. Ez az érzelmi hangulat jellemzi az erdélyi irodalom első termékeit. A sorok mögé a nosztalgia különös fényt gyújt, a ritmusokban sírás bujdosol. De élni kell, és vállalni kell az életet abban a formában, amelyben számunkra megadatott.

Évek múltával a szomorúság-ködből mindegyre jobban világít ki az öntudat és a megtalált tájékozódás fénye.

Az erdélyi magyar irodalom úgyszólván első megnyilatkozásaitól kezdve érezte, hogy milyen magasabb rendű szellem képviselője van kötelezve, s tudta azt is, hogy független és elvi magaslatokon álló folyóirat nélkül sem eszmekörét tisztázni, sem szellemét állásfoglalásokban és megnyilatkozásokban kifejezésre juttatni nem tudja. Tíz év kellett hozzá, hogy sok, nagy áldozattal járó, s bukásában is nemes kísérlet után végre az Erdélyi Helikonban olyan folyóirat induljon meg, amelynek reménye lehet arra, hogy noha a legmagasabb célokat tűzi ki maga elé, mégis állandó gyökeret tud majd verni. Nagy eredménynek kell ezt elkönyvelnünk, mert amint a folyóirat megszületésének szükségessége tisztán az erdélyi irodalmi viszonyokból alakult ki, úgy létének biztosítása is kizárólagosan az öntudatos erdélyi olvasóközönség kezébe van letéve. Az Erdélyi Helikon tehát már első számában is nemcsak ígéret, hanem eredmény is, és minden reménységünk szerint bevezetője az erdélyi magyar irodalom egy újabb, nagyobb eredményeket hozó lendületének.”

Az *Erdélyi Szépmíves Céh* mint könyvkiadóvállalat is működött. 1925-1944 között 164 kötete jelent meg, továbbá sorozaton kívül antológiák, kalendáriumok és még vagy tíz más regény. Pályázatot hirdetett magyar irodalomtörténet megírására; erre a pályázatra nyújtotta be - jelígyesen - Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetét* (megjelent 1934). A Céh ügynökhálózata az *Athenaeum*, majd a *Révai Kiadó* közvetítésével, Magyarországon is működött. Nem volt Magyarországon könyvespolc, melyen ott ne sorakoztak volna az *Erdélyi Szépmíves Céh* világosbarna kötésű, középen kék-piros székelty címer díszítésű, a Céh tízéves jubileumára kiadott kötetei. (Később halinakötésű díszkiadványokat is árultak.) Főleg a harmincas évek közepétől (bár a *Céh* a húszas évek óta működött) ez a sorozat jelentette a művelt nagyközönség számára a magyar irodalmat - s ez a sorozat (és benne a *Magyar irodalomtörténet*) nem Horthy kormányzó Magyarországaiban, hanem a szomszédos Romániában, Erdélyben született meg. Elképesztő áldozatok és erőfeszítések kellettek fenntartásához. E tekintetben főleg Bánffy Miklós gróf és Kemény János báró, maguk is írók, jártak elöl. Hatvány Lajost kivéve nem akadt magyarországi arisztokrata, aki ennyit tett volna a nemzeti nyelvű irodalomért, mint Bánffy és Kemény. A Kemény marosvécsi kastélyában tartott helikoni találkozókon, 1926 nyarától 1939 nyaráig, évente összegyűltek az erdélyi írók, eszmét cseréltek, terveket kovácsoltak. Bírálták is egymást: Molter Károly 1936 júliusában elemezte az előző évad könyveit, s úgy találta, hogy „Szántó György bőbeszédű, s ez állandó gyöngéje, és kérdés, hogy lehet-e azt csinálni, amit Nyíró és Tamási csinál, hogy *éjjel-nappal székelty*? A táj hazák, ha sokáig tart ez, kártékonyak lesznek nemcsak nyelvileg, de lelkileg is.” Ezt a barátin őszinte hangot Budapesten nem ismerték. Ugyanakkor Kemény és Bánffy díjakkal jutalmazta a legjobb műveket, melyeket bizottság jelölt meg; egy nyári mulatság bevételéből huszonkilenc falu népkönyvtárának vetették meg az alapját.

Erdélyben ugyanekkor más irányzatú folyóirat és csoport is működött: a marxista elkötelezettségű *Korunk*, Gaál Gábor folyóirata. Gaál Gábor (1893-1954), a tizenkilences magyar Vörös Hadsereg komisszára, berlini emigrációja után 1926-ban települt Kolozsvárra, ahol 1928-tól a *Korunk* szerkesztője. Mivel azonban a *Korunkat* éppen marxista álláspontja miatt 1933-tól Magyarországon betiltották, nem hatott oly mélyen, mint az *Erdélyi Helikon*. A *Korunknak* magyarországi munkatársai közé tartozott József Attila, Veres Péter, Illyés Gyula... Itt indult Nagy István is.

A *Korunkat* a magyar hatóságok 1940-ben Erdélyben is betiltották - egyébként az *Erdélyi Helikont* is -, Gaál Gábort pedig katonának vonultatták be.

Ennyit tehát az indulásról. És a korszak vége?

Illyés Gyula így köszönti az olvasót a *Nyugat* utódának, a *Magyar Csillagnak* 1943. januári számában:

„Az olvasó előtt nem lehet titok, hogy milyen korlátozások s akadályok közt kell munkánkat végeznünk. Cenzúra van, s nem csupán az ügyészségen. Irodalmunkban még mindig oly irodalmon kívüli indulatok dúlnak, amelyek közepette csak a legnagyobb lelki fegyelemmel állhat meg az, aki a személyes és csoportérdekeken túl magasabb eszményt akar követni. Lapunkat érték s bizonyára seregestül érik ezután is olyan támadások, melyeket mi igazságtalannak és alaptalannak érzünk. A belső fegyelem, a magasabb cél azt kívánja, hogy az irodalmon kívüli támadás semmiképp se befolyásolhassa irodalmi ítéletünket. Ha úgy fordul, alázattal kell szolgálnunk az ügyet, amely - ilyenkor mutatkozik meg - akkor igazi, ha emberfeletti kíván az embertől. Múltunk kötelez, s jó magyarnak lenni ma fokozottabb felelősség. Magatartásunkkal, türelmünkkel kell példát adnunk azoknak a nemzetiségekből frissebben magyarult, türelmetlen polgártársainknak, akikben eleink önfeláldozásának s férfias szóértésének elsajátítása még nem fejeződhetett be. E lap a magyar szellem szabad parlamentje.

Mondtuk s újra mondjuk: nincs magyar író, akinek ne volna felszólalási joga köztünk, ha az érték s jószándék mandátumát bemutatja. A szerkesztő összeférhetetlennek érzi, hogy a lapot a maga védelmére használhassa, mint holmi revolvert vagy bunkót. Személytelennek kell lennie, vissza kell szorítania egyéni indulatain kívül itt még múltjának emlékeit, jövőjének céljait is: a rétegnek, amelyből származott, azzal szolgálhat e helyen, hogy igyekszik bizonytságot adni: e réteg fiai minden téren el tudják majd végezni a feladatot, mely a nemzet jövőjében rájuk vár.

A veszély óráiban munkánkat még pontosabban és szigorúbban kell végeznünk. Az orvosnak a gyógyítást, a mérnöknek a tervezést, nekünk - éppoly híven és állhatatosan - azt kell elvégeznünk, amit egy nemzet íróira kiszab. Pontos mondatokat kell írunk, e mondatokkal az élet zavaros anyagából az igazságot és valóságot kell kiválasztanunk.

Az elkövetkezendő próbáltatások közt is ezt szeretnénk vállalni...”

Zilahy Lajos pedig a *Híd* 1944. január elsejei számában, két és fél hónappal a német megszállás előtt:

„A földgolyó egész lakossága úgy lép az 1944-ik esztendő első napjaira, mint valami fekete küszöbre. Senki sem tudhatja, mit hoz a boldogtalan emberiségre ez az esztendő. Ha a neandervölgyi embertől számítjuk az ember formájú ember jelenlétét Európában, ötvenezer esztendő áll mögöttünk. Ez a roppant idő, hosszú kezdeti homályával és utolsó pár ezer esztendőjének történelmi világosságával, tíz-tizenkétezer esztendőre visszamenőleg, amikor megkezdődik a neolitik-földművelés, amikor lassanként kialakul a sumerok, asszírok, kaldeusok birodalma, Egyiptom, India és Kína őstörténelme, majd az istencsászárokon, a népvándorlásokon és keresztes hadjáratokon keresztül egészen az 1914-es világháborúig ez a roppant idő egyetlen fordulóján sem tud felmutatni olyan méretű háborút, mint a mostani, amely a szárazföldi és tengeri csaták mellett először bontakozik ki a harmadik dimenzióban: a levegőben, öntsd le benzinnel és gyűjtsd meg a könyvespolcod mellett álló papírföldgömböt: ennél pontosabb világképet semmi sem adhat.

Mi, magyar írók, küldetést érzünk abban, hogy minden magyar lélekhez szóljunk osztálykülönbség és politikai pártállásra való tekintet nélkül, mert ha sok válaszfal emelkedik is magyar és magyar közé, e falakon keresztül átszivárog magyarságunk legmélyebb tudatának valamennyiünket összekapcsoló érzése. Nem rettenünk meg attól, hogy nemcsak a politikában, de az irodalomban is vannak bizonyos ellentétek. Nagy korszakokban ez mindig így volt: a Pilvax kávéház kerekasztala fölött sem turbékolta a galamb. E lap hasábjait mi arra szántuk, hogy itt azok az írók is találkozzanak, akik más pontokon időnként szemben állanak. Most két esztendője amiatt zúgott a sajtó, mert néhány magyar szellem közeledést keresett a magyarság felé. Mi természetesen Móricz Zsigmond és Szekfű Gyula mellett állottunk lélekben, amikor ők is hídépítők voltak, amikor ők is a magyar munkásság felé mentek, a felé a munkásság felé, amely a magyarság erős és meglepően művelt rétege.”

Íme, ez van a már a kezdetkor átmenetnek tekintett huszonöt esztendő elején és végén.

HÁROM MÉRFÖLDKŐ

EGY PRÓFÉTA NINIVÉBEN

Hálás és befejezetlen vitatéma, hogy a nagy költők próféták-e, vagy tájékozott, okos emberek „csupán”? A kérdés mindig felvetődhet és szükségképpen mindig a felületen kell maradnia, mert ha próféta: mitől az és miért nem hallgat rá a társadalom, illetve, eleve nem is hallgathat rá, *mert* próféta, hiszen a prófétákat éppen az jellemzi, hogy bár igazuk *lesz*, mégsem szívelik meg szavukat, mert mikor kiáltanak, látszólag *még* nincs igazuk; ha pedig „csak” okos ember, miért nem jutott másnak is eszébe az, ami a költőnek? A *Jónás könyve* készlet ilyen elménc-kedőnek is tűnhet eszmefuttatásra, mert Babits élete főművében és egyszersmind ebben a verses végrendeletében tudatosan elszántan és a legrosszabbat előre tudva-sejtve bújt Jónás bőrébe (és vonakodva, akárcsak az igazi Jónás), tehát ő maga kínálton-kínálja nekünk az ilyenféle gondolattársításokat. És ha kínálja, akkor csak akkor közelíthetjük meg költészetének lényegét, ha elfogadjuk kihívását.

Nyilvánvaló egyébként, hogy a vitatéma azért feloldható, hiszen a közösség nagyon is jól tudja, érzi, hogy a prófétának igaza van, mert a próféta nem tesz egyebet, mint kimondja, amit mindenki tud, de senki más nem mer kimondani. Ezáltal viszont, kimondva azokat, mintegy magára veszi a bűnöket; ily módon mintha minden rendben lenne - véli a közösség -, élhetünk tovább zavartalanul kedvünkre. Ám azért ott szorong bennük a kétely és a bűntudat, s elpusztítják vagy félreállítják a prófétát, mint egy áldozati állatot, hogy maguk helyett, az *egész közösségért bűnhődjék*.

Ady Illésnek érezte magát, akit az úr tüzes szekéren ragadott magához az égbe; Babits viszont már „csak” Jónás, akit benyel a cethal és akinek sehogy se fűlik a foga a prófétázkodásra. Ady nekihevíltén vállalta a próféta szerepet, önnön ihletéséből az; Babits Jónásként már csak muszájból teszi, legszívesebben bennmaradna elefántcsonttornyában. „Toronybavonulásom egyúttal ítéletet jelentett a logikátlan és csúnya világgal szemben” - vallja a Kosztolányi Dezső halálára írott emlékező tanulmányában.

Mindegy: így vagy úgy. Illésként vagy Jónásként, de Babitsból próféta lett. Méghozzá írástudóból lett azzá, s ez különlegesen nehéz metamorfózis, lévén a legtöbb próféta írástudatlan, faragatlan, egyszerű ember, mint Jézus apostolai.

A húszas és főleg a harmincas években a háború utáni Babits egyszersmind háború *előtti* Babits is; mármint egy újabb háború előtti, aki oly vonzó írástudói helyzetéből, íróasztala és írószerszámai mellől kényszerül a prófétai szerepkörre. Ez a prófétálás, mint minden igazi prófétálás, nem egyszerűen jövendölés, nem annak puszta kimondása, hogy jön az új háború (ezt, mint untig láttuk és még látni fogjuk, mások is megtették), nem is egy madáchi falanszter-jövő izgatott újraálmodása, mint amilyen például az *Elza pilóta*: ez erkölcsi ítéletmondás is saját kora, önmaga és kortársai felett.

Babits-Jónás először menekül. Így illik ez Jónáshoz. Természetesen eleinte még nem tudja, mi elől menekül; de mindenesetre bújna, rejtőzne; álorcákat ölt, mást tesz, mint ami igazán fontos: erotikus verseket fordít egy bécsi kiadónak (*Erato*, 1920), műfordításkötetet publikál (*Pávatollak*, 1920); regényt és Goethét fordít, folytatja Dantét; regényt publikál (*Tímár Virgil fia*, írta: 1919, könyv: 1922), jót, tehetségéhez illőt, de másról, mint ami igazán érdekli (ezt a *Halálfiat* ismeretében merjük mondani), egy diákról, kinek számára tanára az igazi, bár lelki apa, igazi apja pedig egy nem vágyott nevezetes hírlapíró. De fordítva is igaz: a tanárnak.

Tímár Virgilnek fontos, hogy (lelki) fia legyen, őt hagyják el, ő csalódik, mikor az igazi apa Pistát birtokolva elfüstölög a gőzhajóval. „*Futottam hősen, szüntelen, lélekzetlen*” - írja *Sziget és tenger* (1925) című verseskötetének előszavában. „*Esztelen iszonyatokon ment át Európa... jöjjön most már az Ész!*” Tehát az ész:

A líra meghal. Nagyon is merész
kezekkel téptük a kényes leány
hegedü testét...
(*Régen elzengtek Sappho napjai*)

Átmenetileg visszavonul még a *Nyugattól* is, átadja a gyakorlati vezetős szerepet Osvát Ernőnek. Talán még házassága is ilyen menekülés, a révbejutás vágya. Szerelmi versei csaknem mind a béke, a nyugalom óhajításai (*Józanság*).

Egyszer lendül ki az önmagára kényszerített szerepből, Petőfi születésének centenáriumán, nem bírva hallgatni a sok hazug ünneplést:

Hol a szem, szemével farkasszemet nézni?
Ki meri meglátni, ki meri idézni
az igazi arcát?
(*Petőfi koszorúi*, 1923)

E korszak, ilyen kivételekkel, mint a *Petőfi koszorúi* vagy mint a *Hazám!* egy magánéleti líra ideje; némelyik verse, igen jó versek különben, akár a Tóth Árpádé is lehetne. Lírai impresszióit élvezet olvasni, de hol vagyunk Jónástól és főleg Ninivétől! (*Nyár; Egy fonnyadó bokorhoz; Míg kesztyűddel és kalapoddal babrálsz; Utca délelőtt; Utca, estefelé*). Még mintha Ady kis, női csukái is visszakisértenének: „kis nők surrannak, tarka halacsák, sietős / lengéssel...”

Az *Önéletrajz* összefoglalja ezt a lelkiállapotot:

S néha a gondok rámcsejtenek. Éjjel
förlébredek...

...

Dolgozni? Csemetéim sorban álltak;
méhkasom zeng még; de a kertben immár
csak szolgát tűr, nem remetét, a gazda...

Az *istenek halnak, az ember él* kötet a húszas évek végéről, még mindig a szökés állapotát tükrözi, azzal a különbséggel, hogy a költő már tudja, s bevallja, hogy szökik valami elől:

... így ellengni sodrából a zsarnok Időnek
Kiszakadva, ketten, kedvesem, s mindentől távol itt
- óh, szökevény, renitens idill szigorú századunkban!
(*Szökevény, renitens idill*)

Azt is sejti, hogy hiába menekül, feladata vár rá:

Nekem züllés e jámbor-élet
s korrupció:
akkor kezdek majd lenni újra jó
amikor a Törvény ujjal mutat rám.
(*Csak a tilos szabad már...*)

Aztán, a húszas-harmincas évek váltásakor „ujjal mutat rá a Törvény”, kibontakozik előtte küldetése. Osvát meghal, ismét átveszi a *Nyugatot*; Baumgarten Ferenc alapítványának kurátoraként akarva-akaratlan az ifjabb nemzedék felavatójává válik; és ekkorra már megírta a *Halálfiat* (könyv: 1927), ezt a keserű leszámolást kora magyar társadalmával.

...amit kiáltok, úgy kiáltom
vénen, magamban és ziláltan,
sárosan, rúgdalva, ruhátlan,
híven, remegve és bátran.
(*Versenyt az esztendőkkkel, Prológus*)

A hat éven át írt *Halálfiaiban* - (a *Pesti Napló* 1921 októberében kezdte közölni néhány részletét) - még nem így, még nem kivert kutyaként kiált; de már kiált. Ez a szokatlanul terjedelmes (legújabb kiadásában is 775 oldal; a *Tímár Virgil fia* mindössze 87!) regény nem csupán abban az értelemben nagyigényű, hogy körképben festi le a dunántúli magyar társadalmat, hanem műfajilag is az: mintha Móriczcal versenyezve, egy dunántúli (a Tisza menti vidékektől tehát különböző) nagyregénnyel óhajtaná kiegészíteni a Móricz ábrázolta világot. Zavarba ejtő feladat a *Halálfiai* irodalmi elődeit keresni; se méreteiben, se fölfogásában, se stíljében nemigen akad előzménye. És éppen egy par excellence lírikustól ilyesmit! Biztos, hogy nem Bródy, hogy nem Mikszáth, természetesen Herczeg sem. Gárdonyi sem... *Talán Ambrus Zoltán az*, aki a *Halálfiai* Babitsának őse. És, az angol irodalomból, nem is annyira Meredith, akit Tóth Árpáddal éppen a regényéhez kezdve fordított, s akiről a *Halálfiaiban* is szó esik, mint inkább Galsworthy; aztán Du Gard és leginkább talán E. M. Forster hozzánk csak nagy késve (*Szellem a házban*, 1974) megérkezett remeklése, a *Howards End* (1910) mutat a *Halálfiaival* párhuzamot. (A látszat Thomas Mann hatása mellett is szólna, Babits azonban Mann-nál indulatosabb s kevésbé fejlődéselemző.) Ez nem azt jelenti, mintha Babits tőlük tanult volna - (akkor inkább Meredithtől, akiről ezt írja irodalomtörténetében: „Az *Egoist* maga a tökéletes társadalmi regény... a cselekmény tisztán a személyek társadalmi viszonyainak története”) -, hanem, hogy a *Halálfiai* kompozíciója, sodrása, menete, epikai megjelenése a kor legújabb, ha úgy tetszik, legdivatosabb műformáját mutatja, ebben jelenik meg. Ilyen értelemben a *Halálfiai* sokkal korszerűbb, „modernebb” nagyregény, mint Móricz ugyanekkori regényei. Előre nézve már könnyebb utódaira bukkanunk: Németh László az, aki ezt a Babits-kezdeményt folytatja (bármily viszonyban voltak is), olyannyira, hogy egészen meglepő a *Halálfiait* akár az *Égető Eszterrel* párhuzamosan olvasni.

Érdekes, hogy az író ítélete hőseiről nem oly kegyetlen, mint a *Kárvavárban*, viszont megfellebbezhetetlen. A magát nemzetfenntartó elemnek tekintő középosztály alkalmatlan az ország irányítására; a katasztrófa felé tart. Az apák, tehát a millennium előtti évek férfiai, teleisszák-telezabálják magukat, a jólét bőségébe fulladnak bele; a millenniumi fiúk vagy abba buknak, hogy újat, előrevivőt és nagyot akarnak, mint Sátoridy; vagy abba, hogy fesztelenségüket szertelenséggel cserélve, bűnözőkké válnak (Hintáss). A legifjabb, Sátoridy Imrus, 1910 táján tanárként temetkezik az osztályozónaplók vonalazott lapjai közé, miután egy kicsit csalt is, egy kicsit öngyilkos is lett, de nem egészen... Tényleg a halál fia ezek.

Lenyűgöző Babits szerkesztését, építkezését tanulmányozni. Mintha egy filmet pergetne szemünk előtt. A párhuzamos cselekményváltogatásnak ez a dickensi módszere Babitsnál kétségkívül a film hatása. De nem csak egyszerűen a párhuzamos cselekményé. Van a regényben egy el nem intézett, furcsa gyilkosság, mindjárt az elején, az *Ópium-éj* című, egyébként és nem véletlenül legrövidebb fejezet 4. részének végén. Egy mellékszereplő hal meg, elvágta a torkát. Ez a hulla távollétével mindvégig ott marad a regényben, az olvasó akkor is az eseten töpreng, amikor már régen másról van szó; és végig növekszik bennünk a gyanú, nem volt-e köze ehhez Hintáss Gyulának, Imrus és mások megrontójának? Ez a detektívregény-fordulat, ez a „falban oszladozó hulla” jelkép is, az ábrázolt kor és ország jelképe. A *Boldog gyermekkor*-fejezet 6. részének ködfátyolkép-mozija, amikor Imrus egy lepedőre vetített árnyjátékot néz - „házastársak vetkezése a nászój előtt” -, ugyanaz a moziélmény, mint Babits korai mozgófénykép-versei. Sajátságosan szerkesztett a fejezetek egymásra következésének ritmusa is. A könyv az epilógussal együtt tizenhét, címmel ellátott fejezetből áll, melyek mindegyike

négy-tizennyolc, legtöbbször azonban 11-15 számozott részből áll. Van úgy, hogy egy ilyen rész - a „*Gyula újból a színre lép*” című, XII. fejezet 12. része, *összesen egy mondat*: „*És így lép Gyula újból a színre.*” A többi 11 rész ezt az egy mondatot készíti elő, amely különben a fejezetnek is címe volt. Körülbelül itt értünk a regény kétharmadához, ez az egymondatos fejezetrész tehát az *aranymetszés helyére került*, nyilván nem véletlenül.

A kortársak regényírói modorától messze elütőn modern stílusának egyetlen példaként álljon itt az *Ópium-éj* című, mint említettük, döntően fontos fejezetből - ez pedig a regénynek pontosan egynegyedénél van! - az utolsó, a 4. rész, illetve ennek is pár részlete. Így kezdődik a 4. rész: „Éj és mese tart még.” És ebben az éjben és mesében Kovács Laci pénzre tesz szert:

„Laci zsebe ragyogott és dalolt, mintha egy villanyos lámpa volna ott, mely kigyullad minduntalan; vagy énekes madár, mely vergődik s csicsereg.

- Hazakísérjük a fiskálist! - adta ki a jelszót Gözsy Pepi. - És megmuzsikáljuk az asszonyokat.

A cigányok mentek elől.

A Csönd orgiáját hasították ketté.

Kis házak nagy mezőkben riadoztak.

Kutyaugatás feleselt messziről.

Friss levegő izzadt a homlokokon.

A városháza előtt egy darab aszfalt volt, azon különös figurák támadtak a holdban, amilyenek ily alkalommal szoktak támadni: vizesnyolcasok és betűk, az Ideálok kezdőbetűi! Laci egyszerre Budapestre gondolt, a nagyszerű és bűnös városra, amelyet nem ismert... a nagyvilági, fényes éjszakákra, kivilágított vonatokra, színpadokra, nőkre, egy orfeumelőadásra, amit egyszer átutazó „művészekről” látott... keblekre, combokra...

Szeretett volna otthon lenni. Álmait rendezni.

Úgy érezte, hogy az Élet kapui kinyíltak.

Aztán megint a szegény égett föl, az arcán, szerette volna visszavágni a pénzt, büszke szavakat és gesztusokat forralt, leteszi a pénzt valahol, gondolta, s elszalad...

Már a társasággal nem lehetett beszélni...

Csak Hintáss, éppen ő, aki borosnak látszott sokszor józanon is, most borosan józan volt, akár egy komoly úr, aki játékos leereszkedésből, és mindent megértve s megbocsátva, elegyedik fölényes nézőnek egy mulató kompánia közé. És zenével, mint Samszeddin nagyvezér, tér a varázsúton nyugvóhelye felé...

Imruska ez éjjelen a hegedűk hangjára ébredt föl, ami olyan volt, mint különös állatok vonítása: nagy macskák és ijedt majmok visítása, ismeretlen madarak trillái és közbe-közbe és alul valahol valami vastag bőgése egy nagyon szőrös és erős és ügyetlen és szomorú bestiának. Aztán meg tompán és mézesen és messziről jöttek a hangok, hogy Imruska sírni szeretett volna. A holdvilág átsütött az ágyacska piciny lajtorjáján, és Imruska fölkönyökölt, és belefogózott a lajtorja fogaiba, és átlesett a félig nyitott ajtón a másik szobába, ahol anyi és api alucskáztak.

Ők is felébredtek.

- Hallja? - kérdezte Nelli, a zenés neszre figyelmezve.

- Az a bolond Gyula most jön haza - mondta Miska.

- Éjjeli zene - mondta Nelli, s álmatlan fejéből kék madarak szálltak a holdvilág felé.

Az Ezeregyéjjel itt beborul, s a mozivásznzon Laci karcsú alakja jelenik meg, amint kissé bizonytalan léptekkel megy át az özvegy Hoffmann-né udvarának fehér éjszakáján, akinél lakott hónapos szobában. Kezének mozdulata bizonytalansággal szimbolikus e földi életre, amely csupa látszat: mert zsebéhez kap, mintegy kérdezve, nem álom-e? s arca a jövőbe néz, mely mindig ismeretlen. Ezzel a mozdulattal tűnik el szemeink elől és minden szemek elől.”

Amíg Babits egyes pillanatokot így ki tud nagyítani - lám, a szövegben ismét szerepel a *mozivászón* szó! -, más, hosszú időt átfogó részleteket röviden elintézt, mintha nem érdekelné. Természetesen ez is szándékos; ez is valami furcsa, bűnügyi-regény építkezés, valami mozi-dráma-szerkesztés tudatos alkalmazása:

„Eddig csak lehetett bizonyos képet alkotni Imrus bujdosásáról: noha e bujdosás célja és értelme mindenképp különös homályban marad. A továbbiak kusza talánnyá foszlanak még a regényíró szeme előtt is, aki lelkekbe lát.”

Unamuno fogása ez: ő szólt így közbe a regényébe, még hőseivel is elbeszélgetve, akik becsöngettek hozzá - (*Köd*, magyarul 1922) -, mint ahogy most Babits teszi.

Egyszóval tehát a *Halálfiat* a huszadik századi magyar elbeszélő próza egyik legnagyobb teljesítménye; csúcs és korszakot záró, korszakot nyitó mérföldkő.

Ami további elbeszélő prózáját illeti: éppoly logikus út vezet innen a *Halálfiat* mintegy kiegészítő elbeszélésekhez (*Hatholdas rózsakert*, 1937; *Összes novellái*, 1938) mint az *Elza pilótához* (1933), melyről már szoltunk s mely a felismert prófétai elhivatottság megnyilatkozása; a jövődőt takaró kárpit egy pillanatra fellebbent a költő előtt, s ő lázasan írja, amit látott; vagy látni vél?

De próza, méghozzá majdhogynem elbeszélő próza *Az európai irodalom története* (1935) is, sőt, a *Keresztülkasul az életemen* (1939), ezek a szaggatott önéletrajzi vallomások, melyekben többnyire olvasmányai alapján beszél önmagáról.

Az európai irodalom története üzenet a palackban, a talán már nem is olvasó utókornak: „A világirodalom benne él minden olvasójában, s én megpróbálom itt leírni, úgy, ahogy én-bennem él... Azt kérdezem magamtól: mi hatott, mi maradt meg bennem? Talán érdekes lesz. Ma, a nagy áram gyengülésének, az európai kultúra fölbomlásának, az emberi tudat megszakadásának és elsötétülésének idején, még egyszer, röviden, lejegyezni azt, amit elfeledni kezdünk, s palackba dobni az ismeretlen jövő számára.”

Mi került be ebbe a palackba a magyar irodalomból?

A múlt századig Balassi, Pázmány, Zrínyi, Mikes, Faludi, Bessenyei, Csokonai, Batsányi, Kármán; aztán mindenki, aki tényleg fontos. (Bár, érdekes, Mikszáth nem!)

Balassiról írja: „új, komplikált érzések, modern lírizmus és barokk formák küzdelme egy kialakulatlan, nehéz nyelvvel és keleti temperamentummal. Sajnálom, hogy nem mutathatom itt meg költői nagyságát: érzelmeinek tüztét és gyöngédségét, megható elborulásait s napsugaras földerüléseit, színezésének szinte dekadens árnyalatosságát, megragadó hangmegütéseit, verseinek pompáját, primitív belső muzsikáját, sokszor oly egyéni és édes kifejezőmódját...”

Babits személyes palackpostájában egymás mellé kerül Schiller és Csokonai, és milyen meghatón és hitelesen, a róluk írt utolsó mondat milyen versbe illő csattanójával:

„Schiller meghalt, s nemsokára színpadi gyászünnepe zengett föl híres verse, *A harag*, Goethe búcsúztató epilógjával. Ugyanebben az évben hangzott el itt a messze Magyarországon egy másik búcsúztató, egy másik költő ajkairól. De ez régi, primitív szokás szerint megrendelt és megfizetett siratóének volt... mégis remekmű ez a búcsúztató, talán, mert a beteges költő egy kicsit önmagát búcsúztatta benne; Csokonairól van szó, és *A lélek halhatatlanságáról*... Csokonai verse mégis modern, éppen nem hideg és ész. Inkább csupa romantikus vívódás... Schiller állítólag szegényes viszonyok közt halt meg. Akik ezt mondogatták, sohasem hallottak Csokonairól.”

*A Keresztülkasul az életemen*ben is állandóan jelen van a mozgókép - „most szüreten vagyok, mert emlékem ezt a filmet forgatja, a ködre vetítve, mint színes képet a szürke vászonra. Nem egészen önkényesen választom ezt a filmet” - és a kelletlen, isteni nógatasra megszólaló

próféta: „Mondják, a politikust a siker igazolja. De ki fogja megrendelni a sikert? S hogyan fog vezekelni a cselekvés embere, a felelősség merész vállalója, ha a siker elmarad?”

Érik tehát a próféta Babitsban, olyannyira, hogy már maga a szó is elhangzik:

Nyájas magasságban csüng a dombtetőn a ház,
de én mordan ülök benne, mint Jeremiás,...
(*Holt próféta a hegyen*)

Ez már a *Versenyt az esztendőkkel* kötetből van (1933).

És az is, amelyben megbizonyosodik arról, hogy azt kell énekelnie, ami elrendeltetett:

Nem az énekes szüli a dalt;
a dal szüli énekesét.

Ez a dalszülte énekes már 1936-ban egy szellemi ellenállást (akkor még a szó természettudományos-fizikai értelmében) hirdet:

Mert semmi vagy, ha nem vagy ellenállás.
Vigyázz, ne fujjon rajtad át a szél!
(*Ha nem vagy ellenállás, Pesti Napló*, 1936. 4. 12.)

Aztán az *Újabb versekben* (*Összes Versei*, 1937) a közvetlenül küszöbönálló nagy baj felismertén az újló remény: hátha mégsem kell Jónássá változnia, hiszen már minek:

Mint egy ország levert forradalom után,
oly csöndes ez a nap,
Vacognak a füvek, s az ágak fenn a fán
gyáván bölintanak,
ha elleng köztük a halk inspektor, a szél...
Az égből is csupán
szűken szűrődik át valami szürke fény
az ónos cenzurán.

...

Éltem félszázadot, de már nem élek én.
Léptem nem visz tovább.
(*Esős nyár*)

Beteg is; csaknem négy éven át él együtt a rákkal.

De már ekkor valóban Jónásba öltözik. Már nem rugódozik az ösztöke ellen, őt már a bálna is kiöklendezte magából.

Sujtsd el fölöttünk ítéletedet,
olvaszd meg, uram, nagy folyóidat
és bocsáss újabb vizözönt a földre!
(*Talán a vízözön...* 1940. 2. 13.)

Így jutunk el a *Jónás könyvéhez*. (Megjelent: 1939.)

Jónás megtudja, hogy az Úr Ninivébe küldi, „kiáltani a Város ellen”. Jónás „rühellé a próféta-ságot”, hajóra szállt és megszökött, „futván az Urat, mint tolvaj a hóhért”.

A viharba került hajó matrózai, ősi szokáshoz híven, áldozatul Jónást hajítják a tengerbe, aki ily módon, úgy tűnik, végképpen megszabadul a próféta-ságtól, mert emberi számítás szerint a tengerbe fullad. „Megcsöndesült a tenger”, a hajósok örömeükben „könnyelmű áldozatokat fogadtak”

s a messzeségben föltűnt a szivárvány.

Jónás azonban nem menekszik ily olcsó halállal; élve marad a cethal gyomrában, mely cethalat az Úr maga készítette számára. Remek e részek tenyeres-talpas humora.

Ekkor nagyot ficánkodott a Cethal,
Jónás meg visszarúgott dupla talppal.
S új fájdalom vett mindkettőn hatalmat:
a hal Jónásnak fájt, Jónás a halnak.

A szenvedő próféta átkozódva-könyörögve, szenvedésektől csapzottan szólítgatja az Istent:

Engedetlen szolgálodat meggyötörted,
magányos gőgöm szarvait letörted.
De mennél csúfabb mélybe hull le szolgálád,
annál világosabb előtte orcád.
Most már tudom, hogy nincs mód futni tőled
S ki nem akar szenvedni, kétszer szenved.

E résznél a leggyanútlanabb olvasó is megértheti, hogy Jónás maga a beteg költő, aki ki-kényszerül „magányos gőgjéből”.

A cethal által az Úr parancsára kiöklendett Jónás most már lelkesen prófétált, „szeme vérbe-forgott, kimarjult arcán verítéke csorgott, de az árusok csak tovább nevettek”.

De mintha hiába vállalta volna föl az annyira rühellett próféta-ságot: senki sem hallgat rá. Dörgedelmeit asszonyosereg élvezi, „mord lelkét merengve szimatolták”. Aztán a király palotája. Tivornya. „A szolgák karddal egymást ölték.”

Jónás undorodva kivonul a pusztába, mint aki megtette a magáét, s onnan lesi a város megérdemelt pusztulását. Ámde az késik. Hiába prófétált volna? Az Úr is becsapta? Hiszen kinevették jóslatáért. (*Elza pilóta.*)

Jónás egész nap az ég alját leste
S már a láthatár elmerült az éjben,
s egy árva ház sem égett Ninivében.

Pedig Jónás már tudja, hogy

...vétkesek közt cinkos, aki néma.
Atyjafiáért számot ad a testvér...

Az Úr ekkor megmagyarázza Jónásnak: más a prófétálás, más az ítélet. Hogy az mikor jön: egyedül ő tudja.

A szó tiéd, a fegyver az enyém.
Te csak prédikálj, Jónás, én cselekszem.
Ninive nem él örökké...

...

Igy szólt az Úr, és Jónás hallgatott.
A nap az égen lassan ballagott.
Messze, lépcsős tornyai Ninivének
A hőtől ringatva emelkedének.
A szörnyű város, mint zihálva roppant
eleven állat, nyúlt el a homokban.

Ha most felütjük a Bibliát, Jónás könyvét, ezt a humorban nem szükölködő elbeszélést, melynek keletkezésekor Ninive már rég porrá vált (időszámításunk előtt 612-ben), akkor egy nagyon fontos különbséget veszünk észre. Az Úr azért irgalmaz Ninivének, mert *a város megfogadta Jónás szavait és megtért*. „Ninive lakói hittek az Istennek. Böjtöt hirdettek, nagyok és kicsik egyaránt zsákruhát öltöttek. Amikor a szózat eljutott Ninive királyához, ő is leszállt

trónjáról, levetette palástját és zsákruhába öltözve hamuba ült. Aztán a király... parancsára kihirdették...: Mindenki hagyja el gonosz útjait és a rosszat, amit a keze végbevitt.”

Tehát a szép példázat logikusan tanító jellegű: az ösztöke ellen rugdalózó Jónást megfenyíti Isten (cethal gyomra), de amikor az végrehajtja az Úr akaratát, Ninive megtér. Jónás amiatt duzzog, hogy elmaradt az általa beígért szörnyű ítélet - emberi kajánságból nem bánta volna, ha bekövetkezik. De mivel a niniveiek megtértek, a megtérést bocsánat követte. (Az egykorú bibliai időkben élt olvasó vagy hallgató azonban tudta, hogy Ninive mégis elpusztult, mert az elbeszélés keletkezésekor már rég rom volt. Később, az Újszövetség evangélistája számára a cethal Krisztus átmeneti halálának és feltámadásának jelképévé vált.)

Babits tehát, mint látjuk, megváltoztatta a mese végét, pedig minden másban pontosan ragaszkodott hozzá. Miért? Mert amikor ő a halálos betegséggel küszködve élt: Ninive még nem pusztult el. Sőt, felvirulni látszott. (Terület-visszaszerzések, a németek sikere: Ausztria, Csehszország stb.) De még halálakor is (1941. augusztus 4.) úgy tűnhetett, mintha a sátán diadalmaszkodna a földön... Ennek ellenére, Babits-Jónás végleg és hittel föl vállalta már a prófétaságot, és hirdeti a megtérni nem akaródzó Ninivének a pusztulást.

Így zárja le Babits Mihály költészete az újabb magyar irodalom Reviczky Gyulával kezdődő, Adyval folytatódó és vele (és Móriczcal) végződő korszakát.

1939-ben Ninive még áll, de meddig?

A MAGVETŐ

1919 augusztusában csendőrök jelentek meg Leányfaluban, Móricz Zsigmondot keresték. Nem volt nehéz megtalálni, itt lakott. (Budapesten is volt lakása.) Megbilincselték, úgy vitték magukkal, gyalogszerrel, Szentendrére. Egy hétig zaklatták itt, aztán szabadon engedték.

Követte ezt az irodalmi megbilincselés. A Kisfaludy Társaság számonkérő székét szervez, és ez az irodalmi ítélőszék megvizsgálván Alexander Bernát bölcselő, Ambrus Zoltán, Benedek Elek, Gárdonyi Géza, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Radó Antal, Szemere György és Váradi Antal írók, társasági tagok ügyét: Alexander Bernátot és Móricz Zsigmondot kizárták a Társaságból. Ennek folytán kizárták Móriczot azoknak a hírlapoknak hasábjairól is, melyekben eddig rendszeresen publikált. Ilyen volt például a *Pesti Hírlap*. Ettől kezdve Az *Est*-lapokba ír és az *Athenaeumn*-nál jelenik meg.

Első regénye ebben az új világban a *Légy jó mindhalálig* (1921). Gyerekregény. De milyen. Egy jószándékú, jól tanuló, de az alsóbb néposztályból a kollégiumba vergődött kisfiút alaposan végigpofoz az élet, közelebbről az iskola és közvetlen környéke. „Nyilas Misi alapérzése a félelem... olyan, szinte már magatartássá változó érzelem, amelyet a gyermek osztályhelyezete szül, az tart fenn, indokol mindvégig.” (Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*.) És a városbeli apró dzsentrik: Doroghyék, Török úr... Nem szokás emlegetni, soha nem is fűzték egy közös kötetű, hogy Nyilas Misiről - vagyis magáról az íróról, gyermekkoráról - trilógia szól: a *Légy jó mindhalálig* (1921) a *Forr a bor* követte (1931), majd zárókötetként a *Bál* (1935), melyben Misi 1900 júniusában érettségizik és kilép az életbe... Azt is hasznos szem előtt tartanunk, hogy a *Légy jó*... 1945 utáni kiadásai csonkított szövegűek! (Hazafias kitételeket és bekezdéseket törölt a cenzúra.)

Móricz ettől kezdve - a *Légy jó mindhalálig* sikere is kedvet adhatott - mikszáthi termékenységgel ontja a könyveket: évente legalább egyet, emellett hírlapi tárcák, novellák tömegét. Nincs nélküle évkönyv, naptár, almanach. Mikszáthtól azonban abban is különbözik, hogy

nem csak hall, olvas, értesül, hanem utazik, jegyez, személyesen tapasztal. Kifaggatja az embereket, mindenütt jelen van, járja az országot. Móricz Virág számol be erről érdekesen az *Apám regényében*. Emeljük ki legfontosabb műveit, a jellemzőket.

1925: *Pillangó*. Czine Mihály írja róla:

„Napszámos szegények nyelik a cséplőgép porát valahol az Alföldön... Darabos Jóska és Hitves Zsuzsika itt szeretik meg egymást. Kivirágzik körülöttük a pusztta, megfényesedik még a cséplőgép porfellege is... Régi mese ez az igaz szerelemtől. Idill, írta Móricz Zsigmond a könyv címe alá műfaji meghatározásként. Az is... de nem szokványos idill. A szerelem boldog és vak káprázata mögött ott villognak a valóság kegyetlen kései, hogy szétvagdoszák a vér és az érzés szívérványlóságot... A nyelv muzsikussá válik, olykor már-már érdekesebb szavakkal kell visszafogni Móricz Zsigmondnak a szárnyaló dallamokat és a túlsorduló lírát.”

1928: *Úri muri*. Az idill visszája. A tanyáját felgyújtó öngyilkos földesúr. Csupa sablon; Mikszáth óta, azt hinnők, ismételtelen téma és helyzetek. De az a bámulatos, hogy ezek a sablonok életre kelnek, és a mű irodalmi őseit halványítják inkább sablonokká. Alig van ennél életszagúbb magyar elbeszélés és színdarab. Sírva vigadva táncol a két háború közti középosztály a halálba. Már a cím is jelkép lett, ugyanígy a szereplők nevei. Cseörgheő Csuli például. Móricznak páratlan hitele és atmoszférája van. Talán ezért hitték róla kortársai közül a munkásmozgalom elkötelezettjei, hogy az úri világ írója. Ugyanezt az úri világot szedi ízekre az 1930 nyarán írott és 1932-ben megjelent *Rokonok*. Itt is öngyilkosság, s milyen céltalanul, hiszen vihette volna valamire az a bakafántoskodó Kopjáss... De itt már nem csak a dzsentrí, itt a dzsentrít utánzó, annak kiürült csigaházába bújó városi polgárság is leszerepel.

És most a novelláiról is. *Barbárok*. A világirodalom egyik legnagyobb novellája. 1931-ben készült. Nagy Péter írja:

„A közlő hang szenvtelensége s a mögötte lüktető indulatok; a forma szinte generációk szájhagyományán csiszoltnak látszó hibátlanúsága; a lassú, terjengős, ráérős előadás, amely hirtelen izgalomba csap át, hogy majd újra megnyugodjon, majd újra felcsattanva zúgjon; az újra felbukkanó verslemek: ritmikus félmondatok, az alliterációk megsűrűsödése, rímszerűen egymásra csapó szavak és szóalakok - mindez együtt kissé kiemeli az elbeszélés hangját, menetét és az általa keltett benyomást a széppróza medréből, s egy másik elbeszélő formához: a balladához közelíti... S mert ezt a világot, ezt a gondolkodást egyszerre öleli szerelemmel magához, és taszítja iszonyodva el, mert ebben az egyre szűkülő és pusztuló világban valami visszahozhatatlanul nagyszerűt és valami elpusztítanivalóan szörnyűt egyszerre lát - azért válhatott ez az elbeszélés olyan minden ízében, szavában és fordulatában feszültté, a vonzás és taszítás kiegyensúlyozott erői által lebegésben tartott, zárt és érinthetetlen remekké.”

A *Barbárok* tehát kegyetlen mű, s nem tekinthető az *Úri muri* vagy a *Rokonok* ellenpárjának. A *Pillangó* sem alkalmas ilyen egybevetésre. Móricz azonban készült arra, hogy megírja a Szakmány Zoltánok és Kopjássok paraszti ellenpólusát. Már 1932-ben közölni kezdte folytatásokban *A boldog embert*, ami aztán könyv alakban 1935-ben jelent meg. Ez a különös könyv formailag éppúgy nagyszabású újítás, mint tartalmát tekintve. A tartalma felől: Joó György szegényparaszt életét hallgatjuk, s ez az ember minden lehet, csak nem boldog az addig megszokott regényeket ismerő olvasók szerint. Csupa kínlódás, szenvedés, megalkuvás, botorkálás az élete. Mégis belső derű árad el nemcsak benne, hanem körülötte is. Joó György tehát nem forradalmár, aki nekivág fejszéjével az úri osztálynak; Joó egy békés, bölcs férfi, akinek megvan a véleménye a dolgokról; a sors kikerülhetetlen tényezőjének tekinti a fölé rendelt urakat, mint valami elemi csapást. És Móricz éppen ezzel lázít rettenetesen: Hát ilyennek látnak minket (mondhatja a rendszerben magát jól érző regényolvasó), látják őket (mondhatja a helyzettől elégedetlen olvasó), hát ez borzasztó. És ez az ember boldog... Igen, mert *belső egyensúlya erkölcsi fölényéből származik*. Ő az egyik igaz Szodomában. Ő az, aki miatt az Úr nem pusztítja el - egyelőre - Ninivét. Formája felől azért nagy újítás ez, mert

mintha maga Joó György mesélne: tekervényesen, újra- meg újra nekirugaszkodva, egyszerűnek tűnő dolgokat körülményesen, bonyolultakat egyszerűen adva elő. Olyasminek szánta ezt Móricz, mint amilyenek Bartók Béla és Kodály Zoltán népzenefelvételei. Ki is alakult akkoriban, amikor *A boldog ember* megjelent, egy idétn vita arról, vajon eredeti írói mű-e *A boldog ember*, mert hát hiszen az író „csak” lekottázta a Joó György szavait. (Ilyesmivel birizgálták már Mikszáthot is annak idején.) *A boldog ember* egyik példája Móricz önmagát állandóan megújító írói magatartásának, fejlődésének. *A Barbárok*, *A boldog ember*, de még az *Úri muri* vagy a *Rokonok* is elképzelhetetlen lett volna 1920 előtt. Miből következik, hogy Móricz együtt változott és fejlődött a korrall.

A boldog ember tehát nem lázadás, bár a maga módján lázít. Ennek a mélységesen realista ábrázolásmódnak újabb állomása az *Árvácska*. (Készült 1940-ben, megjelent: 1941.) Egy falura adott lelelengyerek sorsa. Kibírhatatlan. Egy ártatlan gyermekkel történik mindaz, sőt, sokkal rosszabbak, mint Joó Györggyel. Olvasás közben óhatatlanul eszünkbe jutnak a dickensi árvák: Copperfield Dávid, Twist Olivér... Hajmeresztő, amilyen állapotokat Dickens leír.

És mégis, Móricz ennél több, más. Nem csupán, mert száz évvel később élt. Itt valami furcsa történik, talán egy kicsit olyasmi, mint Dosztojevszkij *Nyetocska Nezvánovájában* (1849; magyarul négyszer, négyféle kiadásban, Móricz életében háromszor, 1899-1925 között): *Árvácska* értelmetlen és ártatlan szenvedése - mint orosz előképé is, akit az első fordítás *Névtelen Anikónak* mond - azon túl, hogy a felháborító társadalmi viszonyokra rámutat, valami módon *a megváltásnak is részese*, mindannyiunk megváltásáé. Az viszont egyedülállóan eredeti módon Móricz, hogy a pokolnak ez a ki tudja, hányadik bugyra a távolból idillnek látszik, „mesebeli házikóra” közelít képzeletünk felvevőgépe; legföljebb a nap olyan, mint egy „idétn tyúk éretlen tojása”. (Emlékezzünk Mikszáth egy hasonló gondolatára.) Mindezt tudva, nincs mit csudálkoznunk, hogy ez volt talán az első Móricz-könyv, amely megbukott. Nem vásárolták, nem írtak róla. „Soha még úgy könyv meg nem bukott, mint az *Árvácska*. Nem írnak róla, nem beszélnek róla, nem veszik meg. Az emberek ösztönszerűen megérzik azt, amitől félni kell.”

De hát éppen ez a bukás Móricz nagy erkölcsi győzelme: olyant írt, ami politikailag is telibe talált.

Móricz az *Árvácskával* együtt Rózsa Sándorról is írt. A fegyvert fogó népi hőst ábrázolta, a kényszerből betyárt. (*Rózsa Sándor a lovát ugratja*, 1941; *Rózsa Sándor összevonja szemöldökét*, 1942.) Van azonban ebben a sokak által - főleg a fegyvert ragadó, s így az elnyomott népet képviselő címadó hős miatt - nagyra értékelt könyvben valami szószaporító fáradság, kacskaringós terjengősség, sőt, imitt-amott, szégyenkezve valljuk be, még némi göregáboros „aujnye”-hangulatot is kiérzünk belőle. Nem is szólva helyenként hiteltelen, naiv történetiségről.

Tagadhatatlan tény viszont, hogy a könyv, értékeljük bármiképp, Czine Mihály szavaival „riasztólövészként csattant az éjszakában”. A magyar nép érdekei ellen indított vad háborúban ilyen riadót - határainkon belül - magyar író addig nem fűjt. Babits se, más se. Tényleg úgy lehetett értelmezni akkor, hogy: fogjatok fegyvert emberek, a betyár mindenit, és neki az úrnak, neki a kastélynak, teremtsétek meg a magatok világát. Ennyiből Móricz olyan messzire jutott, amennyire csak juthatott.

És ezzel párhuzamos szerkesztői-népnevelői, *magvetői* tevékenysége. Egy ideig gondozta a *Nyugatot*, azonban 1933-ban felhagyott ezzel; 1939-től átvette a *Kelet Népe* szerkesztését. Lelkesen ajánlgatta régi íróinkat; Bornemisza Péter 1923-ban előkerült, illetve kiadott *Elektra*-átdolgozását korszerű színpadra alkalmazta (1931); népszerűbbé modernizálta Kemény Zsigmond és Tolnai Lajos regényeit; összeállított egy *Magvető* című antológiát a régebbi magyar irodalom addig hozzáférhetetlen vagy alig ismert alkotásaiból. Ő maga is

magvető volt: novelláit, regényeit, mondatait abban a reményben szórta a földbe, hogy nem kősziklára esnek, nem is tövisek közé, hanem kikelnek és jó termést hoznak - egy újabb, igazabb Magyarországon.

Nagy Péter írta Móriczsal kapcsolatban, hogy „éppen a huszadik század specifikuma az, hogy a világ kitalálhatósága egyre inkább megszűnik, s a világ átélhetősége egyre jobban megnő”. Ezt az átélhetőséget érzékeljük Móricz prózájában; talán még regényeinél is inkább novelláiban. Ezekből azonban akárhányat válogatunk: jobbat, mint a *Barbárok* - nem találunk, bár hasonlóan jót sokat. Egyedülállóan nagy remeklés viszont életének - és a huszadik századi magyar elbeszélő prózának - egyik csúcsa: az *Erdély*.

Figyelemre méltó, hogy mennyire módszeresen kereste Móricz a jelennek szóló üzeneteket a magyar múlt tűnt századaiban. Még írta az *Erdély* már meg nem jelent további részét, mikor, mintegy Bethlen Gábor *pandanjaként*, Dózsára terelődött figyelme. Dózsát nem valami eleve elhatározás, hanem a tapasztalat vitte a népvészesség felé. Bethlen viszont szinte kiszámította és eltervezte saját pályáját. Írói remeklés, ahogyan Dózsa megszerzi a *tapasztalatokat*. Móricz télbe, hóba teszi a cselekmény indítását, hogy a lovagló Dózsa láthassa a szokatlan lábnyomokat, gyanakvó ingerültséget keltő jelek sokaságát:

„Mi értelme van, hogy az egész táj telejárva, a hóban lópaták írták ismeretlen s félelmes híreiket. Mintha megindult volna a világ, s mind Bács várának tartott volna. Nyugtalan lett, ismeretlen dolgok megzavarják az emberi szívet. Itt tíz lovas, ott harminc, kisebb csapatok keresztették a szomszéd falvak iránt az útirányokat. Soha ilyet nem tapasztalt. Lakodalomra gyűlnek, hogy kivételes módon, minden falut irányba vettek, s mind összekötözték Bács várával?

Nem szólt senkinek, de egyre gyötrőbb gondolatai vannak. Itt-ott, ha átvágja a lócsapásokat, elcsúszott emberi láb karcolásai a hóban. Ló közé vett rabok jelei...” (*Tíz év*, 1981., II.)

Az *Erdély* első része, a *Tündérkert* már 1922-ben megjelent; a trilógia további két kötete azonban csak 1935-ben. Ez azt jelenti, hogy Móricz csaknem tizenöt esztendőn át dolgozott ezen a könyvén. (Sőt, tovább is; de a *Hadak Urát* már nem fejezte be.)

Az *Erdély* a XVII. század elejének fejedelemségét, a Báthoriak és Bethlen korát mutatják be. Azaz dehogyis mutatja. Ismertetőszövegből ránkragadt közhely az, hogy „mutatja”. Megteremt egy világot, mely az ő világa, Móriczé, a miénk is, magyaroké, és a történelemé is, mert elképesztően hiteles. Azért elképesztően, mert ma, a nyolcvanas években, sokkal többet tudunk Erdélynek erről a korszakáról, mint amennyit Móricz a legszorgosabb búvárkodások után is egyáltalán megtudhatott. Ha van regény, ami annak bizonyítéka, hogy egy szépíró többet tud mondani a történelemről, mint annak szaktudora: akkor ez az a regény. Persze ezzel együtt Móricz belelátja a rég tovatűnt korba önmagát és saját kora Magyarországnak problémáit.

Leánya által közreadott naplójegyzeteiből ez világosan kiderül:

„Bethlen Gáborhoz jutottam, akinek az életében felismertem a magam házassági problémáját, szellemi elhelyezkedésében a magamét Ady mellett, és észjárásában s energiájában azt, amit én ambicionáltam.”

Barátja, Hegedűs Loránd is tudja ezt:

„- Jó fogás. Bethlen Gáborral mondatja el a programbeszédét.”

És a „tanulság”, a mondandó egyértelműsége:

„Bethlen akármeddig szárnyal is, a szárnyai csak a haza határáig érnek, ott a világszellem ezt a repülőt leszállásra kényszeríti.” (Móricz Virág: *Tíz év*, 1981. I.)

Mégsem szabad ezeket túlelemezgetni. Olyan ez az *Erdély* (a mű), mint Shakespeare történelmi drámái; egyrészt félelmetesen hitelesek, másfelől mégis mintha könnyelműen

felületesek lennének, túlságosan is a maga korának (Erzsébet, Jakab) szolgálatában. De hát éppen ettől és ezért nagy, ezért találja meg benne minden kor a maga igazát. Mint a Bibliában. Móricz *Erdélye*, a magyar történeti tárgyú elbeszélő prózának ilyen bibliája. Kimutathatom belőle a huszadik századi Bethlent (az István grófot), de ellenfeleit is. Éppen ez a szép és az érdekes benne. De nem a lényeg. Mert ugyanakkor mese is ez, mint minden jó regény; egy hosszú „*mese a zöld füvön*”, hogy egy régebbi novelláját idézzük. Az *Erdélyben* mindenki megleti a maga gyönyörűségét, emellett mégsem valamiféle antológia, hanem tökéletes násfa: egyenként is csodálhatjuk benne a drágaköveket meg az aranycifrázatokat, de együtt is gyönyörű az egész.

A második rész, *A nagy fejedelem*, egy látomással kezdődik:

„A fejedelem kijött a boltíves kapu alól, s keresztülment a kolozsvári nagy piacon. Ketten voltak vele, Péchy Simon jobbról s Toldalagi Mihály balról kísérte.

- Nézze Nagyságod - mondta Péchy kancellár -, már ma újfent megnyitott egy bót. A nagytemplom körül alacsony várfal volt, amely külső oldaláról apró vásárosbódékkal volt teleépítve.

A fejedelem melegen mosolyodott fel.

- Hálaistennek - mondta -, ott van élet, ahol a kalmárok nyitni kezdenek.

Lassan haladtak előre, egyszerre csak Toldalagi Mihály meghökkent s ijedtében megrántotta a fejedelem mentéje ujját.

- Nagyságos uram!

Bethlen, aki lesütött szemmel járt az utcán, felemelte pillantását, s dermedten megállott.

A tiszta hideg napban csodálatos látomás volt.

A templom tornya felett valami violaszínű köd, amelyet hogy jobban néztek, olyan volt, mintha fonalak ereszkedtek volna alá a nagy magasságokból. Nyílegyenesen szöktek fel ezek a szálak a mennyboltozatig, mintha isteni jel kötötte volna a tornyot az éghez.

A fejedelem nagy fekete szemeit merően függesztette a természeti csodára, s amint ott állott s nézett, lassan mintha a torony mögött egy másik torony nőtt volna roppant magasságba. Különös volt ez a második torony, gótikus óriási építmény formáját mutatta, ezer csipkével s apró tornyocskákkal, tisztára kivehetetlen volt, olyan volt, mint a Szent István tornya Bécsben, vagy olyan volt, mint a János Jelenéseinek tornya, mely néz keletre, nyugatra, északra és délre...

Sokáig állottak ott, s nézték a rendkívüli jelenséget. Szívük, lelkük fel volt indulva, s pezsgés helyett lehalkult a vér az ereken.”

Először van a látomás, mint tény, melyet, ha akarunk, tudományosan is magyarázhatnánk; de minek? Aztán a fejedelem, Bethlen Gábor ezt a látomást, amely őt magát is megrettentí, mindjárt a saját javára magyarázza; ámde nem önmagát hiteti el ezzel, hanem környezetébe és az utca népébe önti erőt.

Mikor a fejedelem a harmadik részben - *A nap árnyéka* - kioktatja embereit és „Mikó Ferenc lelkiben megerősödve, magyarabbul, mint valaha, távozott”, s utána bejön „az öreg poéta laureátus, aki inkább látszott német kalmárnak, mint Ovidiusnak” - akkor Móricz történelmi leckét ad olvasóinak:

„A fejedelem felállott az asztal mellől, s előre jött, kezét adott.

- Megolvastam, domine, miket Lászlóról írtál.

Bocius mondta:

- Vidám úr volt, nemde?... Öfelsége Kun László király.

A fejedelem belenyomta az ősz embert a szemközti székbe féltényere egy mozdulatával, úgyhogy az hosszú, papos talárjában csak belesüppedt.

Az asztalon ott volt a vastag íráscsomó, ahogy Bocatius uram Turócziból, Bonfiniből összekompilálta, s a fejedelmi könyvtár számára íratta. IV. Bélának, fiának, V. Istvánnak és ennek fia Kun Lászlónak históriája volt ma soron.

- Nem vidám úr volt ez a király, hanem egy boldogtalan ember - mondta a fejedelem."

Bocatius jellemzése az írói fantázia és a történelmi ismeretek mesés keveredésének tündérjátéka. Aki olvasta, nem tudja másnak képzelni a derék historikust:

„Bocatius fehér szakállában rózsás arccal nevetett. Szokása volt, hogy ha a legkomolyabb dolgot mondta is, arca mindig nevetett. Szemével sűrűn pislogott, és nyelve is balga volt, kicsit dadogott, és nagyon gyorsan beszélt, szinte babrált, úgy, hogyha tűzbe jött, alig lehetett szavát érteni. De úgy tudta a históriát, hogy mint a vízfolyás csergedezett, és amit tudott, az oly biztos és világos volt, mint a tiszta patak vizében a kövek és a köveken a moszatok. Minden a helyén volt, és akárhány-szor néztél bele, ugyanazt láttad."

Most aztán a fejedelem - és Móríc - kioktatja, akit kell, a maga történelemfelfogásáról.

„- Mert maguk, domine, nem jól tanítják a históriát. Kegyelmetek csak száraz abrakkal etetik a fiatalságot, akik megátkozzák az elhaltakat, hogy annyi számot s nevet kell megtanulniuk... Ötödik Istvánról nem szólhatunk. Két esztendő alatt még semmit nem tehetett, apjának meglopott kasszája után futott... Nénje, Anna, mindent lányának dugott, vejének vitt el, amit megfoghatott, a töméredek kincset. Azt mind Ottokárnak adta el, s ez ennek, szegény ötödik Istvánnak úgy fejébe szállott - emberi dolog -, hogy mire megjózanodott volna, már meg is halt... László pedig? Kun László?... Ez, domine, egy régi Báthory Gábor volt... Ha Gábrisnak jól fejébe verték volna, hogy mi a sorsa egy úrfinak, aki oly nagy gazdagságba született, kinek mindenki csak szolgál, és senki ellene nem szól... talán ez is okosabb lett volna..."

Kísértetiesen hasonlít ez a Heltai Gáspár krónikájának kedves elbeszélő modorához. De ugyanakkor Móríc maga is benne van.

A trilógia végén az író háborúval búcsúzik olvasójától. S ebben is benne van, mint 1935 táján majdnem minden jó író szövegében, a háborútól való intés. A tömeg megszállottan énekel, könyörög az Úrnak, hogy verje meg ellenségét; mire Móríc:

„Nagy az Isten, és a nagy Isten természetesen semmi mást nem akar, csak amit a tisztaszívű hadakozó előír neki. Nem is akarhat mást, mert az ének szálaival meg van fogva, és meg van kötve keze-lába és be van dugva a füle, hogy meg ne hallja s meg ne értse az ellenkező értelmű éneket."

Hanem azért a fejedelemné mégiscsak azért kérdezi a hatalmas mű utolsó mondatában férjétől:

„- *Ölni, ölni?... Ez az élet?... Boldog az ember, ha öl?*"

Móríc megérte, hogy az ember ismét, állami parancsra, ölni kezdett. Mikor 1942. szeptember negyedikén meghalt, javában dúlt a háború. Sötétség volt, a szó legszorosabb értelmében is, nem csak jelképesen. Aki a harmincas évek végén született, nem látott esti fényt a szobán kívül 1945-ig. Sötétben gubbasztottak a városok, hogy meg ne találják őket a bombavető repülőgépek. De megtalálták.

Móríc egy évvel élte túl Babitsot, és mindketten jó néhány évvel a náluk vagy huszonöt évvel fiatalabb József Attilát.

Haláluk lezárta egy korszakot, mégpedig nemcsak irodalmi, hanem történelmi korszakot is. Ezt ők már nem tudhatták, de sejtették.

Móríc temetésén mondotta Németh László: „Mint termő és megőrző mindnek fölötté állott. Az ilyen emberen nincsen mit siratni. Csak magunkon van: írókon és olvasókon."

SZÉPSÉG KOLDUSA

1923 novemberében a Moszkitó álnévű ifjabb Halmay Elemér hírül adta a *Kelet Népe* című folyóirat 11. számában, hogy őt felháborította „egy ifjú tintakuli” vallásgyalázó verse, mely szerint „társadalmi bacilusokat terjeszt az amúgyis fertőzött légkörben”.

Az ifjú tintakuli: JÓZSEF ATTILA (1905-1937) tizennyolc éves makói tanuló, verse pedig az 1923. április 29-én írott és a *Kékmadár* című budapesti folyóirat 1923. őszi, 10. számában közölt *Lázadó Krisztus*. A bacilusokat terjesztő versben ez olvasható:

Ó Uramisten, ne légy Te a Jóság,
ne légy más, mint az Igazságos Úr!
Több kalászt adj, de azért el ne vedd a
rózsát.

...

Nagy, roskadt lelke igéket emel még
s kilógatja fakult, sápadt szívét.
Mint akasztott ember szederjes, szürke
nyelvét.

Az első és utolsó strófát idéztük az összesen tizenegy háromsoros + egyszavas versszaknyi költeményből.

Adytól tanult, tehetséges költő szép gondolatai. Valóban lázadó vers, mint Krisztusa is - de hát nem ilyen volt-e Jézus valójában? A keresztre feszített test szederjes szürke nyelvre emlékeztető, kifordult szíve a nagy középkori festőkre emlékeztető kép. Meghökkenítő, de olvashattunk már hasonlót, mástól is.

Ha „beérkezett”, ismert költő írja a verset, talán nem csíp bele ifjabb Halmai, a Moszkitó. Így azonban - mint már annyiszor láthattuk és mondogattuk - egy forradalmak után jelentkező ifjúról van szó, kinek nem lehet elég korán elvenni kedvét a versírástól.

A makói rendőrség emberei magukat irodalmilag szorgalmasan képező állampolgárok lehetnek; úgy látszik, a különben csak szűk körben ismert *Kékmadár* című fővárosi lapot, meg a *Kelet Népet* is járatták. Legalábbis erre látszik utalni az a körülmény, hogy József Attilát 1924 januárjában beidézték a makói rendőrségre, majd pert akasztottak a nyakába, mely áprilisban Budapesten folyt le. Az ifjú költőt nyolc hónapi elzárásra és pénzbüntetésre ítélték. Ez az ítélet alkalmat adott a *Népszavának*, hogy újra leközzölje az inkriminált verset, teljes terjedelmében.

Az eddigre tizenkilenc éves ifjú már készült a fogházbüntetés kitöltésére - legalább azalatt megtanulok németül, mondogatta -, mikor nővérének férje által szerzett védőügyvédje, Vámbéry Ruzstem kivívta, hogy a Kúria fellebbezés után 1925 márciusában felmentette a vádlottat.

Addigra József Attila már a szegedi egyetem bölcsészkarának hallgatója volt. Két héttel a Kúria felmentő ítélete után újabb vitát kiváltó verset közölt, ezúttal a *Szeged* című lap 1925. március 25-i számában. *Tiszta szívvel* volt a címe.

Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsőm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm...

A *Szegedi Új Nemzedék* március 29-i számában megtámadta a konkurens lapot és a költőt. Hazaárulás, istenkáromlás, satöbbi. Szorgos egyetemi ifjak siettek közölni Horger Antal egyetemi nyilvános rendes tanárral, hogy micsoda botrányt kavart megint ez az elsőéves bölcsész. Horger professzor behívatta József Attilát és tanúk jelenlétében megfenyegette.

E fenyegetés után a költő ősszel már nem is tért vissza Szegedre, hanem Bécsbe utazott, hogy ott folytassa tanulmányait.

Éppen húszesztendő.

Az irodalmi botrányokon meg peren túl mögötte van már két verseskötet, az első Juhász Gyula meleg ajánló szavaival - (*Szépség koldusa*, Szeged, 1922.: 17 éves gimnazista volt!) - és néhány tucat vers, melyek szegedi és makói lapokban, továbbá néhány budapesti lapban jelentek meg. Juhász Gyula így üdvözölte a fiatal költőt: Tehetsége „ő t a jövő magyar poézis legjobbjai és legigazabbjai közé fogja emelni”.

A második kötet: *Nem én kiáltok* 1924 decemberének utolsó napjaiban jelent meg Szegeden; Kárpáti Aurél a *Pesti Napló* március 15-i számában (tíz nappal a *Tiszta szívvel* című vers közlése előtt) örömmel üdvözölte az ifjú költőt.

Nagyon szép és biztató indulás. Per ide, ítélet oda: Juhász Gyula vezette be az irodalomba, minek hatására a *Nyugat* már 1923-ban három versét hozza - igaz, hogy aztán, 1924-ben csak egyet, majd sokáig semmit, a per meg az istenkáromlás és hazaárulás vádja, úgy látszik, feszélyezte Osvát Ernőt. 1924-ben a *Genius* kiadó is foglalkozott egy verseskötetének kiadásával, de kezdőről lévén szó, anyagi okokból nem lett belőle semmi.

Ilyen fiatalon még Petőfi sem jutott el verseskötetelig.

Az persze nyilvánvaló volt, hogy a rebellis költőnek sok baja lesz még az értetlenekkel, meg azokkal is, akik felismerték benne a veszedelmes felforgatót, a tudatos forradalmárt, mert József Attila kétségtelenül az volt s méginkább: az lett.

A fiatalember nem él rosszabbul, mint sok induló költőtársa. Nővére, Jolán, Makai Ödön ügyvéd felesége, gondoskodik róla; ők adták afféle szellemi gondozásba Makóra, Espersit János radikális-baloldali gondolkodású ügyvéd-újságíró keze alá. Espersit Juhász Gyula barátja volt, így került kapcsolatba a gyermek - mert még az volt - a nagy szegedi költővel. A per idején is ők szereztek neves védőügyvédet - Vámbéry Rusztem - sőt, a szegedi egyetemet is vállalták.

József Attila érettebb ifjúkora tehát rendezett volt, leszámítva az őt eltartó házaspár - Makai Ödön és Jolán - nem szokatlan követeléseit, hogy segédkezzen a ház körül, vigye le a szemetet, szaladjon el a boltba ezért vagy azért, nyisson ablakot, cseréljen hamutartót, satöbbi. (Vendégek előtt nővérét nagyságos asszonyoznia kellett; ha ez igaz - ok a lelki nyomorúságra.)

Volt azonban egy korábbi keltezhető traumasorozata, melyek közül egy is elég lett volna az idegrendszer megbetegedéséhez.

Az úgy látszik kalandos életet kedvelő, felelőtlen apa, egy temesi születésű szappanfőző szakmunkás kivándorlás ürügyén faképnél hagyta családját. A városba csöppent zsellérlány-anya mosónőként kereste szűkös kenyerét; a nagyobb gyerekek, lányok, megálltak már a helyüket - Jolán gépirónő lett, így ismerkedett meg a jólkereső ügyvéddel -, de a kisfiúval nem tudott mit kezdeni. Kiadta lelencgyereknek, falura.

Emlékeznek az *Árvácskára*? Képzeld el ezt a fiú-árvácskát egy durva tanyai parasztembernél, aki szolgának tartja a gyereket. Még a nevét is megtagadták tőle, mert az Attilát túl előkelőnek vélték.

Ezt a kettős, sőt hármas traumát az átlagon felülően érzékeny gyermek nem volt képes kiheverni. Mikor, felnőve, lélekgyógyászok kezére került, már késő volt; a lelki kórt legfőljebb lassíthatták. Elhagyta őt az apa; aztán az anya; aztán, harmadikként, rászakadt a kisbéresi sors. Feltűnő, hogy legelső verseitől kezdve tele van panasszal: éhes vagyok, ennyi meg ennyi napja nem ettem. Ez jelkép. Ennyire nem éhezett. Gyűjteni vágyott, szerezni, táplálkozni, enni. Nem ettem: ez azt jelenti, kitagadtak, nem fogadnak be, sehova se tartozom. Ugyanezt jelenti a *koldus* fogalma is. *Szépség koldusa*. Ebből a traumából következőleg mértéktelenül nagy szeretetvágy fejlődött ki benne. Aki erre nem érzett rá mindjárt, az akaratlanul is megbántotta őt, mélyítve sebet. Felnőve, a szeretet és a szerelem amúgy is egybetartozó fogalma is összekeveredett benne. Ha egy lány tartózkodott, vagy nem biztosította rögtön feltétlen szeretetéről: mélyen megbántódott. Ránk maradt kötet-ajánlásai: csupa szeretetkoldulás. Esezés, áhítozás, hogy fogadj be, tartozni szeretnék valahova. „Édes hazám fogadj szivedbe.” Majd minden költő mintegy lovagilag ajánlja fel szeretetét a hazának; József Attila ezzel szemben azt kéri, hogy a haza fogadja be őt.

Mit írt 1925 őszéig, amikor húszévesen Bécsbe ment?

Ady-Juhász-Kosztolányi-verseket.

A hangok ömlenek a zongorából,
mint illatos teából száll a gőz.
(Távol zongora mellett, 1922. 4. 11.)

Csókkérés tavasszal; Lélekszirteken: Lovas a temetőben. Ismert és szavalt verse e legkorábbi korszakából a *Fiatal életek indulója* (1922. október):

Mi vagyunk az Élet fiai,
a küzdelemre fölkelte daliák,
megmozdulunk, hejh, összeroppan akkor
alattunk ez a régi világ!

Három verset is ajánl a rajongott Juhász Gyulának; *Juhász Gyulához*, 1922. november; *A kozmosz éneke, szonettáború a melegszívű költőnek, a nagyszívű embernek. Juhász Gyulának, aki örök Atyám és Bátyám*; 1923 tavaszán; *Juhász Gyuláról való nóta*, 1923. június 16.

Itt több a csaplár, mint a néptanító,
ki fölolvassa a szerelmes szókat.
S az igehozót fitymálja a törpe...
(Juhász Gyuláról való nóta)

De szól Adyhoz is, Adyért - (*Sírdomb a hegycsúcson, a holtan megbántott Adyé*, 1924. 8. 20.; - *Ady Endre helyett mondom*, 1923. 2. 17.) - és, mintha Babitscsal egyet gondolt volna, verset ír Petőfi centenáriuma.

Petőfi Sándor, Tégedet ünnepel
A jajgató nép s a süket Elnyomás,
de nagy lelked tüzeit, az Ezzémét,
cifra, hideg lobogás takarja.
(Petőfi tüze, 1923. I. 23.)

Meglepő, hogy egy 1923-ban megjelent regény főszereplőjével milyen szívesen azonosítja magát és milyen hamar észreveszi, hogy a Kakuk Marci (mert róla van szó) jóval több, mint egy szórakoztató figura. (*Kakuk Marci*, 1924. 3. 11.)

A perrel, illetve botránykeltéssel kapcsolatban már említett két versen túl a Bécs előtti korszak legfontosabb verse az 1924-es kötet címadó költeménye: *Nem én kiáltok és a Tanítások*.

Nem én kiáltok, a föld dübörög,
vigyázz, vigyázz, mert megőrült a sátán,
lapulj a források tiszta fenekére,
simulj az üveglapba,
rejtőzz a gyémántok fénye mögé,
kövek alatt a bogarak közé,
ó, rejtse el magát a frissen sült kenyérben,
Te szegény, szegény...

Az első sor: valami készül, én annak, ami készül, hírnöke vagyok (csupán). Tehát a társadalmi átalakulás tőlem független és szükségszerű. Viszont: még rejtőzni vágyik, azonosulni az ártatlan szerves anyaggal és a szerves anyagból is a legkisebbekkel... Bújni, rejtőzni, ez egyben szeretet is; bele a frissen sült kenyérbe, amit megesznek, ami a mással azonosulás - sőt; az istenséggel azonosulás - ősrégi jelképe.

A *Tanításokban*, amint azt Szabolcsi Miklós megállapítja, Kassák hatása érződik, és „olyan kérdések vetődnek fel, amelyeket József Attila ismét és ismét fel kell hogy tegyen - önmagának”. A költő ekkor még, és nem csupán Kassák meg az expresszionisták hatására, hanem egy benne élő jószág-hit kivételéseként, hisz az ember megválthatóságában:

Ti jók vagytok mindannyian,
miért csinálnátok hát rosszat?

És abban is hisz, hogy az igazán jó ember a szegény ember s az igazán rossz a gazdag: evangéliumi kép ez, Lázár példázatából:

Lesznek, akik majd kinevetnek.
Ti ne hallgassatok azokra.
Olyanok ők, mint a cserepes
urasági kastély gyermekei:
nevetik a durvaorru parasztot,
mikor trágyás szekeren elindul,
hogy kenyérré kovászolja a földet.

Már egészen fiatalon, magától értetődő természetességgel ír munkásokról, mint „a” szegény emberről, úgy, ahogy csak az írhat, aki maga is az, vagy közel áll hozzájuk - mint tíz évvel korábban Kassák; *Munkáshalál*, 1922. június:

A gép elkapta. Messze fröccsent vére,
Fehéren hullott földre a feje...

...

A gép megindul újra zakatolva
S megy minden, mintha mi se történt volna:
A földön még elég ember marad.

Holttest az utcán, 1922. július-augusztus:

Már félig készen, büszkén állt a fal,
Mikor leszédült...

...

Körötte rajzott bábész utcanép...

Ifjúmunkás, 1925. nyarán; *Munkás*, ugyanakkor:

Tedd le kissé a szerszámodat
engedd szabadon szivedet acélhomlokú barátaival,
Sok mindent akarok elmondani elfeledett
testvéreidről...

...

mindent elmondok, amit előtted elhallgattak.

Ez már agitációs költészet, az agitáció természetes vágya.

A fiatal költő mindig együtt látja a munkásságot, melynek máris elkötelezett poétája, és a hazáját. *Magyarok* című verse nem kevésbé keserű, mint ugyanakkor Babits, Kosztolányi, Reményik Sándor, Juhász Gyula versei. Pusztulunk, bomlik minden:

Magyar, köszönj az elmulásnak,
nincs mit kereskedj már e tájon...

...

agyadban bár égő hodályba zárt
riadt baromként bög a rémület.

(1923. 2. 15.)

A vers második része, egy évvel későbből, reménykedőbb:

Ó jaj, mi igazán tiszták vagyunk.
Nekünk nyisson ajtót a reménység!

Megdöbbentő, hogy a sín-halál látomása milyen korán felbukkan. Ez is mutatja, hogy ott kopogtatott-zakatolt benne az életből távozás kényszere, tehát a trauma már 1922 nyarán, tizenhét évesen megfogható, de még inkább 1923-ban.

Egy részeg ember fekszik a síneken,
a balkezében tartja a butykosát
és hortyog. Alszik hajnali hívesen.
Az Éj az úton most üget el tovább...

Ez eddig egy látvány leírása. Ha jön a vonat, a részeg nem lesz öntudatánál, könnyű a halála. De mégis, itt vannak a sínek és itt van a halál:

Egy részeg ember fekszik a síneken
és messziről, lassan, dübörög a föld.
(*Részeg a síneken*, 1922. nyár)

Még meghökkentőbb a *Furcsa fohász a sínek között*. 1923 májusából:

S messziről jön a vonat már,
Ünnep-naptár
Piros szeme s virradatnál
Fénye szebb-enyhén dereng.

Nem gőz, keserűség hajtja,
Enyim fajta
S mindegy, hogy ki tüzel rajta,
Hogy ki lesz a gyilkosom...

József Attila 1925. szeptember végén Bécsbe utazott. Útját elsősorban Balogh Vilmának köszönheti, a *Kékmadár* című folyóirat tulajdonosnőjének, aki támogatta, s akinek fiánál Bécsben - többek között - lakott. Bécsben ismerkedett meg Ignotusszal és Hatvany Lajossal, de Kassákkal, Fényes Samuval, Németh Andorral is. Hatvany ettől kezdve rendszeresen támogatja. Bécsből távozva a Hatvany-család hatvani kastélyában nyaral 1926 nyarán; és a Hatvanyak támogatásával utazik 1926 őszén kis híján egy esztendőre Párizsba.

Ez idő alatt kötete nem jelenik meg, viszont bécsi és csehszlovákiai magyar lapokban sok versét publikálják. Különösen Fényes Samu lapja, a *Diogenes* karolja fel, ebben összesen 23 költeménye lát napvilágot. Fényes Samu - szóltunk már róla az előző fejezetekben - a *Diogenes* 1926. május 22-i számában lelkes cikket ír róla. Ez az első olyan cikk, ami nemcsak rokonszenvvel és biztatólag fogadja a költőt, hanem amelynek szerzője egyértelműen és visszavonhatatlanul zseninek kiáltja ki József Attilát. Milyen szomorú, hogy Fényes Samu ezt

Bécsből kénytelen hirdetni. A rövid írás vasárnapi ünneplőbe öltözöttsége ellenére is oly érdekes, hogy Szabolcsi Miklós könyve nyomán közöljük:

„József Attila

Ehhez a névhez hozzá kell szokni szaporán, mielőtt a fejünkre nő, mert hogy nőni fog, nagyra, virágossá, igazi költővé, azt olyan biztosra veszem, hogy senki se verheti ki a fejemből.

Hús-huszonegy éves alföldi magyar fiú, egészséges paraszt-törzsekről, fajtartó szívós tőken virágos ág. A pennája földszagú, szája tilinkóra csücsörítve, szívében tiszta hitek, s nagyotakarások tüze nyelvel a magasba, fejében még ott motoszkál, incselkedik a mese. Bússzemű fiúvá nőtt gyerek, ki tátott szemmel néz bele a világba, amelytől sohasem riadoz, mert olyan egészségesen tud nevetni, hogy a félsz sohase tud hozzáférközni. Mitől félne ő, mikor olyan nagyra taksálja magát! Hisz a maga istenében, segítségét nem igen könyörgi, inkább ő biztatja, ne féljen:

Ha nevetnél, én is örülnék.
Vacsora után melléd ülnék.
Te az én szívemet elkérnéd,
S én hosszan sok szépet mesélnék.

Még nagyon fiatal, ahogy vásottul meghengergőzik a gyepen, sok dudva, tövis hozzáragad - néha egy-egy virágszirom is, ami csak úgy ráhullt, szélszárnyán valami fáról vagy énekes bokorról, de aki tetten érte a szívében az istent, az költő lesz, tán máris az.

Egy vers miatt, melyet a Diogenes nyolcadik számában közöltünk, menekülnie kellett Magyarországról. Ott most a káromkodó impotensek és a svábokból vedlett rokkantak legelik a helikoni berkeket, nagyítóüveggel, messzelátóval kell felkutatni a tehetségeket, hogy kiüldözhessék. Így került Bécsbe. Hát Bécs nem először nevel költőket a magyar népnek.”

Párizsban József Attila franciául is irt verset; remekül érezte magát, 1927 nyarat Cagnes sur Mer-ben tölti a Nice melletti délfancia tengerparton, Korda Vince festő és filmdíszlettervezővel, Korda Sándor öccsével.

Ezekből a mozgalmas évekből az *Ülni, állni, ölni, halni* a legfontosabb verse; talán az első, ami félreismerhetetlenül „József Attilás” és amelyben már a lélek követhetetlen mélységeiig merészkedünk a költő jóvoltából. Az 1926 nyarán, Hatvanban keletkezett vers 1926 novemberében jelent meg - amikor József Attila már Párizsban volt - a *Kassai Napló*ban.

Ebből a versből nem lehet töredékeket, foszlányokat, idézeteket bemutatni. Oly különös és annyira jellemző, hogy az egészet kell látnunk. Ez: József Attila. Érzelmei, vágyai, indulatai, elfojtottságai, szenvedése, reménységei, önpusztító remegése - „*vonat elé leguggolni*” -, életöröme s emiatt mindjárt lelkifurdalása: a világirodalom legnagyobb költői, a huszadik századból például Trakl jutottak csak el ide:

Ezt a széket odább tolni,
vonat elé leguggolni,
óvatosan hegyre mászni,
zsákomat a völgybe rázni,
vén pókomnak méhet adni,
öregasszonyt cirógatni,
jóízú bablevest enni,
sár van, lábujjhegyen menni,
kalapom a sínre tenni,
a tavat csak megkerülni,
fenekén ruhástul ülni,
csengő habok közt pirulni,
napraforgók közt virulni -
vagy csak szépet sóhajtani,
csak egy legyet elhajtani,

piros könyvem letörülni, -
 tükröm közepébe köpni,
 elleneimmel békülni,
 hosszú késsel mind megölni,
 vizsgálni, a vér hogy csordul,
 nézni, hogy egy kislány fordul -
 vagy csak így megülni veszteg -
 fölgyújtani Budapestet,
 morzsámra madarat várni,
 rossz kenyerem földhöz vágni,
 jó szeretőm megríkatni,
 kicsi hűgát ölbe kapni
 s ha világ a számadásom,
 úgy itt hagyni, sose lásson - -

Ó köttető, oldoztató,
 most e verset megírató,
 neveltető, zokogtató,
 életem, te választató!

Sokan elemezték ezt a furcsa remekművet: Török Gábor például (*Költői rébuszok*, 1974), és eredményeiket felhasználva és összegezve, Szabolcsi Miklós:

„A József Attilánál oly gyakori leltárversek sorába tartozik. De ezúttal az élet elemei, darabjai »széténekelt«, szétesett formában vannak jelen. Az egész vers szinte egyetlen ideges, türelmetlen legyintés, dühkitörés-sorozat. Ürügy, alkalom: egy köznap cselekvés. A közelre, mindennapi helyzetre utaló *Ezt* szóval indul. S a látszólag egyszerű cselekvés, amelyet a lehető legköznapiabb szavakkal fest, szinte kiváltja a tóduló, áradó asszociációkat, cselekvés-darabokat, emlékeket és vágyképeket. A nyelvtani forma, amelyben az életdarab e képei, e vágyképek megjelennek, az infinitivusos felsorolás. Török Gábor utal az előképre, az analógiákra, köztük a József Attilához oly közel álló Ady-versekre (*Sírni, sírni, sírni; Az ágyam hívogat*) vagy Juhász Gyula *Formát keresni-jére, Gyászkontörsére*, s utal arra is, hogy a francia parnasszista költészetben s a német expresszionistáknál, August Strammnál is megvan ez a verstípus. Ezek közül legközelebb Ady utóbbi verséhez áll a József Attilaé, nemcsak hangmegütésben, hanem mindenekelőtt az élethelyzet azonosságában, hasonlóságában.

A vers menetét tehát nem a választás, a vágy vagy kényszer szabályozza, hanem az indulat, emlék, nosztalgia, érzelemhullámzások keltette pszichológiai állapot visszaadása, s ezért a vers a kor asszociációs technikájának egyik példája. Közelebb áll Joyce *Ulysses*éhez, mint Juhász Gyulához.

A vers üteme száguldó. A főnévi igenevek végződése a maguk ismétlődéseivel, a kínos szabályossággal betartott versmondattan, a gyors hangulatváltozások, az ellenkezőjére fordított cselekedet-töredékek mind ezt a fokozódó, egyre idegesebb gyorsulást sugallják.” (Szabolcsi Miklós: *Érik a fény*, 1977.)

Mindehhez azt fűzhetnők, hogy a vers olvasása - ha átélve és átgondolva olvassuk, netán félhangosan mondjuk - bennünket is izgalmi állapotba hoz, s ha vérnyomásmérővel kísérleteznénk, bizonyára vérnyomásunk is emelkedne. A versnek ez a zihálása valami kimondhatatlanul, valami rémületesen fontos és nagy elhatározás küszöbéig való eljutást sugall, valami visszavonhatatlanul nagy és szörnyű dolgot, melynek végrehajtása előtt azonban megtorpanunk és egy mindent feloldó kacagásban, majd ezt - természetszerűleg - követő sírásban semlegesítve - élünk tovább.

Egy másik ilyen klasszikusan József Attila-vers 1926-ból a *Végül*. Lírai önéletrajz, egyetemessé tárulkozó általánosítással:

mert földünkön az idő érik
 zajtalanul és félelmesen.

1927 őszén József Attila már itthon van. Nemrég jött haza Illyés Gyula, jön Hatvany és Ignotus, Kassák is... Ideje, hogy bemutatkozzék harmadik kötetével: *Nincsen apám, se anyám*. Nyilván szándékosan választotta címul az 1925 tavaszán a *Szegedi Új Nemzedék* által megtámadott és Horger professzor által inkriminált, immár négyéves versét. Tamás Attila írja erről a kötetről:

„József Attila egész életművének legváltozatosabb, formában, jellegben a legtöbbféle verset tartalmazó, egységét leginkább csak ebben a sokszínűségben megvalósító kötete. Igazi jelentőségét késői, erősen szintetikus jellegű verseinek ismeretében lehet megérteni, minthogy ezeknek más-más elemei is megjelennek már benne. De ezen túl a kötet tele van az indulás, a hangpróbálgatás friss elevenségével is... A világot átölelni akaró, naiv-gyermekien szocialisztikus vágy mindinkább szembekerül a valóság sokféle, ennek a vágnak gyakran nagyonis ellentmondó tényeivel, s ennek eredményeképp kerül sok új elem lírájába.”

E kötet több versét ismerjük már; így hát azoktól kezdve lapozgatjuk gyűjteményes kötetét, melyek 1928-tól keletkeztek. Ezek pedig egybefolynak az 1931-es *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötettel, melyet az ügyész elkobzott és így úgyszólván ismeretlen maradt. Követi ezt a *Külvárosi éj* (1932), hogy végre 1934-ben (*Medvetánc*) a kritika általános örömmel és elismeréssel fogadja a költőt. József Attila 1934-ben még nincs harmincéves, és már valóban komolyan méltatják: Halász Gábor (*Nyugat*, 1935); Bálint György (*Pesti Napló*, 1935 és 1938); Féja Géza (*Magyar Írás*, 1935). Innen kezdve mondhatjuk, hogy - a szakma szempontjából, mert a széles közönség előtt még ismeretlen - József Attila végre „beérkezett” költő. Persze ez a dolognak csak egyik oldala. Mert másfelől József Attila, ha tizenhét évesen is, de 1922 óta kötetel van jelen a magyar irodalomban. Ehhez képest fogadtatása, befogadása kései; tragikus kései. Annál is inkább, mert ezek a kötetek is csekély példányszámú, rosszul terjesztett könyvecskék. Tényleg csak a szakemberek számára, mintegy „belső használatra”.

Ez a hat-hét éves *hiatus* végső fokon politikai okokra megy vissza. József Attila 1930 óta a KMP tagja; elkötelezetten kommunista; az irodalmi közvélemény többsége előtt pedig ez rossz pont. Ugyanakkor az örökösen üldözött, zaklatott, ezért fokozott konspirációs óvatosságra kényszerített illegális KMP tagjai bizonyos gyanakvással és értetlenséggel figyelik a számukra túl szertelen, túl „bohém”, túl szabados, mindenféle dogmának fittyet hányó költőt. Ily módon ő ezekben az években nem egyszer két szék közt a pad alatt találja magát.

Magánélete is válságos és zaklatott: nincs biztos állása, de alkatilag is alkalmatlan erre; lélekgyógyászati kezelésekre jár; szerelmei is megviselik, a már jelzett szeretet-szerelem közötti határvonal elmosódása miatt. Anyát és szeretőt, feleséget és barátot keres egy személyben húsz-egynéhány éves, életvidám lányokban - ami ugyan elvileg a legtöbb férfira jellemző, de nem ennyire kiélezetten.

Mindez azonban nem akadályozza abban, hogy nagyszerű verseket írjon. Élete a szó biológiai és egészségügyi értelmében egyre zsugorodik - belső világa, költészete pedig a világegyetem felé tágul.

1927 karácsonyán írta egyik legszebb szerelmes versét: *Áldalak, búval, vigalommal*.

Hajnalban nyújtózik az erdő,
ezer ölelő karja megnő,
az égről a fényt leszakítja
szerelmes szívére borítja.

Kis ritmusváltással, parányi hangsúlyáthelyezéssel Petőfi-strófa is lehetne ez az utolsó versszak, ha meg nem előznék ilyen sorok:

Topogásod muzsikás romlás...

Hasonlatainak világa Adyból nőtt mássá; valami plebejusi, valami villoni szín éled ilyen soraiban: „értünk mezítláb jön a foltozott halál” (*Magyar Alföld*, 1928). Nincs az a nyugalmas idill, melybe bele ne hasítana a társadalmi állapot tudata: *Nyár* (1929); *Eső* (1932. január). Az *Eső*ben például

Kaszák villannak az egen...

...

Kaszák villognak? Szuronyok...

Ezért hitelek munkásmozgalmi költeményei: *Lebukott* (1930. november); *Munkások* (1931. december)

A történelem futószalagára
szerelve így készül a világ...

Mondd, mit érlel... (1932. január); és *A város peremén* (1933):

a való anyag teremtet minket
e szörnyű társadalom
öntőformába lötytyintve
forrón és szilajon,
hogyan helyt álljunk az emberiségért...

Közbe-közben azonban megrohanja a betegség, s ilyenkor kiírja magából az emberiséget nyomasztó érzéseket:

Az ember végül homokos
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.
(*Reménytelenül*, 1933. március)

De hogy még ilyen mélységes bánat is a költői hivatástudattal párosul nála, arra példa a *Falu* (1934 nyár):

Mint egy tányér krumplipaprikás,
lassan gőzölög lusta,
langy estében a piros palás,
rakás falucska.

Ez a groteszk idill keserű helyzetfelméréssé változik; ő azonban, mint valami „homokos, szomorú, vizes síkon” ül és virraszt.

Dombocskán, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.

Az átélt táj nála olyan magától értetődően azonos a szegény emberrel, amilyen magától értetődően volt előtte azonos a szemlélővel, a költővel magával. De persze itt is vele azonos; ő, a sokat nélkülözött férfi tud csak így nézni: „*Batyuba szedte rongyait a nyár*” - „*a gyár körül ősz ólálkodik*”, s ez az ősz „*szemembe néz és fülembe morog*”. (*Ősz*, 1935. október)

A *Levegőt!* (1935. 11. 21.) újra összegezi önmaga számára munkásmozgalmi ténykedésének lényegét: vállalja azt, elutasítva a fennálló társadalmi rendet, de az egyén szabadságát is kívánva; „Szívünk, míg vágyat érlel, nem kartoték-adat”:

Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

A pszichoanalízis és a létezés biológiai különösségének élménye, ezek a gyógyászati és természettudományi gondolatok, akkor ismeretterjesztő újságcikkeknek és ő népszerű könyveknek is gyakori témái, megejtő költészetté nemesednek verseiben. Legszebb példái ennek az *Óda* (1933) és az *Eszmélet* (1933-34).

Erdei kirándulás. Ezerszer megfogalmazott költői kép: „itt ülök csillámló sziklafalon”; - „meglebbenti szoknyád a szél”; a mélyben a Szinva-patak csobog és „fogaidon a tündér nevetés”.

Aztán, mint valami lelki filmfelvevőgéppel, belépünk a freudi értelmezésű tudat belsejébe -

Szeretlek, mint anyját a gyermek,
mint mélyüket a hallgatók verem,

hogyan itt váratlanul, de valahogy mégsem előkészítetlenül, egy Salvador Dali festményeire emlékeztető, mehökkentő kép bukkanjon elénk:

A pillanatok zörögve elvonulnak,
De te némán ülsz fülemben.

És most az emberi test lüktető belseje:

Gyomrod érzékeny talaját
a sok gyökerecske át meg át
hímezi, finom fonalát
csomóba szőve, bontva bogját -
hogyan nedűid sejtje gyűjtse sok raját
s lombos tüdőd szép cserjéi saját
dicsőségüket susogják!

Az örök anyag boldogan halad
benned a belek alagútjain
és gazdag életet nyer a salak
a buzgó vesék forró kútjain!

Nem akadt még költő, aki ezt ilyen költészetté magasztosította volna.

És most újra vissza a külvilágba, de már az élménytől bódultan, és idekinn, a bőr és a csontok védő zártságából kikerülve, máris rosszat sejtőn és kiszolgáltatva:

Mint alvadt vérdarabok,
ugy hullnak eléd
ezek a szavak.
(*Óda*)

Az *Eszmélet* nyugtalanabb, mert lelki tájakra visz, s nem titok, a költő nem leplezi előttünk: egy beteg ember lelki tájaira:

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam álmaimban...

...

Most homályként száll tagjaimban
álmom...

...

Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ...

...

Rab vagy, amíg a szíved lázad -
úgy szabadulsz, ha kényedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.

Szabályszerű lélekgyógyászati rendelés beszélgetésének mondhatni jegyzőkönyve ez a vers, de, akárcsak az *Ódában*, költészetté párolódik. Hiszen most már belép a külvilág, de nemcsak az, mely a költőt mint individuumot zavarja, hanem amely tőle függetlenül is rosszul rendezett, baljós, hibás világ:

Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére -
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol.

...

a csillagok, a Göncölök
úgy fénylenek fönt, mint a rácsok
A hallgatag cella fölött.
(*Eszmélet*)

Tekintsünk ki egy pillanatra a világba, túl határainkon, és emlékeztessük magunkat, hogy a szomszédos német nyelvterületen ekkor Rilke és George a csúcs; de még a rég halott, bár náluk modernebb Trakl sem jutott el idáig. Még messzebbre nézve, megglehetjük persze e témák társait, franciáknál, angoloknál, olaszoknál - de József Attila ezekkel a verseivel mindenképpen időazonosságban fejezte ki korát az egész kerek világgal, akárcsak egy Dayka Gábor, egy Ányos Pál annak idején.

És az a nagyszerű, hogy ilyen, az olvasóban is belső, titkolt fájdalmakat ébresztő, szorongató verses elmélkedések után, talán mindjárt, talán hetek múlva, de máris örömet sugárzó játékos pillanatsfelvételek következnek, mint:

Cseveg az olló. Néne
nyesi a pázsitot,
guggol. Hátulról nézve
is látni, ásitott.

Rádió nyüzsög. Szárnyak
dongnak az üvegen.
Lágy szellők táncot járnak
a puha füveken.

Az idő semmit játszik,
langy tócsa most, megállt.
Hogy elleng, abból látszik,
hogy remeg a virág...
(*Nyári délután*)

ÍME, HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT

1936-ban mintha átmenetileg rendbejönne. Állást kap; az akkor alapított *Szép Szó* társszerkesztője lesz, Ignótus Pállal. A folyóiratot a szintén viszonylag új *Cserépfalvi* kiadó publikálja, a Hatvány-család költségén. A szerkesztői munka lefoglalja, érdekli, ha fázasztja is.

Ekkor keletkeznek nagy bölcséleti versei: *A Dunánál* (1936. június); *Ars poetica* (1937 tavaszán); *Hazám* (1937. május).

A Dunánál és a *Hazám* a lehető leghétköznapibb, legköltőietlenebbnek tűnő helyszínen kezdődik: a rakodópart alsó kövén ülve, miközben dinnyehéj úszik el előtte; a meleg tavaszi estén a jázmin illattól bódultan hazafelé ballagtában, miközben emberek alszanak az utcán. Innen megyünk egyre beljebb, egyre mélyebb gondolati világba; *A Dunánál* egy „békévé oldódó emlékezés” irányába, remélve, hogy a dunai népek barátsága megvalósul; a *Hazám* egy indulatos szemrehányás-sorrá: népbetegségek, elmebaj, öngyilkosság; hogy eljuthasson a reményig:

föl kéne szabadulni már!
S a hozzáértő, dolgozó
nép okos gyülekezetében
hányni-vetni meg száz bajunk.

Érzékenyen érinti két költő halála: Kosztolányié, szinte meglepő, milyen őszinte érzelemmel búcsúztatja:

Testvérünk voltál és lettél apánk
(*Kosztolányi*, 1936. november)

és a mesteré: Juhász Gyuláé:

A bolondok között se bírt
szived a sorssal. Sehol írt
nem leltél arra, hogy ne fájjon
a képzelt kín e földi tájon,
mely békén nyitja, lám, a sírt.
(*Meghalt Juhász Gyula*, 1937. április 5.)

Ezek a halálesetek nagyon felkavarhatták. A nagy szegedi poéta halála után nyolc hónappal már ő is halott volt.

Az utolsó évben, 1937-ben - harminckét éves ekkor - ismét szaporodnak gondjai. Nem szereti már igazán a lapot, amit szerkeszt, türelme sincs hozzá. *Nagyon fáj* című, 1936 végén kiadott kötete sehogyan se akart fogyni, különböző várt, sőt áhított elismerések is késnek (Baumgarten-díj), nemzedéktársai mintha hamarabb és könnyebben érvényesülnének; a világhelyzet is rossz, a német állampolgárságától megfosztott Thomas Mann felolvasó körúton járja az egyelőre még nácitlan Európát, így jut el Magyarországra, s ekkor őt József Attila verssel köszönti - „fehérek között egy európaít”. Egészségi állapota rohamosan romlik, barátai költségén szanatóriumban kezelik; újabb szerelem újabb csalódást hoz; fontolgatni kezdi a halált:

Most azon muszáj elmerengnem,
hogya te nem szeretnél engem
kiolthatnám drága szemem,
lehunyhatnám fáradt szemem.

Mert jó meghalni...

...

az elmúlástól tetten érten,
hogy önmagamba én se fértem,
a lelkem azért közvagyon
s azért szeretlek ily nagyon.
(*Flórának*, 1937. március)

Utolsó verseinek nagy része töredék. Töredék voltukban is zseniálisak, sőt, tán a kelleténél is zseniálisabbak, hiszen fantáziánkkal kiegészítve minden kerekesebb, igazabb, s a dolgok tudott hiánya mindig izgató:

Miként tiszta úrben a világok
lebeg keringve bennem a hiányod.

Befejezett versei közül már-már szertelenül vidám, bizakodó, hetykén önérzetes a *Születésnapomra*; szinte ujjongva sorolja Horger Antal úrtól elszenvedett sérelmeit, hiszen immár bizonyos:

Én egész népemet fogom
nem középiskolás fokon
tani-
tani.

Valamivel előbb keletkezett az *Ars poetica* (1937. február vagy március.)

Én túllépek e mai kocsmán,
az értelemig és tovább!

...

Én nem fogom be pörös számat.
A tudásnak teszek panaszt.
Rám tekint, pártfogón, e század;
rám gondol, szántván, a paraszt;
engem sejdít a munkás teste
két merev mozdulat között...

Meglepő, ellenpontosított párhuzamosságban követik egymást ebben az 1937-es esztendőben az átgondolt, világos, tudatos, pontos versek, mint ez is, és a töredékek, valamint az olyan kétségbeesett jajszavak, mint a *Nagyon fáj*. Nem az élet, a bántságok, a gondok fájnak igazán: hanem az asszonyok, akik nem értik őt, s ha nem értik, nem érdemes élni. Ezt mondta bizakodva *Flórának* is; de most, ebben a *Nagyon fáj*-ban zokogva kesergi: „kettős kincs, hogy szeretni kell,... nincsen egyéb menedékünk...”

És lásd, akadt
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától.

Nincsen helyem
igy, élők közt...

...

S ágya körül,
üszkösén, ha elszenderül,
vakogjatok velem: *Nagyon fáj*.

Utolsó - nem töredékes - versét halála előtt pár héttel, vagy tán pár nappal írta. Szanatóriumi kezelése után 1937 őszén nővérei balatonszárszói panziójába ment pihenni. A sivár balatoni november fokozta csüggedését. Nyilván felismerte, hogy nincs más kiút: a teljes szellemi sötétség beállta előtt végeznie kell magával. Hiszen annyiszor elképzelte, már érettségiző diák korában, amint száguld felé a vonat... Verse legalábbis erre vall; s arra, hogy búcsúvers.

Ime, hát megleltem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölébem,
ha eltemet, ki eltemet.

E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell (mily sajnálatos!)
a háborúból visszamaradt
húszfilléres, a vashatos.

Sem a vasgyűrű, melybe vésve
a szép szó áll, hogy új világ,
jog, föld. - Törvényünk háborús még
s szebbek az aranykarikák.

Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták; bár velük
voltam volna én boldogan.

Igy éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.
Bolondot játszottak velem
s már halálom is hasztalan.

Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.

Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot,
már végképp másoknak remél.
(*Ime, hát megleltem hazámat...*)

1937. december harmadikán, Balatonszárszón, József Attila egy tehervonat alá ugrott és meghalt.

Életműve, ha fájdalmasan szakadt is félbe, teljes értékű. A társadalom nem fogadta azzal a szeretettel, amire a költő annyira vágyott, és az irodalmi közvélemény is mostohábban bánt vele a kelletténél. De a szeretetet apja vonta meg tőle először, és apja hiánya miatt édesanyja. Árvácska sorsa lett az övé, itt szerezte a halálos lelki sebet. Persze, hogy apa és anya így bánhasson fiával, ahhoz az a társadalmi rend kellett, ami akkor volt. Ebben az összefüggésben József Attila a társadalom áldozata.

Ilyen dialektikus összefüggésben nézhetjük költői fogadtatását. El is ismerték - hiszen harmincévesen kedvezően írtak róla, szerették s ellensége se volt több, mint tehetséges kortársainak; megjelent - életében - hat kötetkéje, az első tizenhét éves korában; Juhász Gyula vezette be az irodalomba; alkalma nyílt szétnézni a nagyvilágban, megjárta Bécset és Párizst, mecénások (Hatvanyék és mások) jóvoltából. És mégsem ismerték el, hiszen a közösségben, ahová önként tért be, zordan fogadták, kötetei nem fogytak, nem jelent meg akkora példányszámban, mint nemzedéktársai közül Szabó Lőrinc vagy a nála ugyan idősebb, de vetélytársnak tekintett Mécs László; hogy ő a század legnagyobb költőinek egyike, életében szinte senki se tudta; az olvasók, a nép tömegei, nem szavazhattak rá, hiszen azt se tudták, hogy létezik, hogy ír, hogy működik; az ellenforradalom rajta próbálgatta erejét. Moszkitók csípték, bíróság elé idézték, könyveit elkobozták; s míg Szabó Lőrinc a Vezérhez írt ódát, addig József Attila „nem fogta be porös száját”. Sokat nélkülözött, még többet szenvedett lelkileg. Amire más nemzedéktársa

tán vállat rántott, az őt mélyen sebezte. Kérdés: ha nem hal meg, túléli-e a háborút, a haladó erők üldözését, a munkaszolgálatot a fronton; mert, ha nem ítéli önmagát halálra, biztosan odajut. S ezt nem olcsó vigaszként mondjuk, hanem jelezni kívánjuk, hogy a költő sejthette azt, mi vár rá, s miféle szörnyűségek következnek, mielőtt az emberiség kitűzhetné a béke öntött csillagát, s mielőtt felindulnak a testvéri tankok... Hiszen megírta ezt az *Egy spanyol földműves sírversében*. Így is, úgy is elérte azt a halál. Tettét tehát ha szörnyűnek is, de egy-szersmind bölcs végzésnek is felfoghatjuk. Tudta, hogy nagyon beteg...

Hogy költőként hol, mikor, miért, mennyiben lépett túl nagy elődein: Babbitson, Kosztolányin, mesterén. Juhász Gyulán, de még Adyn is: verseit olvasva világos és bizonyításra sem szorul. Azt a gondolatvilágot, azokat a képeket, színeket, hangokat, azokat a korunk emberére még ma is villanyozólag ható szó párosításokat, amelyeket ő alkalmazott: előtte senki se tudta. Utána se nagyon.

Így hát József Attila, ha 1905-1937 között élt is, a két háború között érlelődően költővé és férfivá: valójában a mi költőnk, hiszen mi ismertük meg, mi olvassuk, most jelenik meg száz-ezres példányszámokban, most tudjuk, hogy van. Mert nem volt, hanem van - és addig lesz így, amíg olvassák és szeretik. Számára valószínűleg az utóbbi fontosabb. Elérte hát, amire vágyott.

AZ ÉRTELEM KERESÉSE

A „MAGYAR ÍRÓ” FOGALMÁNAK FAJI ALAPÚ SZÚKÍTÉSE

Az 1920 táján jelentkező írók olyan érvényesülési nehézségekkel találkoztak, amilyeneket magyar betűvető Reviczky Gyula óta nem ismert. Kisebb ország, kevesebb hírlap, kevesebb könyv, féken tartott gondolat, gazdasági nehézségek; mindennek folytán csökkent a közlési lehetőség, írásból megélni úgyszólván nem lehetett. A már beérkezett nagyok akaratlanul is elfoglalták a bizonyos helyeket és lehetőségeket. Ez is magyarázata, hogy a húszas években fellépő tehetségek között találjuk a legtöbb szertelen, politikailag ide-oda kapkodó, zavaros, vagy éppen elkötelezetten jobboldali nézetű művészt. Még aki beérkezettnek tudja is magát, mint a Babits által csodagyerekként felfedezett Szabó Lőrinc, aki már huszonkét éves korában sikeres kötetet mondhat magáénak, a horogkeresztel kacérkodik és míg sok társa a háborút nyögi, ő felcsap a tábori posta cenzorának. Mások megpróbálnak szervezkedni, remélve, hogy csapatban könnyebb érvényesülni. Átélték a kemény feltételű béke traumáját, meglegyintik őket a politikai szelek által hozzánk befűjt tetszetős csomagolású eszmék, önmagukkal együtt a világot is szeretnék megváltani. A *Nyugat* már csak terjedelme folytán sem képes mindenkit befogadni; a napilapok egyébként igen bő tárcarovatai és irodalmi mellékletei friss tehetség felfedezésére kevésbé alkalmasak; lapok alapítódnak, irányzatok támadnak és halnak el. Felröppen a népi író máig kísértő fogalma. Jó szándékkal nevezték magukat annak: a *Nyugat* elérhetetlen volt számukra, fennkölt ormaid életidegennek érezték; megoldást kerestek a magyarság jövőjét és sorsát illetően; tapasztalták, milyen kizsákmányolt és magára hagyatott a falu népe; indulatot éreztek a földbirtokosság és a nagytőke iránt, viszont idegenkedtek a szocializmus és a kommunizmus eszméitől, bár legtöbbjük azért ezekbe is belekóstolt. Divatozni kezd az antiszemitizmus, mely mindig akkor erősödik fel, ha más, igazi bajokkal kell szembenézni. A tudományosság és hazafiasság köntösébe bújt faji uszítás jellegzetes példája Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora az irodalomban, 1867-1914* című munkája (1938). Az ember úgy érzi, bepiskázta magát, amikor a 304 lapnyi könyvet leteszi. Ki van bogarászva amúgy „filoszi” pontossággal, kik a zsidók, kik a németek, svábok, szlávok irodalmunkban; mert ők azok, akik a magyar kultúrát gyomként fojtogatják. Elkedvetlenítő. Hiszen akkor már Janus Pannonius se magyar, nem is szólva egy Zrínyiről... Hogy ez a könyv a Magyar Történelmi Társulat kiadásában, a zsidótörvény esztendejében megjelenhetett, az a közszellem rémületes hanyatlását mutatja. Ez a fajta türelmetlenség az egyébként mindig létezett irányzati ellenségeskedésnek, egyik táborból a másikba öklöt rázva átüzengető nagyhangúskodásnak új és veszedelmes vonása, ami aztán 1944 táján halálos gyümölcsöket hoz. A politikai hatalommal hamar szót értő, ezt siker és anyagiak tekintetében ügyesen kihasználó, de szélsőségektől mentes és a próbáltatások idején becsülettel helytálló, érvényesült, „befutott” író típusa ebből a nemzedékből Zilahy Lajos, aki kísérletet tesz, hogy a legtehetségesebb írókat a kormány táborába vonja össze - lásd Gömbös Gyula új szellemi frontját -, de aki a háború éveiben bátran szembehelyezkedik a nácizmussal. Ekkor is egyeztet; ennek érdekes példája *Híd* című hetilapja. Olyan korszak ez, amikor az egy évben (1897) született írók közül Pap Károly börtönt járt vöröskatoná, zsidó lévén, halálnak halálával hal; a másik vöröskatoná, Veres Péter földműves, szintén egyik börtönből a másikba csöppen, csak a harmincas évek közepén jut könyv által szóhoz, akkor aztán elkapja őt a népi irodalom felhajtó ereje. Kortárs Sinka István juhászbojtár, akiből elnyomottsága indulatos zsidógyűlölőt farag; és az angyali derűjű, Amerikát és rengeteget egyaránt megjáró székely, Tamási Áron. Ezek az egy esztendőben született írók fényévnnyi távolságokra vannak egymástól egy olyan csöpp országban, mint a miénk.

Különbségek persze mindig voltak, figyelmeztethetjük most önmagunkat. Petőfi és ellenfelei; Vajda és Arany... Ady, Szabolcska... Igen, de azok szakmán belüli ellenségeskedések, féltékenykedések voltak. *Az ellenfelek nem vonták kétségbe egymás felől, hogy magyar írók.* Itt most, ezekben a húszas és főleg harmincas években az a szégyenletes különbség, hogy nem egymás tehetségét, irányzatát, sikerét támadják, irigyelték, hanem azt vonták kétségbe, hogy a másik magyar író. Feledésbe kezdett merülni egy alapvető igazság: magyar író az, aki magyarul ír. (Emlékezzünk Kosztolányi szép versére!) Ehelyett azt kezdték firtatni, hogy magyar írónak tekinthető-e valaki, ha zsidó, ha kommunista, ha nem kommunista, ha innen vagy onnan jött; ha juhászbojtár, ha nem juhászbojtár... Irodalmon kívüli szempontok kezdtek lábrakapni: csakis a faluról jöttek avagy a falut megéneklők a költők, a városbéliek nem azok; fordítva: csakis a városlakók azok, satöbbi... Megszűnőben volt tehát az egyetlen elbírálási alap: a minőség, és, ismételjük, feledésbe látszott merülni az egyetlen kritérium: a magyarul írás, felekezeti hovatartozástól függetlenül.

Amikor pedig 1938-ban, szigorítva 1939-ben, mind a katonai szolgálatra vonatkozó kibővítéssel 1942-ben megjelentek a szégyenletes zsidótörvények - a fogalmat is önkényesen határozva meg! -, a magyar író társadalom nem tiltakozott intézményesen: sőt sok, magát „népinek” nevező és tartó író érveket keresett a törvény „ésszerűsége” mellett... Ez az egymás szimatolása, ez a „kicsoda ön és miért?” tudakozódás odáig vezetett, hogy végül nemcsak a magukat pedigrés magyarnak képzelők rekesztették ki körükből a szerintük oda nem illőket, hanem a kirekesztettek is aszerint kezdték embertársaikat megítélni, hogy zsidó-e valaki, avagy nem? Védekezésüként náluk is kialakulgatott egy támadó bizalmatlanság, a gyanútlan kívülállót irritáló fölény. Ily módon a magyarul írás megszűnt az író-mivolt természetes ismertetőjegye lenni, egymást rosszat sejtve figyelő, felekezeti vagy egyébként összetartozni vélő emberek gyanakvó csoportjai néztek egymással farkasszemtel.

Előállt az a képtelen, szégyenletes helyzet, hogy a magyar irodalom addig csak tudósok által olvasott és csak kedvetlen diákok által biflázott történetét olyan tanár avatta *bestseller*, legjobban fogyó sikerre, tömegolvasmánnyá, akit kilenc évvel könyvének első kiadása után elpusztítottak, azon a címen, hogy zsidó. (Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*.) De halálba küldték a falukutató népi mozgalom egyik megszervezőjét is, a magyar szabadságharc regényes feldolgozóját. Sárközi Györgyöt, ugyanezzel a „váddal”. Mindebből következőleg lehetetlenné kezdett válni az esztétikai minősítés: ha zsidó író gyenge könyvét rossznak tartották, az érintettek azt szívesen képzelték antiszemitizmusnak. A német megszállás után sok őszintén hazaszerető magyar, ettől a fajkutató kórokozótól fertőzötten, dühös indulattal kezdte nyilvántartani a svábokat, németeket, német nevűeket, azt képzelvén, hogy a nem magyaros hangzású név a bajok okozója. Herczeg Ferencről rögtön eszébe jutott mindenkinek, hogy versed sváb, pedig akármennyire hanyatlott is írói talentuma öreg korára, bármilyen merev híve maradt is az államrendnek, becsületességéhez, humanista segítőkészségéhez nem férhetett kétség. Ilyenféleképp járt az erdélyi „német” Molter Károly is.

SIKER, ÉRTÉK, IDŐELTOLÓDÁS

Siker és érték sokáig egyet jelentett: Petőfi, Ady, Móricz sikeres írók, egyszersmind nagy művészek. A húszas évektől ez a két fogalom egyre inkább elkülönül, hogy aztán egymást szinte kizárja. Mindig is voltak persze csak sikerre törő iparosok, Lisznyaitól Szomaházyig és Drasche-Lázár Alfrédig, ők azonban egyértelműen a betűvetés és a könyvnyomtatás szolgálatában álló mulattatóknak számítottak. Most az „igazi” irodalom szent berkeiben is hamar a színvonalengedmény gyanúja tolakodik a siker nyomába. Karácsony Benő, Hunyady Sándor, Nyíró József, Zilahy Lajos, Márai Sándor nehezen találhatnak utat a „magasabb” elismeréshez;

Márai már inkább, Karácsony és Hunyady a mai napig e gyanú következményeit nyögik. Mécs László a korszak mehökkentően népszerű költője; szavalóestjein tolong a rajongó közönség; aki hallgatja, úgy érzi, értéket kap, érzelmileg gazdagodik. Szabolcskához képest kétségtelenül magasabb színvonal ő; de az már tragikus, hogy mellette József Attila került árnyékba. Ennek magyarázata, hogy az egyre szélsőségebb nemzetinek álcázott fajelmélet és a kommunistaellenesség sok íróat zár el a közvéleménytől. Mű és olvasó találkozásában *időeltolódás keletkezik*. Ady, Arany, Reviczky, Bródy, Mikszáth, Móricz mindjárt a mű megjelenésekor hatott; még a fellegekben járó Madách is! Most, ebben a két háború közti ideiglenességben, átmenetiségben sok jó író nem jut közlési lehetőséghez, vagy ha igen, olyan korlátozott példányszámban, hogy az gyakorlatilag a nullával egyenlő. Déry *Befejezetlen mondata* elkészülte után több, mint tíz évvel, egy új és más korszakban hat, akkor jelenik meg; az emigrált írók művei ugyanígy járnak; József Attila pedig, afféle belső száműzöttségben, nevetségesen alacsony példányszámaival, meg sem ismerhető; tehát nemcsak azért nem népszerű, mert megelőzte korát, hanem mert első gyűjteményes köteteig, 1938-ig, *az olvasók alig tudják, hogy létezik*. Kosztolányi, Babits és mások a nagy példányszámú hírlapok révén állandóan szem előtt vannak; József Attila s vele még jó néhányan nem.

Ilyen szem előtt nem lévő nagy író (a legalább időnként itthon tartózkodók közül, tehát az emigráció művészeit most nem számítva) Déry Tibor. Mint írtuk: *A befejezetlen mondat* majd csak 1945 után jelenik meg. A kéziratot csak beavatottak ismerik. A könyvesboltokban, hetilapokban tájékozódni vágyó olvasó Déryről szinte semmit sem tud. Ami azonban írásai közül hozzáférhető, mutatja erényeit. Ilyen az Illés Endre által az *Írók két háború közt* című gyűjteménybe jó szemmel meglátott és felvett novella, a *Békebeli vidám történet*.

Egy reggel vagy kétszáz asszony sorakozik a pesti Duna-parton, az Országház tájékán, remélve, hogy felveszik őket zsákvarrónőnek. Apróhirdetésre jöttek, ám valami tévedés lehet a dologban, mert csak nem akart megindulni a munkásfelvétel. Az asszonyok morognak, elégedetlenkednek, szidják a semmiről sem tudó raktárőrt. Rendőr is előkerül valahonnan. Végül az egyik asszony - „rövidre nyírt szőke haja volt, hatalmas mellein sötétkék vastag férfiszveter feszült” - utolsó húszfilléreséből telefonálnak a központba, ahonnan közlik: nincs felvétel és nem is lesz. Valaki megréftáta őket az apróhirdetéssel. Erre a kékpulóveres nő tehetetlen dühében bedobja a raktárőr bódéjának ablakát, s abban elpusztul egy énekesmadár. Ennyi a békebeli, vidám történet. A kora reggeli pillasztó meleg csalókan kedvderítő leírása csak fokozza az előbb-utóbb majd kitörő társadalmi vihar elkerülhetetlenségének érzését. Míg az asszonyok ácsorognak és egyre ingerültebbek, „A Duna már teljes felületével odaadón csillogott a napfényben. Rövidesen annyira felmelegedett a levegő, hogy az egyik partmenti uszályon három matróz levetette az ingét és meztelen, tetovált felsőtesttel máriásozni kezdett. A szomszéd uszályon egy öklömnyi fehér kutya vidám csaholásba fogott...” Mint Illés Endre írja, ezt a majdnem tréfára fogott ácsorgási „idillt” váratlan, mégis előkészített dobütésként ellenpontoszza a zárómondat: „Ne bántsátok azt a szegény őrt! Hát tehet az róla? Agyonütötték a madarát.”

Tanulságos végignézni, kik írták ekkor a nagy sikereket és miért? Meg kell jegyeznünk, hogy a húszas évektől fellépő nemzedék életkorilag meglepően egységes: négy kivétellel - Kós, Áprily, Karácsony, Nyíró - valamennyien 1890-1900 között születtek, 1920-ban tehát húsz-harminc esztendősek. (Reményik, Bibó, Makkai, Tabéry, Hunyady, Zilahy, Sípos, Bartalis, Földi, Szabó Pál, Gulácsy, Zsolt, Mécs, Bohuniczky, Erdélyi, Tamási, Pap, Veres, Sinka, Komor, Fodor, Sárközi, Kodolányi, Szabó Lőrinc, Reményik, Márai, Féja.) Ismét más feltételek között mutatkozik be az 1901 után született nemzedék, akiket ugyan alig egy-két esztendő választ el az előző korcsoport legfiatalabbjaitól, de mivel a háborúból ők jószerivel kimaradtak, és érettségi tájt csudálkoztak rá egy egészen más világra, mely számukra tehát már adott volt, keményebb próbákon mennek keresztül, míg megszólalhat varázsfuvolájuk. (Szerb

Antal, Németh László, Berda, Illyés, Hevesi András, Nadányi, Kemény és a legfiatalabbak: József Attila, Bálint, Gelléri, Dsida, Radnóti.)

Az említett négy legidősebb író életpálya-sajátosságok miatt jelentkeznek későn; *Kós Károly* építésmérnök, két regénye nagy időkülönbséggel jelenik meg (*A Varjú-nemzetség*, 1921; *Az országépítő*, 1934); *Áprily Lajos* nagyenyedi tanár a későn érő költők típusához tartozik; *Karácsony Benő* (1888-1944) ügyvéd, aki eleinte a maga mulatságára ír (*Pjotraska*, 1927; *Napos oldal*, 1936); *Nyíró József* (1889-1953) pedig 1919-ig katolikus lelkész, falusi plébános, 1920-tól tér vissza a világi életbe. (1924: *A Jézusfaragó ember*; 1933: *Uz Bence*.)

A felsorolt költők közül a maguk korának olvasói igen kedvelték Reményik Sándor, Mécs László és Szabó Lőrinc verseit (Szabót inkább műfordításkötetéért a háborús időkben: *Örök Barátaink*, 1941).

Reményik Sándor a szétdarabolt ország feletti keservét hírül adó versekkel tűnt fel mint irredata dalnok (*Végvári versek*, 1921), ő azonban ennél mélyebb, gyötrődőbb, igazabb költő. Mutatja ezt *Romon virág* (1935) és *Magasfeszültség* (1940) című kötete éppúgy, mint a halála után kiadott *Egészen-korszerűtlen versek* (1942). Ebben keserűen bírálja az Erdély egy részét átmenetileg visszanyert magyar királyi kormány politikáját. Reményik Ady hangját üti meg, őszinte belső hitellel.

Nem a mi dolgunk igazságot tenni
A mi dolgunk csak: igazabbá lenni...
(*Mért hallgatott el Végvári?*, 1933.)

Mécs László papköltő, premontrei kanonok, felvidéki falusi plébános első kötete Ungvárott jelent meg (*Hajnali harangszó*, 1923), s a harmincas években vált körülrajongott poétává, kicsit a Lisznyaiék modorában, de őszinte hangon. Reprezentatív kötete a *Fehéren és kéken* (1937).

Reverendájának színei ezek. Népszerűségének egyik oka a kelleténél többet hangoztatott hazafias önérzete:

Én magyarságom soha nem tagadtam,
de soha nem is kérkedtem vele,
nem pávatoll: egy mártír pillanatban
csak a bőrömmel együtt jönne le.
(*Civis Romanus sum*)

Másik ok a nép, a nélkülözők iránti együttérzés:

Aki őket egyszer megszervezi szépen,
Kitűzi a béke csillagát az égen.
(*Parasztok*)

Meglepően sokat foglalkozik világűrutazással, a kozmoszba kerülő emberrel:

Rakéta-hajón átlőnek az űrön:
naprendszeret vizitelsz.
(*Hajrá, tempó!*)

A közelgő háború veszélyére is int:

A Földön mint titkos írás
Futnak a háborús sinek:
nem láthatók, csak amikor
vegyszerként friss vér önti meg.
(*Rekord!*)

Mint látható: könnyen emészthető, széles publikumban együttérzésre találó, többnyire kellemes versek. Igazi mélységekig nem jut el; bajokban hamar és könnyen vigasztalódik és vigasztal. Egyetérthetünk Bálint György kegyetlen szavaival: „Denikotinizált és veszélytelen kivonatot készít mindabból, amit az utolsó húsz évben modernnek szoktak nevezni” - az irodalmi életben mégis jelen volt, hatott és ezt tudomásul kell vennünk.

SZABÓ LŐRINC sokkal eredetibb; igazi tehetség (1900-1957). Illyéssel együtt, József Attila után, nemzedékünk legjobbjai. Igaz viszont, hogy a háborúra nem tud, nem is akar feleletet találni. Ekkor versei szürkébbek, rutinban fogantak. Nagy korszaka a harmincas évek. Szent önzése azonban itt is elkülöníti; de csoda-e, ha sivár korában önmagát jelöli meg önmaga tájékozódó pontjául?

A mindenségből furcsa kivonat:
millió véletlenből összegyűltem,
de már megszületve elkülönültem
s most magány vagyok s új magányra mag.
(*Magány*)

„Minden törvény elromlott” (*Csillagok közt*); „gépész vagyok, aki saját / szerkezetének börtönében / vakon tesz-vesz és a sötétben / egyszer majd elrontja magát” (*Börtönök*); és tényleg, el is rontotta magát a vakon tevés-vevésben. Verset írt a *Vezérhez* (1928, *Pesti Napló*), aki talán Mussolini; de mikor aztán a *Virradat* című nyilas lapban is felbukkant, az olvasók csak Hitler Adolfra gondolhattak. Kötetben is akkor jelent meg (1938). „*Esküszöm, ha kell, a terror is*” - hetvenedik az 1938-as változat *Vezére* - nem nagy öröm, hogy ilyen nagy költőnk idáig tapogatózott a vaksötétben. Imitt-amott azért égtek még lámpák...

Találóan jellemezte Rába György Szabó Lőrinc nagyságát és korlátait: „Világlátásához, alkotói módszeréhez hozzátartozott az ellentétek közti csapongás. Két ember lakott benne - ha úgy tetszik, utána mondva keleti fordulattal, tízezer, és szerencsés periódusainak remekeit ebből a feszültségből majd feloldásukból teremtetten meg... Ahol megszűnik a lét minden személyes fájdalma, ott ér véget Szabó Lőrinc költői világa.”

Maradandóságot biztosító jelentősége, hogy elsőként fogalmazta meg az igazi költészet hangján a huszadik század nagy természettudományi és műszaki élményeit:

Az utcán néha megállok s riadtan
nézem, amit sohase láttam eddig:
mindenütt új istenek lelke vedlik
és kísértetek járnak az anyagban.
És az aszfalt már nem aszfalt alattam
és lépni már sehová nem merek,
hisz mindenütt rejtett életeket
roncsolok szét ok nélkül valahol
az anyagban, mely értem robotol...
...

Az anyag öngyilkossága az élet...

...

mért dolgozik érettünk szüntelen,
alázatosan és türelmesen,
mért dolgozik, mondjátok meg, miért:
mért dolgozik a test a lélekért?
(*Materializmus*, 1928)

Prózában is ezeket az élményeit fogalmazza meg. Imént idézett verse után egy évvel, 1929-ben arról elmélkedik, hogy a kimondott, a leírt szó is anyagi erővé válhat:

„A szó nemcsak egyszerű és hasznos közlekedési eszköze a gondolatnak: a szó azonos a tettel, sokszor nagyonis szembetűnő intézője és parancsnoka a tényeknek és néha még ennél is több: teremttőrszása az Istennek, aki kezdetben szintén csak egy szó volt... Tényként hagyja el testünket, de tény már megszületése előtt is és végtelen a lelke kémiaja, gazdagabb anyagraktárból készíti vegyületeit és keverékeit, mint minden természettudomány... Még a hazugság is tény, amely álruhában jár. És nem tény a múltak szava? Petőfi verse? A *Szeptember végén* Magyarország számára éppoly ismert tárgy, mint a *Lánchíd*: a szavak úgy vannak, mint egy ház, vagy mint egy erdő... Köröttünk élnek ezek a tények, köröttünk a kimondott világ.” (*Szavak kémiaja és a kimondott világ.*)

Technika és költészet viszonyának elemzésekor mintha Kassák kezdeményét folytatná:

„Azt hiszen, a legrosszabbfajta konzervativizmus szólal meg az emberi lélekben, amikor itt-ott még mindig hallunk tiltakozást a technika költői meglevelezése ellen.... Álljunk csak meg egy izgalomtól remegő, indulásra kész, hatalmas mozdony előtt a pályaudvaron - ki mondhatja, hogy nem élvezi a képet, a megfegyverezett erők játékának látványát, vagy, ha rajta ül a vonaton, akkor az eredményt, a hátraszédülő tájat, a sebesség mámorát, s külön és együtt az ember és az anyag csodálatos szerepét az egészben?

...Mióta kiürültek az egek és a tudomány... leleplezte a mindenség misztikumát, azóta új misztériumokkal telt meg a mérhetetlen űr éppúgy, mint a parányi vízcsepp, sőt a legkisebb paránynál parányibb atom.” (*Technika és költészet*, 1944)

Az értők korán kialakult értékrendszerében nem az eddig felvonultak kapták az első helyet. Vitán felül állt, hogy a kor legnagyobb ígérete Illyés Gyula. Ezt az egykorú bírálókat, ismeretések, megnyilatkozások egyértelműen bizonyítják. A szélesebb közönség kevésbé ismerte; de a verseskötetek rendszeres vásárlói és olvasói - tehát nem csak a „szakma”, a „cél” - pontosan tudták jelentőségét, becsülték és kedvelték.

ILLYÉS GYULA (1902-1983), egy dunántúli uradalmi gépész fia, mint más vonatkozásban már említettük, ifjan a kommunista mozgalom vonzókörébe kerülve, a rendőrség zaklatásai előtt emigrációba kényszerült. Párizsig jutott, s a párizsi levegő gyorsította tehetsége kibontakozását. 1926-ban tért haza. Első kötete, a *Nehéz föld*, 1928-ban jelent meg. Szélesebb körben a *Sarjűrendek* (1931) és *Összegyűjtött versei* (1940), főként pedig műfajilag is páratlan, szociográfiai indíttatású esszé-bravúrája, a *Puszták népe* (1936) tette ismertté. Mikor pedig 1941-től a *Nyugat* utódának tekintett *Magyar Csillag* szerkesztését vállalja: a közvélemény szemében ő Babits méltó utóda és szellemi örököse. De Petőfi örököse is ő, s ez az Ady párizsi élményzuhatagában megfürdött, a vörös zászlókért és a világszabadságért okos körültekintéssel lelkesülő költő bátran elegyíti negyvennyolc poétájának hevét Babits tudós elmélyültségével. Olyan természetesen szólal meg a nép nevében, mint kortársai közül senki:

Egy költő szól itten népének nevében! kérdezetlenül bár
De ő tudja, szava a szél alatt hajló kalászos élő zsinatjából szakadt
Egy elnyugvó zsellér falu lehébe nyújtja kezét és úgy esküszik halálodra undok
Elnyomatás!
(*Szerelem*)

Tisztán látó, politikailag tájékozódni vágyó és tudó természete az események hatására még veseszületett belső derűjét és jótvárását is befelhőzte; de ez éppen korérzékenységének bizonyítéka. 1937-ben így aggódik:

Sziclárol nézem kis népünk jövőjét,
Reménytelen vagyok - miért hazudnék?
Utolsó emelkedésünk az árban,
oh március, csak azért tornyosulsz már
hogy rólad még tisztábban
és még messzebbre lássam

mi partjainkból az örvénybe szédült
a szennyes árban némán elpusztult már
s pusztulni fog. Mert mi is csak beszélünk.
(*Két március*)

Borongását az idő, egyelőre s átmenetileg, igazolta. A negyvennégyes év versei keresetlenségükben is pompás-keserű mozgóképei a kornak:

Eltéptem, mit tegnap írtam,
meglelheti valaki.
Elfeledni is igyekszem,
ki találnám vallani,
Elkezdtém, de abbahagytam,
mi eszembe ma jutott,
és megfojtom ezt is, ezt a
most mozgó vers-magzatot.
Rúgkapálsz még benne, eszme?
Nem maradsz meg eleven!
Vers vagy így is? Szóra kelnél?
Kiálts égre, holttetem!
(*Áldozat*)

Prózai művei közül a *Koratavasz* (1941) azzal keltett izgalmat az egykorú olvasókban, hogy tizenkilencről, a Tanácsköztársaság koráról szólt. Mintha egy évek óta lefátyolozott képről rántotta volna le valaki a leplet, s most ott ragyog színesen, fényesen. A *Puszták népe* azóta se felülmúlt tökélyű ábrázolása a magyar falu elmaradottságában álmottan támolygó, de feltápáskodni akaró, tompa agyú ispánok és a saját kerítésükön túl nem látó fertálymágnások kormányozta világának. Ez az a műfaj, amit Mikszáth jósolt és sürgetett utolsó esztendeiben. És a *Petőfi* (1936)! Ilyen kételyt nem hagyó érveléssel, jóízű mesemondást ekkora szaktudományos felkészültséggel párosító előadókészséggel még soha nem beszéltek Petőfiről. Lelki vigasz volt Petőfiről akkor, így és ezt olvasni (és lelki vigasz ma is) annyi „izmus”, meg modernkedő filozofálgatás között és után. Illyés prózaírói kvalitásait a *Puszták népének* azzal a részletével illusztráljuk, amikor az öngyilkos lány esetével találkozunk.

„Harmadik szomszédunk lánya öngyilkos lett. Az életunt férficseledek rendszerint akasztással vetettek véget napjaiknak, a lányok és asszonyok kútba ugrással, más módot nemigen gyakoroltak, szigorúan őrizve még ezen a téren is valami illem hagyományát. A lány „feljárt” a kastélyba. Ezért ölte meg magát.

A csírások húzták ki hajnali itatáskor. Amikor mi iskolába menet odaértünk, már ott feküdt a kút körül elloccsant víz finom jegén, amelynek vékony burka alatt a fekete göröngyök, szalmaszálak és trágyadarabok, mint üveg alá való ritka értékek ragyogtak s szivárványlottak. Ott feküdt nyitott szemmel, amelybe a jég apró tárgyaihoz hasonlóan egy riadt tekintet széttört révülete fagyott bele, nyitott szájjal, egy kicsit kényeskedően felvont orral, homlokán és szép arcán a húst láttató nagy horzsolásokkal, amelyeket zuhanásában ő maga vagy a vízmerő vödörrel a csírások ejtettek, amíg a jégtáblák közt észre nem vették a téli virradat sötétjében. Meztéláb volt; csizmáját otthagya a segédtszobájában, az ágy előtt, amelyből egyszerre kiugrott, és egy iramban, nyílegyenesen a kúthoz rohant. Az istállókból, magtárakból odasereglett béresek némán, vállvonogatva álltak előtte egy-egy percre, amíg a segédtszobát, az, akinek a karjaiból a lány egyenesen a halálába fordult, munkára nem kergette őket, nádpálcájával idegesen verve csizmája szárát, s a szokásosnál is durvábban üvöltözve, ami nyilvánvalóan szintén idegességéből következett. S amit a cselédek respektáltak is, mert meglepően az első szóra engedelmeskedtek, s ha távozás közben lopva hátratekintettek is, szemükből részvét és megértés sugárzott. A tiszt (nem tehetek róla, ha mindez úgy hangzik, mint egy, Eötvös képzeletén átszüremlett lovagkori rémregény) sápadtan keringett tehetetlenségének kalickájában a tetem körül; rángó arccal pillantgatott szét, s hessegette fölöslegesen is az embereket, mint a prédáját féltő eb. Alacsony, kövérkés ember volt, látszott, hogy nem tér magához a fel-

háborodásból; kegyetlenül becsapva érezhette magát. A lány megszegte a szokást, a dolgok rendes menetét, mert azon ugyan senki sem ütközhetett meg, hogy tegnap épp ezt rendelte magához (ezúttal részeg fővel, különösebb vágyai csitítására, ahogy később pletykálták) - a cselédek dolga nem az engedelmség, minden körülmények között? Ezt a lázadást sem ő, sem a cselédek nem érthették meg. Ezért igazán nem kellett volna ilyen dologra vetemedni! A lány azonban azért, hogy meghalt, egyszerre egyéniség lett, kivált a közösségből. Megtörhetetlen némaságával maga ellen bűszította tulajdon apját is; az öreg csodálkozó méltatlankodásában levett kalappal emelgette s ejtegette combjához karjait, mintegy mentegetőzve a tiszt előtt. Képzeletemben később ez a lány, ez a sápadt, nyershúsát láttató halott arc lett a dac és a lázadás angyala.”

Illyés mellett és után, kortársai közül, nagy ígéret volt a fajvédőkkel szövetkezett *Erdélyi József* és *Sinka István*.

Mindketten a feledni látszott népdalt elevenítették fel Kisfaludy Károly modorában, de súlyosabb érzelmi és gondolati telítődéssel:

Csordul már a fából a lé,
Hogyha szívet vágnak belé;
sej-haj ibolyalevél -
bizsereg ilyenkor a szívbeli vér.

Ki vágott kést a szívembe,
Hogy könny gyűl a két szemembe?
Sej, haj, ibolyalevél -
bizsereg ilyenkor a szívbeli vér.
(Erdélyi József: *Ibolyalevél*)

Csörögjete sárga lombok
csörögjete ma énnekem,
mert hiába futnék tőletek,
jön az erdő s a rét velem.

És legyek döngnek és dong a szél,
a pusztá mélyén éj a világ,
s mint a lelkem a semmibe
szállnak ma is a vadlibák.
(Sinka István: *Szállnak a vadlibák*)

Nehéz sorsú emberek voltak mindketten, végigszántott rajtuk az élet, egyikük szegényparaszt, másikuk juhászbojtár; belebódultak a nemzeti szocializmusnak nevezett tanok demagóg népámításába.

A későn érett *Áprily Lajos* és a félszegen visszahúzódó, ezért felsorolásokból gyakran kifejtett *Bartalis János*, erdélyi születésű budakörnyéki falusi tanító, aki 1940-től véglegesen Erdélybe költözött: a magány és a falu örömeit, a természet örök körforgását éneklük csendes örömet adó verseikben. Áprilyban Ady hatása zeng tovább: „Jött az este, barna koldus, / könnyesen jött és vakon” (*Esti dal*); Bartalis a Babbitstól Mécsig terjedő széles skálán szólal meg, de a maga egyéniségéhez híven. („Én pedig hiába keresem a megértést, nem találom / mint egy szomorú kutya arculatjában a szenvedés okát”: *Eljön Ő*, 1930.) Áprily legismertebb kötete e korszakból: *A láthatatlan írás* (1939); Bartalisé: *A mezők áldása* (1943). Áprily természetbe menekített költészete példa arra, miért kedvelik a költők ezt a témakört. Az *Est* 1938-as *Hármaskönyvében* jelent meg, október hónaphoz illesztve, az *Októberi séta*:

Hervadnak a lombok, pusztulnak a fák.
Mint gyertya-csonkok roppant ravatalánál
tönkök merednek dúltan szerteszét
s a nyár, ez a kilobbant forradalmár,
vérpadra hajtja szöke, szép fejét.

SÁRKÖZI GYÖRGY (1899-1945), akinek prózájáról még szólnunk, s aki már tizenhét évesen bemutatkozott, de csak 1926-ban jelentkezett kötetével, a Szabó Lőrinc és Illyés Gyula közötti évek legtöbbet ígérő, de kevészavú költője. Tudatosan Vajda Jánostól kölcsönzött címen a békekötés utáni, ellenforradalmi Magyarország sötét képét festi:

Hová foszlottak az angyali harcok?
Fények, mennyek?
Jákobi álmok?
Üszkök s romok hullámszánk körülöttem
Roncsolt hajók libegnek -
S itt állok, keselyűktől is elhagyott,
Fekete bitófa,
S csak én virrasztok:
Egy széttört világ felett
Egy széttört ország felett
Egy széttört élet felett -
Értetek s értem.
(*Virrasztók*, 1927)

Fodor József egyenletes színvonallá költő; aki rálapozott az újságokban, szívesen állt meg kedvéért a hírek habzsolása közt kis pihenőre; valahogy azonban verseinek közvetlen tartalma fontosabb, mint költői üzenete.

Repülőgép a dúlt levegőben: rikoltó
Vaskeselyű; dörrentve a követ,
Ágyuk tigrisfalpa; vér-jeleket
Vető arcu idő: az ember husa olcsó!
(*Kiáltás az emberért*, 1941)

Szívderítően eredeti egyéniség *Berda József*, ez a poétába oltott Kakuk Marci, ízletes ebédek jótorkú megénekölője, aki azonban a korral szembeni különvéleményét sem ártallja kifejezésre juttatni, ha gúnyos kedve és haragja dalra fakasztja:

Istenem, még ilyet, hogy te
nem hallottad a nagy miniszter
hatalmas beszédét az államháztartás
rendbehozatala tárgyában!

...

Szinte látni lehetett, hogy ömlik
az ige örök malasztokkal fűszerezett
buzgalma, mint finom illatú moslék
a vályuba, minek a boldog disznók
már előre rőfögnek.

De ez mind kevés ama történelmi
pillanathoz, mikor az asztalra csapott,
s mint a kard, csörrent az irgalmatlan
parancs: „Míg én vagyok itt, nem tűrök
izgatást, hazátlan bitangok!”
(*Egy politikus arcképéhez*)

Nadányi Zoltán sanzonjellegű, könnyed dalok költője berettyóújfalusi világtól-elvonultságából küldözgette a fővárosba verseit, és színvonalára jellemző, hogy e hátrány ellenére is „jegyezték”. *Ezüsthálóval foglak* című. Az *Est* 1938-as kalendáriumában, július hónaphoz nyomtatott verse Polgár Tibor zenéje és a *Halálos tavasz* című filmben Karády Katalin éneke folytán „örökzölddé” vált, persze a vers szövege más, sokkal jobb, mint a slágéré:

Az volt a veszted, mind a kettőnk veszte
az a csillagos, júliusi este...

A csalhatatlan szemű és könnyörtelen ízlésű Illés Endre elismerő szavakkal méltatja Nadányi költészetét - „*A bihari trubadúr*” -, megemlékezve aggályos műgondjáról:

„Legalább egy kötetnyi versét jelentette meg abban a vasárnapi szépirodalmi mellékletben, melyet évekig szerkesztettem. Egy-egy vers története mindig így kezdődött: szerdán délután ajánlott expressz levélben megérkezett Berettyóújfaluról a szerkesztőségbe a vers. Pénteken reggel táviratkézből vert fel a lakásomon: Nadányi sürgönydróton megváltoztatott egy strófát. Aznap délután újabb távirat várt a szerkesztőségben: valahol kicserélt még egy sort. Szombaton megint csak távirat: teljesen új befejezést hozott. És lapzárta után az ötödik, amikor már zúgott a nagy rotációs...”

Jó költő; méltatlanság lenne felednünk. Még akkor is, ha maga írja - ezt a két sort is Illés Endre idézi -:

Madarak, felhők elsuhanak,
én egyet se fogtam magamnak.

Az eminens prózaíró *Márai Sándornak*, is van egy jelentős verseskötete. Hosszú külföldi hírlapírói kiküldetése után (Berlinben és Párizsban dolgozott) 1929-ben kiadott gyűjteményében (*Mint a hal, vagy a néger*) szerepel ez a szemérmes szárazsággal elmondott vallomása a hazaszeretetről:

Egyszer decemberben megálltam Pesten
Az Emke előtt és szédülve álltam
S gondoltam: ez is a hazám itt -
(Ahogy forradást tapogat az ember
Homlokán, s mondja: ez is én vagyok,
Vagy mint a néger Londont nézheti,
Ahol véletlenül megszületett -)
Villanyosok mentek és este volt,
Valami vörhenyes eső esett
A Keleti fölött; egy nagyapám
Negyvennyolcban csakugyan elesett
A hazáért és Viktor Gorlicénél
A fübe harapott s én kenyerek,
A füves mezők és lányok illatára
Emlékeztem hazámból vissza, német
Utcákon, és Luxorban sírni kezdtem
Egy sötét téren, mert magyar szavakkal
Szóltott egy arab s néha gorombán
Feleltem franciáknak s kiabáltam.
Hogy én magyar vagyok, mifene más?
(*Mint a hal, vagy a néger*)

Csak ilyen hosszabb idézet által érthető, hogy milyen erőltetett kísérlet volt (és lenne ma vagy bármikor) csak fejgulyások fennkölt vallomásait hazafias versnek tartani; ez a kassai polgár, ez a konok városlakó is tudott hazafias verset írni, anno 1929.

Márai a korszak legkedveltebb prózaírói közé tartozik. Az, hogy valaki, aki magát polgárnak nevezi, a demokrácia elkötelezett híve, és Gömbös Gyula Magyarországaiban mégis sikeres író: mindenképpen az olvasók mellett szól. Az 1890-1900 között született nemzedék legifjabbja már 1918-ban kötettel jelentkezik szülővárosában, Kassán. *Egy polgár vallomásai* című regénye (1934) éveken át társasági beszédtema, a benne leírt hős sokak számára élet-eszmény, szemben a Turul szövetség diákjaival, a mozivásznak mulatozó földesuraival, bálók cigányozó köztisztviselőivel, parádék katonatisztjeivel, s a *Magyar Úriasszonyok Lapjában*

megálmodott férjideállal. *Kaland* című darabja (1940) a két háború közti évek legnagyobb *en suite* sikerét aratta. *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* (1942) című dolgozata néhány megszívlelendő javaslattal él. Stílusművészetének nem múló becsű remeke a Krúdy Gyula alakjáról mintázott regény: *Szindbád hazamegy* (1940). Íróelődről ilyen tisztelgően emlékező regényt aligha írtak. Egyszersmind s éppen ezért *ars poetica* is ez, zord időkben a hazát, s művészetet pátosz nélkül, csendes belső meggyőződéssel szolgáló író vallomása. 1941-es gyűjteményes novelláskötete (*Mágia*) Kosztolányi méltó utódját jelzi. A háború alatt azonban modorossá fájrad, *A gyertyák csonkig égnék* (1942) már akkor is unalmas volt, ma olvashatatlan. Kortársa, Komlós Aladár írta róla a *Nyugat* 1935-ös évfolyamában: „Mi magyarázza e tüntetően magános író egyre növekvő népszerűségét? [Nyilván az, hogy] írásainak mélyén végső kérdések állnak.” Tényleg ezt érezték az olvasók, s ez Márai éppoly erénye, mint hűvös, tartózkodó, fegyelmezett stílusa.

Maráinak minden könyvét kíváncsian kapkodták el az olvasók; többi prózaíró-kortársáról szólván érdekes módon nem annyira sikeres írókról, mint inkább sikeres könyvekről beszélhetünk. *A fekete vőlegényeket* emlegették, és nem annyira Gulácsyt; az *Uz Bencét* többen olvasták - halinakötésben jól mutatott -, mint ahányan megjegyezték Nyíró nevét; Tamási is így járt az *Ábel-trilógiával*; Karácsony Benő a *Napos oldallal* és Kodolányi a később említendő, három egymást követő történelmi regényével a harmincas évek közepén. Márai mellett talán csak Zilahy Lajosnak és Hunyady Sándornak volt törzsközönsége, írtak legyen bármit. Hunyady *Szivarfüst* című tárcái a *Film*, *Színház*, *Irodalomban*, Egyed Zoltán hetilapjában jelentek meg. Kortársai szerető becsüléssel fogadták. Márai: „Mikszáth óta nem volt, és azt hiszem, nem lesz az irodalomban senki, aki a szó nemes értelmében vett anekdotát, ezt a nehéz és finom műfajt több művészettel művelte volna.” Kárpáti Aurél is Mikszáthra utal, Hunyadyról szólván.

HUNYADY SÁNDOR (1890-1942), Hunyady Margit kolozsvári színésznőirónő és Bródy Sándor házasságon kívül született fia a húszas években Kolozsvárott újságíróskodott, első kötetei viszonylag későn, harmincéves korában jelentek meg az *Erdélyi Szépműves Céh* kiadásában és támogatásával: egy novelláskötet (*Diadalmas katona*) és egy színjáték: *Feketeszárú cseresznye* (1930). Színdarabjának sikere hozta fel Budapestre. Társaságok kedvence, színházak szívesen fogadott szerzője lett, Hollywood is sok témát vásárolt tőle. A háború kitörésekor Amerikában időzött, az utolsó hajók egyikével jött haza, német tengeralattjáróktól fenyegetetten. Szíve ölte meg, és egy ifjúkori öngyilkossági kísérlet nyomai - ebben is apját követte. Hírlapi cikkei máig szétszórva alusszák álmukat, bár újabban a legjavát kiadták.

Hunyady mesteri elbeszélő. Gyerekkorának s egyben a század eleji Budapestnek a regénye, a *Családi album* (1934), irodalomtörténeti forrásnak sem érdektelen. Novellái közül olyan remeklések, mint a *Bakaruhában*, nem csak filmváltozataik révén halhatatlanok. Társadalmi indulata Nagy Lajos-i hevületű. Vegyük például *A vezér* című novelláját. Egy nagyvállalat főnökéről szól; egy napját és rosszulletét írja le ennek az ellenszenves embernek; s azáltal, hogy környezete, még felesége is csalódik felépülésén - a „vezéren” túl egy egész társadalmi réteget ábrázol és ítél meg.

„Az ötvenéves férfi, aki a fajanszkádban ült, és a vörös gumiszivaccsal a hátát mosta, szörnyeteg volt. Elhízott, durva, pocakos. A bal vádliján szépen fejlett görcs ércsomóval és mindkét lábfejen két-két egymásra nőtt láb-ujjal, amely rendellenesség úgy keletkezett, hogy ifjúkorának hiúságában mindig túl szűk cipőt viselt.”

Így kezdődik a novella. Egyfelől majdnem karikatúraszerű pillanatfelvétel a kövér nagytőkésről, a vastag aranyóra és a szivar csak azért hiányzik, mert fürdőkádba egyik sem való; másfelől a test gusztustalan, könyörtelen lefényképezése; csúnya ember, de önhibájából csúnya (lábujjak). Tettei is ellenszenvesek; kihívja maga ellen a sorsot, egy szeszélyes ötlet alapján,

indok nélkül, és magánnyomozót fogad: szimatolna körül vállalatánál és magánéletében. Szörnyűségeket tud meg önmagáról. Megüti a guta. De nem hal meg. És itt csap át a vezér iránti utálatunk a szájalomba. Mert felesége lesi-várja halálát, s ugyanígy vállalata is. Mikor az asszony megtudja, hogy férje menthetetlen, „rettegő lelke megkönnyebbülten nyújtózott ki, ahogy a gáznemű testek terjednek szét kedvező körülmények között. De ezt az érzését természetesen nem árulta el. Sőt, olyan tehetséges volt, hogy még sírni is tudott. Persze csak egy-két csöppet, mintha parfümöt hintene a zsebkendőjére.” Hanem aztán mégiscsak életben marad a férfi. És ez az ő igazi büntetése, nem a halál. És környezetének büntetése is. Mert amikor erről az asszony az orvostól értesül - „Tíz évig is élélhet” -, már nem bír uralkodni magán: „Te jó Isten! Még tíz évig! - kiáltott fel egészen prózai hangon az asszony és fálnak szédült az ijedtségtől.” Az elképedt orvosnak erre

„A vezérből hirtelenében nem jutott más az eszébe, mint az a fenyegetően nyitott egy szem, amely rá is olyan ádáz gyűlölettel tapadt, amikor megvizsgálta.”

Négy lapnyi kurta szöveg. Más regényt kerekített volna belőle.

És a hírlapi tárcái! Csak kettőt vegyünk elő. *Légvédelmi pincében, Magyarország, 1941. április 12.* Leírja a vele együtt ott szorongókat. Köztük egy kifestett, kacér külsejű nőt.

„Nem tetszett nekem ez a nő... Mi az, hogy késő délben még ágyban volt? És mi az, hogy ki volt festve? Kifestve aludt? Vagy rögtön kifestette magát, amikor fölébredt az ágyában? Szép csöndesen utálni kezdtem magamban a nőt...”

Ekkor azonban a nő „agyoncigarettázott, rekedtes hangján beszélni kezdett a szomszédjához”, és felháborodva kérdezte, hol maradnak a szállodai szobalányok? Az ő életükért nem kár?

„Jobban megnéztem és bocsánatot kértem tőle magamban. Csinos arcán most sem találtam előkelő vonásokat, de a szemében villogott valami tüzes fény... Ahogy az előbb csöndesen utálni kezdtem, most kezdtem megszeretni.”

Azért is idéztünk ebből a tárcából, hogy éreztessük: Hunyady az elsők között reagál az élet merőben új, szokatlan jelenségeire. (Óvóhely, légiriadó, az emberek viselkedése ilyenkor.) A másik szép tárcája a *Tüdőgyulladás*. Halála előtt néhány héttel, a kórházból küldi tárcáját kötelességszerűen a *Magyarországnak*. Tudja, érzi, hogy közel a vég. Panaszkodhatna, sajnálathatná magát vagy írhatna másról. Vagy nem is kéne írnia. De ő ír. Magáról csak ennyit: „Az én tudom is olyan, mint egy szegény csapat futballgumija. Minduntalan csinálni kell vele valamit.” Aztán azt meséli, hogy itt feküdt valaha Ady és nemrégén Babits Mihály. Hogy milyen jó beteg volt, mondják az ápolónők. „Az a Babits úr nagyon gazdag ember lehetett. - Miért? - kérdeztem meglepetve. - Azért - felelte az egyszerű nő -, mert a felesége, aki itt lakott vele, sohasem aludt, mindig csak a férjét ápolta.” Ezzel a kedves fintorral zárja egyik utolsó tárcáját az akkor már a halált váró Hunyady Sándor.

Zilahy Lajos, mint már írtuk, benne úszott a közélet nagy folyamának sodrában. Mióta 1922-ben a *Halálos tavasszal* (Molnár Ferenc *Andorjának* utánérzésével) befutott, s ezt a könyvét újra meg újra nyomtatták, s mióta színdarabjaival (*Hazajáró lélek*, 1923; *Süt a nap*, 1924, kísérlet a népszínmű korszerűsítésére és a vitézi telkek propagálására) kedvelt szerző lett, hivatalos elismerésekben sem szűkölködött, s az olvasók kegyeit is élvezte. Ennek oka, hogy divatos kifejezéssel élve, problémaérzékeny ember volt, remekül meglátta a tömegeket leginkább érdeklő helyzeteket, és ezeket a rendszerhű, de ezen belül mégis haladni vágyó, nemzeti függetlenséget óhajtó polgár szemszögéből ábrázolta. Az új háborút kovácsoló nagyipart (*A fegyverek visszanéznek*, 1936), a gazdasági és erkölcsi lejtőre jutott középosztályt (*A szűz és a gödölye*), a hazánkat elnyeléssel fenyegető német mohóságot (*Fatornyok*, 1943). Ő az első azóta is az utolsó magyar író, aki a film iránt érdeklődve, filmvállalatot alapított, filmeket

készített és egy, mint ő mondotta, irodalmi filmművészet körül bábáskodott. Nagy Lajost, Jankovich Ferencet, Móricz Zsigmondot kérte fel filmírásra.

Egy bombatámadás folytán elpusztult villájának telkén egy társadalmi származástól függetlenül csak a tehetséget figyelembe vevő iskolát alapított, mely azonban az ötletnél tovább nem jutott (*Kitűnőek iskolája*). Legjobb regénye *A lélek kialszik* (1932), egy Amerikába szakadt magyar fokozatos eltávolodása anyanyelvétől s ezzel egyidejűleg mindattól, ami anyagiakon túli szellemi világ. Ez fenntartások és megszorítások nélkül jó regény. A meggazdagodott magyar-amerikait Honoluluban, a benzinkútnál megszólítja az egyetlen ott élő másik volt-magyar, hogy

„Mondja, miszter Pekri, magának talán jobb a memóriája, nem tudná nekem megmondani, hogy mi a neve annak az utcának Pesten, amely a Ferenciek terétől megy lefelé a Dunára?... Egy unokahúgom él Pesten... tudom a házszámot, de az utca neve kiesett a fejemből...”

Vitatkozni kezdenek, tűnődnek az utca elfelejtett nevén. E perctől kezdve a regény hőisében megpendül valami. Nyomozni kezd önmagában, verseket próbál felidézni, „Ösztövére kútágas hórihorgas gémmel...”, ingerültté válik, feleségét szekírozza, míg aztán elindul haza, látogatába. A regényt ma azért is furcsa érzés olvasni, mert Zilahy mintha 1931-ben megírta volna saját jövőendő sorsát; 1971. november 9-én, Szegeden, a Tisza Szállóban, amikor először járt itthon annyi év után, elmesélte, mennyire gyötörte a honvágyon kívül még ez a saját regénye is...

A többi sikeres, divatos, kölcsönkönyvtárakból hetekre előjegyzett könyv szerzője nem egész életművével, hanem egy-egy regényével került a figyelem középpontjába, TAMÁSI ÁRON (1897-1966), századunk legeredetibb stilisztája, egy utánozhatatlan székely nyelv-(és ész-)járás szóbüvése Ábel-trilógiájával hódította meg a közvéleményt. (*Ábel a rengetegben: Ábel az országban; Ábel Amerikában*, 1932-1934.) Az Ábel-trilógiából az első a legjobb, mert ott szülőföldjén tekint szét a székely legényke; a harmadik pedig már élcek jóízűn mesélgetett sora inkább, semmint regény. Tamási 1922-ben jelentkezett először egy elbeszéléssel; a kritika figyelmét a *Szűzmáriás királyfi* (1928) keltette fel. Első novelláskötetét - *Lélekindulás*, Kolozsvár, 1925 - Amerikában írta: „Ezt a könyvet, mint gyarló testét s vérért s jóhű lelkét a világba elbojgott szomorú gyermek felajánlja s visszaadja Erdélynek: székelyeknek, magyaroknak, románoknak, zsidóknak, szászoknak”. Az Ábel-sorozathoz, ehhez az utánozhatatlan derűvel előadott önéletrajzi vallomáshoz képest e bennünket érdeklő korszakban jobban jellemzi Tamásit a *Jégtörő Mátyás* (1936), ez a fantasztikus történet, melynek hőse egy aprócska világszellem, aki különböző állatokba költözve kíséri figyelemmel egy székely szerelmespár sorsát. Tamási panteizmusa olvasás közben azért elfogadható, mert nem képtelen elméletekkel, nem fantazmagóriákkal terheli az olvasót, hanem megérteti velünk, hogy a világ számolhatatlanul sok szerves és szervetlen élőlény együttműködésére alkotott és készített egység, melyben bogárnak és embernek azonosan fontos helyiértéke van. A szellemecske tehát az író szeme, aki hol innen, hol onnan kandikál ki és mosolyogja az önmagát oly fontosnak képzelő embert. Mi tehát az íróval (és tündér Puckjával) együtt libegünk be valahonnan a magasból a székely falucskába

„Hegyekeket láttam, de nem rémítő nagy hegyeket, hanem csak amolyan óriásoknak való játékszereket. Az volt közöttük a legnagyobb, amelyik a falu felett emelkedett, a keleti oldalon. Ennek a falura néző oldala sziklás volt, rengeteg sok szája neki, s azzal a sok szájával éppen ezüstport reggelizett. A túlsó oldala szépleptiben lejtősdött s teli volt tűzdelve szomorú fákkal. Úgy tűnt, mintha ezek a fák itt nem érezték volna jól magukat, hanem egy hosszú és mély völgyön átszök-döstek volna ide, hogy tömérdék zöld pattanásukkal duzzoghassanak valamiért. A duzzogásukat nem is csodáltam, mert a fák igazi otthona a falutól északra volt. Valóságos erdőország, ameddig csak szolgált a reggeli fény, s a közepén egy fennsík, mintha ott borotválkozott volna. Alatta a mély és hosszú völgyben szelíd csobogással szőke víz folydogált, átillegett a falun s tova, jó messze délen, két hegyecske közé befolyt, mint a női könnyáradat két kebel közé.

Lent a hosszúkás faluban füstölögtek a házak és a sok apró füsttel maga az ég vette fel a játékot, mert foszlányos felhőket úsztatott viszonzásul. A földi és égi kedves mórlikálás között a fényfonalakon hintázott a levegő s néha csiklandósan mosolygott.”

A falu egyik házában ifjú legény alszik:

„Nagy ámulattal kezdődött a dolog, mert elsőnek egy legényt pillantottam meg. Ott feküdt mozdulatlanul a karos padon, amely a fal mellett és az ablak alatt állott. A maga szép és természetes eszével úgy helyezkedett el, hogy kinyitott bal tenyerét tette legalól, abba belé öklöbeszorítva a jobbát s arra pedig ráfektette szépen a fejét. Olyan volt így, az ökle felett a feje, mintha egy darabocská kalácson egy nagy darab kenyér nyugodott volna. A haja barna volt és egy-egy tincs félreduzzogott belőle. A két szemöldöke fekete és gazdag s azok alatt úgy pihent megbújva a szeme, mint valami eszterhéj alatt. Feketébb volt a bajusza is a hajánál, de még sarjadó állapotban. A homloka dombosan feszült, a füléről pedig szíromsájú tölcser jutott eszembe s bizonyos voltam abban, hogy az édes-meleg álmom ezen a tölcseren keresztül csurog a buksi hordóba.

Különben ruhástól feküdt a pad csóré fedelén. Csizmával a lábán, a feketezsínóros feszülő harisnyában, háziszóttos ingben és gombolatlan fekete mellényben. Ujjasa is volt, szürke posztóból és ugyancsak feketezsínóros, de az a vállára és a derekára vetve lebegett, mint valami kibontott szárny.

Azt is feltetszőnek találtam, hogy a kalapját lefekvés előtt nagy beccsel az ágyra tette. De meggyerő is volt ez a kalap, benne az üdítő muskátli virággal, amely piros kontyot játszott. Ha lett volna fejem, még én is felp próbáltam volna, így azonban csak a szemlét folytattam zökkenő nélkül.”

Talán ez a mutatóvány is elég annak érzékeltetésére, hogy Tamásinál a cselekményt háttérbe szorítja a megfigyelés, a gondolatjáték és a stílus, amely oly erős, hogy néha önállósítja magát, és a külön-külön gyönyörködtető szép szavak-mondatok együttes láncá nem ad ki lényeges közlendőt.

Nyíró József Tamásihoz hasonlóan eredeti stílusművész, de borongós kedélye nyomasztó általánosításokra készíti: az ő panteisztikus világa olyan hegyi pásztorokkal, favágókkal, a munka és a háztartás kettős kínjától görnyedő menyecskékkel van teli, akik pusztán azért jobbak másoknál, mert azok, akik: pásztorok és favágók. Humoros regénye, a példátlan sikerű *Uz Bence* (1933) helyenként felsziporkázó, helyenként olcsó humorával elmarad Tamási Ábelé mögött, értékei mégsem tagadhatók. Elbeszélései ihlették Szóts Istvánt a legszebb 1945 előtti magyar filmre: *Emberek a havason*. Példa a Nyíró és a Tamási (jobb híján panteizmusnak nevezhető) alkotói módszere közötti különbözősége:

„Az erdőkre már ráereszkedett a sötétség. A fáradt tehénké megnyalják egymás szemét, a mezőn a virágok egymáshoz dülnek, a fák teteje összesugdos, a kövek már ásni kezdik éji szállásukat, az emberek a mezőn az utolsó pászmához készülődnek” (*Tűz a falun*. 1937).

Milyen érdekes és jellemző, hogy ehhez a novellához éppen a nagy „naiv”: Pekáry István készített illusztrációkat...

Karácsony Benő, mielőtt lemészárolták volna a faj megszállottjai, százvezreknek hozott gyönyörűséget és vigaszt humoros regényével: *Napos oldal* (1936). (Lehet, hogy gyilkosainak is.) Ennél mélyebb és tartalmasabb, derűtséget is hozó regénye az *Új élet kapujában* (1932) és az *Utazás a szürke folyón* (1940). Tunák, az *Új élet kapujában* hőse megérti s megérzi, hogy új idők szelei fújdognak, de neki nem tetszenek ezek az új idők. Mit tegyen? Széttárja karját és vállat von. „Lesz-e Goethének centenáriuma száz év múlva?” - olvassa a regényhős egy újság cikkének címét. „Ez attól függ, hogy lesz-e még száz év múlva civilizáció Európában.”

„Jövendő... Kié lesz hát a jövendő?

Az ég alján már gomolyogtak a felhők. A fiatal füzek nyugtalan suhogással hajladoztak jobbra-balra, az öreg jegenyék halkán sóhajtottak. A levegőt elöntötte már a jövendő viharszaga.

Tunák látta az ifjúság pelyhes, tüzelő arcát és hallotta a jövődőért, az új világért csatarendbe sorakozók harci énekét. Különös, távoli dalok voltak, ismeretlen lélekben születtek, idegen tájakról szűrődtek felé. Egyik sem hasonlított az ő meghitt, régi dalaihoz. Néhány mondat bukkant fel hirtelen az emlékezetében. Vigasztalan, leverő szavak voltak, kétszer is hallotta őket, két oldalról is a szemébe mosolyogták:

- A jövő a miénk, Tunák úr. A maguk korosztálya rossz fát tett a tűzre, maguk már elvégezték, sohasem fognak eljutni a túlsó partra. Itt, ezen a parton fognak szép csendesen kimúlni. Béke hamvaikra...”

Az Erdélyben indult írók közül e nemzedékből legkorábban Sípos Domokos és Gulácsy Irén lépett fel. *Sípos Domokos* (1892-1928) korán meghalt, ezért feledték. Nagy írónak indult. Novelláit Németh László és Sárközi György üdvözölte; regénye (*Vajúdó idők*, 1928) az 1437-es erdélyi parasztháborúról szól. Az elnyomott néppel együttérző harag lobog írásaiban. (*A kastély tető fellángol*; megjelent a *Magyar elbeszélők* című gyűjtemény 4. kötetében is, 1961.) *Gulácsy Irént* (1894-1945) a mohácsi csata koráról írt regénye, a *Fekete vőlegények* (1927) tette népszerűvé. Ez a népszerűség újabb történelmi regények felé terelte. Első könyve, a *Zord Idők* című erdélyi folyóirat pályázatára 1922-ben beküldött *Förgeteg* (megjelent 1925) a föld-reform szükségességét hirdető, takarékos tömörséggel megírt jelentős regény. Erős indulattal szól az idők szelét megérezni nem hajlandó középosztályról, itt-ott modoros, „szabódezsős” mondattekervényekbe bonyolódva. Utolsó történelmi regénye, a Nagy Lajos halála utáni időkben történő *Jezabel* (1941-1944) a háborús Magyarország tragikus helyzetére is utal, erősen fasizmusellenes érzelmekkel; az *Új Idők*ben 1943 januárjától folytatásokban közölt befejező kötet eredeti címe: *Európa hulló csillaga* volt.

Makkai Sándor református püspök történelmi regényeivel vált megérdemelten népszerűvé (*Ördögszekér*, 1925., Báthori Gábor és Anna testvérszerelméről); IV. Béla korában játszódó regényeit nemrégiben újból kiadták. (*Táltoskirály*; *Sárga vihar*, 1934.) Tanulmányíróként is jelentős.

Már hivatkoztunk a maga korában fontos *Magyar fa sorsa* című Ady-könyvére. Makkaival csaknem azonos történelmi korszakot idéz föl a dunántúli *Kodolányi János* is legnépszerűbb könyveiben. (*A vas fia*, 1936; *Boldog Margit*, 1937; *Julianus barát*, 1938.) Ezek jó regények, s bennük, miközben a jelennek is megszívlelendő tanulságokat kínál az író - becsülettel kívánni, míg elzúg felettünk a háború nem általunk felidézett vihara -, egy Gárdonyit tovább folytató, a régi magyar irodalom nyelvét felhasználó, nagy kifejezőerejű stílust művelt. Az „egykeről”, a paraszti önkéntes születéskorlátozásról írott színműve színpadon is, filmen is nagy feltűnést keltett (*Földindulás*, 1939).

Kodolányihoz hasonló hangütésű, méltatlanul feledett költő és regényíró *Terescsényi György*. *Hősök* című regénye (1931) nagy keservesen, csekélyke földet szerző zsellérek: egy fiatal házaspár sorsát mutatja be; ők az élet igazi hősei. Becsapják őket a silány földdel, mégis nekilátnak a feltörésének, mint az őseimbek. Különös, hogy a francia Gionót olvasva hűledezünk remeklésein, Terescsényit viszont, aki akár egy magyar Gionónak is nevezhető lenne, szinte észre se vettük.

Az erdélyi prózaírókhoz visszakanyarodva, a már említett Kós Károly mellett *Tabéry Gézáról* és *Kemény János* báróról kell megemlékeznünk. Tabéryt jóformán alig ismerik, de éppen ezért fontos, hogy felhívjuk rá a figyelmet: *A csúcsai kastély kisasszonya* (1939, Brassó) Boncza Berta életregénye; és *A Frimont palota* (1941) részlet Erdély újabb kori történetéből: folytonos új ráolvasást és újakiadást érdemlő művek.

Kemény János *Kutyakomédiája* (1934) humorral és elismerésre méltó öngúnnyal ír le egy kutyabolond erdélyi mágnescsaládott; a *Kokó és Szókrátesz* (1940) útinovellák gyűjteménye; a címadó elbeszélés 1938-as keletű. *Apolló megtérése* címen Bukarestben, 1972-ben kiadott

novellagyűjteményéhez írott bevezetőjében ezt mondja róla Kántor Lajos: „Leírásaiban olyan távolságok tárulnak fel, amelyek társadalmi-lélektani izgalmát, a változás döbbenetét Illyés Gyula írta meg az *Ebéd a kastélyban* öreg gróf figurájában. Kemény János teljesebben, sokrétűbben érte meg ezt a világfordulást.”

Ha most figyelmünk újra visszaterelődik siker és érték e korban, mint láttuk, furcsa kétértelműségéhez (mindig csak az értékeket sorolva most fel), akkor a sikeres és népszerű írók közé sorolhatjuk Földi Mihályt és Sárközi Györgyöt, sőt a vidéki elszigeteltségéből egy gyerekkönyvpályázat által majdnem negyvenéves korára népszerűvé vált Fekete Istvánt is. (A *Koppányi aga testamentuma*, 1937; *Zsellérek*, 1939.)

Földi Mihály (1894-1943) az orvos-írók sorát nyitotta meg. Kortársai sokra tartották, mások ellenszenvet éreztek iránta; nehéz megmondani, azért-e, mert mint a *Pesti Napló* szerkesztője, nagy hatalommal bírt. Legnevezetesebb regénye az *Isten országa felé* (1932). A mai olvasó némi tanácsstalansággal áll Földi terjedelmes életműve előtt. Jól és érdekesen ír; az ember néha felszisszen örömeiben; aztán, mikor elkezdődnek nagyon becsületes fejtegetései a vallássosságról, theokráciáról, elunja magát. Ilyenkor legjobb szavahihető kortárshoz fordulni. Komlós Aladár *A Halasi-Hirsch-fiú* című regényét becsüli legtöbbször, ez szerinte jó részletekben gazdag, de egyenetlen mű; Németh László viszont „transzcendentális ponyvának” bélyegzi az *Isten országa felé*t. Schöppflin ezzel szemben hosszan méltatja. Annyi bizonyos, hogy a maga korában szélsőséges állásfoglalásokra készítette olvasóit, hívek és ellenfelek táborát toborozva maga köré és maga ellen; következőképp kétségkívül kifejezte korát. Híveit ugyanaz lelkesítette, ami ellenfeleit idegesítette, bennünket pedig untat: a kor nyomasztó gondjai elől rögvést a transzcendentalizmus vigaszához menekül.

Sárközi Györgyöt (1899-1945) negyvennyolcas regénye, a *Mint oldott kéve* (1931) tette közkedvelté. Több kiadásban is megjelent, napjainkban is több ízben kiadták. Regényének egy Amerikába került és aztán valahogy hazaszármazott könyvtári példányán látszik: a háború alatt kivándorolt magyar olvasók tolakodtak, hogy megkaphassák; eleinte két hétre, aztán egy hétre, aztán már csak napokra adták kölcsön, hogy minél többen elolvashassák. A *Mint oldott kéve* legjobb történelmi regényeink egyike. Hatalmas körkép. Mednyánszky Cézár báró, negyvennyolcas tábori főlelkész és a császáriak által kivégzett bátyja, László honvéd őrnagy regénye. Először kapunk a szabadságharcról a kor igényeihez és ismereteihez méltó képet; jelentős egyéniségek nagyszabású és mégis emberközeli portréit; főképp pedig a Világos utáni emigráció lebilincselően érdekes rajzát. Mednyánszky belepusztul a honvágyba, fölöslegesnek érzett életét öngyilkossággal váltja meg - a nagyvilágon e kívül nincsen számunkra hely, ez ténykérdés, mondja Sárközi, aki ebbe a felismerésbe szintén belehalt, mert hiszen emigrálhatott volna; és mégis, „Mint oldott kéve, széthull nemzetünk”, ahogy azt Tompa írta. Innen a regény jelképes címe.

Ha még hinni tudna benne, hogy csakugyan új élet támad a magyar földön! Ha még tudna hinni hazában, Istenben, emberben... de jéghideg szívében, melyben már az önmagáért fájó részvét is haraggá változott önmaga ellen, csak a kétség rosszulléte, csak a tagadás görcse, csak a semmi szédülete kavarg.

Érdekes, hogy kortársai nehézkesnek érezték ezt a gondosan cizellált, terjedelmes regényt; Halász Gábor szigorú ítélete szerint „a mozaikok tömegét szánta újnak és... ez hat legavultabban... A díszítmények ellepik a regény testét... az átalakulás finom mechanizmusa rejtve marad előttünk” (1932).

Más volt akkor az eszmény, mások az elvárások egy történelmi regénytől...

Sárközi 1935-1938 között a *Válasz* című folyóiratot szerkesztette, 1936-tól - úgyis, mint az Athenaeum kiadó lektora - megindította a *Magyarország felfedezése* című sorozatot; a nép felé forduló írók mozgalmának egyik atyja volt - ez sem mentette meg a haláltól.

Ennyit széles közönség és irodalmi értékek szerencsés találkozásairól az elbeszélő prózában. Nem vall az agyonhirdetett jobboldali programok labirintusában tévelygő egykorú olvasó ellen, sőt: javára szól.

Akiket nem kísér zajos siker, de akiket az érték és a szűkebb szakma java kritikusi becsben tartottak - azok sem éltek elszigeteltségben. Közülük a legnagyobb ígéret *Bibó Lajos* hírlapíró volt (1944-ig a *Budapesti Hírlap*, majd *Esti Újság* munkatársa), aki tizennyolcban a *Tűz* című szegedi forradalmi lapot szerkesztette. Aztán, talán éppen ezért, nagyot fordított köpenyén, és a jobboldali irányzatok szívesen dicsért drámaírója lett. A *Juss* című darabjával tűnt fel (1925). Regényei Hódmezővásárhely vidékének fojtott életű embereit tüzik gombostűhegyre, a Móricz Zsigmond modorában. Talán mintha még Németh László Csomorkányának megrajzolására is hatottak volna ezek a színvonalas, de a pusztító szenvedélyt túlságosan is mitizáló regények. (*A halott szerető*, 1934; *Nincs irgalom*, 1935.) A Bibónál fiatalabb, de nemzedékében idősnek számító *Szabó Pál* (1893-1970) csaknem negyvenéves, amikor első könyve, az *Ember* (1930) megjelenik. A biharugrai parasztembert (egy holdon gazdálkodott, néha kőműveskedett) Móricz Zsigmond viharos örömmel fogadja: *Ady Vér és arany* című kötete óta „nem volt bennem ilyen izzó és olvadt láz, öröm és meghatottság irodalmi jelenség előtt, mint ma, hogy elolvastam egy új ember új könyvét. Szabó Pál, aki írta, hat elemít végzett...” Az *Ember* a Nagy Lajos *Kiskunhalomjának* erényeit mutatja, ugyanakkor van benne valami Tersánszky selyma humorából. Más hang, mint ami Szabó Pál későbbi műveiből ismerős. 1942-43-ban megjelent nagylélegzetű regénye, egy földdel földért küszködő falusi házaspár története (*Lakodalom, keresztelő, bölcső*) szépségekben gazdag, de a részletekbe belevesző monográfia a paraszti életről, egy néprajzi kézikönyv akkurátusságával. Szabó Pál a harmincas években parasztpártot alapított, melynek elnöke lett; tevékenysége javát ez kötötte le.

Ilyen utakon jár *Veres Péter* is (1897-1970), egykori vöröskatona, románok és fehérterrorista magyarok foglya, a háború alatt munkaszolgálatra háromszor is behívott gyanús egyén, aki *Mi lesz a földmunkássággal?* című, a *Népszavában* 1934-ben megjelent cikkével kelt feltűnést irodalmi körökben. Emiatt egyhavi börtönre ítélték. Egy paraszttüntetés miatt ismét lecsukják, ekkor írja *Az Alföld parasztsága* című tanulmányát (1936), melyet Sárközi György a *Válaszban* folytatásokban közöl. 1937-ben jelenik meg a *Számadás*, önéletrajz, 1940-ben pedig a *Gyepsor* című elbeszéléskötet (néhány próza verssel). B. Nagy László írja a *Számadásról*:

„nemcsak szerencsés elegy, írói telitalálat is. Önmutogatástól és önsajnálattól mentes kemény realizmusával, az »így történt« erőteljes megmutatásával... az élet kendőzetlen ábrázolása, mely még a naturalizmus programszerű hitelesség-hajszolásától is ment marad... A *Gyepsor*-elbeszélések az életmű összefüggésében javarészt szárnypróbálgatások, de akad közöttük olyan remek is, mint a *Tél a gyepsoron* vagy a *Kiskondás*: a technika ezekben is a krónikás leírás, de az előbbit sűrű atmoszférája, melyben egy fűtet szalma megszerzése szinte élethalálharccá válik, az utóbbit a gyermek ártatlanság és kiszolgáltatottság drámai hatású meglevenítése, túlemeli a naturalista életképek szokott szintjén.”

Veres Péter is a parasztsors jobbrafordításáért folytatott politikájával szerzett érdemeket; Szabó Pállal együtt a parasztpártban működtek, szépírói tevékenységének java a háború utánra maradt.

A szegényparasztság köréből jelentkezett fiatal prózaírók közül a legegységelműbben marxista tájékozódású író: DARVAS JÓZSEF (1912-1973). Apja béres, elesett az első világháborúban. Ő maga tanítóképezdét végzett, de már 1932-ben meggyűlvén baja a hatóságokkal és tartósan rendőri felügyelet alá kerülve, nem léphetett pedagógus pályára. Napszámos, majd újságíró. 1940-től a *Kis Újság* munkatársa. A *Márciusi Frontnak* nevezett haladó, baloldali tömörülés egyik szervezője. Első kötete 1934-ben jelent meg. Ezt követte *Vízkeresztől szilveszterig* című önéletrajzi jellegű regénye: „Hősöm a tudatlanság, a babonák és más gátlások sűrű

szövevényéből lassan kiszabaduló béreslegény, nem marad meg minden dolgok pusztá tagadásánál... [küzdeme] végül is tudatos harccá mélyül.” Darvas egy 1937-es riportjából regényt (*Máról holnapra*, 1939), majd színdarabot írt (*Szakadék*, Madách Színház, 1942., megjelent 1943). Ez sikert aratott; Ranódy László már 1943-ban filmet tervezett belőle. Először szólalt meg színpadon a háborús évek magyar szegényparasztja.

A Veres Péterrel egy évjáratú *Pap Károly* (1897-1945) szintén világháborús katoná; szintén a Vörös Hadsereg harcosa; szintén börtönt szenvedett; aztán emigrált, majd Bécsből hazatérve vándorszínészkedett, nyomorgott és még családból-kitaszítoottságát is szenvednie kellett, mert a család nem bocsátotta meg a soproni rabbi fiának ezt a kalandot. 1925 óta publikált; a *Nyugat* 1926-os novellapályázatán sikert arat. Ettől kezdve jól-rosszul mint író él - s mint zsidó hal. Regényei misztikus hajlamú vívódások és lázadások az életszabta korlátok ellen. Novellái (*Irgalom*, 1937) korának e műfajban legjobbjai. Ami mások kezén anekdota, az nála véres tragédia, melyet azonban a legkeservesebb pillanatokban is humorral tud oldani. Titka az, hogy más szemszögből néz mindent, mint a legtöbb író; akárcsak Pirandello, akinek mintha kiváló magyar tanítványa lenne, az egészen egyszerű eseteket tudja már-már kozmikus méretű rémületté növeszteni. Itt van például *A harmónium*. Története annyi, hogy vándorszínészek kikönyörgik az őket vendégül látó falusi lelkésztől a harmóniumot, kocsmában rendezendő előadásukhoz. A lelkész odaigéri, mert tudja, hogy ügyse képesek lecipelni a templom magas kórusáról. Így ígért is, de nem adott. A komédiások azonban a toronyablakon, kötélén, mégis leengedik a harmóniumot, ámde ügyetlenül odapuffantják. Oda a harmónium, oda az előadás, oda minden... Pap Károly ezt a történetet úgy meséli, hogy közben ki-kitekinünk a faluba, ahol valami álmos-közönyös tétlen béke ölel körül mindent.

- Igazán, főtiszteletes uram - beszélt a ripacsok direktora. - Ön az egyedüli ember a faluban, aki önzetlenül pártolja a művészetet.

- Egyenek az urak - felelte a pap -, én szívesen adom.

A színészek egymás szavába vágva, esve, botolva, sorsukon siráinkoztak, míg a pap erőltetett figyelemmel nézett, hol ennek, hol annak az arcába.

- El is lehet tenni az almából - mondotta, mire egymás után mindenik zsebébe dugott kettőt-hármat a gyümölcsből.

A szérűskert felől beböggött a cséplögép, a lugas körül, kint a bealkonyult udvaron, a pap lánya szembekötösdit játszott a szomszéd fiatalsággal. Hangja minduntalan nevetésbe, sikoltozásba fulladt.

A színészek komoran, sietve ettek. Poharukat mindig fenéig ürítették, s közben jól vigyáztak, hogy a beszéd egy pillanatra se akadjon el, mintha attól féltek volna, hogy a csönd asztalt bontat a pappal. Egyik a másik után beszélt el élettörténetét, vágyat és hazugságot keverve egymással, beszéltek iskoláról, ahová sohasem jártak, nagy kőszínházakról, ahol sohasem játszottak, dús ruhatárról, nagy szerepekről, amelyektől már kezdetben megfosztotta őket saját könnyelműségük és a sors visszássága. Csak a nők hallgattak. Szemük zsugorin röpdösött az almák és körték körül, fonnyadt ajkukat szemérmesen merítették néha a borba, óvatlan pillanatokban kinyújtották kezüket, és gyors mozdulattal tömték meg gyümölcscsel kosárcájukat és kalapjukat. Majd tovább pillogtak, hallgattak, álmoskodtak.

A pap súlyosan ül a helyén, le-leteszi a cvikkerjét, megtörli a homlokát. Ez a sok beszéd úgy hatott rá, mint egy távoli forrás örökös csobogása. Beleolvadt a cséplögép hangjának viharába.

- Igen - mondja szórakozottan -, sok a nyomorúság ebben a szegény országban... tessék, uraim, gyűjtsanak rá. - És kiteszi az asztal közepére hatalmas cigarettatárcáját.

A kocsis éppen most megyen el a lugas mellett, a pap szeme megakad rajta.

- János - kiáltja feléje -, megitathatja a lovakat, már tíz óra, az elébb néztem.”

Jelentős érték *A VIII. stáció* (1933) és *Azarel* (1937) című regénye is.

Egészen más Zsolt Béla világa. Ő a pesti bérházak lakóinak krónikása. Legjobb regénye a *Kínos ügy* (1935). Minden körülírásnál jobban jellemezhetjük őt a regény indításával:

„Egy belvárosi moziban a tízórás előadáson, a hangos híradó vetítése közben történt, hogy Hell Sándor gégeorvos észrevette, amint barátja, Nagy Gusztáv papírnagykereskedő felesége kezére tette kezét.”

Ez tényleg a harmincas évek Budapestje. Hősei a körülményekhez képest nem is rosszul élő, sokat panaszkodó, rosszat váró, gyomorbeteg emberek. Mindig belekeverednek valami kellemtelen ügybe, szinte észrevétlenül; ez megfojtja őket. Komlós Aladár szerint „alakjai komisz, hangos polgárok”, akiket az író maga is utál és utálkozva írja le őket. „Alapvető felfedezése az emberekről, hogy a vécén újságot olvasnak.” Szellemes megfigyelés, de Zsolt azért ennél több. Világa reménytelen, mert - az. Hősei jelentéktelenek - mert azok. A világ úgy hitvány, ahogy van. Hát nem ezt élte át, s vele tízezernyi olvasója?

Komor András (1898-1944) és a nála pár évvel, mégis egy egész (első) világháborúval fiatalabb Hevesi András (1902-1940) a szörnyűségek felé rohanó világban az életet még élvezni vágyó művelt tisztviselő-újságírók intelligenciájával ábrázolják kortársaikban önmagukat; ez a két író tűnik az angol Huxley legtudatosabb, mégsem utánozó tanítványának. Hevesi két regényével hívta fel magára a figyelmet, melyek közül *A párizsi eső* a jobb (1936). Párizsban kószáló magyarok életmegfigyelései - egyfajta fanyar „hunok Párizsban”. Hevesi a *8 Órai Újság* tudósítójaként Párizsban élt; a háború kitörésekor katonának jelentkezett; 1940-ben elesett a francia harctéren - Franciaországért, de egy jobb Európáért is. Komor a magyar zsidó nagypolgárság beilleszkedési problémáit írja le családragényeiben, melyekben a vállalat (*R. T.*, 1934) szinte egy a családdal (*Fischmann S. és utódai*, 1929) és viszont. Komor András írásaiban ugyanazzal a ráismerő örömmel fedezzük fel gyerekkorunk Budapestjét, mint Zsoltnál, de Komor emberközelibb. „Hellernél új kirakat van, gyere, nézzük meg” - biztatja egy kisfiú leánypajtását a nagyszerű felfedezéssel. Komor András, mikor 1944. október végén, már a nyilas hatalomátvétel után, újabb munkaszolgálatos behívót kapott, feleségével, mintha uzsonnáznának, szép csöndben mérget ivott és meghalt. Hevesi Zsoltnak a keményebb hangjait üti meg:

„Aztán lenszöke hajú táncosnők következnek, arcuk puha húsáról, nagy lebernyegszájukról, hitvány egérfogaikról gyanítottam, hogy olyan ízű a csókjuk, mint a szódabikarbóna” (*Születésnap*).

Különös jelenség *Remenyik Zsigmond*. Nemrég adták ki magyarul Dél-Amerikában írt spanyol nyelvű novelláit. A húszas években ugyanis Dél-Amerikában élt, a háború első éveiben pedig az USA-ban; ott magyar nyelvű lapot is szerkesztett. Elképesztő életregénye van, pincér, matróz, favágó, szerkesztő; regényei is ezt tükrözik, eléggé szertelenül. Az olvasót valahogy jobban megdöbbeníti, hogy na hát, ez az ember tényleg itt meg ott járt, mint maga a mű; ha mindezt egy spanyol nyelvű dél-amerikai író művéből ismernők meg - talán természetes, vagy urambocsá, unalmas lenne. Ez persze túlzás; csak azt jeleztük vele, hogy Remenyik villódzóan szertelen élete hozzátartozik regényeihez, mindkettőt együtt kell olvasni. (*Vész és kaland*, 1940; *Északi szél*, 1943; *Pernambucói éjszaka*, 1944.) Remenyik ott és akkor a legjobb, ahol és amikor érezteti: egy örültnek érezt, reménytelenül összegabalyodott magyar társadalom elől menekül ki a világba, s ezzel együtt önmaga elől is; egyiktől sem tud azonban igazában megszabadulni. *Az atyai ház* című, expresszionista színdarabja 1943-as (kései) bemutatásakor formája miatt is (a hosszú távollét után hazatért hős az elhagyott ház szobáin keresztül saját múltjába nyit ajtókat), humanista mondandója miatt is szenzációnak számított.

Feltűnt ezekben az években két író is (a sok közül), akik asszonyivoltuktól függetlenül a korszak értékei. Bohuniczky Szeftit még nyilvántartja a tudós irodalomtörténész-gárda; Molnár Katáról azonban szorgos könyvbúvárok sem tudják, kicsoda.

Mindketten a múlt század kilencvenes éveiben születtek, tehát mindketten Zilahy, Hunyady, Gulácsy kortársai.

Bohuniczky Szefti Babits tartotta nagyra. Molnár Kata 1939-ben Baumgarten-díjat kapott. Érthetetlen, hogy feledésbe merültek. Bohuniczky legelső novelláskötete, a *Nők* (Fáy Dezső igen szép fametszeteivel) egy magyar Virginia Woolf érkezését jelenti. Woolf azért nem lett belőle, de értékes művész.

Íme, egy móríci jelenet, csak éppen más perspektívából, női szemmel:

„Télről-rekedt almaszag áradt, mint nyitvafelejtett ládából. A behúzott zsalugáter előtt porszemek vibráltak, egy-egy elbillent résen széles sáv hidalt az asztal politúrtükrére. Az asszony tétován nézett, eresztett szemhéjak mögül a férfit leste, hogy hanyatlik estifáradtan a pamlagra.

- Jó ég, ha valaki ránk nyit! - kiáltotta akkor.

A kilökött zsalugáter mögül hűvösködő illatot borzolt a szél; a nap lefelében volt, hatalmas tűz-seprő lángolt a porfelhőn. A csordatörtetésre, mintha fejne már a falu, tejszag lett. Pár percig takarodás zajgott, lármázott. Azután elmerült, csak messziről csattant egy-egy hang. A jegenyék megnyúltak, a templom keresztje ágaskodva fehérlett. Kint a kertajtó csapódott, bor-rekedt köhögés hallatszott.

- Itthon van! - mondta az asszony és megzavarodva a lámpafény karikája alatt, gyors elintézésel kérdezte:

- Szeretsz igazán?

- Csacsika!

Vérig fájdított ez a férfinevetés, felelni kellett volna, de csak gondolat-izgalom maradt.”
(*Virágos kertek között*, 1930)

Aztán látogató érkezik, s felbolydul az asszony lelkevilága:

„Úgy jött ez, mintha nagy fazékból loccsant volna be az elhasznált, szennyes víz.”

Igazi női hasonlat.

Németh László elismeréssel és szerető iróniával emlékezik meg Bohuniczky Szeftiről (*Homályból homályba*, 1977).

Molnár Kata később jelentkezett; Schöpflin így nyilatkozott róla: „művészi lendületnek, heves életérzésnek, ragyogó képekkel telített, bőven áradó elbeszélő stílusnak adta meggyőző bizonyosságait”. Radnóti Miklós, Kárpáti Aurél üdvözlötték. Schöpflin egy új Kaffka Margitnak tartotta. Talán az is volt. El kellene olvasni... 1936-1940 között négy regénye jelent meg. (Különben halála előtt, 1955-ben egy novelláskötetet és két ifjúsági regényt adott közre.)

„Mintha egy hosszú széthúzott fekete harmonika futna a saját kiszaladt lélegzete után, úgy nyargal zötyögő, fogyó szusszal a vonat. Ugrál, kanyarog, fűtül kopott, kilyukadt sírással, tekerőzik végleg kinyúlva, egyre hiábavalóbban a reménytelenségben, hogy a vége utolérheti az elejét; zakatol fulladozó, kergetett erőlködéssel. A kupék falai mozognak, szét-széttolódnak egymáson, mint a ferdülő skatulyaoldalak, az ablakok járnak a keretekben, járnak és zörögnek, egyszerre akar szétesni minden és összehúzódni; zakatol, erőlködik és mozog minden; valamit akar, ami nem tud megtörténni. Rázza az embereket, akik együtt mozognak vele és mennek valami felé; pedig egyhelyben ülnek, - távolodásuk a távolsággal, amiért mindez van, annyi, hogy visszafelé fut minden, amit elhagyni látnak. És fut, fut visszafelé, fut és nem fogy el a kipergett erejű üres, mozdíthatat-

lanul heverő nyár-sárga táj; ernyed, aszú közönyén egy hernyó útjának csillogó nyáladék-nyoma csupán a sínek csupasz, megforrósodott, szikrázó vaspárja.

Elnyílt szemmel, lüktető ingerültséggel és tehetetlenül nézi Nella a tájat. Félrefordított fejét mereven a kupé folyosójának ablaka felé tartja, olyan egyenesen ül, mint egy egyiptomi relief. Óvakodik tőle, hogy csak egy mozdulatot is tegyen, mozdulatlansága még a ruhájára is vigyáz: hozzá ne érjen az anyósához, aki mellette ül.” (*A földalatti folyó*, 1940.)

Így csak egy asszony regénye kezdődhet. De, nő-mivoltától függetlenül, ez a kis részlet bizonyosság írói kvalitásaira. *A földalatti folyó* egy vonatutazás néhány órájának története. Az első háború végén nővé serdült fiatalasszony falura utazik, kezdődő tüdőbetegségét gyógyítandó. Míg a vonat zakatol velük, s a vele egy fülkében zötykölődő, kellemetlen anyós gyűlölködő pillantásokkal méregeti, átgondolja életét. Ez a szerkezet a fölfogás Virginia Woolf hatását érezteti. De ez a magyar Woolf mégis olyan eredeti, élményvilága annyira hiteles, stílusa oly irigylésreméltón jó, hogy méltán szoríthatunk helyet számára a mi kis saját, magyar Parnasszusunkon. Molnár Kata azokat a kérdéseket teszi fel önmagának és korántsem ártatlan, korántsem büntelen hősnőjének, amelyeket mind a mai napig megkérdesznek nők önmaguktól, legalább egyszer életükben.

Ígéretes tehetség volt a negyvenöt éves korában meghalt, festőként indult és könyvtárosként működött *Kádár Erzsébet*: egyetlen kötetének (*Harminc szőlőskosár*, 1944) egyik novelláját Illés Endre felvette *Írók két háború közt* című gyűjteményébe (*A diófa*).

A szigorúan vett irodalmi, szakmai közvélemény máig nem tud mit kezdeni *Széchenyi Zsigmond* vadászélményeivel, pedig ezek egyike-másika (*Alaszkában vadásztam*, 1937) vitathatatlan irodalmi érték, elbeszélő prózánk máig - és még sokáig - élő darabja.

Más okból rekedt kívül *Sáfáry László* költő, magyar-latin szakos középiskolai tanár, aki a Donnál esett el 1943 januárjában; Munkácson élt, s így a csehszlovákiai magyar irodalom keretei között működött. Bátran haladó versei mintha Kassák hatását mutatnák; már első kötete (*Lendület*, Munkács, 1931) feltűnést keltett; Illyés Gyula és Radnóti Miklós méltatta.

AZ IRODALOM TÖRTÉNETE MINT REGÉNY ÉS ESSZÉ

1930. június tizedikén a Kemény János marosvécsi kastélyában rendezett Helikon Találkozón elhatározottatott, hogy a Kemény János és felesége által 1926 óta adományozott díjat megtoldva, az *Erdélyi Helikon* „pályázatot ír ki egy, a mai idők s különösen az utódállamok magyarságának igényeit kielégítő magyar irodalomtörténet megírására. Ennek a műnek irodalmunk fejlődését tárgyilagosan, vonzó érdekességgel kell megrajzolnia.”

A következő évben, 1931. július negyedikén Bánffy Miklós gróf, a bírálóbizottság nevében - tagjai: Berde Mária, Makkai Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Tabéry Géza - ismertette a pályázat állását. Tizenegy pályamű érkezett be, természetesen névtelenül, jeligésen. Ezekről a bizottság nevében Makkai Sándor és Molter Károly fogalmazott írásbeli véleményt, majd a pályamunkákat megküldötték Budapestre Babits Mihálynak. Horváth Jánost is szerették volna felkérni bírálólul, ő azonban nem vállalta. Ismét a következő évben, 1932. augusztus ötödikén Makkai Sándor ismertette a pályázat eredményét. Eszerint a díjat az *Invitis nubibus* jeligéjű munka nyerte. Felhatalmazták a bizottságot, hogy bontsa fel a jeligés levelet, megállapítandó, kinek a személye rejlik a jelige mögött.

A nyertes pályázó: SZERB ANTAL (1901-1945) budapesti kereskedelmi iskolai tanár volt.

Műve, a *Magyar irodalomtörténet* két kötetben, a kolozsvári *Erdélyi Szépműves Céh* kiadásában, Makkai Sándor előszavával, „Kemény János bárónak és Kemény János bárónénak, irodalmunk nemes barátainak” ajánlva, 1934-ben jelent meg mint a Céh 87. kiadványa. (VII. sorozat 23-24. kötet.)

Makkai Sándor így kezdte előszavát;

„Az *Erdélyi Helikon*, mind írói közösség és az *Erdélyi Szépműves Céh*, mint kiadó, ünnepi érzéssel bocsátja útjára Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetét*. Úgy érezzük, hogy ez a mű mindannál fogva amit létrehozásában az erdélyi pályadíj, az erdélyi célkitűzés, az erdélyi íróközösség és kiadó tett, a mi szolgálatunk a magyar szellemi életnek; amit írója alkotott, az önértékén túl maradandó bizonyásgtétel a magyar szellem örökkévaló egysége mellett.”

A szerzőt, Szerb Antalt, odaát, Magyarországon, e mű megjelenése után tíz esztendővel állami közreműködéssel és parancsra halálba küldték.

A *Magyar irodalomtörténet* megjelenése után három évvel, 1937-ben a Csehszlovák Köztársaságban, Pozsonyban a *Tátra Könyv- és Lapkiadó R.T.* „szlovenszkói írók munkái” sorozatában (szerkeszti: Tamás Mihály) megjelent a felvidéki születésű Féja Géza: *A régi magyarság* című könyve, „*A magyar irodalom története a legrégibb időktől 1772-ig.*”

Szerzője, Féja Géza, pestszenterzsébeti polgári iskolai tanár, ugyanebben az évben, egy másik munkájáért, a budapesti bíróság előtt áll, mint aki „megsértette a magyar nemzet becsületét”.

Tűnődésre késztető jelkép, hogy a magyar irodalom két népszerű, olvasmányos és haladó szellemű története nem Magyarországon, hanem a Román Királyság és a Csehszlovák Köztársaság területén jelenik meg; szerzőiket a m. kir. hatóságok üldözik, egyiküket megölik, másikat börtönnel fenyegetik, elítélik.

Szerb Antalt ez a pályázat tette nemcsak ismertté, hanem: íróvá. Addig néhány tudományos szakközleménye jelent meg. A munka megkezdésekor 29, műve megjelenésekor 33 éves tanár az első folyamatosan, olvasmányként élvezhető és élvezendő irodalomtörténetet hozta létre; műve a magyar művelődés történetének regénye. Bár tárgyilagosságra törekszik és adatszolgáltatásában lehetőleg pontos: mégis *egy* ember, *egy író* beszámolója ez arról az élményről, amit számára a történelem folyamán létrejött magyar nyelvű írások jelentettek. Könyvében egyénisége is benne van; ironiával leplezett lelkesedése, ízlése, érdeklődési köre, humora. Talán máig ez az egyetlen irodalomtörténet, melynek humora van. Nem követeli meg, nem várja el, hogy az olvasó cáfolhatatlannak higgye fejtegetéseit; hiszen a mű értéke alkotó és befogadó együttműködésének *is* eredménye. Azt szeretné, ha az emberek kedvet kapnának a magyar irodalomhoz, ha megértenék, hogy létezik egy magyar irodalomtörténet, nemcsak tudósok, hanem az egész magyar nép számára, mely ennél fogva az egész magyar népet, mindenkit, aki olvas, érinti.

Ez a pár sor mutatja humorát, jellemzőerejét, képességét, hogy a legunalmasabb témát is portalanítsa és érdekessé tegye; a romantikus rémdrámáról azt mondja, hogy: a rémdrámák középpontjában áll a ráismerés:

„Az emberek a legváratlanabb helyzetekben, méreggel a gyomrukban, földalatti sziklákba bezárva, fejjel lefelé lógva felismerik fiukat, lányukat, szüleiket és nagyszüleiket, akiket sok évvel ezelőtt elvesztettek, mint egy aktatáskát. A fel nem ismerés bonyodalmai természetesen igen közeljárnak a vérfertőzéshez, a német lélek eme kedvenc témájához. Az időjárás többnyire viharos, szín az ősi vár, a mohlepte barlang, a bagolyhuhogta torony... Ilyen lovagdrámákkal kezdte pályafutását Katona József is... egyetlen érdekes vonásuk, hogy *Bánk bán* mennyire nem veti előre árnyékát. »Isten tudja, melyik vérszomjas török hasítja éppen most az én Adolfom fejét, vagy tán már a világnak valamelyik szegletében régen rothad a szerencsétlen. Mennydörgés.«”

Soha eddig, más népek irodalmának történetében sem volt példa arra, hogy egy író irodalomtörténete avasson népszerűvé; hogy munkája - olvasmánnyá váljék, melyet esténként az ágyban, apró villanylámpa meghiúsított fényénél lapozgasson az ember, bizalmas társalgásba merülve a szerzővel.

Szinte természetes, hogy megbízták - immár egy budapesti kiadó - a *Világirodalom történetének* megírásával is (1941). Ez is sikerkönyv lett; megelőzte az előtanulmányának számító *Hétköznapiak és csodák* (1935), melynek címlapján ez áll: „a regény regénye”.

Ez a kétféle munkásság határozta meg Szerb Antal alig tízesztendősi működésének minden egyes darabját: tanulmányköteteit éppúgy, mint három regényét. Mindhárom regény kalandos művelődéstörténeti utazás: *A Pendragon-legenda* (1934) az angol múltban, a rózsakereszteszekták nyomozásának ürügyén; *Utas és holdvilág* (1937) a mai Itáliában, mely távolabbnak tűnik, mint a régmúlt, s egyben az író ösztönös-szomorkás búcsúja a jelentől; *A királyné nyaklánc* (1943) a francia forradalmat megelőző izgalmas években. Közben rengeteget fordított, főleg angolból. Utolsó kötete *Száz vers* (1944) című antológiája - olvasókönyv irodalomtörténeteire. Ezt írja az előszóban, 1944 rettentő és halálos évében:

„Kedves olvasó, légy régimódi, szerezd be a kapcsos albumot és írd bele a legszebb verseket... Ki tudja, mit tudsz megmenteni ezekben a szörnyű időkben.”

FÉJA GÉZA régi magyar irodalomtörténete annyiban hasonló a Szerb Antaléhoz, hogy nem tudós rendszerezés, hanem egy művelt tanár olvasónaplója egy elfeledett, pedig a mához tanítólag szóló korról. Ma már sok igazítanivalót találunk Féja *A régi magyarságában*, de ő az első, aki ezt a korszakot a ma olvasójához közel hozta. Féját is egyvégtében kell olvasni; ez is regényes tanulmány. Halász Gábor tanulmánya nyomán felfedezi a prózaíró Bornemisza Pétert, hiszen Schulek Tibor könyve akkor még nem jelent meg. (A színműíró Mórincz népszerűsítette.) „Tömerdek gyökeret bocsájtott az életbe s minden nedvet felszívott. Első, bár öntudatlan folkloristánk.” - „Összekötötte a magasat a mélyvel.” - „Nemzetek és nemzeti-ségek, fajok és ellenséges fajok testvériségét hirdette, író volt, s nemcsak a hitvita érdekelte. Harcos szellem, de ugyanannyira megértő és megérző szellem is.”

Féja Szerb Antalnál is mélyebbre ásta magát a régi magyar irodalomba és történelembe. Példa erre *Dózsa György* (1939) című monográfiája. Népmesegyűjteménye (*Mesélő falu*, 1934) az elnyomottsága ellen mesékben lázadó nép hangját szólaltatja meg.

Említettük, hogy *A régi magyarság* megjelenésének évében Féja bíróság elé került. Könyve, mely a hatalom gyűlöletét váltotta ki, a *Viharsarok* (1937). Ez a regényhőmpölygésű tanulmány Békés és Csongrád vármegyék zselléreit, földmunkásait és szegényparasztosságát mutatja be lazításnál is lazítóbb, majdnem szenvtelenül tárgyilagos hangon.

„Sárközi György volt ezidőben az Athenaeum irodalmi vezetője. Egy délelőtt meglátogattam, éppen Magyarország térképét tanulmányozta. Sárközi Györgyben fogant meg a gondolat, hogy vigyünk rendszert ebbe az országot felmérő, népsorsot felmutató mozgalomba. Rajzoljuk meg az egész ország arcát. Így az én munkám egy tízkötetes sorozat első darabjának készült.”

A *Viharsarok* tehát vihart kavart. Féját perbe fogták, első fokon öt hónapra ítélték.

Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Veres Péter kiadták a per anyagát (1937).

Erdei, Illyés és Veres szembeállították az író, a vádlottat, az államhatalmat képviselő, nem-író és nem-olvasó vádlóval.

Részletek Erdei-Illyés-Veres kiadványából:

„Féja Géza kihallgatása

Elnök: Álljon fel! Megértette a vádat?

Vádlott: Meg.

Elnök: Bűnösnek érzi magát?

Vádlott: Nem.

Elnök: Ezt a könyvet ön írta?

Vádlott: Igen.

Elnök: Mikor és hogyan?

Vádlott: A könyv anyagát mintegy öt esztendei állandó vidékre járással gyűjtöttem össze. A tavalyi nyár jórészét ismét ezen a tájon töltöttem. Szeptemberben kezdtem írni könyvem és február elején fejeztem be.

Elnök: Hallotta a felolvasott részeket és a két vádiratot? Osztályelleni izgatással vádolja önt a királyi ügyészség és a nemzet megbecsülése ellen irányuló vétséggel. Mi a védekezése? Először az osztályelleni izgatással szemben mi a védekezése?

Vádlott: Mélyen tisztelt királyi törvényszék! Méltóztassék megengedni, hogy az inkriminált részekkel röviden foglalkozzam. Az első inkriminált rész az, hogy Magyarországon a jobbágyrendszer folytatódik... Én tanulmányoztam a magyar mezőgazdasági munkások helyzetét és láttam, hogy a robotszerű szolgáltatás ma is érvényben van. A mezőgazdasági munkás az aratás eredményének egy részét kapja fizetés fejében. A gazda azt is követeli, hogy ennek fejében néhány napot ingyen dolgozzék.

Elnök: Ezek is emberi életet élnek.

Vádlott: Hozzánk viszonyítva az nem emberi élet.

Elnök: Az egész természetes, hogy különbségek vannak. Hát ön azt gondolja, hogy ön mint polgári iskolai tanár ugyanolyan jövedelmet érdemel, mint a béres?

Vádlott: Nem így értem. Azoknak is legyen ennivalójuk, legyen szabad vasárnapjuk, néhány szabad napjuk az évben, rendes lakásuk...

Elnök: Ön nem beszélhet így a mezőgazdasági munkásokról. Tudhatja, hogy a barmoknak vasárnap éppúgy kell enniük, mint másnap. Ez egész természetes dolog.

Vádlott: A legtöbb helyen ott kell háltni az istállóban a barmokkal. Miért nincs ez így Dániában, Hollandiában? A nyáron tanulmányoztam Ausztriát, ott sem láttam, hogy istállóban kellene háltni a cselédeknek.

Elnök: Egyszerre nem lehet az egész világot megreformálni. Dániában, Ausztriában az egész más.

Vádlott: Hajdúböszörményben voltam a koplalók szektájában, ahol többen meghaltak. A feloszlott hullákat napok múlva a csendőröknek erőszakkal kellett kihurcolniuk. Asszonyok, leányok, gyerekek nem bírták a szenvedéseket. Ányáson négy bérescsalád szorong egy konyhán. Hiába szaporodik ott a magyarság, ennek eredménye nem lesz. Móricz Miklós kimutatta, hogy 1940-50 között fogjuk érezni legjobban, hogy ez a nép nem szaporodik. A lakosság állandóan csökken Gyulán. Így van ez, amikor pedig a magyarságra komoly történelmi szerep várhatna.

Elnök: Na, az ön könyvétől sem fognak szaporodni!

Vádlott: Nem is ez volt a célom.

Elnök: És ki tudja, mi lesz húsz év múlva.”

Féja haladó nézeteit a háború alatt bepókhálózták az ilyen meg olyan „mély” magyarság szempontjai. Előfordult, hogy ő sem csak értékek, hanem származás szerint osztályozott.

Ha NÉMETH LÁSZLÓ (1901-1975) nem is írt összefüggő irodalomtörténetet, de tanulmányait sorbarakva: szabályos irodalomtörténet kerekedik ki azokból. Ezek folyóiratokban, és a maga szerkesztette, egymaga írta *Tanú* 16 füzetében (1932 szeptember-1937 május) jelentek

meg, nagy részük pedig könyv alakban az 1940. év könyvnapjára kihozott *A minőség forradalma* III. kötetében. Ő is fölfedezi régi irodalmunkat, Bethlen Miklósról mondja:

„Elbeszélése drámai, inkább jellemző és izes, mint sima, de ahol időt hagy a pusztá fogalmazói remeklésre, ott ez a stilisztabőrbe bújt farkas bizony rápirít késői utódaira.”

Újra értékeli nemzedékének őseit, Justhtól Adyig.

Hatása rendkívüli, bizony ő is *best seller* lett az 1940-es könyvnapon, mint korábban Szerb Antal. Ez persze nemcsak *A minőség forradalma* irodalomtörténeti részleteinek szólt, hanem irodalompolitizáló fejezeteinek is. Olyasmiket, hogy: *Marxizmus és szocializmus*, könyvnapra megjelent (és nem illegálisan terjesztett, vagy a szociáldemokrata párt által kiadott) könyvben addig senki nem olvashatott. Megkísérelt elfogulatlan őszinteséggel beszélni a zsidókérdésről (csak azt feledve, hogy a zsidótörvényt a kormány hozta, nem pedig a zsidóság önmaga ellen) és számos más, tömegeket izgató kérdéssről. Nem is az a fontos, hogy mindenben igaza volt-e; hanem, hogy emberi hangú vitát indított addig ilyesmiről nem, vagy félfüllel hallott olvasókkal. Mindenesetre tény, hogy Németh László *A minőség forradalmával* lépett a széles közvélemény elé, ez hívta fel rá az *olvasók* (és nem az ilyen vagy olyan táborokba szervezett fiatalok) tömegeinek figyelmét. Ettől kezdve várják heti színibírálatait a *Híd*-ban, ettől kezdve keresik regényeit a könyvesboltokban.

Mert Németh László természetesen már 1940 előtt számon tartott, nagyrabecsült, hívekkel és ellenfelekkel rendelkező író volt; az ifjú orvos a *Nyugat* egy 1925-ös novellapályázatát nyerte el; később, elégedetlen volt azzal, ahogy őt Babits és a *Nyugat* foglalkoztatta s megítélte. „Átigazolt” az irodalomszervezőnek is jelentékeny Tormay Cécile *Napkelet* című konzervatív-nemzeti folyóiratához; itt jelent meg folytatásokban *Emberi színjáték* című nemzedék-regénye (1928); Tormay ujjongva üdvözölte a kimagasló tehetséget, de mivel Németh László ide sem óhajtott magát leköttni, Bródy Sándorként saját lapot indított (*Tanú*), első regénye pedig csak 16 év múlva, a háború végén, 1944-ben jelent meg két vaskos kötetben... Donkihótei szélmalomharcaival fölöslegesen sok ellenséget szerzett. Változatlanul írta regényeit (*Gyász*, 1930; *Bűn*, 1936; *Kocsik szeptemberben*, 1937; *Alsóvárosi búcsú*, 1938; *Szerdai fogadónap*, 1939; *A második mester*, 1941), sőt, színműveket (*Villámfény*, 1937; *Cseresnyés*, 1942). Amint azóta tudjuk: Németh László regényeinek folyama szinte elválaszthatatlanul összefügg egymással; több, 1945 után megjelent műve már a háború alatt, sőt előtt megszületett; ezért felelőtlenség lenne egyes regényeit, melyek egy epikus keretbe ágyazott önéletrajz terjedelmes fejezetei, a későbbiekre történő hivatkozás nélkül, univerzumukból kiszakítva nézni; mi viszont történeti áttekintésünket, mint az olvasó már eddig is tapasztalhatta (lásd az Illyés Gyuláról írott részletet) 1945-tel zárjuk. Ezért, éppen a Németh László iránti tisztelet jeléül, regényeit ezúttal nem méltatjuk, hiszen regényírói pályájának csúcsai, ezek megjelenése (*Iszony*, *Égető Eszter*) 1945 utánra esik.

Annyi változatlanul tény, hogy Németh László tanulmányíróként, az ifjú nemzedék önként elfogadott szellemi vezetőjeként élt a háború előtti és alatti évek közvéleményében. Lássuk ezért most ezt a Németh Lászlót, e *Béklyózott esztendő*nek elnevezett fejezetünk egyik szereplőjét. A minőség forradalma utolsó, *Életcél* című fejezetében megírja azt, ami rá legjellemzőbb, ami miatt a közfigyelem ráirányult; az idézett szöveg a mából visszatekintve, ahogy mondani szokás, „ideológiailag nem hibátlan” - (hogyan is lehetne az?) -, viszont *jellemző* a jószándékra és arra, milyen reményekkel várta egy magyar író - a jövőt.

„A történelemben, mondja a marxista, a gazdasági átalakulás mindig megelőzi a szellemet. Az anyag forradalma teríti le az új talajt s az új kultúra ennek az új talajnak a virága. Amíg nincs új föld, nincs új szírom sem. Egyáltalán nem így van, felesel rá a „szellem” hajlandóságú ifjú, akár szellem-történésznek, akár új katolikusnak vagy új humanistának nevezi magát. Előbb jönnek a nagy szellemi lökések; az emberek hite, értékek és vágyak hierarchiája alakul át; aztán mozdul meg

társadalom és gazdaság. Az ember lelkét nem a föld javai hajtják ide-oda, hanem a léleknek van vándorútján más és más anyagi javakra szüksége.

Anyagnak és szellemnek ezt a vitáját én fölöslegesnek tartom. Anyag és szellem csak a mi agyunkban válnak szét; a valóságban ugyanannak az életnek más-más aspektusai.

Mi most a kapitalista életduzzadás válságában hánykódtunk, a legnagyobb válságban, mert a kiáramlás is minden eddiginél sokszorta nagyobb volt; eddig jut el kórisméjében a kapitalista. A szocialista már azt is tudja, hogy ezeket a kiáramlásokat mindig rendezés követte (pl. a keresztes háborúkat a városi céhekben a munka szigorú felosztása, a termelés kartellszerű fegyelme) s mivel a szabad térfoglalással együttjáró gazdasági és erkölcsi anarchiát legerélyesebben ma a szocializmus szabályozza, korunk a szocializmus kora.

Mit várhat Magyarország, az eddig elkerült, ettől az új kiáramlástól? Sokat. A természet kertországának szánta, nagybirtokai szabad teret kínálnak új, tiszta kertészgyarmatoknak, lakosságának csak kis része iparosodott el, természete könnyebben elsodródhat most, mint a kereskedelem és gyáralapítások korával, kertjei trágyája; trágya lehet kultúrája alá is. Útjába esik az új kiáramlásnak; de egy kiáramlás útjába esni nemcsak remény, hanem veszély is. Amerika megszállásának nemcsak spanyoljai voltak, hanem inkái is. Félő, hogy a magyarból is az lesz. Éppen mert földje az új idők Amerikájához tartozik, nagyobb lesz felé a népek tolongása. Étvágyak viharába kerül; foglaló ösztönök keresztútjára. Ha eddig elkerülte a történelem, most a szemébe néz s fölemeli vagy elsodorja.

Az én életcélom; a magyarságot erre a farkasszemre előkészíteni.”

E korszakban keletkezett színdarabjai, akárcsak regényei, „az égő bunda alatt alvó” nemzetet kívánták felrázni s a színházi nyilvánosság folytán ha nem is sikert, de nagyobb feltűnést keltettek, mint regényei. Sándor Iván írja e színműveiről: „Miközben eszmevilága és a szociális korkérdések összekapcsolását kereste - a vallomáskényszer hevében, bár műveit a kordivattal szemben teremtette meg, mellékesnek tekintette a színi hatásokat.” (*Németh László üdvtana*, 1981.)

Németh László 1945 utáni pályafutása megmutatta, hogyan tudott ő hazája érdekét szem előtt tartva, tiszta szándékkal egy új társadalmi rendet szolgálni.

A Németh László és a Féja Géza törte csapáson halad *Jankovich Ferenc* Franciaországban tanult költő irodalomtörténete is: *Iránytű a magyar irodalomban* (1942), melynek érdekessége, hogy marxizmust ismerő baloldalisággal közvetlenül az olvasó népet kívánja tájékoztatni. „Élünk utókori jogunkkal: mi válogatjuk meg, mit tartunk érdemesnek? Rostálni fogunk. Nem hallgatunk akárki szavára.”

Molter Károly nevét is itt említjük; ő volt a *Szépmíves Céh* és a *Helikon* lektora (láttuk ezt Szerb Antaltól szólván, és amikor említettük, mint bírálta meg egy helikoni összejöveten író-kollégáit) s bár tanulmányai közül 1945 előtt csak a *Reformáció és magyar műveltség* (1944) jelent meg, mert a többi bírálata, irodalomtörténeti jellegű fejtegetése hírlapokban hever szanaszét - jelentősége az erdélyi irodalom életében mégis nagy. Egyébként regényeket is írt, ezek közül művelődéstörténeti érdekű a *Tibold Márton* (1937).

Szerb Antal és Németh László kor- sőt évtársa (együtt küldték a halálba Szerb Antallal) *Halász Gábor* (1901-1945), akinek rövid életében egyetlen kötete jelent csak meg. *Az értelem keresése* (1938), de aki különböző folyóiratokban közölt tanulmányaiban Szerb Antal után a legjelentősebb irodalomtörténeti reménység volt. Fő kutatási területe az előző század vége: *Magyar századvég* (1937); *Madách* (1942); *Magyar viktoriánusok* (1942). Ha 1944-ig megjelent írásainak utólag kiadott vaskos kötetét lapozgatjuk: egyértelműen összeáll belőle egy irodalomtörténet. De *esszék sorából*. Ez a korszak akkor ifjabb nemzedékének nagy műfaji élménye, ezt sikerült kifejeznie Szerb Antalnak is. Halász azonban türelmetlenebbül igényes;

kortársait még az oly nyugtalanító 1944-es esztendőben is úgy korholja, mintha mélységes mély béke volna (*Tovább jutni*); 1941-ben pedig így látja az elérendő célokat:

„A mai stílus ugyanolyan feladat előtt áll, mint minden túlérett romantika: önmagából kell az ellenmérget kitermelni, amely megóvjá a teljes szétmállástól. Valamiféle realizmusra van szükség, érzik egyesek, de ez nem lehet a valóság fényképezése többé. A feszültséget és a líra-levegőt meg kell őrizni, de ez nem szorítkozhat a stílus játékaire... Az új realizmusban telhetetlenség társul komolysággal, szenvedély tárgyilagossággal; mi szükség volna itt még a cirádák külsőséges lobogására?”

A háború éveiben lépett a szélesebb nyilvánosság elé az 1890-ben született *Eckhardt Sándor*. A francia nyelv professzora, Ady-versek franciára fordítója ekkor aratott olvasmány sikert Balassi-könyveivel (*Balassi Bálint*, 1941; *Az ismeretlen Balassi Bálint*, 1943), melyek új tudományos eredményekkel gazdagították a szakirodalmat, egyszersmind pedig felhívták a figyelmet a régi magyar irodalomra. Kardos Tibor a középkori magyar irodalom fejlődés-vázlatát adta a szélesebb közönség számára is érdekesen (*Középkori kultúra, középkori költészet*, 1941). Többször idéztünk Hankiss János debreceni professzor könyveiből: sokat tett irodalmunk történetének népszerűsítéséért (*A mi irodalmunk*, 1942; *A magyar irodalom közéről*, 1942).

Nem hagyhatjuk említetlenül a hovatovább méltatlanul feledésbe merülő *Karácsony Sándor* (1891-1952), 1942-től debreceni egyetemi tanár nemzetnevelő szándékú, pedagógiai jellegű irodalomtudományi tevékenységét. (*A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*, 1939; *A könyvek lelke, irodalmi nevelés*, 1941; *A társaslélek felső határa*, 1941-1943; *Ocsúdó magyarság*, 1942; *A magyar demokrácia*, 1945.)

A magyar képzőművészet világát festette tollával az íróként is jelentős, élményt adó stílusban fogalmazó *Lyka Károly* (1869-1965), az Új Idők felelős szerkesztője a háborús években: *A táblabíróvilág művészete* (1922), *Nemzeti romantika* (1942).

MI VAN JELEN A MÚLTBÓL ÉS A TEGNAPBÓL?

A negyvenes évek legelején vagyunk. Közeledünk a huszadik század közepéhez. A magyar írásbeliség kis híján ezeréves; a viszonylag szélesebb olvasóközönségnek szánt magyar nyelvű nyomtatott szépirodalom is megért már jó négy évszázadot. Él-e ennek tudata a művelt olvasóban, élnek-e a régi írók, jelen van-e irodalmi múltunk a két háború közötti két évtizedben?

Ha nem a tankönyveket, ha nem a szakirodalmat nézzük: a helyzet bizony visszás. Vajthó László ugyan 1930-1944 között sorra adja ki középiskolás diákjaival a *Magyar Irodalmi Ritkaságok* 63 kötetét, de ezek a füzetek sajnos csak kuriózumok. Majdnem ilyen különlegesség marad Berczeli Anselm Károly Janus Pannonius-fordítása (*Magyar költő magyarul*, 1934). Latin nyelvű középkori irodalmunk népszerűsítéséért sokat tett Tormay Cécile, aki lefordította a magyar szentek legendáit - mi is az ő fordítását idéztük könyvünk elején -, amelyeket Molnár C. Pál szép metszetei díszítettek. (*Magyar Legendárium*, 1930.; füzetes, olcsó kiadásban is megjelent.) A középkor magyar nyelvű irodalmából, föl a tizenhetedik századig. Tolnai Gábor kezdeménye, a *Magyar Századok* sorozat ad valamit, ám akkor mégis felbecsülhetetlenül sokat az olvasónak (*Legendák Könyve*; *Heltai Gáspár Krónikája*; Bethlen Miklós *Önéletírása*...). A reformáció magyar remekíróit hírből se ismerik; a legjobb esetben felekezeti belügyek maradnak; Bornemisztát aki óhajtaná, se olvashatja korszerű és népszerű kiadásban. *Magyar Elektra*ja Móricz Zsigmond fáradozása ellenére távol marad a magyar színpadokról. Ritka kivétel Keleti Artúr és a békéscsabai Tevan-Nyomda bibliofil kiadásában a kevesek számára hozzáférhető *Száz Fabula*, Heltai Gáspár mesegyűjteménye (1943).

Pázmányt ugyan emlegetik, főleg templomi szószekekről, de olvasmányként bizony nem kerül forgalomba. Balassit, mint láttuk, mostanában fedezgeti fel a szélesebb közönségnek Eckhardt Sándor. Bár őt azért imitt-amott még szavalják is. Zrínyi kötelező iskolai téma, dolgozatírási feladvány. Gyöngyösi úgyszintén. Csokonait Horváth János adhatja ki (1942), mint ahogy Horváth versgyűjteményéből tájékozódhatott a művelt olvasó a régebbi magyar költészet felől (*Magyar Versek Könyve*, 1937., 1942). Megjelent 1942-ben egy igen gondos prózai válogatás is a legrégibb magyar irodalomból, Kerecsényi Dezső gondozásában (*A magyar próza könyve*). Nagy tett volt Móricz Zsigmond antológiája, a már említett *Magvető* (1940., 1942), mely a régi magyar irodalom addig hozzáférhetetlen részleteivel ismertette meg az olvasókat. „Ti nem is álmodjátok, milyen gazdagok vagyunk” - mondogatta Móricz környezetének. A közgondolkodásba csupán a tizenkilencedik századi írók és költők művei szivárognak át, irodalmi emlékezetünk alig egy évszázad tehát (már ami a boltokban megvásárolható műveket illeti). Petőfit gyakran kiadják és tényleg olvassák is. Egy háború alatt kezdeményezett, piros papírkötésű, aranyozott betűjű füzetsorozat, afféle olcsó könyvtár, jó néhány feledett múlt századi írónkat bocsátotta közre, de filléres árai ellenére sem vált népszerűvé. Jókai, Mikszáth könnyen hozzáférhető, kedvelt írók. Ady is; ő, mint írtuk, most válik igazán közkinccsé, bár a hivatal még mindig ócsárolja (vagy éppen azért). Hanem aztán a századforduló bámulnivalóan gazdag irodalmi világa mintha örökre elsüllyedt volna. Bródy kuriózzummá vált, ugyanígy kortársai (Bíró, Cholnoky, Csáth stb.); Herczeg Ferenc könyvei tenyésznek csak, de inkább a műveltség látszatára adó úri családok polcain, semmint kezükben. A század elején indult Móra viszont elevenen jelen van; régebbi munkái is szinte évente jelennek meg. Móra Ferencnek ez a fénykora. Közvetlenül halála után: az *Aranykoporsó*, az *Ének a búzamezőkről* a legkelendőbb könyvsikerek közé tartozik.

Az olvasóközönség irodalmi folytonosság-tudata tehát riasztóan hézagos és hiányos, főleg a kiadók hibájából. A magyar irodalmi jelen, igazi múlt - a múlt ismerete - nélkül a levegőben lóg s az írók-költők közül alig néhányan tudják csak, milyen gazdag és színes a középkori és a reneszánsz magyar irodalom.

Látszatra valamivel kedvezőbb a helyzet a történelmi múlt vonatkozásában. A történelmi regénynek mintha reneszánszát élnénk; minél vastagabbak a könyvek, annál kapósabbak. Gulácsy Irén és Harsányi Zsolt vetekedve írják újra a magyar történelmet, Harsányit még bőrkötésben, bibliapapíron is elkapkodják, a *Singer és Wolfner* nem győz belőlük újra nyomtatni (*Az üstökös* - Petőfi élete, 1932; *Ember küzdj* - Madách, 1933; *Szólalj, szólalj virrasztó* - Zrínyi, 1934; *Ecce homo* - Munkácsy, 1935; *Magyar rapszódia* - Liszt, 1936; *Mathias Rex*, 1937; *Sacra Corona*, 1938; *Szegény János* - Corvin János herceg, 1939). A tartósan értékes történelmi regények is kapósak: Kodolányi, Makkai Sándor, Sárközi György és Móricz *Erdélye...* A két véglet között ott sorakoznak a tagadhatatlanul irodalmi igényű, de valamilyen okból mégis könnyebben avuló történelmi könyvek tucatjai, melyekre azért érdemes egy futó pillantást vetni, mert ezek is segítettek meghatározni a mára ötven-hatvan éves nemzedék történelmi gondolkodását: Tormay Cécile (*Az ősi küldött*, ez a stílusművészeti remeklás, 1934); Jankovics Marcell (*Egy század legendái*, 1939); Surányi Miklós (*Egyedül vagyunk*, 1936, Széchenyi István élete); Kállay Miklós (*Báthory István*, 1937; *A murányi amazon*, 1940), Szántó György (*Bábel tornya*, Brassó, 1926; *Stradivari*, 1933) és sok más, e könyv más helyein említett regény. Lapokat tenne ki a csak közelítőleg is teljes felsorolás. A harmincas években kiadott történelmi regények máig kapós darabjai az antikváriumoknak. Ez legalábbis elgondolkodtató. Az első háborús magyar katonasorsot is, immár történelmi távlatból, történelmi regényként egyre többen dolgozták fel. Legsikeresebbek *Somogyváry Gyula* (1895-1953) élményregényei: *Virágzik a mandula*, 1937, *Ne sárgulj, fűzfá*, 1939; *És Mihály harcolt*, 1940 - ezekben dokumentumszerű hitelesség elegyül a nemzetiségek felé kezet nyújtó humanizmussal.

Tanulságos viszont, hogy egy-egy - néha századokra feledett - történelmi alak vagy esemény válságos időkben egyszerre milyen sok író művében tűnik fel. Így bukkan fel a fennmaradt okleveles tényanyagból alig rekonstruálható Dózsa György közvetlenül negyvennyolc előtt, majd ismét, most, a harmincas évek végén, a háború kezdetén, túrheterlen társadalmi feszültségek idején. Sárközi György színművet ír Dózsáról; Féja élettrajzot; Gergely Sándor regényt; Móricz és Szabó Pál szintén regényt tervez róla. A sort, valamivel korábban, Derkovits Gyula híres fametszetsorozata indította el.

JÁRKÁLJ CSAK, HALÁLRAÍTÉLT

Mint már többször utaltunk rá: az 1905-től kezdve született nemzedéket, bár csak néhány év választja el az előzőtől, mégis más körülmények és feltételek fogadták. 1920-ban voltak tíztizenöt évesek; legelső kopogtatásaik szerkesztőségek és kiadók ajtajain a válság legrosszabb éveire estek. Ezért ők, 1940 táján harminc, legföljebb harmincöt évesek - (de aki 1915 táján született, húsz-egynéhány esztendő csupán) -, képességeiket egy újabb korszakban, a felszabadulás után bontakoztatták ki. Ők azok, akik a Horthy-korszak iskoláit elsőként tapasztalták meg, akiket a nemzetieskedő türelmetlenség jegyében neveltek, akiket fiatalon és kíváncsisággal telve értek a legkülönbözőbb eszmeáramlatok. Miként sikerült ily körülmények között emberül helytállniok s jó költővé fejlődniök: érdekes feladat ennek megfigyelése és leírása. Jó néhányuk már ott szerepel Halász Gábor egyik bírálatában, mint reménység; mégsem írunk le neveket, nehogy fejtegetésünk igazságtalan vagy elfogult felsorolássá váljon. Igen sok ma is alkotó, tisztelt és szívesen olvasott írónk és költőnk indult ekkor, a harmincas években.

Lezárt életműveket vehetünk hát csak sorra, s ezekre az életművekre is, mint mindig, a halál tett pontot. De milyen halál! József Attila maga választotta, de a társadalom kergette bele; Dsida Jenőt a betegség vitte el; Bálint Györgyöt, Radnóti Miklóst és Gelléri Andor Endrét megölték, halálba küldték.

Már ötük neve is mutatja: a jelzett keserves körülmények ellenére is milyen színes, változatos, értékes irodalmat műveltek; József Attila személyében pedig Ady Endre utódként korunk legnagyobb költője lépett elénk.

BÁLINT GYÖRGY (1906-1943) a marxizmus elkötelezettje, hírlapíró a szó klasszikus értelmében; tárcái novellákkal felérő irodalmi alkotások. A *Pesti Naplónál* dolgozott, a *Daily Express*t tudósította, sokat utazott. Jó filmbírálatokat írt. Ő is versekkel jelentkezett (*Sírófák*, 1929); életében megjelent tanulmánykötetei: *Az idő rabságában* (1935); *Jégtáblák, könyvek, koldusok* (1937); *Veszély Ázsiában*; *Búcsú az értelemről* (mindkettő 1940); *Az állatok dicsérete* (1938) című kötete a Heltai Gáspár- és Fáy András-típusú mesék tárcává átköltött folytatása; a nagyvárosban szokatlan, váratlanul feltűnő állatokat írja le; s közben ő is, olvasója is emberekre gondol.

Tehén „Késő este, amikor hazafelé mentünk az újlipótvárosi utcán, a távolból hirtelen felénk »fehérlett szőre egy tehénnek«. Először azt hittük, tévedtünk, aztán közelebb léptünk és kiderült, hogy valóban tehén állt az aszfalton. Kötelen vezette Újpest felé egy fiatalember, valószínűleg »aszfalt-tehenész«. Így nevezi a pesti szaknyelv azokat, akik a perifériák istállóiban egy-két fejőstehenet tartanak, és tejük eladogatásából élnek. A tehén és vezetője nagy embergyűrű közepén álltak. A házból ráérő emberek sereglettek a tehén köré. A közeli kávéház teraszának vendégei jóindulatú érdeklődéssel figyelték a jelenetet és nyilván ugyanazt gondolták, amit a híres Morgenstern-vers professzora, aki így szólt, mikor váratlanul egy ló csengetett be a lakására: »Rendkívül sajtáságos jelenség«.

Az aszfalt-tehén még eléggé újonc lehetett az aszfalton. Valószínűleg most érkezett ide a mezőkről. Csendesen, kissé ijedten állt és szelíden nézte az embereket. Csak tehenek tudnak így nézni az Új-Lipótvárosban.

Megálltunk a szelíd, nagy állat mellett, és szótlánul néztük. Nagyon ritkán látok tehenet, rendszerint csak nyáron, ha néha elkerülök a nagyvárosból. A tehén számomra bizonyos mértékben egzotikus állat, és mindig megilletődöm egy kissé, ha látom. Tekintetét általában ostobának mondják - én szépek találom. Mély, tiszta béke van benne, és úgy érzem, egy kis szomorúság is. Ez a tehén különösen szomorúnak tűnt fel itt a kövezeten. Lehajtott fejjel viselte el a nézők tréfáit.”

Tanulmányai, kritikái, cikkei állat-tárcáinál jóval indulatosabbak; mindig igaza van, de mindig haragszik; joggal, mi mást tehetne, mondhatnak a kor ismeretében - mégis, úgy tűnik, mintha Bálint György alaptermészeténél fogva is ilyen igazságért haragvó. Vajda János vagy Tolnai Lajos típusú íróvá fejlődött volna. „Felháborodom, tehát vagyok. A felháborodás a mai társadalomban a szellemi ember létének legmagasabbrendű kifejezése.”

Hírlapi tárcái közül mint tárgyánál fogva is szerfölött tanulságosat, a *Magyarország* 1937. január 9-i számában megjelent, *Általános elégtelen* című cikk egy részletét mutatjuk be:

„Egy budapesti tanár az újév első tanítási napján meginterjúvolta gimnáziumi diákjait, hogy mit várnak 1937-től. A kis gimnazisták jóslatait *Az Est*-ben adta közre. Nagyon kevés megnyugtatót várnak a gyerekek ettől az évtől. Csaknem valamennyien háborút várnak. »Attól tartok, háború lesz, pedig ebben minden elpusztul, győztes és legyőzött egyaránt« - írja az egyik. Egy másik gyerek szerint »német-orosz háború lóg a levegőben«. Az ifjú jós talán nem is tudja, milyen jó szóképet használt. A háborúk mostanában nemcsak hogy a levegőben lógnak, hanem a levegőben is zajlanak... A komor jóslatok között aránylag még enyhe és optimista a következő: »A költők és poéták száma megcsappan. Egyes állatfajok kipusztulnak«. Ennél derűsebb jóvendülés nem akad a gyermekjóslatok között. Bizonyítványt állítottak ki a felnőttek világának a diákgyeremek. A maguk egyszerű, őszinte és naiv stílusában megállapították, hogy a felnőttek világa a legtöbb tárgyból elégtelenre áll, magaviselete pedig a lehető legkevésbé »szabályszerű«.”

Miről lehet novellát írni ezekben az években, e nemzedék szemével? Lehet-e egyáltalán? A jogos felháborodáson és a már nyiladozó értelmű iskolásgyerekek dolgozatain kívül mit lehet még írni az emberről? Hogy lehet: azt GELLÉRI ANDOR ENDRE (1906-1945) életműve bizonyítja. Az óbudai lakatossegéd, kelmefestő-inas és hébe-hóba állással is rendelkező magántisztviselő, még mint tizenhét éves ipari tanuló publikálta első novelláját *Az Est* 1924. augusztus 28-i számában. Mikes Lajos fedezte fel. Aztán 1930 novemberétől a *Magyar Hírlap* folytatásokban közli első regényét: *A nagymosoda*. Ez 1931-ben könyvként is megjelenik, elnyeri a „Mikszáth Kálmán” regénypályázat díját. További kötetei: *Szomjas inasok*, 1933, a *Nyugat* kiadásában; ennek eredménye az 1934-es Baumgarten-díj (ekkor kapta többek között a nála idősebb Illyés Gyula és Tersánszky Jenő is); 1934: *Hold utca*; 1935: *Kikötő*; 1940: *Villám és esti tűz*. 1941-től kezdve haláláig munkaszolgálatos behívásokkal zaklatták, 1944-ben pedig deportálták. Ausztria területén halt meg mint deportált.

Vargha Kálmán írja Gellériről: „Működésének rendkívül nagy jelentősége, hogy a magyar próza történetében ő volt az első író, aki először tett kísérletet arra, hogy városszéli kallódó lényeket, proletárokat, félproletárokat belülről ábrázoljon, a lehetőségek szerint belehelyezkedve személyiségük kereteibe... Nem gyöngesége, hanem ereje novelláinak, hogy a korszak antihumanista elfajulásait csírájukban, ösztönös-agresszív voltukban ragadja meg, abban az állapotban, amelyben az indulat még nem kapta meg felülről az igazolást, a bátorító magyarázatot...”

Gelléri azért nagy, mert korát jellemezve, általánosan érvényes. Még szomorú novellái is teli vannak életörömmel.

„Ha azt mondom: ifjúságom... a nap ragyog. Erős sugarak oldják, bontják a levegőt; a zöld fűvel borított lankák, emelkedők nevetve futnak a láthatárig, ahol ezüstös felhők bámulnak reám. Meztelen karom, nyakam pedig úgy sül a forró napon, hogy anyám azt mondja, olyan ez az Ottó, mint egy sült malac...

Mondom, sehol sincs árnyék, sötétség. Mintha éjszaka sem lett volna számomra abban a korban. A folyó visszatükrözi a hőséget, és a sugarak fénye nem huny ki emlékezetemből soha.

Én pedig megyek a Bécsi úton, keményen, gyorsan, mintha valami célom lenne. Pedig nincs semmi, csak versenyzek önmagammal. Aztán megállok a Kenyeres utca sarkán egy szemetesládánál, mert egy kerítés mögött három leány hajlong, kukucskál kifelé. Nevetnek, s én gondolom, mit nevetnek ezek - megyek arrébb, mikor egyszerre az egész lelkivilágom elmosolyodik, s tudja a csoda, hogyan, de nekem is nevetnem kell. Ők erre még jobban nevetgélnek, és én jobb híján megvakarom a fejem, és én is még jobban nevetgélek. Ekkor az egyik kékruhás leány kinyitja a kerti kaput, és bátran megnéz. Majd kihajlik a két barátnő is, és ők is megnéznek. Állok, mosolygok, gondolom, bolondok, mit bámultok rajta. - Erre, mintha eltalálnák a gondolataimat, becsukják a kaput, ráfordítják a zárat, s mennek egyik a másik után, fel a kertoldalba bújó veranda felé. Haladnak kék, piros és fehér ruhában, bebújnak a veranda homályába, a zöld vadszőlőlevelek mögé, s mintha én már semmi sem lennék, az egyik hímez, a másik valamit ír, a harmadik kibontja a haját és fésülni kezd. A kékruhás fésüli a szőke haját, s a foga közé veszi a hajtűit. Megcsavarja kis kontyba a haját, mintha fiatalasszony lenne, s amint ezt csinálja, hirtelen azt mondja a benső hangom: - Szeretem. - S erre közelebb utazik hozzám a képe, mintha rám lehelne, rám nézne melegen. Aztán a káprázat elhagy, és én veszettül szerelmes vagyok. Vagyis azonnal fellepek a városi szemetesládára, a kezem a hátam mögé vetem, s ringatom testemet, mint valami brigadéros. A szememmel beszélek, pedig ilyen távolságból nem lehet látni a tekintetet, és azt se tudom, hogyan szólítsam meg őt, akit oly nagyon szeretek.” (*Ifjúsági számár*)

És most két költő. Az erdélyi DSIDA JENŐT (1907-1938) a betegség vitte el időnek előtte. Életében három kötete jelent meg, a közfigyelmet a harmadik, posztumusz *Angyalok citeráján* (1938) ébresztette fel. Kolozsvári lapok munkatársa, a *Pásztortűz* egyik szerkesztője, jeles formaművész, csendes bánatok és csendes örömek mélyen vallásos költője: *Húsvéti ének az üres sziklasír mellett*. Ebben Jacopone da Todi középkori dallamához igazodik; egy másikban, mely Csokonait idézi (*Csokonai sírjánál*), a nagy debreceni poéta ütem- és rímvilágát:

Minden ismerősid
rád támadtanak
rád döltek az ősi
kollégium-falak,
zargatták a költőt
morc professzorok,
átkokat üvöltött
mindenegy torok.
Te meg mentél, vándoroltál,
száműzött szegény
S veled ment az ősi oltár
veled ment a fény.

Dsida leginkább Kosztolányi örökösének tűnik; megfigyelőkedve, impresszionista ábrázolásmódja erre látszik vallani. Áhítata, vallásossága azonban Babits gondolatvilágának közelébe hozza. Egyszersmind pedig a költői-lírai epika megújítója, s ebben Arany János költészetének modern folytatója.

RADNÓTI MIKLÓS (1909-1944) a könyvünkben tárgyalt nemzedék legifjabbja, a nagy gazdasági válság idején lett húszéves; 1934-ben végez Szegeden, magyar-francia szakon. 1935-től számít kereső férfinak, ekkor lép ki igazán „az életbe”. Ekkor is nősül. Még kilenc éve van. Mintha sejtené: „*Járkálj csak, halálraítélt*” annak a kötetének címe (1936), amely Baumgarten-díjának évében jelent meg. Kilenc évet mondtunk. De csak három, amíg teljes-

értékű állampolgár. És 1940-től behívások munkaszolgálatra, rabszolgaévek, amíg 1944-ben meg nem gyilkolják.

Olvassuk el együtt a *Járkálj csak, halálraitélt!*-et.

1936: még „boldog” béke; a nácik mosolyukat mutatták: berlini olimpiai játékok; Gömbös Gyula, a legjobboldalibb, a fasizmussal nyíltan rokonszenvező magyar miniszterelnök októberben meghal, utódai mintha enyhébbeknek mutatkoznának; Franciaországban népfront-kormány; *de*: Horthy Hitlerrel tárgyal; Olaszország leigazza Abesszíniát; megkezdődik a spanyol polgárháború. Akik nyitott szemmel járnak, már tudják, hogy nagy baj lesz. Magyarul is megjelenik egy angol szerző Párizsban kiadott könyve, mely tényként kezeli Ausztria német megszállását (ami majd csak két év múlva következik be), valamint, hogy Németország magyar közreműködéssel megszállja Csehszlovákiát. (S. Fowler-Wright: *Prága nincs többé*). Ekkor írja Aszlányi Károly már idézett sorait. *Előszó egy előszóhoz* címen.

Ebben a közegben írja a huszonhét éves költő:

Járkálj csak, halálraitélt!
bokrokba szél és macska bútt,
a sötét fák sora eldőlt
előtted: a rémülettől
fehér és púpos lett az út.

Zsugorodj őszi levél hát!
zsugorodj, rettentő világ!
az égről hideg sziszeg le
és rozsdás, merev füvekre
ejtik árnyuk a vadlibák.

Ó, költő tisztán élj te most,
mint a széljárta havasok
lakói és oly büntelen,
mint jámbor, régi képeken
pöttömnyi gyermek Jézusok.

S oly keményen is, mint a sok
sebtől vérző, nagy farkasok.

Kár lenne ezt a remekművet prózai szavakkal újramagyarázni. Letörölnénk a hamvát. Mert hamva van, bármily iszonyú és igaz jóslat. Nem is jóslat. A dolgok tudomásulvétele. Ami nem beletörődés, csak a dolgok tudomásulvétele, mint ahogy megállapítjuk, hogy tél van, vagy tűzvész pusztít. Nem törődik bele, igyekszik keményen felkészülni, mint „a sok sebtől vérző, nagy farkasok”.

Ugyanezt a békében is megérezte, mert benne lapuló rettenetet írja meg 1938-ban is:

Mikor kiléptem a kapun, tíz óra volt,
fénylő keréken pék suhant és énekelt,
gép dongott fenn, a nap süttött, tíz óra volt,
halott néném jutott eszembe s már repült
felettem mind, akit szerettem és nem él,
sötéten szállt egész seregnyi néma holt
s egy árnyék dőlt el hirtelen a házfalon.
Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt,
az uccán béke lengett s valami borzalom.
(*Béke, borzalom*)

Ezt a rettegő megérzést variálják idősebb kortársainak halálára írott versei: *Ének a halálról*, *Kosztolányi Dezső temetésén*; *Elégia Juhász Gyula halálára* (mindkettő 1937). *Csak csont és*

bőr és fájdalom, Babits Mihály halálára, 1941; *Ötödik ecloga*, Bálint György emlékére, 1943. november; *Nem bírta hát*, Dési Huber István emlékére, 1944. február... „Semmi rossz nem él szívedben, mégis üznek, rák épülget benned, vagy leszúrnak, nem mindegy, mondd?” - kérdezi huszonkilencedik születésnapján barátjától, Ortutay Gyulától. (*Huszonkilenc év*)

1944-ből tizennyolc versét ismerjük és egy hatsoros töredéket. Az egy versnek vett *Razglednicák* négy kisebbet rejtenek, a *Papírszeletek* tízet. Még így sem tesz ki az egész három tucatot. Harmincegynéhány vers! Ez tekinthető a költő „érett korszakának”. Idézőjelbe tettük, mert illetlennek tűnő kifejezés egy rabszolgává alázott férfiről mondani, hogy érett korszak. De mint költőt, ezek az utolsó versei a legnagyobbak közé emelik őt, Ady, Babits mellé.

Ekkor születik a felejthetetlen *Nem tudhatom...* (1944. 1. 17.); a *Papírszeletek* közt a *Kis nyelvtan* összesen hat sora (1943. 3. 12.); az *Ó, régi börtönök* (1944. 3. 27.); a szerb hegyek között írott *Hetedik Ecloga* (1944. július); a *Levél a hitveshez* (1944. augusztus); az *À la recherche...* (1944. augusztus 17.); az *Erőltetett menet* (1944. szeptember 15.) és a *Negyedik Razglednica*, az utolsó vers, melynek hat sorában saját halálát írja meg (1944. október 31.).

Olyan nagy művész, hogy szenvedései és megalázottságai között is megmaradt az egyetemes magyarságért aggódó költőnek; hazája változatlanul az *egész haza*, még ha az ki is tagadta őt.

Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép,
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,...
(*Nem tudhatom...*)

És közben és mindig, a feleségéhez szálló szerelem, a szemérmes udvarlás, mely még attól (és éppen azért attól) is szép, hogy ábrándképeit bombák sötétítik el:

szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak...
(*Levél a hitveshez*)

Nem tudom, szabad-e Radnóti legutolsó verseit boncolgatva magyarázni. Talán inkább nem.

Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!
(*Erőltetett menet*)

Mellézuhanтам, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés. Így végzed hát te is...
(*Negyedik razglednica*)

Ilyenkor érti meg az ember a szállóigévé vált Adorno-mondatot, hogy Auschwitz után nem lehet verset írni.

VÉRES PANORÁMÁK TAVASZÁN 1945

„Halál kaszál gazos kertünknek alján”

Ady Endre: *Véres panorámák tavaszán*

Bethlen István gróf, titkos tanácsos, felsőházi tag, 1921-1931 között m. kir. miniszterelnök 1944 véres-háborús nyarán keserűen állapította meg:

„Soha nemzet ily könnyelműen és céltalanul nem tette még kockára életérdekeit, mint mi ebben a percben.” (*Emlékirat*, 1988.)

Magyarország történelmének - és tegyük hozzá: a magyar irodalom történetének! - legsúlyosabb tragédiáját élte át 1944-1945-ben.

A nemzet halálba üldözte kiváló íróinak egész sorát. Így pusztult el sok között Szerb Antal, akinek pedig irodalomtörténetét érettségiző diákok lapozgatták; Radnóti Miklós, századunk egyik legnagyobb magyar költője; Sárközi György költő, regényíró, színműrendező, lapszerkesztő, kiadói lektor, szabadságharcunk regényes megörökítője (*Mint oldott kéve*), a falukutató mozgalom megteremtője; Halász Gábor könyvtáros, tanulmányíró; Pap Károly és Gelléri Andor Endre prózaírók; a szelíd humorú erdélyi ügyvéd-író. Karácsony Benő; Kemény Simon költő-hírlapíró, akit lakóháza kertjében lőtt agyon egy nyilas pribék; a háború rémségei között, óvóhelyen és a harctéren vigaszként olvasott, mi több, falt szórakoztató szerző: Rejtő Jenő... Lapokat tenne ki a teljes felsorolás.

Ezer év alatt nem küldtek halálba annyi magyar író, mint e háborús években.

Akinek sikerült külföldre menekülnie, azt kitagadták és 1945 után sem fogadtatott be, mint Molnár Ferencet, aki fiúi szeretettel küldte haza a háború után *A császár* című színművét, hogy azt becsmérő kritika utasítsa el. Földes Jolán és Körmendi Ferenc Londonban szórakoztatta az angol olvasóközönséget.

Sokan menekültek a vörös hadsereg elől a németek oltalmában Nyugatra is, mint például Nyíró József vagy Wass Albert.

Az ostrom alatt is sokan elpusztultak. Gulácsy Irént a lakóházára zuhant bomba ölte meg. Haller Alfréd grófot, az 1600-as évek óta folyamatosan írogató főnemesi család sarját regényének megjelenése után (*Muskátli*, 1944) az utcán lőtte agyon egy nyilas suhanc.

Révay József grófot, a budapesti egyetem erkölcsfilozófia tanárát, neves bölcselet, pénzügyes falusiak gyilkolták meg Pest környéki birtokán.

Aztán akik hadifogságba kerültek. Például mint az évekig Ukrajnában sýnylő Csanádi Imre, vagy mint Ausztria területén Pilinszky János.

Voltak aztán, akik jogosan elborzadva az 1948 táján észlelt diktatúrától, emigráltak, mint Márai Sándor.

Ez a diktatúra csukatta ítélet nélkül börtönbe Somogyváry Gyulát, aki alig érkezett haza a német koncentrációs táborból, ahová 1944 tavaszára a Gestapo hurcolta, máris ismét letartóztatták; egy Pest környéki börtönben halt meg. Huszonéves leánya hosszú évekig a Szovjetunió börtöneiben raboskodott; budai lakásáról vitték el, még mielőtt édesapja a Gestapo fogságából hazatérhetett volna.

Sok író évek-re-évtizedekre hallgatásra ítélték, nem egy közülük deportáltként alföldi tanyák istállóiban lakott kényszermunkásként. Ilyen hosszú hallgatásra ítélt író sok között Herczeg Ferenc, Fekete István, Mécs László, Sinka István. A háború utáni első évek szabadságmámora után a diktatúra kevés kivétellel a legjobb írókat is a zsarnok uralmának dicsőítésére kényszerítette. Nem egy kiváló író és költő 1949-1956 között alkotott műveit a legmegértőbb, legelnezőbb tapintat is nehezen minősítheti esztétikai szempontból.

Mindebből következően a háború utáni magyar irodalom története aligha tekinthető korábbi korszakok zökkenésmentes folytatásának. Huszonöt évvel Trianon traumája után ez az újabb megrázkódtatássorozat írókat és irodalomkutatókat egyaránt próbára tett. A harmincas években (vagy korábban) megkezdett írói-költői pályák egy része természetesen folytatódott. Ma, a kilencvenes években áttekinthető és megrajzolható egy Németh László, egy Illyés Gyula, egy Tamási Áron 1945 utáni pályaképe. Ám kétségtelen, hogy ezek az életutak s velük a művek másként alakultak, mint amilyeneknek 1945 előtt indultak.

Ezért zárul jelen munkám 1945-tel.

De miért nem említettem könyvemben jónéhány, a háború éveiben vagy közvetlenül előtte feltűnt, később joggal jelentőssé vált író, ezek 1945 *előtti* tevékenységét? Azért, mert munkásságuk később, napjainkig érlelődött véglegessé; őket egy másik, 1945 utáni korszak irodalomtörténete értékelheti méltányosan. Bóka László, Dallos Sándor, Fekete István, Illés Endre, Ottlik Géza, Passuth László, Rónay György, Sőtér István, Thurzó Gábor életműve 1957 után teljesedett ki, nem is szólva olyan akkori fiatalokról, mint Birkás Endre, Mándy Iván vagy Rába György. Irántuk érzett nagybecsülésemet azzal fejezem ki, hogy régebbi magyar írók jellemzésekor idézem véleményüket, találó ítéleteiket.

Mindez persze csupán elméleti megközelítés. A legrészletezőbb irodalomtörténet se tévesztheti össze magát egy irodalmi lexikonnal. Számos, általam is szívesen olvasott szerző óhatatlanul hiányzik munkámból. Ők azáltal élnek a köztudatban, hogy olvassák műveiket s azokat résztanulmányok, esszék, portrék méltatják.

Szerb Antal szavaival búcsúzom az olvasótól:

„Emberien élő, emberien átélt, humánus stílus által szeretném a magyar irodalmat az emberi szívekhez közel hozni - és ha ez bizonyos fokig sikerül, úgy érzem, hogy könyvem megtette kulturális és magyar kötelességét.”

Nemeskürty István